

II. CİLT

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ARAŞTIRMA ve DERLEMELER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit YILDIRIM

DUVAR

2.Cilt

**SOSYAL BİLİMLERDE
AKADEMİK ARAŞTIRMA ve
DERLEMELER**

Editörler

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit YILDIRIM

Sosyal Bilimlerde Akademik Araştırma ve Derlemeler 2.Cilt

Editörler:

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit YILDIRIM

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Duvar Design

Baskı: Mayıs 2021

Yayıncı Sertifika No: 49837

ISBN: 978-625-7680-74-5

© Duvar Yayınları

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel: 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt: Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti.

İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1

Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0 312 395 85 71

Sertifika No: 47479

İÇİNDEKİLER

Bölüm-1	7
Turizm, E-Ticaret ve Koronavirüs Pandemisi	
<i>Muammer Bezirgan</i>	
<i>Yakup DİNÇ</i>	
<i>Elif BEZİRGAN</i>	
Bölüm-2	21
Atatürk'ün Günlüklerinden Genç Ordu Komutanı	
Mustafa Kemal Paşa'nın Karlsbad Günleri	
<i>N. Selcen Korkmazcan</i>	
<i>M. Hakan ÖZÇELİK</i>	
Bölüm-3	39
Perakende Lojistiği	
<i>Onur DİKMENLİ</i>	
Bölüm-4	55
Birinci Yılında Covid-19 Krizinin Küresel Ekonomik Etkisi:	
Seçilmiş Makroekonomik Değişkenler Üzerine Bir Araştırma	
<i>Umut EVLİMOĞLU</i>	
<i>Orhan ŞANLI</i>	
Bölüm-5	73
Şehirleşmenin Neden Olduğu Çevre Sorunlarının Çözümünde	
Yerel Yönetimlerin İşlevi Üzerine Bir Değerlendirme	
<i>Özlem Çağla ÇİÇEK</i>	

Bölüm-6	93
Denetimin Değişen Yönü: Sürekli Denetim	
<i>Özlem USMAN</i>	
Bölüm-7	117
Akıllı Kentlerin Akıllı Ekonomi Ve Girişimcilik Üzerindeki Etkileri	
<i>Rukiye Gizem ÖZTAŞ KARLI</i>	
<i>Gülay ŞENER UZCAN</i>	
Bölüm-8	133
Organizasyonların Dijital Dönüşüm Sürecine Kısa Bir Bakış	
<i>Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU</i>	
Bölüm-9	153
Üniversite Öğrencilerinin Çocukluklarına Dair Hatırladıkları Ortak Ebeveynlik Algısının Kaygı Ve Depresyonları İle İlişkisi	
<i>Selin SALMAN-ENGİN</i>	
Bölüm-10	163
İş Yükünün Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracı Rolü	
<i>Ecem ALKAŞ</i>	
<i>Sema YOLAÇ</i>	
Bölüm-11	183
Ön Lisans Seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği Eğitimi Alan Öğrenciler Açısından Uzaktan Eğitimin Değerlendirilmesi	
<i>Tuba Şahin ÖREN</i>	
<i>Veli Erdinç ÖREN</i>	

Bölüm-12	193
Varoluşçuluğun Sokratik Temelleri	
<i>Zeynep KANTARCI BİNGÖL</i>	
Bölüm-13	217
İslamı Korku Sinemasında Anlatının İnançsal Kaynakları: Siccin Serisi (Alper Mestçi, 2014-2019)	
<i>Zeynep KOÇER</i>	
Bölüm-14	231
Nepotizm: Kavramsal Bir Analiz	
<i>Semra TETİK</i>	
<i>Arzu GÜRDOĞAN</i>	
Bölüm-15	253
Covid-19 Salgını Sürecinde Tüketicilerin Panik Satın Alma Davranışları - Sistemik Literatür Analizi	
<i>Pelin Bayram</i>	
Bölüm-16	279
İnovasyon Odaklı Ekonomik Büyüme Teorileri: Bilgi, Ar-Ge Ve Teknoloji Tarafından Yönlendirilen Büyüme	
<i>Sevgi ELVERDİ</i>	
<i>Hayriye ATİK</i>	

• Bölüm-1 •

**TURİZM, E-TİCARET VE KORONAVİRÜS
PANDEMİSİ**

*Doç.Dr. Muammer Bezirgan
Dr. Öğr. Üyesi Yakup Dinç
Elif Bezirgan*

GİRİŞ

Global koronavirüs pandemisi yalnızca kişisel sağlık üzerinde değil yaşamın her alanında birçok olumsuzluğa yol açmıştır. İnsanların yaşamını etkileyen bu salgında özellikle gıda, sağlık, tarım, eğitim ve lojistik sektörlerine erişim ve her birey tarafından ulaşım sağlanması büyük ölçüde önem kazanmıştır (Kesgingöz ve Ahmed, 2020: 328). İnsanlar bu dönemde evlerinden çıkmadan hizmet almaya yönelik mobil hizmet alabilecekleri (Akçacı ve Çınaroğlu, 2020: 447) girişimlere yönelmişlerdir. Bu nedenle sanal alışveriş her birey için en önemli ve etkili çözüm haline gelmiştir. Tüm bu koşullar elektronik ticaretin haklı önemini bir kez daha vurgulamıştır. Öyle ki zaten ‘fiziki olarak yüz yüze gelmeye gerek kalmaksızın, elektronik ortamda gerçekleştirilen çevrim içi iktisadi ve ticari her türlü faaliyet (kalkınmakütüphanesi.gov.tr) olarak tanımlanan e-ticaret, yaşanan olağandışı koşullarda hacim olarak hızlı bir artış yaşamıştır.

E-ticarette pandemiyle birlikte yaşanan hızlı artış, birçok sektörü olumlu etkilerken, turizm sektörü bu artışlardan olumlu etkilenmek bir tarafa, ciddi kayıplar yaşamıştır. Turizm sektörü, pandemiye kadar geçen süreçte e-ticaretin önde gelen sektörü konumunda bulunmakta idi. Özellikle turizm için ideal bir ortam olan (Çeltek ve Bozdoğan, 2013: 614), sonsuz bilgi akış imkanı sağlayan bu elektronik ortam, kişilerin turizm fikirlerini eyleme dönüştürmeden önce başvurdukları ilk kanal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kanalla gitmesi planlanan yer hakkında gerek görsel gerek işitsel olarak çok detaylı şekilde bilgi edinilebilmektedir. Yalnızca bilgi edinmekle kalmayıp, ardından anında satın alma, ödeme gerçekleştirme ve hizmet sonrasında geri dönüşüm sağlama aracı olarak da yine elektronik ortam kullanılmaktadır. Bu ve bunun gibi birçok sebep turizm sektörünü e-ticarette önemli alışveriş rakamları yaşanan bir sektör konumuna getirmiştir. 2020 yılı itibarıyla konaklama işletmeleri hala ortalama sepet tutarlarında en yüksek sepet tutarına sahip olan sektör olmasına, pandemiyle birlikte % 50’leri bulan kayıplar yaşamıştır.

Bu çalışmada, e-ticaret üzerinden gerçekleştirilen turizm sektörüne ait (konaklama, havayolları, seyahat ve eğlence) harcamaların pandemi koşullarından ne ölçüde ve hangi yönde bir etkilendiğini incelemektir. Çalışmada pandeminin dünyada görülmeye başladığı 2020 yılı e-ticaret verileri, Türkiye özelinde incelenecek, verilerin çözümlenmesi gerçekleştirilerek, konaklama, havayolları ve seyahat ve eğlence işletmeleri açısından konu ayrıntılı olarak irdelenecektir.

ALAN YAZIN

Koronavirüs Pandemisi

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) “pandemi” kavramını, yeni bir hastalığın dünya çapında yayılması olarak tanımlamaktadır. Günümüzde etkisi hala devam eden pandemi, 2019 yılının Aralık ayında, Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve tüm dünyaya yayılan ‘Covid-19’ olarak tanımlanmıştır (Cankurtaran ve Tezel, 2021: 27). Covid-19 ismi “Corona”nın “Co”su, “virus”ün “vi”si, İngilizce hastalık anlamındaki “disease” sözcüğünün “d”si ve ilk kez 2019 yılında görülmesi nedeniyle “19” rakamından oluşturularak Covid-19 olarak tanımlanmıştır (Demir, Günaydın ve Demir, 2020: 81). Covid-19 pandemisi Mart 2020 itibarıyla dört ay gibi kısa bir sürede tüm dünyayı etkisi altına alan bir pandemiye dönüşmüştür. Şubat 2021 itibarıyla, tespit edilebilen toplam vaka sayısı yaklaşık 113 Milyon olarak açıklanmıştır. Toplam ölüm sayısı ise 2 Milyon 510 Bin olarak bildirilmiştir (DSÖ). Ülkemizde 26 Şubat 2021 tarihi itibarıyla Sağlık Bakanlığı’na açıklanan toplam Covid-19 vaka sayısı günlük olarak yaklaşık 2 Milyon 700 Bin olarak açıklanmıştır (saglik.gov). Pandemi ile beraber hayatın akışı ve ritmi tüm dünyada değişmiş, pandeminin etkisini azaltmak ve yüksek bulaşıcı özelliğinden dolayı bulaş riskini yavaşlatmak amacıyla uzaktan eğitim öğretim, esnek çalışma, evden çalışma, dönüşümlü çalışma gibi uygulamalara geçilmiştir (Bozkurt, 2020: 113). Kalabalık ve yakın temas oluşturabilecek her türlü etkenin ortadan kalkması için, camiler, kiliseler, müzeler, park ve bahçeler, adliyeler, lokantalar, restoranlar, kafeler, kuaförler gibi bazı iş yerleri ve kamu kurumları kapatılmıştır. Ayrıca toplu etkinlik gerektiren her türlü eğlence, geziler, festivaller, konserler, spor müsabakaları vb. faaliyetler iptal edilmiştir (Kıvılcım, 2020: 20). Ayrıca tüm dünyada kısmi veya tam zamanlı sokağa çıkma yasakları, karantina süreçleri, bireylerin kendilerini izole etmeleri ve sosyal mesafenin korunması gibi önlemler alınmıştır (Bozkurt, 2020: 114). Bu salgın hastalık ile ilgili henüz açıklığa kavuşturulmamış birçok konu vardır ve konu hakkında ülkemizde de çalışma ihtiyacı bulunmaktadır (Dikmen, Kına, Özkan ve İlhan, 2020: 30).

E-Ticaret ve Koronavirüs Pandemisi

Elektronik ticaret veya kısaltılmış ifadesi ile e-ticaret, 1995 yılından sonra internet kullanımının yaygınlaşması ile ortaya çıkan, ticaretin, mal ve hizmetlerin üretim, tanıtım, satış, sigorta, dağıtım ve ödeme işlemlerinin elektronik ortamda yapılması şeklinde tanımlanmaktadır (wikipedia.org). Covid-19’un tüm dünyada etkisini göstermeye başlamasıyla küresel ekonomi düşüşe geçmiş, dünya dış ticaretinde büyük bir azalma meydana gelmiştir. Böylece ülkeler ihracat ve ithalat yapamaz duruma gelmişlerdir (Akçacı ve Çınaroğlu, 2020: 449). Salgın ön-

cesinde genel olarak marketler, mağazalar gibi alışveriş merkezlerinden yapılan alışverişler salgının artmasıyla birlikte daha çok e-ticarete kaymaya başlamıştır. Genel ticaret ile e-ticaret arasındaki ilişki pandemi sürecinde genel ticaretin düşmesi, e-ticaretin ise artması yönünde bir şekilde dönüşmüştür. Aşağıda yer alan grafikte, 2019-2020 yılları arasında genel ticaret ile e-ticaret seyrine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Grafik 1. Genel Ticaret ve E-Ticaret Seyri (2019-2020)

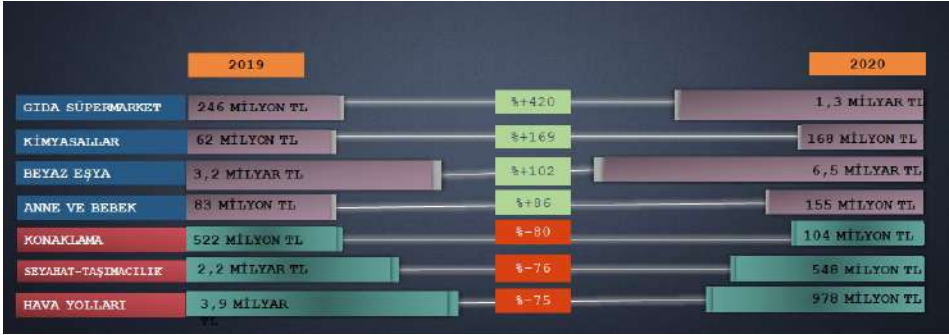
Kaynak: e-ticaret.gov.tr

Grafikte yer alan bilgilere göre genel ticaret 1.388 milyar TL'den 1.431 milyar TL'ye yükselirken, e-ticaret 2019 yılında 136 milyar TL iken 2020 yılında pandeminin etkisiyle 226.2 milyar TL'ye yükselmiştir. Grafikte 2020 yılının başı itibariyle genel ticarete yaşanan kırılma 2020'nin 1.ve 2. Çeyreği boyunca devam etmiş, 2020 nin 3.çeyreğinden itibaren pandemi öncesi döneme tekrar yükselerek toparlanmaya başlamıştır. E-ticaret ise 2019 yılının ilk çeyreğinden itibaren gerçekleşen düzenli yükselişini, pandeminin başlangıcıyla birlikte ivmelenecek sürdürmüştür.

E-ticaretin koronavirüs salgını döneminde artmasında alışverişin pratik olması, tüketicilerin istediği ürüne hızlıca ulaşabilmesi, sürekli kampanya ve indirimlerin

yapılması, nakit para ve pos cihazı ile temas kurulmadan ödeme imkânı sağlaması, ürün çeşitliliğinin fazla olması ve en önemlisi evden çıkmadan alışveriş sürecinin gerçekleştirilmesi gibi sebepler gösterilebilir (Güven, 2020: 513). Aynı şekilde pandemi süreci ile birlikte Türkiye’de normal ticaret çeşitli kısıtlamalar nedeniyle e-ticaret’e yönelmeye başlamıştır. Pandeminin Türkiye’de görülmeye başladığı 2020 yılının 3. ayından itibaren e-ticaret verilerinde ciddi artışlar ortaya çıkmıştır. Şekil 1’de 2019 yılı ile 2020 yılının 3, 4 ve 5. Ayları arasında e-ticaret verilerindeki değişim gösterilmektedir.

Grafik 2. Covid 19’un Etkileri: 2019-2020 E-ticaret verileri 3-4-5 Ayların Karşılaştırılması

Kaynak: e-ticaret.gov.tr

Grafik 1’de 3 aylık karşılaştırmalara göre gıda-süpermarket, kimyasallar, beyaz eşya ve anne-bebek ürünlerinde % 400’lere varan çok yüksek artışlar yaşandığı görülmektedir. Burada dikkati çeken nokta, pandeminin başlangıcında e-ticaret harcamaları genel itibarıyla ciddi anlamda yükseliş gösterirken, konaklama, seyahat ve havayollarında ciddi anlamda bir düşüşün yaşanmasıdır. Pandeminin ilk dönemlerinde devlet tarafından seyahat kısıtlamalarına gidilmesi, üretildiği yerde tüketilmesi gereken turizm ürününü ulaşılamaz hale getirmiştir. Diğer sektörlerde dağıtım kanalının ters yönlü işlediği turizm sektörü, bu yüzden pandemiden ciddi oranda olumsuz etkilenmiştir.

Pandemi, Türkiye’de görülmeye başladığı mart ayından itibaren etkisini tüm sektörlerde göstermeye başlamış ve bu etki halen devam etmektedir. Grafik 1’de pandeminin e-ticarete yarattığı akut etkiler gözükmemektedir. Ancak 2020 mart ayından itibaren başlayan pandemi, 2020 yılının sonunda halen etkisini göstermeye devam etmiş ve bu süreç boyunca etkinliği farklılık göstererek bazen tedbirler arttırılmış bazen ise gevşetilmiştir. Bu açıdan 2020 yılının e-ticaret verilerine genel bir bakış yapmak, büyük resmi görebilme adına fayda sağlayacaktır.

Grafik 3. 2019-2020 E-ticaret Hacmi ve Sipariş Sayıları

Kaynak: e-ticaret.gov.tr

2020 yılında hem e-ticaret hacmi hem de e-ticaret sipariş sayıları büyük artış göstermiştir. E-ticaret hacmi 2019 yılından 2020'ye % 66 artış göstererek 226.2 milyar TL'ye yükselmiştir. E-ticaret sipariş sayıları ise 1.36 milyar adetten 2.29 milyar adete yükselmiştir. E-ticaret hacmindeki yükseliş % 60, e-ticaret sipariş sayılarındaki yükseliş % 59 olarak gerçekleşmiştir.

Turizm, E-Ticaret ve Koronavirüs Pandemisi,

Pandemi öncesi dönemde dünyanın en fazla turist çeken 6. Turizm ülkesi konumuna kadar yükselen Türkiye, rakip ülkelerde olduğu gibi salgın sürecinden olumsuz etkilenen ülkeler arasındadır. Salgın öncesi yıl olan 2019 yılında 45 milyon civarı yabancı turist ağırlayarak rekor kıran Türk turizmi, pandeminin başladığı 2020 yılının Mart ayından itibaren ciddi bir düşüş yaşayarak 2020 yılı itibariyle % 65'lik bir kayıp yaşamıştır.

Türkiye 2020 yılında ağırladığı turist sayısı itibariyle 2004 yılı rakamlarının altına düşmüştür. Zira 2004 yılında Türkiye'yi 17 milyon civarı turist ziyaret ederken bu sayı 2003 yılında 14 milyon civarı turist olarak gerçekleşmiştir. Turizm geliri ise 2020 yılında bir önceki yıla göre % 65,1 azalarak 12 milyar 59 milyon 320 bin \$ olarak gerçekleşti. Veriler pandeminin, uluslararası turizm hareketlerinde Türk turizmi üzerindeki etkisini etkileyici bir şekilde ortaya koymaktadır.

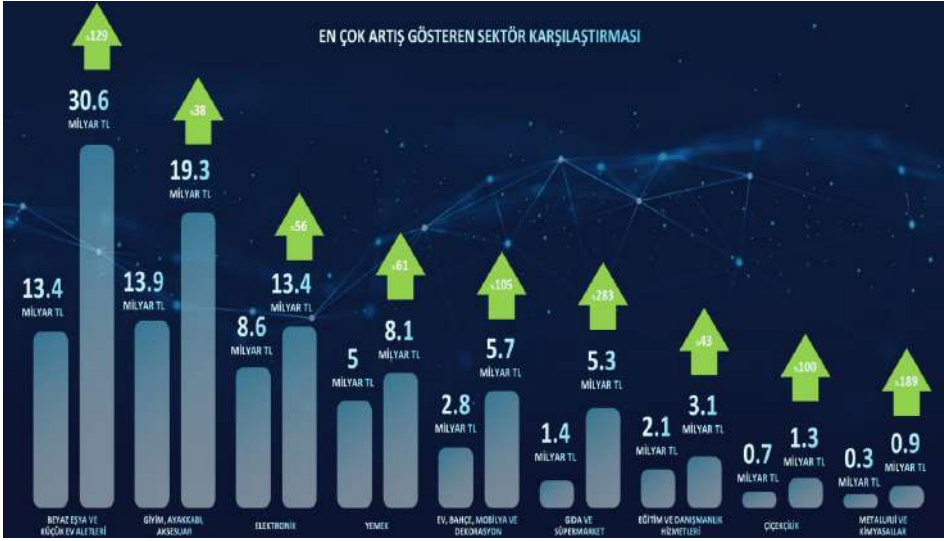
Dış turizm hareketlerinde yaşanan olumsuz durum, iç turizm hareketlerinde

de yaşanmaktadır. 2019 yılının ilk dokuz aylık dönemi ile 2020 yılının ilk dokuz aylık dönemi karşılaştırıldığında iç turizm hareketlerinde de düşüş yaşandığı görülmektedir.

2019 ile 2020 yılları ilk dokuz aylık veriler karşılaştırıldığında, iç turizm hareketlerinde 2020 yılının ilk dokuz aylık döneminde seyahat sayısında -%45.4'lük bir azalış meydana gelmiştir. Aynı dönem geceleme sayısında ise -%25.6'luk bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu noktada seyahat sayısı ile geceleme sayısı arasında düşüş farkı gözlemlenmektedir. Yerli turistler yaklaşık %45 oranında daha az seyahat ederken, geceleme sayılarındaki düşüş % 25'ler civarında kalmıştır.

İç turizmde yaşanan düşüş, pandemi öncesi dönemde e-ticarette en çok tercih edilen sektörler arasında yer alan turizm sektörü ile ilgili e-ticaret verilerine de yansımıştır. E-ticarette pandemi döneminde bir çok sektör ciddi artışlar gösterirken, turizm işletmeleri olarak değerlendirilebilecek konaklama, seyahat, havayolları ve eğlence alanlarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. Türkiye'de 2019-2020 yılları arasında en çok artış gösteren sektörler aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 4. E-ticarette 2020 Yılında En Çok Artış Gösteren Sektörler

Kaynak: e-ticaret.gov.tr

Türkiye'de pandemi döneminde birçok sektör e-ticaret işlemlerinde ciddi artış göstermiştir (Grafik 4). Türkiye e-ticaret verileri 2020 yılı rakamlarına göre beyaz eşya ve küçük ev aletleri % 129, gıda ve süpermarket % 283, kimyasallar % 189 ve çiçekçilik % 100 oranında artış göstermiştir. 2020 yılı pandemi koşullarında e-ticarette yer alan sektörlerin yüksek oranlarda artışlar göstermesine rağmen,

Turizm sektörü altında yer alan işletmelerde yüksek oranda düşüşler ortaya çıkmıştır. Grafik 5’te konaklama, seyahat, havayolları ve eğlence işletmelerine ait 2020 yılı e-ticaret harcama değişimleri yer almaktadır.

Grafik 5. En Çok Azalış Gösteren Sektörler

Kaynak: e-ticaret.gov.tr

Grafik 5’te 2019-2020 yılları karşılaştırmalı e-ticaret verileri yer almaktadır. Verilere göre e-ticarette turizm sektörü altında yer alan işletmelerde düşüşler olduğu görülmektedir. Havayolları % 40, Seyahat, taşımacılık ve organizasyon % 46, konaklama % 37, eğlence ve sanat % 46 düşüş göstermiştir. En çok azalış gösteren işletmelerin hepsinin turizm sektörü içerisinde veya yakın dış çevresinde yer alan işletmelerden oluştuğu grafikte yer alan dikkat çekici bir bulgudur. 2020 yılı genelinde turizm sektörü dışında yer alan birçok sektörde yüksek artışlar yaşanırken (grafik 4), turizm sektörü ile ilgili işletmelerin bu denli yüksek kayıplar yaşaması turizm sektörünün krizlere karşı kırılganlığını bir kez daha göstermektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Koronavirüs salgının çıkış noktası hayvan kaynaklı olarak gösterilse de insanoğlunun doğaya gelişigüzel müdahalesi sonucu olduğu kaçınılmaz bir gerçek olarak yüzleşilmesi gereken bir sorundur. İnsanoğlu doğaya ve canlılara tahribat vermeye devam ettikçe salgın hastalıkların ve hatta daha ölümcül salgınların her zaman ihtimal olduğu bilim insanları tarafından sıklıkla gündeme getirilmektedir. İnsanların hayatına mal olan bu durum tüm dünya çapında gerek sağlık, ge-

rek sosyal ve gerekse ekonomik olarak olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Süreçten etkilenmeyen bir sektör neredeyse bulunmamaktadır. Ancak en çok etkilenen sektörlerin başında turizm sektörünün geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

İnsanların fiziksel temastan kaçındığı bu süreçte birçok faaliyet internet ortamına taşınmıştır. İşletmeler de tüketiciler de e-ticareti daha fazla kullanmaya başlamıştır. Öyle ki gerçekleştirilen araştırmalar bu dönemde müşterilerin %52'sinin fiziksel mağazalardan alışveriş yapmaktan kaçındığını ve e-ticareti tercih ettiğini göstermektedir (Nacar ve Özdemir, 2021: 207). Bu faktörler göz önüne alındığında bu çalışmada da turizm sektöründe gerçekleştirilen e-ticaret harcamalarına dair sonuçların ortaya konulması bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Çünkü e-ticaret pandemi sürecinden nispeten olumlu sonuçlar alan ender sektörler arasında yer almaktadır ki veriler de bu fikre paralel sonuçlar göstermektedir.

Araştırma sonuçlarına göre; 2019 yılında gerçekleştirilen toplam e-ticaret harcamalarının, 2020 yılında % 66 oranında artış yaşadığı gözlemlenmektedir. Öte yandan 2019'da genel ticarete oranı 9.8 olan e-ticaret oranının 2020 yılında 15.7 seviyelerine yükseldiği görülmektedir. Ancak sektörel bazda incelendiğinde, reel sektörlerde gerçekleşen harcamalardaki artışın, konaklama, seyahat ve havayolları sektörlerinde tam tersi seyir izlediği gözlemlenmektedir. Bu durum pandeminin diğer alanlarda olduğu gibi e-ticaret harcamaları kapsamında da turizm sektörünün pandemiden en ağır şekilde etkilenen sektör olduğunu gözler önüne sermektedir.

Türkiye'de pandemi etkilerinin yaşanmaya başladığı 2020 yılının 3, 4 ve 5. aylarında gıda ve süpermarket, kimyasallar, beyaz eşya sektörleri e-ticaret harcamalarında rekor kırarken, konaklama, seyahat ve hava yolları işletmelerinin e-ticaret oranları neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bunun nedeni turizm sektörünün krizlere karşı oldukça kırılgan bir yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ülkeler arasında yaşanan siyasi, ekonomik, politik krizler, bunun yanı sıra ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar ve terör olayları, ulusal ve küresel finansal krizler, yaşanan pandemi ve salgınlar bu güne kadar turizm sektörünü hep etkilemiştir. 2019 yılında ilk olarak Çin'de ortaya çıkan ve etkileri halen tüm dünyada devam eden Covid-19 salgını ise, bugüne kadar hem dünya ekonomisi için hem de turizm sektörü için yaşanan en büyük kriz konumundadır. Virüsün Çin dışında dünyanın diğer bölgelerinde görülmeye başlaması ve hızla yayılmasıyla beraber ülkeler sınır kapılarını kapatmaya başlamış ve ülke içerisinde sokağa çıkma kısıtlamalarına gidilmiştir. Dünyanın birçok ülkesinde ekonomik ve sosyal hayat durma noktasına gelmiştir. Türkiye'de de diğer ülkelerde olduğu gibi benzer kısıtlamalara gidilmiştir. Bu durum dünyanın önde gelen turizm ülkelerinden birisi olan Türkiye'de turizm işletmelerini ciddi manada etkilemiş ve etkilemeye de de-

vam etmektedir. Özellikle, ülkelerin aldığı seyahat kısıtlamaları ve sokağa çıkma kısıtlamaları, ürünün üretildiği yerde tüketilme esasına dayalı turizm sektörü ve ulaştırma işletmelerinin diğer sektörlerle nazaran pandemiden daha fazla etkilenmesine neden olmuştur.

2020 yılı e-ticaret verilerinde en çok azalış gösteren işletmelerden biriside havayolu işletmeleridir. Dünyanın ortak pazar haline gelmesi, küresel iş seyahatlerinde ve turistik seyahatlerde artışla birlikte en çok kullanılan ulaşım yolu haline gelen havayolu ulaştırmacılığı (Sarioğlan ve Yabacı, 2018), e-ticaret verilerinde en çok harcama yapılan sektörler arasında yer alırken, 2020 yılında ortalama olarak % 40 kayıpla karşılaşmıştır. Araştırma bulguları, Gössling, Scott ve Hall'ın (2020) salgının havayolu ulaştırması ve konaklama işletmeleri üzerinde etkilerinin yıkıcı olduğu ifade ettiği araştırma bulguları ile örtüşmektedir. Aynı zamanda Foo ve diğ. (2020) pandeminin Malezya'daki havayolu ve otel işletmelerini olumsuz etkilediğini belirttiği çalışma sonuçları, Türkiye'deki konaklama, havayolu, seyahat ve eğlence sektörü işletmelerinin e-ticaret verileri içinde geçerlidir.

Bu araştırmanın kısıtlarından ilki sektörler üzerinde gerçekleştirilen analizlerin sadece e-ticaret harcamaları ile sınırlı olmasıdır. Nakit harcamalar araştırmaya dahil edilememiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda genel ticaret olarak gerçekleşen alışverişlerde pandeminin etkisi araştırılabilir. Bir diğer kısıt ise sektörel harcamaların sadece yurt içi harcamalar ile sınırlı olmasıdır. Uluslararası turizm harcamaları ayrıca araştırma konusu yapılabilir

KAYNAKÇA

1. Akçacı, T., & Çınaroğlu, M. S. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Lojistik Ve Ticarete Etkisi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Covid-19 Special Issue), 447-456.
2. Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Pandemi Süreci Ve Pandemi Sonrası Dünyada Eğitime Yönelik Değerlendirmeler: Yeni Normal Ve Yeni Eğitim Paradigması. *Açıköğretim Uygulamaları Ve Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 112-142.
3. Cankurtaran, D., & Tezel, N. (2021). Covid-19 Pandemisi Döneminde Fiziksel Tıp Ve Rehabilitasyon Polikliniğine Başvuran Hastaların Başvuru Tanılarının İncelenmesi. *Journal Of Physical Medicine & Rehabilitation Sciences/Fiziksel Tıp Ve Rehabilitasyon Bilimleri Dergisi*, 24(1).
4. Çavuşoğlu, M. (2010). Konaklama İşletmelerinde Elektronik Ticaret Kullanımı: Gökçeada Ve Bozcaada'da Bir Araştırma. *Girişimcilik Ve Kalkınma Dergisi* 5(2).
5. Çeltek, E., & Bozdoğan, M. (2013). Turizm İşletmelerinde E-Ticaret: Yemeksepeti. Com'da Satış Yapan Yiyecek-İçecek İşletmelerinin İncelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 611-643.
6. Demir, M., Günaydın, Y., & Demir, Ş. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye'de Turizm Üzerindeki Öncülleri, Etkileri Ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi. *International Journal Of Social Sciences And Education Research*, 6(1), 80-107.
7. Dikmen, A. U., Kına, M. H., Özkan, S., & İlhan, M. N. (2020). Covid-19 Epidemiyolojisi: Pandemiden Ne Öğrendik. *Journal Of Biotechnology And Strategic Health Research*, 4, 29-36.
8. Dsö, Erişim Adresi: <https://Covid19.Who.Int/> (Erişim Tarihi: 27.02.2021).
9. e-ticaret.gov.tr, <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> Erişim Tarihi: 09.04.2021
10. Foo, L. P., Chin, M. Y., Tan, K. L., & Phuah, K. T. (2020). The Impact Of Covid-19 On Tourism İndustry İn Malaysia. *Current Issues İn Tourism*, 1-5.
- 11.
12. Gössling, S., Scott, D., & Hall, C. M. (2020). Pandemics, Tourism And Global Change: A Rapid Assessment Of Covid-19. *Journal Of Sustainable Tourism*, 29(1), 1-20.
13. Güven, H. (2020). Covid-19 Sürecinde E-Ticaret Sitelerine Yöneltilen Müşteri Şikâyetlerinin İncelenmesi. *Electronic Turkish Studies*, 15(4).
14. Kalkınma Kütüphanesi, Erişim Adresi: <https://Www.Kalkinmakutupha->

- nesi.Gov.Tr/Assets/Upload/Dosyalar/Eticaret-2017.Pdf (Erişim Tarihi: 21.02.2021)
15. Kesgingöz, H., & Ahmed, S. H. Covid-19 Sürecinde Erişilebilirlik. In *Econder 2020 3rd. International Economics, Business And Social Sciences Congress* (P. 328).
 16. Kırılcım, B. (2020). Covid-19 (Yeni Koronavirüs) Salgınının Turizm Sektörüne Muhtemel Etkileri. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 17-27.
 17. Nacar, R., & Özdemir, (2021). K. E-Ticaret Pazaryeri Web Sitelerinin Dinamikleri: Covid-19 Pandemi Sürecindeki Değişim. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 205-226.
 18. Sağlık Bakanlığı, Erişim Adresi: <https://Covid19.Saglik.Gov.Tr/> (Erişim Tarihi: 27.02.2021).
 19. Sarıoğlan, M., & Yabancı, F. (2018). A Study On The Role Of Food And Beverage Service Quality In The Preference Of Air Transport Companies. *Journal Of Tourism And Gastronomy Studies*, 399, 418.
 20. Wikipedia Erişim Adresi: https://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Elektronik_Ticaret (Erişim Tarihi: 27.02.2021).

• Bölüm-2 •

ATATÜRK'ÜN GÜNLÜKLERİNDEN GENÇ
ORDU KOMUTANI MUSTAFA KEMAL
PAŞA'NIN KARLSBAD GÜNLERİ

N. Selcen Korkmazcan¹
M. Hakan Özçelik²

1 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, selcenkorkmazcan@aydin.edu.tr

2 Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, hakanözcelik@aydin.edu.tr

GİRİŞ

Mustafa Kemal Atatürk, hayatı boyunca tedaviye ihtiyaç duyduğu pek çok rahatsızlık yaşamıştır. 10’lu yaşlarında sıtma, 20’li yaşlarında idrar yolları enfeksiyonu, 40’lı yaşlarında ise kalp rahatsızlıkları, çeşitli kereler nükseden önemli rahatsızlıkları arasında yer almıştır.¹ 20’li yaşlarında geçirdiği *blennoraghië* diye isimlendirilen idrar yolları enfeksiyonu, “*bol üretal akıntı ile seyreden gonore enfeksiyonu*” şeklinde tanımlanmaktadır. Antibiyotik kullanımı olmayan o dönemde sıkça görülüp zorlukla tedavi edilen hastalığın ilerleyen yıllarda Atatürk’ün geçirdiği *pyelonefrit* olarak isimlendirilen böbrek iltihabına zemin hazırladığı düşünülmektedir. İlk kez Trablusgarp Savaşı sırasında ortaya çıkan sol böbrek ağrıları, Çanakkale Savaşı sırasında tekrar etmiş, 1916’da endişe verici boyuta ulaşmıştır.²

Böbrek sorunları, Atatürk’ün gençliğinden itibaren günlük hayatını en derinden etkileyen rahatsızlıkların başında gelmiştir. Atatürk, yaşadığı böbrek rahatsızlığının tedavisi için 1918 yılının Temmuz ayını günümüzde Çekya’da bulunan ve Karlovy-Vary adını alan, dönemin Avusturya- Macaristan şehri Karlsbad’da geçirdiği bilinmektedir. Atatürk’ün son günlerinde, Matbuat Umum Müdürlüğü’nün 26 Ekim 1938 tarihli dış basın bülteninde Almanya kaynaklı Kölnische Volkszeitung Gazetesi’nden aktarılan haberde Atatürk’ün durumunun ağırlığından söz edilirken 20 yıldır karaciğer hastalığından muzdarip olduğu ifadesi öne çıkmıştır. Yazıda, “1918 yılında yani 20 sene evvel Karlsbad’a giderek ciğer nahiyesindeki ağrılarını tahfife çalışmıştı.” denilerek, Karlsbad’da gördüğü tedaviye neden olan rahatsızlığı da karaciğere bağlanmıştır.³

Avusturya-Macaristan’da 60 kadar kaplıcanın bulunduğu Karlsbad, 1522 yılında içmelerin açılmasıyla beraber, soğuk- sıcak su kaynaklarının özellikle böbrek, sindirim sistemi, romatizmal hastalıklara iyi geldiği bilinen bir şehir olarak öne çıkmıştır.⁴ Dönemin, vergisi yüksek şehirleri arasında bulunan Karlsbad, ayrıcalıklı kişilerin sosyalleşme mekânı olarak anılmaktadır.⁵ Yine de şifalı su tedavisi için Bohemya kaplıcaları seçeneği, Côte d’Azur’a savaş durumunda gidilemiyor olmasına bağlanarak “rahatına düşkün sınıfın gözünde” normal koşullarda

1. Ali Güler, *Atatürk’ün Son Sözü Aleykümesselam*, İstanbul, 2013, Yeditepe Yayınevi, s. 15-37

2. M. Kendirci, A. Kadioğlu, C. Miroğlu, “Atatürk ve Üroloji”, *Türk Üroloji Dergisi*, 26 (2), 2000, s. 145-146

3. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 490-1-0-0-1434-740-1-167. Belgede ele alınan gazetedede yer aldığı gibi karaciğer rahatsızlıkları ile böbrek rahatsızlıklarının bağlantılı olduğuna, ya da Karlsbad’da karaciğer tedavisi gördüğüne dair başka bir bulguya rastlanmamıştır.

4. Karl E. Wood, *Health and Hazard: Spa Culture and the Social History of Medicine in the Nineteenth Century*, UK, 2012, Cambridge Scholars Publishing, s. 54, 115; M. Kendirci, A. Kadioğlu, C. Miroğlu, a.g.m., s. 147

5. Klaus Knoblich, Thermal Springs In Germany And Middle Europe, *GHC Bulletin*, March 2002, s. 7, <https://www.oit.edu/docs/default-source/geoheat-center-documents/quarterly-bulletin/vol-23/23-1/23-1-art3.pdf?sfvrsn=4>

ikinci tercih olarak açıklanmıştır.⁶ Şehrin, Avusturya İmparatorluğu'nca maddi olarak avantajlı durumdaki bireylerin tercih ettiği bir tedavi merkezi olarak kurulduğu kabul edilmektedir.⁷ Doğal sıcak su kaynaklarının tedavi amaçlı kullanımını günümüzde de devam ediyor olmasına karşın, kaplıcalardaki yoğun kullanım sebebiyle zarar görmüş olduğuna dair görüşler mevcuttur.⁸

Atatürk, 1918 yazında, 36-37 yaşında, genç bir ordu komutanı olarak Karlsbad'da bulunduğu sürece boyunca “Geçen Günlerim” başlığı altında günlük tutmuştur. Günlüklerin, 5'i Türkçe, eski yazılıdır, seyahatin sonunda Viyana'ya geçtiğinde ise 2 sayfa Fransızca yazdığı bir defteri bulunmaktadır. Afetinan, 1931 yılında Atatürk'ün kütüphanesinde bulunduğu defterler ve vesikalari, Atatürk'ün “neşredilecek zamanı sen takdir edersin” diyerek kendisine verdiğini ve verirken bazı açıklamalar yaptığını belirtmiştir.⁹ Bu belgelerle ilgili çalışma, Afetinan tarafından 1970'te bildiri olarak sunulmuş, 1983'te de “M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları” başlığıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.¹⁰ Kitabın bir bölümünü oluşturan Atatürk'ün “Geçen Günlerim” başlığı altında tuttuğu günlükler, Atatürk'ün gördüğü tedavinin yanı sıra, şahsına, karakterine ve günlük hayatına dair detaylı bilgiler içermektedir.

ATATÜRK'ÜN KARLSBAD'DAKİ TEDAVİSİ

Atatürk 15 Aralık 1917- 05 Ocak 1918 tarihleri arasında Osmanlı tahtının Velihttı Vahdettin ile Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'ya gitmiş, seyahatten hasta olarak dönmüştür.¹¹ Şiddetli ağrılarının üzerine gördüğü doktorlardan sol böbreğinde rahatsızlık olduğunu öğrenmiş, bir ay kadar yatarak tedavi görüp kısa süreli ayağa kalkmış olsa da ağrıları geçmemiş, yeniden yatarak tedavi görmesi gerekmiştir.¹² Nükseden böbrek ağrılarının tedavisi için yapılan konsültasyonun sonucunda enfeksiyon tedavisi için Viyana'ya gitmesi kararlaştırılmıştır. Atatürk, Har-

6 Klaus Kreiser, *Atatürk Bir Biyografi*, Çev.: Dilek Zaptçioğlu, İstanbul, 3. Baskı, 2010, İletişim Yayınları, s. 150

7 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İstanbul, 1976, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 244

8 Jan Kastovsky, Jiri Komarek, Phototrophic Microvegetation of Thermal Springs in Karlovy Vary, Czech Republic, Nova Hedwigia, Beiheft 123, p.107-120, December 2001, s. 108, https://www.researchgate.net/publication/235606937_Photosynthetic_microvegetation_of_thermal_springs_in_Karlovy_Vary_Czech_Republic

9 Ayşe Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yeni Baskıya Hazırlayan Arı İnan, 10. Baskı, İstanbul, 2011, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 12

10 Afetinan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, 2. Baskı, Ankara, 1991, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. VII

11 “Ali Fuat Cebesoy'a Mektup”, 29 Ocak 1918, *Atatürk'ün Bütün Eserleri II (1915-1919)*, 3. Basım, İstanbul, 2003, Kaynak Yayınları, s. 138

12 Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul, 1958, Rafet Zaimler Yayınevi, s. 203

biye Nezareti'nden izin alarak 25 Mayıs 1918'de saat 10:00'da Sirkeci'den kalkan trenle Viyana'daki Cottage Sanatoryumu'na gitmek üzere yola çıkmıştır.¹³

Viyana'da 5 Haziran 1918'de İstanbul'daki Dr. Rasim Ferit Bey'e bir mektup yazarak "bilinen rahatsızlığının" Doktor Buyes tavsiyesiyle müracaat ettiği Profesör Zuckerkandl tarafından da kabul edildiğini ve kolibasilinden başka bir şey bulunmadığını yazmıştır. Mektupta, tedavisini üstlenen profesörün 3 hafta Cottage Sanatoryumu'nda kalıp 3 hafta "cure" için hamama gitmeyi tavsiye ettiğini; rahatının iyi olduğunu, ıstırabının olmadığını belirtmiştir.¹⁴ Nuri Conker'e yazdığı mektupta da, Almanya seyahatinden döndükten sonra üşütmesinin neticesinde böbreklerinde piyelitin ortaya çıktığını, İstanbul'da bir buçuk ay yatarak iyi olduğunu zannederek kalktığında üç ayda iki kez rahatsızlığının nüksettiğini, sonunda Viyana'ya gelmeye mecbur kaldığını yazmıştır. O sırada Lahey'de ateşemilerlik görevini sürdüren Nuri Conker'e Viyana'dan sonra Karlsbad'a "cure yatmak" üzere gideceğini, 3-4 hafta tedavinin ardından kendisini görmeye Lahey'e gideceğini bildirmiştir.¹⁵ Karlsbad'da tedavisini yarım bırakıp yurda dönüş yapan Atatürk, bahsettiği Lahey seyahatini gerçekleştirememiştir. Viyana'daki tedavinin ardından 28 Haziran 1918 tarihinde trene binerek 2 gün sonra Karlsbad'a ulaşmıştır.

Atatürk, günlüklerini, Karlsbad'a gelişinin ardından, 30 Haziran 1918 Pazar günü öğleden sonra tutmaya başlamıştır. Burada, Cottage Sanatorium doktorlarından Dr. Markotein'in dostu Dr. Vermer'in bulduğu bir oda, bir salon, bir hamam ve bir uşak odası kendisine tahsis edilen Rudolfs Hof pansiyonuna yerleşmiştir. Şehrin lüks görünümü yanında, sıradan bulduğu ikametgâhına ait sıkıntılarını Dr. Vermer ile paylaştığında, doktordan, dediği şeyleri harfiyen yerine getirince başka bir şey düşünmeye fırsat bulamayacağı cevabını almıştır. Doktor şöyle demiştir: "*Sen buraya ciddi bir kür yapmak için mi geldin, yoksa lüks ve debdebeli gürültüler içinde zevk etmek, yorulmak için mi? Ne istiyorsunuz, işte sakın ve rahat bir apartman!*"¹⁶ Doktorun verdiği tepki, Karlsbad'ın yalnızca hastalık tedavisi için gidilen bir yer olmanın ötesinde bir tatil beldesi olarak da tercih ediliyor olmasıyla açıklanabilir.¹⁷ Doktor, "*Şimdi müsaade ediniz sizi muayene edeyim ve suret-i hareketinizi çizeyim. Göreceksiniz ki dediğim şeyleri harfiyyen takip edince başka bir şey düşünmeye*

13 Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, 2. Baskı, İstanbul, 2011, Alfa, s. 81

14 Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Üç Mektubu", *Belleten*, C. 24, S. 93, 1960, AKDITYK TTK s. 132

15 Gürsoy, a.g.e., s. 82-83; İpek Çalışlar, *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı (1881-1927)*, İstanbul, 2018, YKY, s. 152-153

16 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 29

17 Karl E. Wood, a.g.e., s. 115

vakit bulamayacaksınız.” demiştir.¹⁸ Ancak doktorun bilmediği şeyin, Atatürk’ün ev ve eşya düzeni ve temizliğine duyduğu ilgi olduğu anlaşılmaktadır. Falih Rıfki Atay, Atatürk’ün bu konudaki özenini “evi hiçbir zaman bekar kokmamıştır” sözleriyle açıklamıştır.¹⁹ Atatürk, yerleştiği evden ilk başta memnun kalmasa da düzenini kendisine göre kurmaya çalıştığı notlarından anlaşılmaktadır. Kendi odasına bitişik olan odayı açtırıp araları perdelerle dekore edip büro şeklinde düzenleterek yaşam alanını genişletmiştir. Evi ihtiyacı ve rahatına göre düzenlemekle kalmamış, çiçekler ve vazolar da satın alarak zevkine uygun şekilde dekore etmiştir.²⁰ Atatürk’ün ev düzeni konusundaki hassasiyetinin ilerleyen yıllarda da sürdüğü, davetli olduğu yerlerde dahi düzensizliği müdahale ettiği bilinmektedir.²¹

Doktorun muayene sonrası yazdığı program Atatürk tarafından şu şekilde not edilmiştir:²²

Ufak izahat

Mahallinde

bir bardak bu sudan içilecek 7 h. Marksbrün

Mahallinde

bir bardak bu sudan içilecek 7 20 Mühlbrün

Sabah kahvaltısı 8 20 *Thé ou Coffé, Cacao,*
20 oufs, beure

Birer gün münavebe ile 10-11 *Bain de boue (Moor)*

Kompres evde 11-12 *Compresse de boue (Moor)*

Öğle taamı 12-1 *Poisson-Viand-légumes,*
fruit, compote,
mehlspeise, krattoni

İstirahat

Bir bardak su 3 ½ ou 6 h Mühlbrün

Küçük yemek sabah kahvaltısı gibi 4-5 *Comme le matin*

Akşam yemeği 8 h *Poisson, poulet, omelette,*
entremets,
compot, légumes la-itage
(riz ou semoule au lait)

Yatarken bir bardak su 10 h *Telsenquelle froid*

18 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 29

19 Falih Rıfki Atay, Çankaya, İstanbul, y.y., Pozitif Yayınları, s. 643

20 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 29-33

21 Kılıç Ali, *Atatürk’ün Hususiyetleri*, yy, 1998, Cumhuriyet Kitapları, s. 101

22 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 29-30

Atatürk, ilk günden itibaren sabah 07:00'da mahallinde su içerek başlayan programı uygulayabilmek için saat 05:30'da uyanmaya karar vermiştir. Konaklama yerine 10 dakikalık mesafedeki Maksbrün'e, ardından yürüyerek 500 adım uzaklıktaki Mühlbrün'e gitmiştir. Burada, kadehlere doldurulan suların maşrapalarla dağıtıldığı ve gezilerek içildiği anlaşılmaktadır. Tedavi kapsamında 10:00'da banyo programı çamur, kese ve kompres şeklinde tarif edilmiş, program gereğince kompres için gereken çamur bir kese içinde Atatürk'ün konakladığı yere getirilerek uygulanmıştır. Günlüğünde, uygulanan kürle ilgili bilgiler veren Atatürk, iki günde bir tekrarlama gereken 20 dakikalık çamur banyosunun sıcaklığının 28-29 derece olması gerektiğini aktarmıştır. Atatürk, programa göre saat 8:00'da yapması gereken kahvaltıda 2 yumurta, bal ve çay bulunduğuna dair notlar almıştır. Savaş yıllarının zor koşullarında ekmek sıkıntısı yaşandığı, şehre gelenlerden yanlarında un getirmelerinin beklendiği anlaşılmaktadır.²³ Hüseyin Cahit Yalçın, 1917 yılına dair anılarında Karlsbad'daki ekmek sıkıntısını açıklarken halkın açlık çekiyor olmasına karşın konuklara karne karşılığı ekmek verildiğini yazmıştır.²⁴ Dönemin yoksunluklarla dolu yaşam koşulları hakkında bilgi veren bu durum, Atatürk'ün Karlsbad'a ulaştığı ilk gün doktoru ile aralarında geçen konuşmalardan günlüklerine daha farklı yansımıştır. Yabancıların şehre gelirken yanlarında un getirmesinin beklendiğini açıkça ileten doktor, hükümetin yalnızca yerli halkın ekmek ihtiyacından mesul olduğunu, yabancılara ekmek temininin zorunlu olmadığını belirtmiştir. Atatürk de buna cevaben "Öyle ise doktor, benim burada *oturmaklığima imkân yoktur. Hemen yarın memleketime avdet edeyim. Bizim memleketimizde ecânib yerlilerden daha çok istihlâkatta bulunmaktadır. Ben de hükümetim nezdinde ecânibe ekmek verilmesine mümânaati teklif edeyim.*" demiştir. Bunun üzerine doktor, un ya da ekmek bulmayı üstlenmiştir. Atatürk de yemeklere, cebindeki ekmekle gitmiştir.²⁵

Tedavinin henüz ilk haftası tamamlanmadan Atatürk'ün programın dışında hareket etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Atatürk, ilk uygulamada ev düzenlemesi sebebiyle programı aksatmamak için aceleyle yapılan kompresten bir şey anlamadığını not almıştır. Henüz bir hafta geçmeden sabah kaynağından su içme programı da aksamış, Atatürk termoslara doldurulan suları evinde içtiği gün "*sabahleyin her vakitki gibi rahatsız olmadığı*" notunu almıştır. İki günde bir yapılması gereken masaj, ev düzenlemeleri ya da bazı sosyal programlar sebebiyle ilk haftanın sonundan itibaren aksamaya başlamıştır. 5 Temmuz tarihinde, Sultan Reşad'ın ölüm haberiyle birlikte Vahdettin'in tahta çıkışı haberini aldığında

23 A.y., s. 30

24 Yalçın, a.g.e., s.244

25 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 30

kompres zamanını atlayarak ilk kez programı aksattığı notunu almıştır. Bu, Atatürk'ün Karlsbad'daki 5. günüdür. 12 Temmuz günü de geç uyandığından sabah programını tamamen altüst olduğunu yazmıştır. Atatürk, zaman zaman hazırlığı aksayan, aşırı terleme ve baş ağrısı şikâyetlerine sebep olan, yorgunluk veren çamur banyosunu da doktora sormaksızın bir süre sonra tamamen bırakmıştır.²⁶

Atatürk, 19 Temmuz 1918 tarihinde Lütfi Simavi Bey'e başmabeynci seçilmesi dolayısıyla yazdığı mektupta Almanya dönüşü başlayan rahatsızlığının kendisini Karlsbad'a kadar getirdiğini, sonuçta iyileştiğini, 15 güne kadar İstanbul'a dönmeyi planladığını yazmıştır.²⁷ Ancak doktorun programını tamamlamadan Karlsbad'dan ayrılan Atatürk'ün tedavisinin yarım kaldığı, rahatsızlığının sona ermediği anlaşılmaktadır. Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ü anlatırken, en mühim hastalıklara bile işinin başında olmak için ehemmiyet vermediğini belirtmiştir.²⁸ Karlsbad tedavisinin de sonunu görevinin gerekliliklerinin getirdiği anlaşılmaktadır. Yaveri Cevat Abbas Sultan Vahdettin tahta çıkınca İstanbul'a dönmesinin beklendiğini iletikten sonra, İzzet Paşa'nın kendisini çağırdığı ikinci telgrafın ardından, 27 Temmuz 1918'de Atatürk Karlsbad'dan ayrılmıştır. Viyana'ya gitmek üzere trene bindiğinde sağlığı hakkında yazdıkları yorgunluğu ve iştahsızlığını ön plana taşımaktadır. Viyana'ya ulaştıktan sonra da 28 Temmuz günü defterin sonuna üzerinde rahatsızlık derecesinde bir kırgınlık olduğunu, üşütmüş gibi öksürdüğünü yazmıştır.²⁹ Enver Behnan Şapolyo'nun aktarımına göre Viyana'da kalmaya niyeti olmasa da kendi anlatımıyla “*o zamanın çok müstevli ve öldürücü bir hastalığına, İspanyol nezlesine*” yakalandığını ifade etmiştir.³⁰ Atatürk henüz Karlsbad'dayken ortaya çıkan bu belirtilerin İspanyol gribi olarak isimlendirilen rahatsızlığın etkisiyle olduğu düşünülebilir. 1918 Mart'ında ilk kez ABD'de Kansas'taki bir eğitim kampında tespit edilen, ilk etapta nezleye benzetilen gribin 50 milyondan fazla kişinin ölümüne neden olduğu kabul edilmektedir. İlk etapta öksürük, ateş ve baş ağrısı semptomlarıyla ortaya çıkan, savaş dışı olan İspanya'nın basında sansürlü aktardığı haberlerde sıkça yer almasıyla İspanyol gribi adını alan ve 20. yüzyılın ilk pandemisi olarak kabul edilen salgının ilk dalgada hafif atlatıldığı, 1918'in Ağustos-Eylül aylarında mutasyona uğrayarak ölümcül hale gelerek daha etkili şekilde yayıldığı kabul edilmiştir. 1919 başlarında ortaya çıktığı

26 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 32-58

27 “Lütfi Simavi Bey'e Mektup”, 19 Temmuz 1918, *Atatürk'ün Bütün Eserleri II (1915-1919)*, a.g.e., s. 205

28 *Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2005, Temel Yayınları, s. 301-302

29 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 60

30 Şapolyo, *a.g.a.*, s. 205

kabul edilen pandeminin daha hafif atlatılan üçüncü ve son dalgasının yılın ortalarında kuzey yarımkürede sona ermiş olduğu araştırma sonuçlarına yansımıştır.³¹ Avrupa'daki salgında Avusturya özelinde bir araştırmaya rastlanmamış olmasına karşın Atatürk'ün 1918 Temmuz'unda ilk dalga salgından etkilendiği sonucuna varılabilir. Viyana'da hızlıca iyileşen Atatürk'ün, 1919'un Mayıs'ında Samsun'a gitmeye hazırlanırken ikinci kez gribe yakalandığı araştırmalara yansımıştır.³²

Atatürk, Viyana'dan sonra, 2 Ağustos 1918 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. Kendi sözleriyle durumunu şu şekilde açıklamıştır: “*Karlsbad'da, ettiğim istifade me'mûl edilen derecede değildir. Rahatsızlıklarımın asârı henüz mevcuttur.*”³³ Tamamlanmayan tedavinin ortadan kaldırmadığı rahatsızlıklar için Atatürk'ün Milli Mücadele'nin başında da Havza'ya gittiğinde kaplıca tedavisi gördüğü bilinmektedir.³⁴ İlber Ortaylı, yine de Karlsbad'da aldığı tedavinin, Atatürk'ün hayatı boyunca görüp uyguladığı en ciddi tedavi olduğu düşüncesindedir. Cumhurbaşkanlığı sırasında dahi bu şekilde uzun ve sistematik bir tedavi görmediği ve müsaade etmediğini paylaşan Ortaylı, Atatürk'ün hekimlere saygı duysa da tedavi sürecini benimseyen hastalardan olmadığını yazmıştır.³⁵ Atatürk'ün hastalığının ilerlediği 1938 yazında dahi sağlığını geri plana atarak çalışmalarını aksatmadan yürüttüğü, yabancı devlet adamlarıyla görüşüp törenlere katıldığı bilinmektedir.³⁶ Karlsbad'daki tedavisi, rahatsızlığını sona erdirecek düzeyde gerçekleşmemiş olsa da Atatürk, kaplıcaların düzeni ve önemi konusunda Karlsbad'da önemli bir tecrübe elde etmiştir. Yalova Kaplıcalarının yapılanmasında Atatürk'ün gösterdiği kişisel çaba, Karlsbad tecrübelerine dayandırılmaktadır.³⁷

31 M. Martini, V. Gazzaiuga, N.L. Bragazzi, I. Barberis, The Spanish Influenza Pandemic: A Lesson From History 100 Years After 1918, The Journal of Preventive Medicine and Hygiene, 2019; Vol. 60, (E64-E67); <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6477554/pdf/jpmh-2019-01-e64.pdf>, Peter C. Wever, Leo van Bergen, Death From 1918 Pandemic Influenza During The First World War: A Perspective From Personal And Anecdotal Evidence, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4181817/pdf/irv0008-0538.pdf>; Michela E. Nickol, Jason Kindrachuk A Year Of Terror And A Century Of Reflection: Perspectives On The Great Influenza Pandemic Of 1918–1919, S. 3-5, BMC Infectious Diseases, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6364422/pdf/12879_2019_Article_3750.pdf

32 Murat Yolun; Metin Kopar, “The Impact of the Spanish Influenza on the Ottoman Empire”, *Belleten*, C: LXXIX, S:286, 2015, AKDITYK TTK, s. 1105-1106

33 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 60

34 Gotthard Jaschke, “Havza'da Mustafa Kemal Paşa”, *Belleten*, C: 46, S:182, 1982, AKDITYK TTK, s. 347; Kendirci vd, a.g.m., s. 147-148

35 İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul, 2018, Kronik Kitap, s. 135

36 Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Hastalığı*, 2. Baskı, Ankara, 2011, AKDITYK TTK, s. 39

37 Detaylı bilgi için bkz.: Arın Namal, Die Erfahrungen Des Türkischen Republikgründers Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) In Karlsbad Und Seine Förderung Des Wissenschaftlichen Umgang Mit Heilbädern In Der Türkei, *Sağlık ve Su Kültürü*, A. Namal, A. D. Erdemir, B. P. Syroka (Ed.), İstanbul, 2014, Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir 2013, s. 25-40

ATATÜRK'ÜN KARLSBAD'DA GEÇEN GÜNLERİ

Atatürk'ün Karlsbad günlükleri, tedavisi dışında Atatürk'ün kimliği, kişiliği, fikirleri ve günlük hayatına dair bilgiler de içermektedir. Aldığı notlardan, en yorgun anlarında dahi kitap okumadan uyumadığı; okuduğu kitaplara dair görüşlerini içeren notlar almayı aksatmadığı görülmektedir. Kitap okurken bazı satırları tekrar edip altını çizdiğini belirterek okuma alışkanlığını da tarif etmiştir.³⁸ Atatürk, okuma alışkanlığını ilerleyen yaşlarında da en zor zamanlarda dahi sürdürmüştü, “bir saatlik okumanın gideremeyeceği üzüntü yoktur” sözünü sık sık tekrar etmiştir.³⁹ Günde iki kere tıraş olacak kadar kişisel bakımına özen gösterdiği görülmektedir.⁴⁰ Bu alışkanlığını hiç yitirmediği anlaşılmaktadır. Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ü 15 yıl boyunca bir gün dahi itinasız, tıraşsız görmediğini ifade etmiştir.⁴¹ Yabancı dil eğitimini de önemseyen ve dillerini geliştirmeye özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Karlsbad'da iken “*mecburen her gün konuştuğu*” ama “*bildiğini de unutmak suretiyle terk ettiği*”ni vurguladığı Almancayı yeniden hatırlamak için ders almaya karar vermiştir. Fransızca dersleri de almaya başlamış, dersler başlar başlamaz günlükleri iki gün boyunca Fransızca tutmuştur. Telaffuzunun düzeltilmesi ve dilinin gelişmesi için aldığı özel derslerde hocalarının övgüleriyle karşılaşmıştır.⁴²

Atatürk'ün sosyal ilişkilere, en yoğun günlerin bir parçası haline getirecek kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı döneminde de önemli meseleleri, hem anlamak hem de anlatmak için saatlerce sofrasohbetlerinde ele alma alışkanlığına sahip olduğunu bilinmektedir. Kılıç Ali, “*Atatürk'ün karar ve düşüncelerinin mihrak noktası*” olarak tanımladığı sofralarını “*bir nevi akademi*” sözleriyle tarif etmiştir.⁴³ Atatürk, Karlsbad'daki günlerinde Türkiye'den gelen pek çok isimle de bir araya gelmiştir. Klaus Kreiser, “*ünlü ve ünsüz Osmanlıların yolu mecburiyetten teker teker Karlsbad otellerine düşüyordu.*” diyerek buradaki Türk kalabalığının varlığını da açıklamıştır.⁴⁴ Atatürk'ün bir araya geldikleri arasında Albay Emin Bey, eski İzmir Polis Müdürü Celal Bey, Selanik Askeri Rüştüyesi'nden sınıf arkadaşı Mahmut Efendi, Cemal Paşa'nın eşi ve kardeşi Ke-

38 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 39, 52-53

39 Seda Bayındır Uskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Ankara, 2010, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, s. 237

40 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 32-34

41 Atay, a.g.e., s. 558-559

42 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 55-58

43 Atay, a.g.e., s. 586-587, 626; Ali, a.g.e., s. 80, 101

44 Kreiser, a.g.e., s. 150

mal Bey, Hüseyin Cahit Bey, Seyfi Bey ve eşi de bulunmaktadır. Günlüklerde, bu isimler ve beraberlerindekiyle yaptığı sohbetlerin detaylarına sıkça rastlanmaktadır. Günlüklere göre, askerlik, dış politika, Türk ordusu, Trablusgarp Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin durumu, sohbetlerde ön plana çıkan konular arasında görülmektedir. Yine, bu sohbetlerde, karşısındaki isimler üzerinde etkileyici bir izlenim bıraktığı anlaşılmaktadır. Ali Fuat Cebesoy, “İlk defa onu tanıyanlar üzerinde Mustafa Kemal; otoriter, zeki ve cevval olduğu kadar, ileriye görür ve derin düşünür nazik bir şahıs tesirini yapar.” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁵ Bu etkinin oluşmasına yaptığı katkı, günlüklerine aldığı notlardan görülmektedir.

Atatürk, sohbetlerinde sıkça konuşulan asker konusuyla ilgili uzun notlar almıştır. Bir sohbette “*Kumandanların en büyük cesareti, mesuliyetten korkmamlarıdır*” diyerek iyi bir komutanın tarifini yapmıştır. Namuslu ve şerefli bir komutanın ölümü asla aklına getirmedğini, sadece faaliyetinin isabetli olup olmadığıyla ilgilendiğini vurgulamıştır. Ordunun geri çekilmesine dair karar alınması gerekiyorsa bunu azimli ve kararlı bir komutanın kavrama yeteneğini kullanarak yapması gerektiğini ifade etmiştir. Türk ordusunun çoğunlukla azimli ve kararlı komutanların olmaması sebebiyle felakete sürüklendiğini, üstün bir taarruz karşısında askerlerin kendiliğinden çekilmeye başladığı ana kadar karar verilmemesini yine komutanın hatasına bağlamıştır. Düşmanın üstün gelen taarruzu karşısında askerlerini geri çekmeye çekinen komutanların askerler kendiliğinden çekildiğinde onları kabahatli bulmasını eleştirmiştir.⁴⁶ Atatürk, 1911 yılında Selanik'te yayımladığı *Tabiye ve Tatbikat Seyahati* adlı eserinde bulunduğu tatbikatta yer alan taarruz karşısında geri çekilme faaliyetine dair yaptığı değerlendirmede de doğru zamanda birlikleri geri çekme kararı vermenin talimnamelerle değil, komutanın yeteneğiyle kararlaştırılmasının zorunluluğunu vurgulamıştır.⁴⁷ Karlsbad'da Albay Emin Bey ve eşi ile yaptığı sohbette de askerlik hayatında en önemsedığı başarının, Muş cephesindeki geri çekilme manevrasında gösterdiği başarı olduğunu ifade ederek bu konuda tatbikatta yaptığı değerlendirmeleri cephe de gerçekleştirdiğini ortaya koymuştur. Atatürk, anlatımında bu hareketin kıymetini önce kimsenin anlamadığını, yeni kuvvete ihtiyaç duyulup duyulmadığının sorulmasına karşın durumun gerektirdiği geri çekilme kararını uyguladığını belirtmiştir. Kararın getirdiği başarıyı da şu şekilde açıklamıştır: “*Düşman bizi mağlup ettiğine kani oldu, daha ziyade takip etmedi. Karşımda dağınık üç grup*

45 Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler, a.g.e., s. 343

46 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 41-42

47 *Taktik Tatbikat Gezisi- 1, 2*. Baskı, Ankara, 2009, Genelkurmay Atase Daire Başkanlığı Yayınları, s. 27-31

halinde tertibat aldı. On gün sonra Bitlis cephesinde de beraber olmak üzere burada icra ettiğim taarruzla düşmanı mağlup ve perişan ederek Muş'u zaptettim. Aynı günde Bitlis'i de zaptetmiştim.” Atatürk günlüğüne, “Benim için böyle bir misal göstermek lazımdı. Çünkü aksi takdirde yaptığım ricatın iddia ettiğim derece-i ehemmiyeti anlaşılamayacaktı.” yazarak ortaya çıkarmak istediği etkiyi de anlatmıştır.⁴⁸ Atatürk'ün Kıdemli Yüzbaşı iken 1909 yılında Makedonya'da kalemeye aldığı *Cumali Ordugâhı* adlı eserde geri çekilme hareketinin uygun mevzii olarak taarruza dönüştürülebileceğini tarif etmiştir.⁴⁹ Atatürk'ün 1916'da Muş'ta uyguladığı taktik, aldığı eğitimi meslek hayatında etkili bir şekilde uygulamasına iyi bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir başka sohbette, Matmazel Brandner'e Türk ordusunun Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasındaki durumunu izah etmiştir. Trablusgarp'ta Türklerin kendi kuvvetlerini kullanmadığını vurgulayarak kendisinin de yer aldığı savaş-taki durumu şöyle açıklamıştır: “Şayet İtalyan silahlı kuvvetleri bir sene boyunca, baştan barışa kadar dövüşülse onları döven düzenli ordu değildi... sadece çöl göçmenlerinin başındaki birkaç Türk kumandanıydı.” Atatürk Balkan Savaşları'nı da bir bozgun olarak açıklamış, buradaki durumu “...Türkiye'deki eskinin yıkılması, Türk ordusunun başındaki bilgisiz kumanda heyetinin geri çekilmesi” şeklinde tarif etmiştir. Türk ordusunun burada kullanılmadığını vurgulayarak Balkan devletlerinin aldıkları sonucu “o dönemde Türkiye'ye hâkim olan şahısların bilgisizliğine borçlu” olduklarını söylemiştir.⁵⁰ Atatürk Nutuk'ta da benzeri bir eleştiri yapmış, Osmanlıların “göze aldıkları savaşın genişliği ölçüsünde hazırlıklı ve önlemleri davranmadıklarından ve daha çok duygularıyla tutkularının etkisi altında” hareket ettiklerinden, Viyana, Budapeşte, Belgrat'ta geri çekildikleri gibi Balkanlar'ı bırakıp Rumeli'den çıkarıldıklarını hatırlatmıştır.⁵¹

Bir sohbet sırasında eline kudret geçerse devrimi “*coup*” ile tatbik etmeyi gerekli gördüğünü ifade etmiş, şu sözleri de eklemiştir: “*Mamañih bu meselede şayan-ı tetkik bazı noktalar var. Bunları iyice takarrür ettirmeden işe başlamak hata olur.*”⁵² Atatürk'ün hızlı, köklü bir biçimde ve yukarıdan gelen bir devrimle ilgili fikirleri, ileride gerçekleştirdiği devrimlerde yürürlüğe konulmuştur.

48 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 42

49 Kurmay Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal, *Cumali Ordugâhı, Süvari: Bölük, Alay, Tugay Eğitim ve Tatbikatları, Yedi Adet Kroki*, Ankara, 2009, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, S. 30-31

50 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 57-58

51 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev, II. Cilt, 1920-1927*, 3. Baskı, Ankara, 1989, AKDİTYK TTK, s. 851

52 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 43

Arap alfabesinden Latin Alfabesi'ne geçişle birlikte kurgulanan dil devriminin gerçekleşmesi sürecinde bu uygulama kolaylıkla görülmektedir. Gülhane Parkı'nda 9 Ağustos 1928 tarihinde Atatürk'ün duyurduğu Türk alfabesinin kabulü 1 Kasım 1928 tarihli yasayla yürürlüğe konulmuş; 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren resmi dairelerde, basında ve yayında yeni yazıya geçilmiş; kısa sürede Arap harfli gazetelerin çıkarılması yasaklanarak devrim hızlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.⁵³ İsmail Habib Sevük Atatürk'ün devrimlerin gerçekleşmesindeki yerinden bahsederken şöyle yazmıştır: “*Atatürk'ün bütün inkılaplarında, fül fikirden daha çevik çıktı.*”⁵⁴

Sultan Reşad'ın ölümü ve Vahdettin'in tahta çıkışını Karlsbad'da iken öğrenen Atatürk, bu bilgiyi aldığı anda şaşırıldığını belirterek ilk tepkisinin “*teessür ve teessüf ederim*” demek olduğunu yazmıştır. Bu sözünün anlaşılmadığını belirten Atatürk, içtenlikle, teessüf etme nedenini kendisinin de takdir edemediğini günlüğüne not etmiştir. Padişahın değişmesinin memleket ve millet için önemli bir mesele olduğu düşüncesini taşıdığını yazmıştır. Almanya seyahatinde iyice tanıdığını belirttiği Vahdettin ile münasebetini ilerletme fırsatını değerlendirmede için üzüntü hissettiğini de eklemiştir.⁵⁵ Hakan Uzun Atatürk'ün bu konuda verdiği tepkiden saltanat ya da padişaha inancı kalmadığı çıkarımını yapmış, cumhuriyet fikrine sahip olduğunun ileri sürülebileceğini ifade etmiştir.⁵⁶

Karlsbad notlarına göre Atatürk, halkın seviyesini yükseltecek bir devrimden bahsederken kadınların toplumdaki yerlerinin değişiminin önemine vurgu yapmıştır. Kadın-erkek eşitliğinin, kadınların eğitiminin, sosyal hayatta kadın-erkek birlikteliğinin ve evlilikte sadakatin çok önemli olduğunu düşündüğünü vurgulamış, kadın meselesinde cesur olmak gerektiğini belirtmiştir.⁵⁷ Atatürk, devrimlerini gerçekleştirirken, kadınların toplumsal hayattaki yeri ve yasal hakları konusunda tarif ettiği cesareti gösteren adımlar atmıştır. Türk kadınına çağının ilerisinde bir statüde değerlendirerek tüm yasal haklarını vermiştir.⁵⁸

Atatürk, günlüklerinde kendi iç dünyasına ait bilgiler de paylaşmıştır. Günlüklerde iki gün için tarih atsa da bu günleri yazmadığına dair şu şekilde not almıştır:

53 Bilal Şimşir, *Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler*, Ankara, 2006, AKDITYK AAM, s. 14-42

54 İsmail Habib Sevük, *Atatürk'le Beraber*, Haz.: Lütfü Tunç, 2. Baskı, İstanbul, 2010, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 79

55 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 40

56 Hakan Uzun, “Yazdığı Eserlerde Atatürk'ü Tanımak Ve Anlamak: M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Ankara, Sayı: 59, Güz 2016, s. 174

57 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 44-45

58 Emel Doğramacı, “Atatürk Düşüncesi ile Kadının Çağdaşlaşması”, *Atatürk ve Çağdaşlaşma, Belgeler Görüşler*, Haz.: M. Saray, H. Tosun, Ankara, 2010, AKDITYK AAM, s. 214, 219

“Bu iki günün suret-i güzerânını yazmıyacağım. Birçok hatıratım gibi bunların da nisyanı karışmasında ne beis var. Yalnız şu kadar diyelim ki, insanlar hakikati daima gizlerler.” Anılarını tamamen ve olduğu gibi yazamadığına dair yaptığı itirafın gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır: “Bunun iki sebebi var, birincisi lüzumu kadar yazı yazmak için vakte malik olamadım; ikincisi her düşündüğümü, her yaptığımı yani bütün esrar-ı fikriye ve hayatiyemi bu defterlere nasıl emniyet edebilirdim.”⁵⁹ Atatürk’ün ilerleyen yıllarda da yaptığı çalışmaların taslağını, hatalarını ortadan kaldırabilmek için sohbetlerinde tartışmaya açtığı bilinmektedir. Nutuk’un hazırlıkları sırasında diktelerle yazılan metinleri davetlilerine okuyarak düzeltmeler yaptığı anılara yansımış durumdadır.⁶⁰ Karlsbad’da da günlüğüne aktardığı düşüncelerini evindeki sohbet sırasında arkadaşlarına okuduğunu yazmıştır.⁶¹ Bu alışkanlığıyla beraber özel hayatına dair bazı konulara anılarında yer vermemiş olması mümkün olabilir. Lord Kinross, Atatürk’ün Karlsbad’da bir Avusturyalı bir kızla flört ettiğini yazmış, umut vermemek için kıza ülkesinde bir nişanlısı olduğunu söylediğini ifade etmiştir. Kendisinin asker, nişanlısının ise vatani olduğunu eklediğini belirtmiştir.⁶² Bu durumu ortaya koyan bir başka bulguya rastlanmamıştır. Bunun yanında, Soner Yalçın, Karlsbad anılarının yayımlanırken eksiltiyle basıldığı düşüncesini taşıdığını belirtmiştir.⁶³ Bu durumun doğruluğu bilinmese de eserin bazı yerlerinde sıralı noktaların kullanıldığı görülmektedir. Atatürk’ün bazı gerçekleri gizlemek konusundaki tavrının, kişilik özelliği olarak öne çıktığı ve ilerleyen yıllarda da devam ettiği söylenebilir. Türk Devrimi’nin nasıl gerçekleştiğini özetlerken Nutuk’ta “...ben ulusun vicdanında ve geleceğinde sezdiğim büyük gelişme yeteneğini, bir ulusal sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş, bütün toplumumuza uygulatmak zorundaydım.” demiştir.⁶⁴

SONUÇ

Atatürk, 30’lu yaşlarının ortasında, genç bir ordu komutanı olduğu 1918 yılının Temmuz ayını, böbrek ağrılarının tedavisi için gittiği Avusturya- Macaristan şehri Karlsbad’da kaldığı süre boyunca günlükler tutarak buradaki yaşantısı ve tedavi sürecini kayıt altına almıştır. Seyahati boyunca kaleme aldığı günlükler,

59 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 54, 60

60 Yalçın, a.g.e., s.626

61 Afetinan, 1991, a.g.e., s. 45

62 Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, 12. Basım, İstanbul, 1994, Altın Kitaplar, s.146

63 Soner Yalçın, “Peh! Adını Sileceklermiş”, *Sözcü Gazetesi*, 20 Ocak 2017

64 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, I. Cilt, 1919-1920, 3. Baskı, Ankara, 1989, AKDITYK TTK, s. 23

Atatürk'ün tedavi sürecinin yanı sıra günlük hayatı, mizacı, kişiliği ve karakteri ve alışkanlıkları hakkında bilgi vermektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında genç bir Türk generali ve ordu komutanı olarak kendisine ve ele aldığı konulardaki düşüncelerine dair içtenlikle kaleme alınmış notlar, Atatürk'ü daha iyi tanımaya yardımcı olmaktadır.

Atatürk'ün tedavisi ve sağlığı konusunda, doktorların gözetimi altında bulunduğu sürede dahi tedavi programını tam olarak uyguladığını söylemek mümkün değildir. Bu konuda çıkarılabilecek en önemli sonuç, pek çok konuda dikkat çekici seviyede özenli olduğu bilinen Atatürk'ün konu kendi sağlığı olduğunda bu özeni göstermediğidir. Günlük hayatını etkileyecek kadar acılar çekmesine neden olabilmesine karşın kendi kişisel sağlığını öncelikleri arasında değerlendirmedeği anlaşılmaktadır. Atatürk'ün çoğu rutini aksayan tedavisinin, rahatsızlığını ortadan kaldırdığını söylemek de mümkün değildir. İlerleyen dönemlerde böbrek enfeksiyonları için kaplıca tedavisi almayı sürdürdüğü bilinmektedir.

Atatürk'ün bu seyahatte aldığı notlarda, 36-37 yaşında genç bir ordu komutanı olarak kendisine ve günlük hayatına dair detaylara ulaşabilmek mümkündür. Bazı konularla ilgili düşüncelerini ve yaptığı sohbetlerin içeriklerini aktardığı günlüklerde kendisine ve çevresine bakışına dair ipuçları bulunabilmektedir. Kişisel bakımına özen gösterdiği, hiçbir koşulda terk etmediği kitap okuma alışkanlığını sürdürdüğü, sosyal hayatına önem verdiği ortaya çıkmaktadır. Eğitimi, mesleği, vatani ve milleti için gösterdiği hassasiyet, düşünce yapısını anlamaya yarayan satırlarından okunabilmektedir. Tedavi sürecinin aksamamasında payı büyük olsa da, kişisel gelişimine en büyük katkıyı yine kendisinin yaptığı görülmektedir. Atatürk'ün kişiliğinin bir parçası haline geldiği kabul edilen özelliklerinin pek çoğunun gençlik yıllarından itibaren var olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 490-1-0-0-1434-740-1-167
2. Afetinan, A. (2011). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (10. Baskı). Haz. Arı İnan, İş Bankası Kültür Yayınları.
3. Afetinan, A. (1991). *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları* (2. Baskı). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu.
4. *Ali Fuat Cebesoy'un Arşivinden Askeri ve Siyasi Belgeler* (2005) Haz. Osman S. Kocahanoğlu, Temel Yayınları.
5. *Atatürk'ün Bütün Eserleri II (1915-1919)* (2003) (3. Baskı). Kaynak Yayınları.
6. Atay, F. R. (y.y.). Çankaya, Pozitif Yayınları.
7. Bayındır Uskan, S. (2010). *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.
8. Bayur, H. (1960). "Mustafa Kemal'in Üç Mektubu", *Bellekten*, 24(93), 129-137.
9. Çalışlar, İ. (2018). *Mustafa Kemal Atatürk, Mücadelesi ve Özel Hayatı (1881-1927)*, Yapı Kredi Yayınları.
10. Doğramacı, E. (2010). "Atatürk Düşüncesi ile Kadının Çağdaşlaşması", *Atatürk ve Çağdaşlaşma, Belgeler Görüşler*, Haz.: M. Saray, H. Tosun, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.
11. Gazi M.K. (1989). *Nutuk-Söylev, I. Cilt, 1919-1920*, (3. Baskı). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu.
12. Gazi M.K. (1989). *Nutuk-Söylev, II. Cilt, 1920-1927*, (3. Baskı). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu.
13. Güler, A. (2013). *Atatürk'ün Son Sözü Aleykümesselam*, Yeditepe Yayınevi.
14. Gürsoy, Y. (2011). *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker* (2. Baskı). Alfa.
15. Jaschke, G. (1982). "Havza'da Mustafa Kemal Paşa", *Bellekten*, 96(182), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, s. 347-352.
16. Kastovsky, J., Komarek, J. (2001). *Phototrophic Microvegetation of Thermal Springs in Karlovy Vary, Czech Republic*, Nova Hedwigia, Beiheft 123, p.107-120, https://www.researchgate.net/publication/235606937_Phototrophic_microvegetation_of_thermal_springs_in_Karlovy_Vary_Czech_Republic
17. Kendirci, M., Kadioğlu, A., Miroğlu, C. (2000). "Atatürk ve Üroloji",

- Türk Üroloji Dergisi*, 26 (2).
18. Kılıç A. (1998). *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Cumhuriyet Kitapları.
 19. Knoblich, K. (2002). *Thermal Springs In Germany And Middle Europe*, GHC Bulletin, s. 7, <https://www.oit.edu/docs/default-source/geoheat-center-documents/quarterly-bulletin/vol-23/23-1/23-1-art3.pdf?sfvrsn=4>
 20. Kreiser, K. (2010). *Atatürk Bir Biyografi* (3. Baskı). Çev.: Dilek Zaptçioğlu, İletişim Yayınları.
 21. Lord Kinross, (1994). *Atatürk, Bir Milletın Yeniden Doğuşu* (12. Baskı). Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar.
 22. Martini, M., V. Gazzaiuga, N.L. Bragazzi, I. Barberis (2019). The Spanish Influenza Pandemic: A Lesson From History 100 Years After 1918, *The Journal of Preventive Medicine and Hygiene*, 2019; Vol. 60, (E64-E67); <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6477554/pdf/jpmh-2019-01-e64.pdf>,
 23. Mustafa Kemal (Kırmay Kıdemli Yüzbaşı) (2009). *Cumalı Ordugâhu, Süvari, Bölük, Alay, Tugay Eğitim ve Tatbikatları, Yedi Adet Kroki*, (2. Baskı). Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı Yayınları,
 24. Namal, A., (2014). “Die Erfahrungen Des Türkischen Republikgründers Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) In Karlsbad Und Seine Förderung Des Wissenschaftlichen Umgang Mit Heilbädern In Der Türkei”, *Sağlık ve Su Kültürü*, A. Namal, A. D. Erdemir, B. P. Syroka (Ed.), 2014, Arın Namal, Ayşegül Demirhan Erdemir 2013, s. 25-40
 25. Nickol, M., Kindrachuk, E. J. (2019). A Year Of Terror And A Century Of Reflection: Perspectives On The Great İnfluenza Pandemic Of 1918–1919, S. 3-5, *BMC Infectious Diseases*, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6364422/pdf/12879_2019_Article_3750.pdf
 26. Ortaylı, İ. (2018). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap.
 27. Sevik, İ.H. (2010). *Atatürk'le Beraber*, (2. Baskı) Haz.: Lütfü Tunç, Türkiye İş Bankası Yayınları.
 28. Şapolyo, E.B. (1958). *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, (3. Baskı). Rafet Zaimler Yayınevi.
 29. Şimşir, B. (2011). *Atatürk'ün Hastalığı*, (2. Baskı) Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu.
 30. Şimşir, B. (2006). *Türk Harf Devrimi Üzerine İncelemeler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi.
 31. *Taktik Tatbikat Gezisi- 1*. (2009). (2. Baskı). Genelkurmay Atase Daire Başkanlığı Yayınları.

32. Uzun, H. (2016). “Yazdığı Eserlerde Atatürk’ü Tanımak Ve Anlamak: M. Kemal Atatürk’ün Karlsbad Hatıraları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 59, s. 165-180
33. Wever, P. C., Leo van Bergen, Death From 1918 Pandemic İnfluenza During The First World War: A Perspective From Personal And Anecdotal Evidence, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4181817/pdf/irv0008-0538.pdf>
34. Wood, K. E. (2012). *Health and Hazard: Spa Culture and the Social History of Medicine in the Nineteenth Century*, Cambridge Scholars Publishing,
35. Yalçın, H.C. (1976). *Siyasal Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
36. Yalçın, S. (2017). “Peh! Adımı Sileceklermiş”, *Sözcü Gazetesi*, 20 Ocak 2017
37. Yolun, M., Kopar, M. (2015). “The Impact of the Spanish İnfluenza on the Ottoman Empire”, *Belleten*, 79(286), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, s. 1099-1120

• Bölüm-3 •

PERAKENDE LOJİSTİĞİ

Onur Dikmenli¹

¹ Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi – Ulaştırma Ve Lojistik Fakültesi, onur@istanbul.edu.tr
ORCID – ID :0000-0002-1002-0668

1. TÜRKİYE’DE PERAKENDECİLİĞİN GELİŞİMİ

Değişimin hızlı yaşandığı ülkemizde ürünlerin tüketicilere ulaşmasında aracılık rolü oynayan perakendecilik sektörü ve işletmeleri de, yeni duruma uyum sağlayabilmek için, hızla değişmektedir. Değişimin çabuk olması belirsizlik karşısında ne yapacaklarını bilemeyen işletmeler için istenmeyen sonuçları da beraberinde getirmektedir. Değişimi görüp yeni duruma hazırlanan işletmeler için ise değişim büyük fırsatlar anlamına gelmektedir. Değişimi fark edip hazırlanabilmek yapılan esas işin ne olduğunun iyi belirlenip temel yeteneklere odaklanmayı, katma değer yaratmayan yan faaliyetleri ise konusunda uzman başka işletmelere devretmeyi gerektirmektedir. Bu doğrultuda, toplam GSMH açısından, dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer alan Türkiye’de perakendecilik sektöründe faaliyet gösteren işletmeler esas işlerini, temel yeteneklerini doğru belirleyip “dağıtım”, “depolama”, “ambalajlama”, “raf düzenleme” vb. yan faaliyetleri konusunda uzmanlaşmış lojistik işletmelere devrettikleri ölçüde yeni duruma daha iyi ve daha çabuk uyum sağlayıp rekabette öne geçebileceklerdir.

Çalışmada ilk önce Türkiye’de perakendeciliğin gelişimi, mevcut durumu ve değişimi ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde perakendecilik sektöründe tedarik zinciri yönetiminin nasıl olduğu, olması gerektiği incelenecektir. Üçüncü bölümde ise ilerleyen teknolojiden perakendecilik sektöründe, perakendecilik sektörü tedarik zincirlerinde nasıl yararlanılması gerektiği üzerinde durulacaktır.

1.1. Bakkallardan Süpermarketlere

Uzun bir aradan sonra 1980’lerde tekrar başlayan Türkiye’nin dışa açılma çabaları, 1996’da AB ile Türkiye arasında yürürlüğe giren Gümrük Birliği antlaşması ile hız kazanarak 21.yy’ın ilk yıllarını geride bıraktığımız günümüzde, küresel alandaki konjonktürel değişimlerin – gelişimlerin de etkisiyle, büyük bir hızla ilerlemektedir. İnsan ömrü kadar için bile kısa sayılabilecek bir zaman diliminde toplum olarak yaşadığımız bu hızlı değişim – gelişim beklenti ve değer yargılarımızı etkileyerek gündelik yaşantımızı değiştirmiştir.

Bir çok alanda hızla yaşadığımız farklılaşma yaşam tarzımızı da değiştirmiştir. Değişen yaşam tarzı tüketim ve alışveriş kalıplarımızın değişmesine sebep olmuştur. Her alanda hızlı dönüşümlerin yaşandığı, üretim ve tüketim yapılarının değiştiği, kentli kimliğinin ve kültürünün yeniden üretildiği bir süreçte, elbette alışveriş alışkanlıklarının ve alışveriş merkezlerinin geçmişteki biçimleri ile devam etmeleri beklenemezdi (Kılıç, Aydoğan, 2006). Beklentilerin çok olmadığı bir ortamda, küçük bir bakkal dükkanının mahallenin bir çok ihtiyacını karşılayabildiği dönem geride kalmıştır. İletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişim ile herşeyden haberdar olan tüketicilerin sınır tanımayan istek ve ihtiyaçlarını

karşılatabilmek için bakkal dükkanları ilk olarak büyüyerek süper marketlere dönüşmüş, daha sonra da çeşitli alanlarda uzmanlaşmış zincir mağazaların biraraya gelmesiyle büyük Alış Veriş Merkezleri oluşmaya başlamıştır. Alışveriş merkezi tek bölmeli bir plan altında biraraya getirilmiş, yanyana duran küçük ve büyük perakendeci ünitelerin yer kiralarak oluşturdukları ve içinde çok sayıda bölümlü mağaza, süpermarket ve özellikli mağaza bulunan, mekanları ifade etmek için kullanılmaktadır (Bardakçı, 2008).

Tablo 1: Yıllara göre Türkiye’de AVM sayısı ve Kiralanabilir AVM alanı

YIL	AÇIK AVM SAYISI	KİRALANABİLİR AVM ALANI (m2)
2007	145	4.063
2008	189	5.093
2009	207	5.800
2010	232	6.533
2011	264	7.615
2012	296	8.229
2013	326	9.247
2014	346	10.023
2015	364	10.799
2016	390	11.359
2017	529	12.611
2018	453	13.453
2019	454	13.508

Kaynak: https://www.dogrulukpayi.com/bulten/turkiye-de-alisveris-merkezleri?gclid=EAJaIQobChMIpKWYtcjN7wIVmdV3Ch2C9QPFEAAAYASAAEgJMC_D_BwE – 26.03.2021

Gıda, kişisel bakım, hazırgiyim vb. alanlardaki farklı ihtiyaçlarımızı farklı bölgelerde bulunan farklı dükkanlardan karşıladığımız dönemler AVM’lerin artışıyla birlikte son bulmuştur. Batılı yaşam tarzının ülkemizde yaygınlaşarak zaman darlığının artmasıyla birlikte bir yerden, bir kerede ihtiyaçların çoğunun karşılanabilme imkanının sunulması günümüz Türk tüketicisi için avantajlı hale gelmiş ve organize perakendeciliğin önemi Türkiye’de artarak 2018 yıl sonu verilerine göre 891,5 milyar TL büyüklüğe ulaşmıştır (A&T BANK – PERAKENDE SEK-

TÖRÜ – 2019). Geleneksel bir bakkaliye mağazasından farklı olan süpermarket, yaş ve kuru tüm gıda ürünleri yanında temizlik malzemeleri gibi temel ihtiyaç malzemelerini de bulunduran, müşterinin tüm ihtiyaçlarını mağazanın çeşitli yerlerinde topladıktan sonra bunları kasaya götürüp hepsi için tek ödeme yaptığı self – servis işletme yöntemiyle çalışan mağaza yapılanmasında olması sebebiyle bir evi idare edebilmek için gerekli olan haftalık ihtiyaçların tümünü karşılayabilmektedir (Gürsel,2009).

Kentleşme, kadının çalışma yaşamına artan katılımı, yükselen gelirler, zamanın azalması “parası bol, zamanı kıt” bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olmuş, hazır gıdalara yönelimi arttırmıştır (Alemdar,2008). Modern hayatın kaçınılmaz bir gerçeği olarak da kabul gören zaman darlığı alışveriş alışkanlıklarının değişmesine sebep olmuştur. Büyükşehirlerde yaşamaya başlayan insanlar, büyükşehirde çalışarak sağladıkları gelir artışlarını istek ve ihtiyaçları doğrultusunda harcarlarken daha fazla seçim hakkı, daha fazla lüks vb. imkanları da gözetmeye başlamışlardır.

Alışverişlerin yapılması esnasında sadece fiziksel ihtiyaçların karşılamasına değil sosyal – kültürel isteklerin de, AVM’lerin sunduğu sinema – tiyatro vb. olanaklar sayesinde, tatmin edilmesine daha çok dikkat edilmeye başlanılmıştır. Büyük kentlere göçün sürekliliğini koruması ile birlikte artan nüfusun daha çok tüketim ihtiyacını beraberinde getirmesi, büyük kentlerde kişi başına gelir artışının mağazalı perakende işletmesi müşterisi olacak bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olması, özel oto sahipliğinin hızla yaygınlaşması ile birlikte özellikle otomobil civarlarına kurulu alışveriş merkezlerine ulaşımın kolaylık getirmesi, kredi kartları kullanımının tüketiciye ödeme kolaylığı sağlaması, vb. faktörler tüketicilerin perakende işletmelerine yönelmesinde etkili olmaktadır (Akgün,2010).

1.2. Perakendeciliğin Değişen Yüzü

Şehirlerin nüfusunun çoğalarak kadınların çalışma hayatındaki sayılarının ve rollerinin artması tüketicilerin bilgi seviyesini de arttırmıştır. Günümüzün daha bilinçlenmiş tüketicisi, rekabetten dolayı seçme şansı da arttığı için, tüketecekleri ürünlerin daha kaliteli, çevreye duyarlı ve bu doğrultuda da daha izlenebilir olmasını talep etmektedir. Tüketicilerin artan bu isteklerine cevap verebilmek için perakendeciler her müşteriye yönelik üretilmiş ürünlerin satışını yapmaktansa belirli müşteri gruplarına yönelik belirli ürünlerin satışını yapmaya başlamışlardır. Harcanabilir gelirin artması ve çağdaşığa ya da batılılığa özenme ile birlikte, kentli orta ve üst sınıflarda yeni tüketim biçimleri ortaya çıkmıştır (Candemir, 2010).

Perakendecilerin yaşadığı bu değişim, perakendecilere yönelik çalışan tedarik zincirlerini ve bu zincirlerde bulunan firmaların davranışlarını da değiştirmiştir.

Bu doğrultuda piyasa sinyallerinin yerini firmalar arası bilgi akışı ve yönetim süreçleri almıştır (Alemdar, 2008). Avrupa Birliği ile devam eden üyelik müzakereleri, genç nüfusun toplam nüfus içindeki oranının yüksekliği, kırsal alandan büyük kentlere göçün devam ediyor ve edecek olması vb. faktörler Türkiye’de perakendeciliğin gelişmesine sebep olmaktadır. Perakendecilik sektörü de uygulanan yeni ekonomik politikalarından doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiş, kentsel alanda yaşanan değişimler, altyapı olanaklarındaki gelişmeler, ürün çeşitliliğindeki artış, kentlerde oluşan refah düzeyi yüksek topluluklar, büyük ölçekli perakende yatırımları için cazip bir ekonomik faaliyet alanı yaratmıştır (Kompil,Çelik,2009). Değişen, gelişen ve büyüyen piyasanın yeni isteklerine uyum sağlayabilen perakendeci işletmeler faaliyetlerine devam edebileceklerken uyum sağlayamayanlar ise faaliyetlerine son vermek durumunda kalacaklardır. Üretim teknolojisindeki gelişmeler, tüketici beklenti ve tercihlerindeki değişimler pazar çevresini etkilediği gibi dağıtım kanallarında da değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır (Nart,2005). Gündelik yaşantımızda önemli bir yer tutan dağıtım faaliyetlerinde yer’in, zaman’ın ve miktar’ın doğru belirlenerek işletmeler için maliyetlerin asgari seviyelerde müşteriler için ise memnuniyetin azami seviyelerde tutulmasının önemi artmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda perakendecilik sektöründe verimlilik, lojistik hizmetler, stok yönetimi, teknoloji ve yatırımlar hız kazanacaktır (Azabağaoğlu,Dursun,2008). Seçim imkanı artan 21.yy tüketicisi için bulunanı almak değil daha avantajlı ve uygun ürünlere nasıl ulaşılacağı önemli olmaktadır. Bu doğrultuda perakendecilikte faaliyet gösteren işletmeler için kullanılan lojistik sistemin etkinliği ve verimliliği önemli ve taklit edilmesi zor olan bir rekabet avantajı olarak kabul görmektedir.

2. PERAKENDE TEDARİK ZİNCİRİ

Perakendecilikte rekabetin artmasının da ötesinde, küresel oyuncuların ulusal pazarlara girmeleri ile elektronik, yapı – market vb. uzmanlaşmış perakende zincirlerinin ortaya çıkmasıyla farklılaşması sonucunda perakende işletmelerinin rekabet alanları satılan ürünlerin farklı olmasından lojistik – tedarik zincirlerinde sağlanan ve rakiplerce taklit edilmesi zor olan farklı avantajlara geçmiştir. Tedarik Zinciri Yönetiminde bir rekabet avantajı elde edebilmek ise temel yetenekleri farklı olan ve daha önce birbirleriyle ya hiç çalışmamış ya da uzun süre önce çalışmış olmakla birlikte şu anda farklı alanlarda çalışan işletmelerin bir araya gelip birbirlerine güvenerek ortak hareket edebilmeleri anlamına gelmektedir. Bir tedarik zincirinin başarısı doğru ürünü, doğru yerde, doğru zamanda tedarik ederek müşteriye yer ve zaman faydası sağlamasına bağlıdır (Thomas,Esper,S-tank,2011).

Diğer işletmelerin temel yeteneklerine – bilgi ve tecrübelerine bağımlı olunan bir Tedarik Zincirinde, piyasa belirsizliklerine karşı diğer işletmeler ile entegre olarak hareket edebilmek işletmeler için hergeçengün daha da zorlaşmaktadır. Bu doğrultuda işletmeler gereksinim duydukları ama tamamen sahip olmak istemedikleri temel yetenek – bilgi ve tecrübeden faydalanabilmek için diğer işletmeler ile çeşitli birliktelikler geliştirmenin yollarını aramaktadırlar (Zacharia,-Nix,NancyLusch,2011).

İşletmeleri faaliyetlerinde katma değer yaratıcı bu tür arayışlara iten sebeplerin başında günümüz koşullarında “değişimin hızlanarak” farklılaşması ve rakiplerden hızlı olunması gerektiği gerçeği gelmektedir. Bir işletme çoğunlukla, benzersizlik özelliği taşımadığı, daha yüksek büyüme potansiyeli bulunan alanlarda boşa kürek çekmektense, belirgin biçimde farklı olduğu gereksinim ve çeşitlilik alanlarına nüfuz ederek daha hızlı büyüebilir (Swaim,2010).

Pazar payını arttırmak, büyümek isteği yeni pazarlara girmiş işletmelerde daha yoğun olarak hissedilmektedir. Bilmedikleri bir pazarda rekabet etmek durumunda kalmaları ulusal pazarlara giriş yapan uluslararası işletmelerin işlerini daha da zorlaştırmaktadır. Küresel işletmeler karşılaştıkları bu zor durumu çözebilmek için pazara daha fazla nüfuz ederek müşterilerine daha yakın olmanın yollarını aramaktadırlar. Rekabetin yüksek olduğu pazarlarda rekabette öne geçmek isteyen üreticiler, dağıtım kanallarını ve lojistiği rekabet avantajı elde edebilecekleri karlı alanlar olarak değerlendirmektedirler (Lorentz, Lounela, 2011). Günümüz koşullarında perakendeci işletmeler lojistik altyapılarını oluşturmada ve yönetmede gösterdikleri başarı oranında maliyetlerini düşürüp hizmet kalitelerini arttırarak rekabette öne geçebilmektedirler. Satınalma, tedarikçi ilişkileri ve envanter yönetimi ile birlikte bir süreç içerisinde değerlendirilen perakende lojistik yönetimi; maliyetlerin azaltılması, hizmet kalitesinin artırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanmasında en güçlü etkenlerden biri olmuştur (Erdal,Görçün,Görçün,Saygılı,2008). Birçok tarafın dahil olduğu perakende lojistik yönetiminin bütünü de sağlanacak memnuniyetin artması son kullanıcıya da olumlu yansıtacağı için perakende işletmesi açısından önemli olabilmektedir.

2.1. Perakendecilik Tedarik Zinciri Yönetiminde Dikkat Edilmesi Gerekenler

KORONAVİRÜS PANDEMİ'si sebebiyle küresel ekonomik krizin tam olarak sonuçlanmamış olmasından dolayı uluslararası kredi imkanlarının daralması ve Türkiye'nin en büyük ihracat pazarı olan AB'nin ekonomisini tam olarak düzeltmemiş olması perakendeci işletmeleri de zor duruma sokmuştur. Kötüye gidiş sinyalleri veren ekonomi de tüketicilerin harcamalarını azaltmaları ve daha

sık aralıklarla alışveriş yapmaları üretici ve perakendeci işletmeleri yeni arayışlara yönlendirmiştir. Ekonomide artarak devam eden belirsizlik ortamı, perakendeci işletmelerin tedarik zinciri yönetimlerinde beklenilmeyen gelişmelere makul maliyet seviyelerinde cevap verebilmeyi, daha esnek olmayı, stok yönetimini daha etkin – verimli yaparak hem stok maliyetlerini azaltmayı hem de ürün bulunabilirliği açısından müşteri beklentilerini daha çok karşılamayı hedeflemeye yönlendirmiştir (Randall,Gibson,Defee,Williams,2011).

Üretim işletmeleri ise perakendecilerden gelen talepler doğrultusunda kendi üretim ve dağıtım politikalarını yeniden gözden geçirerek yapılandırmışlardır. Eskiden daha uzun aralıklarla ve daha büyük miktarlarda ürün göndermekte olan üreticiler, son kullanıcı müşterilerin alışveriş miktarlarını azaltıp aralıklarını kısaltmalarından sonra, günümüz koşullarında daha sık aralıkta ve daha az miktarlarda ürün sevkiyatları yapmak durumunda kalmaktadırlar. Üretici ve perakendecilerce başlatılan bu girişimlerin esas sebebi ise; üreticiler için talep belirsizliğini perakendeciler için de stok seviyelerini azaltarak eşzamanlı artmaya başlayan daha iyi hizmet kalitesi isteklerini karşılayabilmedir (Wanke,2012).

Tedarik zinciri yönetimleri bu çerçevede perakendeci işletmeler için büyüme fırsatları yaratmada önemli bir rekabet avantajı sağlayabilmektedir. Satılan ürünlerin değişik markalarda olsa bile temelde aynı olduğu, gelişmiş ülkelerde pazarın doyma noktasına geldiği gelişmekte olan ülkelerde ise gelmek üzere olduğu bir ortamda perakendeci işletmeler tedarik zinciri yönetimlerini geliştirip farklılık yaratabildikleri oranda rakiplerce kopyalanabilmesi neredeyse imkansız olan bir rekabet avantajına sahip olabilmektedirler. Tedarik zinciri yönetimi kolayca taklit edilebilen ve yapılabilen kurallar ile süreçlerden ibaret olmayıp değer zincirinde yeralan farklı tarafların ve işlevlerin birbirleriyle entegrasyonunu ve koordinasyonunu sağlayan bütüncü bir felsefedir (Ngai,Chau,Chan,2011). Tedarik Zinciri Yönetimi esas itibarıyla farklı tarafların biraraya geldiği ve her bir tarafın doğrudan ya da dolaylı ama mutlaka diğer taraf ya da tarafları etkilediği bir sistemdir (Bashiri,Tabrizi,2010).

Aynı Tedarik Zinciri içerisinde yeralan tarafların çokluğu tatmin edilmesi gereken ihtiyaçların, karşılanması gereken beklentilerin de çokluğu anlamına gelmektedir. Tedarik Zincirinin yönetiminden sorumlu olan kişilerin bu hususa özellikle dikkat etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, sadece belirli taraf ya da tarafların isteklerini tatmin edip beklentilerini karşılamak bütüne zarar verebileceğinden dolayı sistemin de çökmesine sebep olabilecektir. Tedarik Zinciri Yönetimi sadece üreticinin ya da taşıyıcının değil ürünlerin dağıtımında yeralan herkesin istek, ihtiyaç ve beklentilerine odaklanmalıdır (Stevens,Loudon,Wrenn,Warren,1997).

Ürünlerin son kullanıcı ile buluşturulmasında önemli bir aşama olan perakend-

decilikte, tüketicinin talep ettiği ürüne talep ettiği zaman ve yerde ulaşabilmesi perakendeci işletmeler için önemli bir rekabet avantajı olabilmektedir. Lojistikte sağlanan gelişmelerin önemi bu aşamada artmakta olduğundan dolayı lojistikte sağlanan gelişmeler rakiplerce taklit edilmesi zor ya da zaman alıcı bir özellik olabilmektedir. Yapılan araştırmalar lojistikte sağlanan yetkinlikleri işletmenin bütün lojistik faaliyetlerindeki süreçlerin ve çıktılarının toplamının bir bileşkesi olan ve lojistiğin tek başına temel bir yetenek olarak kabul görmesi, lojistik bilişim sistemleri vb. bir şekilde lojistiğin alt süreçleriyle elde edilen lojistik avantajlar ya da bir lojistik işletmesinin tek başına sahip olduğu esneklik vb. temel yetenekler olarak ortaya çıkarmaktadır (Defee,Fugate,2010).

Dağıtımın yapısında meydana gelen bu değişimlere cevap verebilmek, cevap vermenin de ötesinde uyum sağlayabilmek için perakendeci ve üretici işletmeler çevrelerini daha detaylı ve daha sık kontrol etmeli, olası değişim isteklerini önceden görebilmeli ve bunlara zamanında uygun bir şekilde cevap verebilmelidirler. Hız ve değişime uyum sağlayabilme yeteneği bir tedarik zincirinin gelecekteki başarısı için kritik değere sahip faktörlerdir (Kuglin,1998). Türkiye’de organize perakendeciliğin son yıllardaki hızlı gelişiminden olumlu etkilenen perakende işletmeleri gelecekte de bu olumlu gelişmeleri yaşamak istiyorlar ise koşullarına uygun olan en son teknolojinin kullanımına dikkat etmelidirler.

3. PERAKENDECİLİKTE TEKNOLOJİ

İnternete erişimin kolaylaşarak artmış olması internet üzerinden yapılan ticaretinde kolaylaşarak artmasına yol açmıştır. E-ticaret olarak isimlendirilen gelişmeler işletmeden işletmeye ya da işletmeden tüketiciye şeklinde gerçekleşmektedir. İşletmeden işletmeye bile olsa ürünü satın alan işletmede “tüketici” konumuna gelmekte ve satın aldığı ürüne bakış açısı “tüketici bakış açısı”na göre şekillenmektedir. Tüketici bakış açısına göre; ister “sanal” ister “fiilen” satın alınmış olsun bir ürün doğru yerde, doğru zamanda ve doğru koşullarda tüketiciye ulaşamadığı takdirde fayda sağlamamış olacaktır (Xing,Grant,McKinnon,-Ferne,2011). Yapılan araştırmalar tüketicilerin satın aldıkları ürünlerin fiziksel teslimatını önemli bir faktör olarak gördüklerini dolayısıyla tüketici elektroniği perakendeciliğinde lojistik performansın perakendeci işletmenin performansı ile eşdeğer tutulduğunu ortaya çıkarmışlardır (Ramanathan,2010).

Perakendeciler tüketiciye istedikleri faydayı verirken kendilerinin zarar görmemesi için stoklarını iyi yönetmelidirler. Stokların gereğinden fazla olması maliyetleri arttırırken gereğinden az olması ise müşteri kaybına sebep olmaktadır. Dolayısıyla perakendeciler için önemli olan üretici işletmelerden gereken ürünlerin alınması ya da alınmış olan ürünlerin lojistik işletmelerince salt taşınması de-

ğil talep tahmininden başlayarak nihai tüketiciye ulaşana kadar bütün bir sürecin etkili ve verimli bir şekilde yönetilmesi olmuştur. Değişen bu koşullar karşısında maliyetlerin azaltılarak kar marjlarının artırılması konusunda perakendecilerin rekabet avantajı sağlayabilecekleri yeni alan yeni teknolojilerin sistematik bir şekilde kullanımının artırılması olmuştur (Renko,Ficko,2010). Kullanımı artan yeni teknolojiler de verimliliği arttırırken maliyetlerini kısma arayışında olan perakendeci işletmelere büyük destek olmaktadır. Teknolojinin etkin ve verimli kullanılması ayrıca birim işçilik maliyetlerini ve envanter seviyelerini azaltmakta, operasyonel etkinliği ve müşteri hizmetleri kalitesini arttırarak organizasyonun bütünsel kontrolünü kolaylaştırmaktadır (Zhu,Li,Wang,Chen,2010). Kendinden kaynaklanan dinamizm ve hızlı gelişme potansiyeli sayesinde perakendecilik sektörü teknoloji kullanımı için yeni fırsatlar sunmaktadır.

3.1. Gerçek Zamanlı Ürün Ve Hizmet Takibi

Teknolojinin kullanımının yaygınlaşması işletmeler arası ilişkileri ve işletmelerin kendi içlerindeki bölümler arası ilişkileri etkileyerek değiştirmektedir. İlerlemiş olan teknoloji eskiden beri kullanılmakta olan iş modellerini günümüz koşullarında geçersiz kılmaktadır. Alışageldikleri şekilde değil de tamamıyla başka şekilde davranmak, iş yapmak zorunda kalan işletmeler arasında da yeni duruma uyum sağlamada sorunlar çıkabilmekte, çıkan ufak sorunlar zamanla büyüyerek içinden çıkılmaz bir hale gelinilmektedir. Diğer işletmeler ile girilen işbirliklerinde büyük teknolojik değişiklikler yapmak gerektiği takdirde, sürece dahil olan işletmelerin ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için gerekli performans ölçüm kriterleri vb. etmenleri baştan yanlış anlaşılmaya yer vermeyecek şekilde tanımlamaları gerekmektedir (Wang,Potter,Naim,Beevor,2011).

Tüm bu gelişmeler göstermektedir ki günümüz koşullarında eskimiş teknolojinin kullanımı değil ama son teknolojinin kullanılmaması dahi işletmelerce önemli bir rekabet dezavantajı olabilmektedir. Teknik ilerlemeler ile iş süreçleri daha hızlı yapılarak zamandan kazanılmakta, maliyet tasarrufu yapılabilmektedir. Büyük bir perakende işletmesinin tedarik zincirinin yönetiminden sorumlu olan lojistik işletmeleri içinde sürekli değişen koşullara uyum sağlayabilmek için en son, en uygun teknolojinin etkin ve verimli kullanımı son derece önemli olmaktadır.

Değişime adapte olabilmek için lojistik işletmeleri RFID olarak isimlendirilen, ürün takibini daha etkili ve verimli yapmayı hedefleyen yeni bir teknolojinin, kullanımına geçmekte RFID kullananlar ise kullanımlarını arttırmaktadırlar. Belirli bir alan içinde yeralan ürünlerin radyo frekans dalgaları aracılığıyla otomatik olarak tanımlanması için verilerin toplanması ve muhafaza edilmesi işlemine

RFID denilmektedir (Kim,Garrison,2010). 2000’li yılların başında mikroişlemcilerde görülen hızlı ve önemli gelişmeler, ABD Savunma Bakanlığı ile Wall – Mart, Metro ve Tesco gibi büyük perakendeci işletmelerin bu konuya öncelik vererek tedarikçilerinden bu teknoloji kullanımını talep etmeleri sonucunda 2003 yılından itibaren RFID kullanımı artmış, yeni nesil barkodlar olarak günümüzde pazara giriş için önemli bir etken konumuna gelmiştir (Chih-Ming,Hung-Kee,C-hei-Wei,2013). Her yeni teknoloji kullanımına geçmenin yararları ve sakıncaları olduğu gibi RFID kullanımında lojistik işletmelerine sağladığı faydalar ve verebileceği olası zararlar bulunmaktadır. Ürünü takip edebildiği için tedarik zinciri yönetiminde daha fazla kontrol, etkinlik ve verimlilik sağladığı ifade edilen RFID teknolojileri tamamen adapte edildiğinde gerekli bilgilerin gerçek zamanlı paylaşımına imkan vererek taraflar arasındaki iletişim kopukluğunu azaltacak, kararların daha iyi alınmasına yardımcı olacak, barkodlama ve elle tutulan kayıtları ortadan kaldıracığı için hız kazandıracakken gerekli etiketlerin kendilerinin ve ürünlere iliştilmesi maliyetleri, satın alınacak ve kurulacak okuyucuların maliyetleri, yeni teknolojinin mevcut sisteme entegre edilmesi maliyeti, ortaya çıkacak olan verilerin yönetilmesi maliyeti, bunun için gerekli hazırlıkların yapılmasının maliyetini de beraberinde getirmektedir (Tsai,Tang,2012).

RFID başta olmak üzere yeni teknolojilerin kullanımının bütün tedarik zinciri kapsamında daha etkin ve verimli hale gelebilmesi için sürece dahil olan tarafların hepsi olmasa bile çoğunun yeni teknolojiyi kullanması gerekmektedir. Sadece tek şirketin ya da azınlığın kullanmakta olduğu yeni teknoloji, ortaklaşa ya da birbirine bağımlı olarak yapılan iş süreçlerindeki diğer işletmelerce kullanılmadığı takdirde sistemin bütününde uyumsuzluk sorunları yaşanabileceği için etkinlik ve verimlilikte istenilen sonuçları veremeyebilecektir. Tedarik zincirinde yeralan taraflar içinde yeni teknolojinin kullanımı ve bu doğrultuda geçerli olan standartlar arttıkça sinerji de artacağından dolayı RFID’n faydaları da artacaktır (Tsai,-Lee,Wu,2010). Otomobil üretimi gibi reel sektör içinde yeralan üretici işletmeler RFID kullanımının iş dünyasında ilkleri arasında yer almış olmalarına rağmen ortak standartların belirlenememiş olmasından dolayı perakendecilik gibi hizmet sektöründe yeralan işletmeler kadar RFID kullanımını iş dünyasında yaygınlaştıramamışlardır (Bunduchi,Weisshaar,Smart,2011). Perakendeciliğin rekabetin yoğun yaşandığı bir sektör olması sebebiyle faaliyet gösteren işletmelerde süreçlerinin ve gerektiğinde organizasyonel yapının değişen konjonktüre göre yeniden düzenlenmesinde teknoloji kullanımı büyük fırsatlar sunmaktadır.

SONUÇ

KORONAVİRÜS PANDEMİSİ SEBEBİYLE küresel ekonomik krizin etkilerinin, Türkiye’de de hissedilmeye başlanması ve sınır komşumuz ile savaş olasılığının çıkması ülke ekonomisini olumsuz etkileyen gelişmelerdir. Bununla birlikte kalabalık nüfusu, genç nüfusun toplam içindeki büyüme potansiyelinin yüksekliği, kırsal alandan büyük kente göçün hız kesmemiş olması ve gelişmiş ülkeler ile kıyaslandığında organize perakendeciliğin başlangıç aşamalarında olması Türk ekonomisi ve perakendeciliği için olumlu yönler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk perakende sektörü, sahip olduğu avantajların çokluğu ve dinamizmi ile büyümesine önümüzdeki dönemlerde de devam etmesi beklenen sektörler arasında ilk sıralarda bulunmaktadır.

Değişimin hızlı yaşandığı bir ortamda hem yeni duruma uyum sağlayabilmek hem de esas işlerine odaklanabilmek perakendeci işletmeler için önemli bir sorun olabilmektedir. Bu noktada konusunda uzmanlaşmış lojistik işletmeleri perakendeci işletmeler için iyi bir yardımcı olabilmektedirler.

Perakendeci işletmeler lojistik işletmeleriyle olan entegrasyonlarını arttırdıkları, lojistik işletmelerini kendi süreçleriyle daha fazla uyumlu hale getirebildikleri oranda hızla değişen çevre şartlarına daha iyi uyum sağlayabilecekler, temel yeteneklerine odaklanarak kendi gelişimlerine hızla devam edebileceklerdir. Perakende sektörünün ve işletmelerinin gelişimi ise lojistik işletmeleri ve lojistik sektörünün gelişimi için büyük fırsatlar sunacaktır.

KAYNAKLAR

MAKALELER

1. Akgün Ö., “*Modern Alışveriş Merkezlerinin Tüketici Davranışları Üzerindeki Etkisi Ve Konya İlinde Bir Uygulama*”, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi – Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi ,153-163, 2010,12 (19)
2. Azabağaoğlu M.Ö.,Dursun E., “*Tüketicilerin Modern Gıda Perakendecilerine Karşı Davranışının Analizi*”,Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi,1-12, 2008, 5 (1)
3. Bardakçı A. “*Emek Yoğun Sektörlerde Sürdürülebilirlik Arayışları Üzerine Marka Ve Organize Perakendecilik Bağlamında Bir Değerlendirme*”, TİSK Akademi,186-209, 2008 (1)
4. Bashiri M.,T. Mohajer M., “*Supply Chain Design:A Holistic Approach*”,Expert Systems With Applications, 688-693, 2010 (37)
5. Bunduchi R., Weisshaar C.,S.,Alison U, “*Mapping The Benefits And Costs Associated With Process Innovation:The Case Of RFID Adoption*”,Technovation, ,505-521, 2011 (31)
6. Candemir A., “*Perakendecilik Sektöründe Kent Bakkallarının Rekabet Gücünün Analizi:İzmir Örneği*”, Ege Akademik Bakış, 211-238, 2010, 10 (1)
7. Chen-Wei T., Lang-Ling T., “*A Model Of The Adaptation Of Radio Frequency Identification Technology: The Case Of Logistics Service Firms*”,Journal Of Engineering And Technology Management, 131-151, 2012 (29)
8. Chen-Wei T Wen, Wu L. Chieh H., “*Determinants Of RFID Adoption Intention:Evidence From Taiwanese Retail Chains*”,Information And Management, ,255-261, 2010 (47)
9. Chih-Ming T.,Hung-Kee L.,Che-Wei H., “*A Study On The Institutional Forces Influencing The Adoption Intention Of RFID By Suppliers*”,Information And Management, 2013,50 (1), 59 – 65
10. Defee C.Clifford, Fugate, Brian S, “*Changing Perspective Of Capabilities In The Dynamic Supply Chain Era*”,The International Journal Of Logistics Management, 21,2,180-206, 2010
11. Gürsel V., “*Perakendecilerin Ölçeğindeki Büyümenin Sebepleri Ve Ekonomik Sonuçları*”, Süleyman Demirel Üniversitesi – İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi, :407-423,2009, 14 (2)
12. Kılıç Ecemiş S., Aydoğan M., “*Alış Veriş Merkezleri – Kent İlişkilerinde Kronikleşen Sorunlar,Toplu Ulaşım Ve Yaya Ulaşımı İlişkileri: Forum (Bor-nova) Alış Veriş Merkezi Örneği*”,Planlama, 89-96,2006, (3)

13. Kim S.,Garrison G., “*Understanding User’s Behavior’s Regarding Supply Chain Technology:Determinants Impacting The Adoption And Implementation Of RFID Technology In South Korea*”,International Journal Of Information Management, ,:388-398, 2010, (30)
14. Kompil M., Çelik M., “*Türkiye’de Batı Tarzı Büyük Ölçekli Tüketim Me-kanlarının Gelişimi ve Kentsel Perakende Alanlarının Yasal ve Yapısal Olarak Düzenlenmesi Gayretleri*”,MEGARON, 90-100, 2009,4 (2)
15. Lorentz H.,Lounela J., “*Retailer Supply Chain Capabilty Assesment In Russia*”,International Journal Of Retail And Distribution Management, 39,(9), 682-701, 2011
16. Nart S.,”*Türkiye’de Franchising Sisteminin Gelişimi ve Franchise Alan Girişimcilerin İş Memnuniyeti Belirleyicilerinin Analizi Üzerine Bir Araştırma*”,Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 123-149, 2005,10 (2)
17. Ngai W.T. Eric,Chau C.K. Dorothy,Chan T.L.A., “*Information Technology,Operational,And Management Competencies For Supply Chain Agility:Finfings From Case Studies*”,Journal Of Strategic Information Systems, 232-249, 2011 (20)
18. Ramanathan R.“*The Moderating Roles Of Risk And Efficiency On The Relationship Between Logistics Performance And Customer Loyalty In E – Commerce*”,Transportation Reserach Part E, 950-962, 2010 (46)
19. Randall S.Wesley,Gibson J.Brian,Defee C. Williams C. ,.Brent D, “*Retail Supply Chain Management:Key Priorities And Practices*”,The International Journal Of Logistics Management, 22,3,390-402, 2011
20. Renko S.,Ficko D., “*New Logistics Technologies In Improving Customer Value In Retailing Service*”,Journal Of Retailing And Consumer Services, 216-223, 2010 (17)
21. Thomas W.Rodney,E..Terry L.,Theodore Stank P, “*Coping With Time Pressure In Interfirm Supply Chain Relationships*”,Industrial Marketing Management, 414-423, 2011 (40)
22. Wang Y.,Potter A.,Naim M.,Beevor D., “*A Case Study Exploring Drivers And Implications Of Collaborative Electronic Logistics Marketplaces*”,Industrial Marketing Management, 612-623, 2011 (40)
23. Wanke F. P., “*Product,Operation,And Demand Relationships Between Manufacturers And Retailers*”,Transportation Research Part E, 340-354, 2012 (48)
24. Xing Y.,Grant B.David,McK. C.Alan,Fernie J., “*The Interface Between Retailers And Logistics Service Providers In The Online Market*”,European

Journal Of Marketing, 45,3,334-357, 2011

25. Zacharia G.Zach,N. Nancy W.,Lusch F., “*Capabilities That Enhance Outcomes Of An Episodic Supply Chain Collaboration*”,Journal Of Operations Management, 591-603, 2011 (29)
26. Zhu Y.,Li Y.,Wang Weiquan,Chen J., “*What Leads To Post – Implementation Success Of ERP:An Emprical Study Of The Chinese Retail Industry*”,International Journal Of Information Management, 265-276, 2010 (30)

RAPORLAR

1. Alemdar T., “*Küresel Değer Zinciri İçerisinde Türk Gıda Sektörünün Konumu*”,MPRA, Munich Personal RePEC Archive, ,sa:5,pg:36-45, 25.01.2008
2. A & T BANK – PERAKENDE SEKTÖRÜ – EKONOMİK ARAŞTIRMALAR DEPARTMANI – MART 2019 - <https://www.atbank.com.tr/pe-rakende-sektoru> - 02.12.2020

KİTAPLAR

1. Erdal M.,Görçün F.,Görçün Ö. Saygılı Ö. ,Sıtkı M., 2008, “*Entegre Lojistik Yönetimi-Perakende Lojistiği*”,Beta Basın Yayım, 1.Bası-Eylül,
2. Stevens R.,Loudon D,Wrenn B.,Warren W., “*Marketing Planning Guide*”,Second Edition,The Haworth Press Inc., , 1997,NewYork
3. Swaim R., 2010, “*Bir Strateji Ustası:PETER DRUCKER*”,Çeviren:Ümit Şensoy,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,11.Baskı,Kasım Yaylacılık Matbaacılık,İstanbul,
4. Kuglin A. F., “*Customer-Centered Supply Chain Management*”, 1998, AMACOM-American Management Association,NewYork

İNTERNET

1. https://www.dogrulukpayi.com/bulten/turkiye-de-alisveris-merkezleri?-gclid=EAIaIQobChMIpKWYtcjN7wIVmdV3Ch2C9QPFEAAAYASAA-EgJMC_D_BwE – 26.03.2021

● Bölüm-4 ●

**BİRİNCİ YILINDA COVID-19 KRİZİNİN
KÜRESEL EKONOMİK ETKİSİ: SEÇİLMİŞ
MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA**

Dr. Öğr. Üyesi Umut EVLİMOĞLU¹

Araş. Gör. Dr. Orhan ŞANLI²

1 Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF, İktisat Bölümü, euvlimoglu@adu.edu.tr

2 Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İİBF, İktisat Bölümü, orhan.sanli@adu.edu.tr

GİRİŞ

Covid-19 salgınının pandemi ilan edilmesinin ardından bir yıl geride kaldı. Bu süre içerisinde krizin yol açtığı ekonomik ve ticari kayıplar 2020 geneli itibariyle ortaya çıkmaya başlamıştır.

Covid-19 olarak adlandırılan krizin ortaya çıkış sürecini şu şekilde özetlemek mümkündür: Covid-19 virüsünün ortaya çıkması, dünyanın diğer ülkelerine hızla yayılması, ülkelerde yaşanan ölümler ve sağlık sektöründeki zorlanmayla birlikte, ülkelerin almış oldukları kısıtlama tedbirleri doğrultusunda; üretimin, tüketimin, yatırımın, uluslararası ticaretin kısaca ekonomik aktivitenin keskin bir şekilde düşüş göstermesidir. Elbette Covid-19'un etkilerini sadece ekonomik alanla veya ekonomik aktiviteyle sınırlı tutmak doğru değildir. Ekonomik etkilerinin yanında; sosyal, siyasal, teknolojik alanlar başta olmak üzere diğer birçok alanda da yoğun etkileri hissedilmektedir.

Pandeminin başlangıcında yaratacağı etkiler ile ilgili olarak çok farklı tahminler (çok karamsar tablolar) ortaya konmuştur. Bugün gelinen noktada pandeminin yaratmış olduğu etkiler netleşmeye başlamıştır. Bu çalışmada, Covid-19'un birinci yılın sonunda yol açtığı ekonomik ve ticari kayıplar küresel ve bölgesel bazda incelenmiştir. Bir yılın ardından salgının kısa ve uzun dönemli etkileri daha net bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Böylece salgın devam ederken 2021-2022 yıllarına yönelik daha rasyonel tahminler yapma fırsatı doğmuştur. Ayrıca uzun dönemde salgının yol açabileceği etkiler, devletlerin tecrübeleri, yapılan hatalar ve uygulanan politikalarının sonuçlarına yönelik önemli bir fikir oluşturma imkânı doğmuştur. Salgının ekonomik boyutunun ortaya konması için büyüme, dış ticaret (e-ticaret), finansal piyasalar (faiz ve enflasyon), kamu borçları, bütçe dengesi ve istihdama etkileri incelenmiştir.

Çalışmanın sonuçları, gelişmiş ülkeler başta olmak üzere, tüm dünyada salgının ekonomik etkilerinin oldukça ağır maliyetlere yol açtığını göstermektedir. GSYH ve ticaret küçülürken, kamu borcu, bütçe açıkları, yoksulluk ve işsizlik artmıştır. Faizler tarihin en düşük seviyelerine inerken, geleneksel para ve maliye politikaları uygulama dışı kalmış ve normal dönemde mümkün olmayan olağan üstü uygulamalar ağırlık kazanmıştır. Bunun yanı sıra, salgının kısa dönemli etkilerinin gelişmiş ülkelerde, uzun dönemli ve kalıcı etkilerininse gelişmekte olan ülkelerde daha fazla olacağına yönelik önemli ipuçları vardır. Salgından nispeten olumlu yönde etkilenen sektörler dijitalleşme ve e-ticaret olmuştur. Covid-19, üretim ve tüketim sistemlerinde çevrim içi sistemlere talebi artırırken, ekonomik aktivitelerin dijitalleşmesi hız kazanmıştır.

Çalışmada çıkan bir diğer önemli tespite göre, ekonomi ve ticaret gelişmekte olan ülkelere göre gelişmiş ülkelere göre daha az etkilenmiştir. Bu durumun sebep-

leri arasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları farklı özellikler önemli bir rol oynarken, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerin pandemiye karşı daha az kısıtlamaya gitmeleri de oldukça etkili olmuştur. Çünkü, gelişmiş ülkelerin sahip olduğu mali ve parasal imkanlar, karantina ve alternatif çalışma sistemlerine esneklik sağlamaktadır. Oysa gelişmekte olan ülkelerin mevcut ekonomi ve mali potansiyeli, ekonomik aktivitelerin yavaşlatılmasına imkân vermemektedir. Aksi takdirde işsizlik, açlık, bütçe açıkları ve diğer sosyo-ekonomik etkenlerin maliyeti, sağlık krizinin daha da önüne geçebilir.

1. Covid-19 Krizinin Büyüme ve Dış Ticarete Etkisi

Covid-19 krizi, dünya genelinde bütün ülke ekonomilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Birçok ülkede sağlık sistemi büyük yara alırken, ekonomi durma noktasına gelmiştir. Ticaret, ekonomik büyüme, istihdam, para ve maliye politikaları, faiz ve finansal piyasalar sürecin ekonomik etkisinin yansıdığı alanlardır. Fakat son yıllarda hızla gelişen ekonominin dijitalleşme sürecinin Covid-19'la beraber daha da hızlanması, ekonomik ve ticari aktivitelerdeki kayıpların bir kısmının telafisine olanak sağlamıştır.

Tablo 1: Küresel ve Bölgesel Ekonomik Büyüme Oranı (%)

Bölgeler	2020	2021*	2022*
Dünya	-3.3	6.0	4.4
Gelişmiş Ekonomiler	-4.7	5.1	3.6
Amerika Birleşik Devletleri	-3.5	6.4	3.5
Euro Bölgesi	-6.6	4.4	3.8
Almanya	-4.9	3.6	3.4
Fransa	-8.2	5.8	4.2
Japonya	-4.8	3.3	2.5
Birleşik Krallık	-9.9	5.3	5.1
Kanada	-10	4.5	5
Gelişmekte Olan Pazarlar ve Ekonomiler	-2.2	6.7	5.0
Yükselen ve Gelişen Asya	-1.0	8.6	6.0
Çin	2.3	8.4	5.6
Hindistan	-8.0	12.5	6.9
Türkiye	1.2	6	3.5
ASEAN-5	-3.4	4.9	6.1
Rusya	-3.1	3.8	3.8

Latin Amerika ve Karayipler	-7.0	4.6	3.1
Brezilya	-4.1	3.7	2.6
Meksika	-8.2	5.0	3.0
Orta Doğu ve Orta Asya	-2.9	3.7	3.8
Sahra-altı Afrika	-1.9	3.4	4.0
Nijerya	-1.8	2.5	2.3
Güney Afrika	-7.0	3.1	2.0
Gelişmekte Olan Pazarlar ve Orta Gelir Ekonomileri	-2.4	6.9	5.0
Düşük Gelirli Gelişmekte Olan Ülkeler	0.0	4.3	5.2

Kaynak: IMF, 2021(a). Not: 2021* ve 2022* verileri IMF'nin beklentisini yansıtmaktadır.

IMF'nin tahminleri doğrultusunda 2020 yılında küresel ekonomi bir önceki yıla göre yaklaşık %3,3 oranında küçülmüştür. Ekonomik küçülme gelişmiş ülkelerde daha fazla olmasına karşın, gelişmekte olan ülkeler de %2,2 oranında küçülmüştür. 2021 ve 2020 yıllarında ise dünya geneli için yüksek bir büyüme trendinin yakalanması beklenmektedir. Buna rağmen salgının farklı varyantlarla etkisini artırması, dalgalı bir şekilde virüsün yayılımının devam etmesi ekonomik endişeleri umut beklentilerinin önüne geçirmiştir. Bu durum küresel belirsizliğin daha fazla artmasına yol açmaktadır. IMF'nin raporunda ayrıca salgının ve salgına karşı tıbbi müdahalenin ülkeden ülkeye farklı olmasından dolayı ekonomik etkinin de farklı olacağı özellikle belirtilmiştir (IMF, 2021a).

IMF'nin 2021 yılı ocak ayı raporuna göre, seçilmiş ülke ve bölgeler arasında 2020'de pozitif büyüyen ülkeler Çin ve Türkiye'dir. ABD, Euro bölgesi ve diğer önde gelen gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler 2020'de küçülmüştür. Çin'in pozitif büyümesinin en önemli nedeni ise salgını ilk yaşanan ve aynı zamanda ilk kontrol altına alan ülke olmasıdır. Diğer ülkeler pandemi nedeniyle kapanmaya başlarken aynı dönemlerde Çin'in ekonomisini açmaya başlaması pozitif büyümesinde oldukça etkili olmuştur.

Salgının 2019'un sonlarında Çin'de ortaya çıkmasının ardından henüz dünya geneline yayılmamışken Çin ulusal bir kapanışa gitmiştir. Çin'in daha ilk dönemlerde üretimi, ticareti ve diğer ekonomik aktiviteleri sınırlandırmaya başlamış olması, küresel tedarik zincirinde ilk aksamaların başlamasına yol açmıştır. Ardından Avrupa ve Amerika ile diğer kıtalara yayılan virüse karşı alınan önlemler neticesinde uluslararası ürün ve hizmet ticaretinde dalgalanmalar başlamış ve ticaret hacmi düşmüştür.

Tablo 2: Küresel Mal Ticareti Büyüme Oranı (%)

	2020	2021*	2022*
Küresel Mal Ticareti	-3.3	6.0	4.4
İhracat			
Kuzey Amerika	-8.5	7.7	5.1
Güney Amerika	-4.5	3.2	2.7
Avrupa	-8.0	8.3	3.9
BDT	-3.9	4.4	1.9
Afrika	-8.1	8.1	3.0
Orta Asya	-8.2	12.4	5.0
Asya	0.3	8.4	3.5
İthalat			
Kuzey Amerika	-6.1	11.4	4.9
Güney Amerika	-9.3	8.1	3.7
Avrupa	-7.6	8.4	3.7
BDT	-4.7	5.7	2.7
Afrika	-8.8	5.5	4.0
Orta Asya	-11.3	7.2	4.5
Asya	-1.3	5.7	4.4

Kaynak: WTO, (2021). Not, 2021* ve 2022* verileri, WTO'nun tahminini içermektedir. Veriler, hacimsel değişimi göstermektedir.

Covid-19 salgını ekonomik büyümeyi üretim ve talep yönünden etkilerken, sürecin uluslararası boyutunu dış ticaret verileri net bir şekilde göstermektedir. Dış ticaretin özellikle hizmet ticaretinin salgının doğrudan etkisi altında kaldığı açık ve nettir. Tablo 2'de görüldüğü gibi küresel mal ticareti hacmi 2020'de yaklaşık %3,3 oranında daralmıştır. 2021 ve 2022'de ise DTÖ'ye göre pozitif bir büyüme beklenmektedir. 2019 yılında ABD ve Çin arasında başlayan ticaret savaşları nedeniyle yavaşlayan küresel ihracat ve ithalat, 2020'nin birinci çeyreği itibariyle salgının etkisi altında kalmıştır. Fakat 2020 yılı mart ayında pandemi ilan edilmesi nedeniyle ihracatın en fazla etkilendiği dönem 2020'nin ikinci çeyreği olmuştur. Bu dönemde ihracat %16 küçülürken, Avrupa, Amerika ve Afrika'da kayıplar %20'nin üzerinde olmuştur. Asya bölgesi ise süreçten daha az etkilenen bölge olmuştur. 2020'nin üçüncü çeyreğinde açılmanın ve toparlanmanın hız kazanması nedeniyle ihracattaki küçülme azalmıştır. Buna rağmen Kuzey ve Güney Amerika, Orta Doğu, Avrupa ve BDT'de 2020 genelinde mal ihracatı ve ithalatı oldukça fazla daralmıştır. Bu dönemde sadece

Asya bölgesinde mal ihracatı %0,3 oranında büyürken, Asya'nın mal ithalatı en az daralan bölgesel ithalat olmuştur.

Tablo 3: Küresel Hizmet Ticareti Büyüme Oranı (%)

Bölge	Hizmet İhracatı				Hizmet İthalatı			
	2020Q1	2020Q2	2020Q3	2020Q4	2020Q1	2020Q2	2020Q3	2020Q4
Dünya	-7	-28	-24	-19	-3	-32	-25	-18
Kuzey Amerika	-5	-29	-29	-23	-5	-36	-31	-22
Avrupa	-4	-25	-18	-15	3	-29	-19	13
Asya	-14	-28	-25	-20	-12	-30	-26	-22
Diğer Bölgeler	-7	-45	-43	-30	-6	-43	-39	-27

Kaynak: WTO, 2021, UNCTADSTAT, 2021. Not: Veriler yıllık değişimi göstermektedir.

Covid-19 salgını, hizmet ticaretini mal ticaretinden daha fazla etkilemiştir. Çünkü seyahat, ulaşım, turizm ve taşımacılık sektörleri doğrudan kısıtlamalara tabi olan alanların başında gelmektedir. İnsanların eve kapanması, sınır kontrollerinin artması, uluslararası seyahat ve uçuşların yasaklanması, eğlence, turizm ve diğer hizmet sektörlerini derinden etkilemiştir. Öyle ki Dünya Turizm Örgütü'nün tahminlerine göre, 2020'de uluslararası turizm faaliyetleri %74 oranında azalmıştır. Buna göre 2019'da 1,5 milyar olan gelen turist sayısı 2020 genelinde yaklaşık 381 milyona gerilemiştir. Turizmdeki bu kayıp 2009 yılındaki kaybın neredeyse 10 katı olmuştur. Böylece gelen turist sayısı 30 yıl öncesi seviyeye gerilemiştir. Turizmin ekonomik kaybı ise 1,3 trilyon dolardan fazladır. Ayrıca doğrudan istihdama 100-120 milyon kişinin işini kaybetmesi şeklinde yansımıştır. Toparlanmanın ise uzun süreceği ve 2024'e kadar 2019 yılındaki turist sayısına ulaşamayacağı beklenmektedir (UNWTO, 2021).

Tablo 3'te seçilmiş bölgelerde hizmet ithalatının ve ihracatının 2020 yılındaki dönemler arasındaki büyüme değerleri gösterilmiştir. Salgının büyük oranda Avrupa ve Amerika kıtalarına yayıldığı 2020'nin ikinci ve üçüncü dönemlerinde; küresel hizmet ticareti yaklaşık %30 oranında daralmıştır. Aynı dönemde Kuzey Amerika, Asya ve diğer bölgelerde hizmet ihracatında ve ithalatında kayıplar neredeyse %30'un üzerinde olmuştur. Bölgeler arasında en az daralma ise Avrupa bölgesinde olmuştur. 2020'nin dördüncü dönemi itibariyle ekonomik aktivitelere hız verilmesi neticesinde daralma azalmıştır.

Covid-19 salgınının patlak vermesi küresel ticaret sisteminde tedarik akışı ve lojistik sektöründeki sorunların şiddetini artırmıştır. Temel gıda ve sağlık ürünlerinin fiyatları artarken, aşı ve sağlık ekipmanları savaşı başlamıştır. Bu nedenle

temel gıda ve ilaç ürünlerinde kıtlık dönemi başlamıştır (United Nations Economic Commission for Europe, 2020:1-2). Ayrıca kişisel koruyucu kıyafetler, temel ilaç ürünleri, el dezenfektanı, gıda ve diğer hayati ürünlerin ithalatı serbest bırakılırken, bu ürünlerin ihracatı büyük oranda yasaklanmıştır. (ITC, 2021). Böylece salgının etkilediği tedarik zinciri ve lojistik sistemindeki bozulmalar ekonomik aktivitelerin kötüleşmesine önemli bir katkı sağlamıştır. (IFC, 2020).

Gelişen dijital teknolojiler dünyada büyük bir endüstriyel değişimin yaşanmasına sebep olmuştur (Çelik, 2019:435). Covid-19 salgınının küresel ekonomi ve ticareti nispeten olumlu yönde etkilediği bir alanda dijitalleşmenin hızlanmasını sağlamış olmasıdır. İnsanların zorunlu olarak evde daha fazla vakit geçirmeye başlaması, uzaktan çalışma sisteminin daha da etkinleştirilmesi, hane halkının çevrim içi alışverişe daha fazla ilgi duyması, iletişim için telekomünikasyon hizmetlerine olan talebin artması ve kargo hizmetlerinin gelişmesi, dijitalleşmeye katkı sağlamaktadır. Ayrıca Covid-19 nedeniyle küresel ölçekte çevrim içi alışveriş arttıkça, dijital bankacılık, güvenli ödeme, e-ticaret, yapay zekâ ve diğer teknoloji alanları da gelişimi hız kazanmıştır.

Covid-19 salgını dijitalleşmeyi hızlandırmasının bir sonucu olarak e-ticarete olan talep artmıştır. Böylece küresel e-ticaret, firmalara, müşterilere ve ürün türlerine doğru genişlemeye başlamıştır. Bu sayede küresel firmalar, dijitalleşme alt yapılarını güçlendirirken, çevrim içi pazarlama sistemlerine daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Salgın ayrıca e-ticaretin lüks ürünlerden temel ihtiyaç ürünlerine doğru gelişmesine katkı sağlamıştır (OECD, 2020b).

2020’de küresel e-ticaret işlemleri yaklaşık %27,6 oranında büyümüştür. Bölgesel e-ticaretin büyümesi en fazla Latin Amerika ülkelerinde olurken, en az büyüme %19,8 ile Orta Doğu- Afrika bölgelerinde olmuştur. Diğer bölgelerde ise e-ticaret %25-32 arasında büyümüştür (Flood, 2021). Gıda, kişisel bakım, çevrim içi oyun, müzik, moda ve güzellik alanlarında e-ticaret %18-41 arasında büyümüştür. Fiziki alışveriş ve yeme-içme hizmetlerinin kısıtlanması, insanların bu türden ihtiyaçlarını çevrim için olarak gidermelerine yol açmıştır. Fakat küresel ölçekte kısıtlamalar nedeniyle e-ticaret, 2020’de ulaşım, seyahat ve konaklama alanlarında %51’e yakın oranda küçülmüştür. (We are social, 2021).

Salgından sonra insan davranışlarının uzun bir süre daha değişmeyeceği, sosyal mesafenin artık eskisi gibi olmayacağı ve çevrim içi platformlara olan talebin giderek artacağı beklenmektedir (Kornitzer, 2020). Bu yeni toplumsal ve ekonomik düzen ise Covid-19’un uzun dönemde e-ticaret üzerindeki kalıcı etkisi hakkında ön bilgi vermektedir. Ayrıca salgın, ülkeler arasındaki e-ticaret işlemlerindeki fark için “yakalama” sürecini yoğunlaştırmıştır. Çünkü salgından önce e-ticaretin büyümesinin yavaş olduğu ülkelerde salgının ardından e-ticaretin daha

fazla büyüdüğü görülmüştür. Böylece geri kalmış ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki fark hızla kapanmaya başlamıştır (Alfonso vd., 2021:4-5).

2. Covid-19 Krizi'nin Küresel İstihdama Etkisi

Covid-19 krizinde, kısa süre içerisinde iş yerlerinin kapanması ve insanların evlerinde kalmaları nedeniyle milyonlarca çalışan işini bırakmak zorunda kalmıştır. Özellikle, taşıma, ulaşım, turizm, seyahat, yeme-içme, eğlence ve gıda gibi yoğun istihdamın olduğu hizmetler sektörü Covid-19'un en fazla etkisinde kalan sektörlerdir. Ayrıca hizmetler sektöründe kadın yoğunluğunun fazla olmasından dolayı, kadın istihdamı daha fazla zarar görmüştür (Zarrilli ve Luomarananta, 2021). 2020'nin ikinci çeyreğinde küresel çapta kadın ve erkek işsizlik oranları %130'dan fazla artmıştır. İlerleyen aylarda ekonomik aktivitelerin yeniden hız kazanmış olmasına rağmen küresel işsizlik %1'den fazla artmıştır.

Tablo 4: ILO'nun 2020 Yılı İşgücü İstatistikleri

	Çalışma Saatindeki Kayıp (%)	İş Kaybı (Milyon Kişi)	Gelirdeki Kayıp (%)	Çalışan Sayısındaki Değişim (Milyon Kişi)	İşsiz Sayısındaki Artış (Milyon Kişi)
Dünya	8.8	255	8.3	-114	33
Düşük Gelirli Ülkeler	6.7	12	7.9	-0.9	1.3
Düşük-Orta Gelirli Ülkeler	11.3	110	12.3	-47	11
Orta-Yüksek Gelirli Ülkeler	7.3	90	7.6	-48	8
Yüksek Gelirli Ülkeler	8.3	39	7.8	-18	12

Kaynak: ILO, 2021. Not: Tablodaki veriler tam zamanlı iş saatinde (Haftalık 48 Saat) göre hesaplanmıştır.

Tablo 4'te, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün 2020 geneli için yayınladığı çalışma raporunda yer alan bazı istatistikler gösterilmiştir. Covid-19 krizi, 48 saat olan haftalık çalışma süresinde yaklaşık %8,8'lik azalmaya yol açmıştır. Çalışma saatindeki bu azalma 3,5 milyardan fazla çalışan içerisinde yaklaşık 250 milyon kişilik iş kaybına denk gelmektedir. Küresel çalışma süresinde %8,8'lik azalma, işçi gelirlerinde %8'lik azalmaya yol açarken, doğrudan 33 milyon kişiden fazla kalıcı işsizliğe yol açmıştır. Çalışma saatinde, gelirden, iş kaybında ve istihdamda en az kayıp yaşayan bölge düşük gelirli ülkelerdir. En fazla kayıpların olduğu bölgeler ise düşük-orta gelirli ülke grubudur. Gelişmiş ülkelerde de yük-

sek kayıplar olmasına karşın, gelişmiş ülkelerin güçlü ekonomileri, kayıpların telafisini kolaylaştırmaktadır.

Tablo 5: Küresel ve Bölgesel Bazda İşsizlik Oranları (%)

Bölge	2017	2018	2019	2020
Dünya	5.5	5.37	5.3	6.8
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	10.2	9.8	9.6	10.6
OECD üyeleri	5.6	5.4	5.3	7.3
Kuzey Amerika	4.5	4.1	3.8	8.4
Euro bölgesi	9	8.1	7.5	8.2
Doğu Asya ve Pasifik	3.8	3.7	3.9	4.3
Latin Amerika ve Karayipler	8	7.9	7.8	10.3
Sahra-altı Afrika	6.3	6.2	6.2	6.6
ABD	4.37	3.9	3.67	8.05
Almanya	3.75	3.38	3.14	4.6
İngiltere	4.3	4	3.7	4.5
Kanada	6.34	5.83	5.66	9.46
Çin	3.9	3.8	5.15	5.2
Rusya	5.2	4.8	4.5	5.9
Brezilya	12.8	12.3	11.9	13.5
Hindistan	5.4	5.3	5.2	7.1

Kaynak: World Bank, 2021, Statista, 2021.

Tablo 5’te, 2017-2020 dönemine ait bölge ve ülke bazlı işsizlik oranları yer almaktadır. Dünya genelinde 2020 yılında yaklaşık %1,5 oranında artan işsizlik oranları, Kuzey Amerika ve Latin Amerika bölgelerinde daha fazla artmıştır. Asya ve Afrika bölgelerinde ise işsizlik oranlarındaki artış diğer bölgelere göre düşük kalmıştır. Dünyanın önde gelen ülkelerinde işsizlik oranları incelendiğinde, 2020 genelinde işsizliğin neredeyse hiç artmadığı tek ülkenin Çin olduğu görülmektedir. Çin’in Covid-19 ile ilk karşılaşan ve salgını daha önce yönetilebilir bir seviyeye getiren ülke olması bu gelişmelerde etkili olmuştur. ABD, Kanada ve Hindistan gibi ülkelerde ise salgın nedeniyle işsizlik oranları oldukça fazla artmıştır. Fakat burada dikkat çeken bir nokta da gelişmiş ülkelere göre daha hafif kalmasıdır. Çünkü, AB, Kanada, ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelere insanlara çalışmamaları nedeniyle büyük destekler sağlanmıştır.

4. Covid-19 Krizinin Finansal Açıdan Etkileri

Salgın özellikle ilk aşamada küresel finansal sistemi derinden etkilemiştir. Güney Amerika, Afrika ve diğer gelişmekte olan bölgeler başta olmak üzere kayıt dışı ekonomiyi de içerisine alan geniş anlamda bir finansal bozulma başlamıştır. Devletler, sağlık ve ekonomi krizine karşı ilk hamle olarak finansal genişleme stratejisine başvurmuşlardır. Böylece tarihte daha önce eşine pek rastlanılmayan parasal ve mali destekle salgının ekonomik etkisini hafifletmeye çalışmaktadırlar. Öyle ki, 2020 yılı eylül ayı sonu itibarıyla finansal genişleme 11,5 trilyon doları geçmiştir (IMF, 2020a). Sadece devletler değil küresel finansal kuruluşlar da ülkelere yönelik finans ve politika desteği sağlamışlardır. Örneğin IMF, ülkelere 1 trilyon dolardan fazla finansal destek programını başlatmıştır.

Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlardaki gerileme, uluslararası iş birliği ve ticaretin yavaşlaması finansal piyasalardaki bozulmaları derinleştirmiştir. Finansal sermaye ana merkezine doğru hareket ederken, borsalar, kurlar, altın ve diğer piyasalarda beklenmedik talep değişiklikleri oluşmuştur. Bu gelişmeler özellikle cari açık veren gelişmekte olan ülkelerde kur krizlerine yol açarken, faizlerde tersi yönde yani faiz artış yönünde bir baskıya yol açmıştır. Böylece yabancı yatırımlardaki düşüşün yanı sıra yerli yatırımlarda ciddi darbe almıştır. Gelişmiş ülkeler ve bazı gelişmekte olan büyük ekonomilerde ise faizler ekonomik aktivitelerin hız kazanması amacıyla tarihin en düşük noktalarına indirilmiştir.

Tablo 6: Merkez Bankaları Faiz Oranları (%)

Bölgeler	2019	2020	2021
ABD	2.5	1.25	0.25
Euro Bölgesi	0	0	0
İngiltere	0.75	0.1	0.1
Japonya	-0.1	-0.1	-0.1
Çin	4.3	3.85	3.85
Brezilya	6.5	3.75	2.75
Rusya	7.7	6	4.5
Kanada	1.75	0.75	0.25
Hindistan	6.25	4.4	4

Kaynak: FXEMPİRE, 2021. Not: Merkez Bankalarının alınan karar doğrultusunda yılın mart ayı sonu itibarıyla geçerli olan faiz oranlarını göstermektedir.

Tablo 6'da dünyanın önde gelen ülke merkez bankalarının uyguladığı faiz oranları gösterilmiştir. Her yılın mart ayı sonu itibarıyla geçerli olan faiz oranları,

2020 Mart ayında salgına karşı Merkez Bankaları'nın uyguladığı politikalar neticesinde düşmeye başlamıştır. Salgının devam etmesinin ardından faizler ABD, İngiltere ve Kanada'da sıfıra gerilerken, Brezilya, Çin, Hindistan ve Rusya gibi gelişmekte olan ülkelerde de son yılların en düşük seviyesine inmiştir. Euro bölgesi ve Japonya'da faizlerin salgından önce sıfır veya sıfırın altında olmasından dolayı bir değişiklik olmamıştır.

Tablo 7: Küresel ve Bölgesel Tüketici Enflasyonu (%)

Bölgeler	2019	2020	2021*
Gelişmiş ekonomiler	1.4	0.7	1.6
Yükselen ve Gelişen Asya	3.3	3.1	2.3
Yükselen pazar ve gelişmekte olan ekonomiler	5.1	5.1	4.9
Euro bölgesi	1.2	0.3	1.4
Latin Amerika ve Karayipler	7.7	6.4	7.2
Orta Doğu ve Orta Asya	7.4	10.2	11.2
Dünya	3.5	3.2	3.5

Kaynak: IMF, 2021b. Not: 2021*, IMF'nin tahminine yönelik verileri yansıtmaktadır.

Covid-19, hane halkının talep yapısında ve özel sektörün arz yapısında önemli bir değişime yol açmıştır. Zorunlu olmayan tüketime yönelik talep azalırken, bu durum özellikle gelişmiş ülkelerde fiyatlar genel seviyesinde düşüşe yol açmıştır. Fakat yükselen ekonomilerle Orta-Doğu ve Orta Asya bölgelerinde fiyatlar genel seviyesi düşmemiş, tam tersine bazı bölgelerde yükselmiştir. Bu durumun nedenleri arasında bu ülkelerde temel gıda ve sağlık ürünlerinde dışa bağımlılık, hizmetler sektörünün yeterince gelişmemiş olması ve küresel tedarik zincirinin arz değil büyük oranda talep kısmında yer almaları büyük rol oynamıştır. Oysa küresel tedarik ve değer zincirinin merkezinde yer alan gelişmiş ülkeler ile bazı gelişmekte olan ülkelerin, Covid-19'a karşı ulusal çıkarılara daha fazla öncelik vermesi, bu ülkelerde ürün ve hizmet arzı fazlasına yol açmıştır. Böylece dünyanın bir tarafında fiyatlar düşerken, diğer tarafında artmaya başlamıştır. Temel gıda ve sağlık ürünlerinde az gelişmiş ülkelerdeki arz, talep ve finans sorunu, açlık, yoksulluk ve işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Dünya Bankası'nın yoksulluk raporuna göre, 2020'de 88-115 milyon kişi, 2021 de ise 23-25 milyon kişi arası olmak üzere, 2021 sonu itibariyle 110-150 milyon kişi arasında yeni yoksul insan ortaya çıkabilir (World Bank, 2021). Bu durum, salgın nedeniyle aşırı yoksul insan sayısının %9,5'e kadar çıkacağını göstermektedir.

Bütün bu etkileri azaltmak amacıyla, Covid-19 krizinin ekonomik etkilerini hafifletmek ve krizden çıkmak için ülkeler güçlü bir şekilde para ve maliye politikalarını beraberce kullanma yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte gerek finansal sektör gerek reel sektör gerekse de hanehalkı açısından, para ve maliye politikalarının etkinliği oldukça önemli olmuştur.

5. Covid-19 Krizi'nin Bütçe Dengesi ve Kamu Borçları Üzerine Etkileri

Covid-19'un yol açtığı ekonomik yıkıma karşı alınan önlemlerin merkezinde maliye politikası yer almaktadır. Çünkü hanehalkını ekonomik ve sağlık açısından korumak, borcun sürdürülebilirliğini sağlamak, talebi desteklemek ve pandemi sonrası ekonomik toparlanmanın yeniden sağlanması için maliye politikası büyük önem arz etmektedir (IMF, 2020b). Bu durumda kamu harcamaları, vergi affı, kamu borçlanması ve faiz indirimleri gibi kanallar üzerinden piyasaya finansal kaynak aktarılması salgınla mücadelede etkili bir mali program haline gelmiştir (Şanlı, 2020). Fakat buradaki en dikkat çeken durum, birçok ülkenin mali ve bütçe disiplininin taviz vermek zorunda kalmış olmasıdır. Normal şartlarda bütçe dengesi ve kamu borç stokunun belirli bir dengede tutulması önemli bir politika iken, salgının ağır ekonomik etkilerine karşı, bu politikalardan taviz verilmek zorunda kalınmıştır.

Tablo 8: Genel Kamu Mali Dengesi (% GSYH)

Bölgeler	2018	2019	2020*	2021*
Dünya	-3.1	-3.8	-11.8	-8.5
Gelişmiş Ekonomiler	-2.7	-3.3	-13.3	-8.8
Gelişmekte Olan ve Orta Gelirli Ekonomiler	-3.8	-4.8	-10.3	-8.6
Düşük Gelirli Gelişmekte Olan Ekonomiler	-3.4	-4	-5.7	-5
ABD	-3.3	-4	-14.3	-9.6
Euro Bölgesi	-0.5	-0.6	-8.4	-5.9
İngiltere	-2.3	-2.3	-14.5	-10.6
Japonya	-2.6	-3.4	-13.8	-8.6
Çin	-4.7	-6.3	-11.8	-11.
Brezilya	-7.	-5.9	-14.5	-5.9
Rusya	2.9	1.9	-4.6	-2.3
Kanada	0.3	0.5	-20	-7.8
Hindistan	-6.3	-7.4	-11.5	-9.7

Kaynak: IMF, 2021c. 2020* ve 2021*, IMF'nin tahminine yönelik verileri yansıtmaktadır

Tablo 8’de ülkelerin kamu mali dengesinin GSYH içerisindeki payı gösterilmiştir. 2020 yılında devletlerin bütçe dengesinden verdikleri taviz açık bir şekilde görülmektedir. Dünya geneli incelendiğinde 2018-2019 yıllarında %3 seviyelerinde olan bütçe açıklarının GSYH içerisindeki payı, 2020’de genişletici maliye politikaları ve kamu gelirlerindeki azalma nedeniyle Maastricht kriterlerinin çok üstünde bir seviye olan %11,8’e kadar çıkmıştır. İngiltere, ABD, Japonya, AB ve Kanada gibi gelişmiş ülkelerin güçlü maliye politikaları nedeniyle mali dengeye daha fazla taviz verdiği görülürken, gelişmekte olan ülkeler ile az gelişmiş ülkelerde mali dengedeki açıkların salgında daha az arttığı görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi, az gelişmiş ülkelerin mali imkanlarının zayıf olması salgında piyasalara verilen desteğin az olmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra az gelişmiş ülkelerin bütçe açıklarının artmasında, salgın döneminde piyasalara sağlanan mali destekten çok, kamu gelirlerinin azalmış olması büyük rol oynamıştır. IMF’nin 2021 Nisan raporuna göre, Kuzey Amerika, Avrupa, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi gelişmiş ülke ve bölgelerde pandemi harcamalarının GSYH içerisindeki payı %10’dan fazla iken, gelişmekte olan ülkelerde %5’in altında, ayrıca birçok gelişmemiş ülkede %2’nin de altında kalmıştır (IMF, 2021d).

Tablo 9: Genel Kamu (Brüt) Borcu (% GSYH)

Bölgeler	2019	2020	2021*
Gelişmiş ekonomiler	103.8	120.1	122.5
Yükselen ve Gelişen Asya	56.6	66.6	68.9
Yükselen pazar ve gelişmekte olan ekonomiler	54.1	63.3	64
Euro bölgesi	84	96.9	98.2
Latin Amerika ve Karayipler	68.1	77.2	75.5
Orta Doğu ve Orta Asya	48	56	53
ABD	106.6	108.2	127.1
Euro Bölgesi	85.8	84	96.9
İngiltere	85.8	85.2	103.7
Japonya	232.5	234.9	256.2
Çin	53.8	57.1	66.8
Brezilya	85.6	87.7	98.9
Rusya	13.6	13.8	19.3
Kanada	88.8	86.8	117.8
Hindistan	70.2	73.9	89.6

Kaynak: IMF, 2021b. Not: 2021*, IMF’nin tahminine yönelik verileri yansıtmaktadır.

Tablo 9’da brüt kamu borçlarının GSYH içerisindeki payı gösterilmiştir. Gelişmiş ülkelerde kamu borçlanma imkanlarının fazla ve borçlanma maliyetinin düşük olmasından dolayı genel olarak brüt kamu borçlarının GSYH içerisindeki payı gelişmekte olan ülkelere göre çok yüksektir. Bu farklılık da küresel sermaye ve finansın merkezinin gelişmiş ülkelerde olması da büyük rol oynamaktadır. Covid-19 krizi ile başlayan aşırı genişleyici maliye ve para politikalarının finansmanı için katlanılan maliyetlerle borçlanmanın önemi 2020’de daha iyi anlaşılmıştır. ABD, AB, Kanada ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde kamu borçlarının GSYH içerisindeki payı 2020’de az gelişmiş ülkelere göre daha fazla artmıştır. Çin, Rusya ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkeler ile az gelişmiş ülkelerde kamu borçlarının GSYH içerisindeki payında artışlar daha sınırlı kalmıştır. Fakat salgında tüm dünyada kamu borçlarının GSYH içerisindeki payı artmış olmasına karşın, az gelişmiş ülkelerde borçlanma maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle uzun dönemde daha büyük mali sorunlara yol açması muhtemeldir. Bu durum birçok ülke açısından salgının yol açtığı ekonomik krizden çıkışı orta ve uzun vadeye yayarak zorlaştırabilir.

Sonuç

1945 yılından beri yaşanan en derin resesyona yol açan pandemi krizinin ekonomik etkileri, birinci yılın ardından 2008 Krizi’ni de geride bırakmıştır. Dünya ekonomisi ve ticareti 2020’de küçülürken, 2021’de beklenen iyimser ortamın henüz yeterince oluşmadığı anlaşılmaktadır. ABD, İngiltere ve AB ülkeleri başta olmak üzere gelişmiş ülkelerde salgının birinci yılında kayıplar fazla olmuştur. Çin, salgını daha önce kontrol ettiği için 2020’de büyüyen nadir ülkelerden biri olmuştur. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelere kısa dönemli ekonomik kayıpların daha az olduğu görülmektedir. Bu durumun sebepleri arasında büyüme teorilerinde belirtildiği gibi gelişmekte olan ülkelerin büyüme özellikleri önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra, gelişmekte olan ülkelere salgın daha geç yayılmış ve ekonomik faaliyetlerin durdurulmasına yönelik uygulamalar da daha geç uygulanmıştır. Bunun yanı sıra ekonomik aktivitelerin durdurulması halinde oluşacak dengesizliklerle mücadele edecek mali imkanlar da gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkelere daha kısıtlıdır.

Arz ve talep yönünden ortaya çıkan ticari kayıplar, özellikle temel gıda, sağlık ve diğer hayati ürün ve hizmetlerin küresel tedarikinde de önemli sorunlara yol açmıştır. Daha çok az gelişmiş ülkelere temel gıda ve sağlık ürünlerine ulaşmak oldukça güç hale gelmiştir. OECD’nin 2020 raporunda, temel gıda ürünlerinin tedariki ve lojistiği başta olmak üzere genel tedarik zincirinin ve dağıtım sisteminin sorunsuz bir şekilde işleyebilmesi için küresel ticaret sistemindeki gerekli değişimi-

me olan ihtiyacı ortaya çıkardığı belirtilmiştir. Gelişmiş ülkelerin GSYH'si içinde hizmet sektörünün ağırlığının fazla olması ve hizmet sektöründe çalışanların oranının yüksekliği gelişmiş ülkelerin daha fazla etkilenmelerine sebep olmuştur. Hizmet ticareti mal ticaretinden daha fazla daralırken, uluslararası seyahat ve turizm faaliyetleri krizin derinden etkilediği alanların başında gelmektedir. Krizin yol açtığı kayıpların fazla olması ve 2021'de salgının bazı ülkelerde artarak devam ediyor olması, kayıpların telafisini güçleştirirken, toparlanmanın uzun süre yayılmasına neden olmaktadır.

Standart para ve maliye politikası anlayışı Covid-19'la birlikte geçerliliğini yitirmiştir. Birçok ülkede faizler tarihin en düşük seviyelerine kadar inmiş ve bütçe açıkları serbest bırakılmıştır. Böylece ülkeler salgınla mücadele etmek amacıyla para ve maliye politikalarında genişletici bir sürece yönelmişlerdir.

Covid-19'un olumlu yönde etkilediği alanların başında dijitalleşme ve e-ticaret gelmektedir. Öyle ki müşteri ve firmaların dijitalleşme süreçlerinde en az üç yıllık bir gelişim olmuştur. Küresel e-ticaret ise %27 oranında büyümüş ve büyümeye devam etmektedir.

Sonuç olarak, salgının kesin bir şekilde kontrol altına alınamamış olması, 2021 yılında da ekonomik kayıpların devam edeceği yönünde önemli ipuçları vermektedir. Kısa dönemde gelişmiş ülkelerin, uzun dönemde gelişmekte olan ülkelerin daha fazla etkileneceği tahmin edilmektedir. Birinci yılı geride bırakan Covid-19 krizi, ekonomi ve ticaret politikaları ile siyasal alanda anlayış değişikliğine yol açmıştır. Sağlık ve temel gıda ürünlerinde dışa bağımlılık ve tedarik zincirinde tekelleşmenin risklerine karşı devletler alternatif politikalara yönelmeye başlamışlardır. Buna rağmen, OECD, Dünya Bankası, DTÖ ve IMF gibi kurumların raporlarına göre, bu krizden çıkmanın tek yolu küresel ekonomik ve siyasal iş birliğinin geliştirilmesidir. Bu kriz, küresel bir başarı olmadan bireysel bir başarının olamayacağını göstermiştir.

Kaynakça:

1. Alfonso, V., Boar, C., Frost, J., Gambacorta, L., & Liu, J. (2021). E-commerce in the Pandemic and Beyond. Bank for International Settlements Bulltein, No:36. <https://www.bis.org/publ/bisbull36.pdf>
2. Çelik, S. (2019). Dünya Ekonomisine Etkileri Bağlamında Endüstri 4.0. A. Yenipazarlı (Ed.), *Seçilmiş Konularla 21. Yüzyılda Dünya Ekonomisi içinde (ss.409-440)*. Seçkin Yayınevi, Ankara. ISBN: 978-975-02-5816-9.
3. Flood, E. C. (2021). Global E-commerce Update 2021. <https://www.emarketer.com/content/global-ecommerce-update-2021>
4. FXEMPIRE, (2021). Global Central Banks Rates. <https://www.fxempire.com/macro/interest-rates>
5. IFC, (2020). *The Impact of COVID-19 on Logistics*. International Finance Corporation World Bank Group. https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/2d6ec419-41df-46c9-8b7b-96384cd36ab3/IFC-Covid19-Logistics-final_web.pdf?MOD=AJPERES&CVID=naqOED5
6. ILO, (2021). *ILO Monitor: COVID-19 and the World of Work*. Seventh Edition-Updated Estimates and Analysis. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf
7. IMF, (2020a). A Year Like No Other. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2020/eng/downloads/imf-annual-report-2020.pdf>.
8. IMF, (2020b). Fiscal Policies to Address the Covid-19 Pandemic (In Fiscal Monitör). International Monetary Fund, Publication Services PO Box 92780, Washington, DC 20090, USA
9. IMF, (2021a). <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/01/26/2021-world-economic-outlook-update>
10. IMF, (2021b). World Economic Outlook (April 2021). <https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/WEO>
11. IMF, (2021c). Fiscal Monitor Update. <https://www.imf.org/en/Home>
12. IMF, (2021d). Fiscal Monitor: Database of Country Fiscal Measures in Response to the COVID-19 Pandemic. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19>
13. Kornitzer, D. (2020). LiT: The long-term impact of COVID-19 on eCommerce. <https://www.paysafe.com/en/blog/lit-the-long-term-impact-of-covid-19-on-ecommerce/>
14. OECD, (2020a). Food Supply Chains and COVID-19: Impacts and Policy Lessons. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=134_134305-ybqvdf0kg9&title=Food-Supply-Chains-and-COVID-19-Impacts-and-policy-les

sons

15. OECD, (2020b). E-commerce in the Times of COVID-19. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=137_137212-t0fjgnerdb&title=E-commerce-in-the-time-of-COVID-19
16. Statista, (2021). <https://www.statista.com/statistics/374800/unemployment-rate-forecast/>
17. Şanlı, O. (2020). Keynesyen Model Bağlamında Covid-19 Pandemisinin Küresel Ekonomiye Muhtemel Etkileri: ABD ve Çin Ekonomileri Üzerine Bir Araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 597-634.
18. UNCTAD, (2021). Global Trade Update: 2021 February. https://unctad.org/system/files/official-document/ditcinf2021d1_en.pdf
19. UNCTADSTAT, (2021). <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=17241>
20. United Nations Economic Commission for Europe, (2020). *Intermodal Transport in the Age of COVID-19 Practices, Initiatives and Responses: Building pandemic-resilient transport systems*. United Nations Publications 405 East 42nd Street S-09FW001 New York.
21. UNWTO, (2021). UNWTO World Tourism Barometer. <https://www.unwto.org/taxonomy/term/347#:~:text=Based%20on%20the%20current%20evidence,trillion%20in%20international%20tourism%20receipts>.
22. We are social, (2021). Digital 2021: The Latest Insights In to the ‘State of Digital’. <https://wearesocial.com/blog/2021/01/digital-2021-the-latest-insights-into-the-state-of-digital>.
23. World Bank, (2020). *Poverty and Shared Prosperity 2020*. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington DC 20433.
24. World Bank, (2021). <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=SL.UEM.TOTL.ZS&country=#>
25. WTO, (2021). https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/serv_latest.pdf
26. Zarrilli, S., ve Luomaranta, H. (2021). Gender and Unemployment: Lessons from the COVID-19 Pandemic. UNCTAD. <https://unctad.org/news/gender-and-unemployment-lessons-covid-19-pandemic>

• Bölüm-5 •

ŞEHİRLEŞMENİN NEDEN OLDUĞU ÇEVRE
SORUNLARININ ÇÖZÜMÜNDE YEREL
YÖNETİMLERİN İŞLEVİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME

Özlem Çağla ÇİÇEK¹

¹ Bilim Uzmanı, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi ocaglacebi@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2683-9897

1. GİRİŞ

Çevre, belirli düzen üzerine kurulmuştur. Bu düzen kendi içerisinde sürekli devam etmekte ve dışarıdan gelebilecek herhangi bir müdahaleyi kabul etmemektedir. Çevreye böyle bir müdahale olduğunda bozulma ve işlevselliğin kaybı söz konusu olmaktadır. Çevredeki bu düzen bozulduğunda çevre sorunları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda insan faaliyetleri de çevre düzenini bozan önemli bir etkidir.

İnsan faaliyetlerinin sürdürülebilirliğinin mekânsal kaynağı olan şehirleşme olgusu önemli oranda çevre sorunlarına neden olmaktadır. Sanayileşmeyle birlikte, sanayi tesislerinin şehir merkezlerine yakın alanlarda kurulmaları kırdan kente göç eden insanların, bu yerlerin arazi kullanımını, nüfusunu, ekonomik faaliyetlerini ve kültürel unsurlarını değiştirmelerini de beraberinde getirmiştir. Şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunları havadan suya, sudan toprağa kadar tüm çevre bileşenlerini olumsuz etkileyen çok boyutlu bir sorundur. Şehirlere gelen insanların ihtiyaçlarını karşılamak için aşırı tüketiminden kaynaklı bilinçsizce bu alanları düşünmeden kullanmaları, tarım ve hayvancılık yapmayı bırakarak arazileri hayatlarını devam ettirecekleri ortamlara dönüştürmeleri vb. sebeplerden dolayı zaman içerisinde çevrenin dengesi bozulmuş ve şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunları ortaya çıkmıştır.

Şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunlarının önlenmesinde ve çözüme kavuşturulmasında ise merkezi yönetimlerin önemi kadar, sorunların ve ihtiyaçların çıkış noktasına olan yakınlığından dolayı yerel yönetimlerin de önemli olduğu düşünülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunlarının önlenme ve giderilmelerinde yerel yönetimlerin rolü ve önemi dikkate değerdir.

Çalışmada, şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunları ile mücadelede yerel yönetimlerin rolü ve önemi üzerinde durulmuştur. İlk olarak, şehirleşme ve çevre kavramlarından ne anlaşılması gerektiği ele alınmıştır. Sonrasında şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunları ortaya koyularak, bu sorunların ortaya çıkışlarını önlemek ve ortaya çıktıktan sonra gidermek adına yerel yönetimlerin işlev ve sorumlulukları üzerinde durulmuştur. Değerlendirmeler yapılırken, şehirleşme çevre sorunlarının önemli bir gerekçesi olarak ele alınmış ancak Türkiye'deki yerel yönetim birimlerinden köyler de konu kapsamında irdelenmiştir. Zira Türkiye'deki kanunların yerel yönetim birimlerini doğrudan çevre sorunlarında görevli olduğunu belirtmesi, giderek ortadan kalkmaya başlayan şehir-köy/kent-kırsal ayrımı ve çevre sorunlarının hızlıca yayılan etkisi ile beraber düşünüldüğünde, bu sorunların bütünlüklü bir şekilde incelenmesinin daha isabetli olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda çalışma, şehirleşme ile başlayan çevre sorunlarında, yerel yönetim birimlerinin işlevi üzerine temellendirilmiştir.

2. ÇEVRE KAVRAMINA DAİR

Çevre kavramı, özellikle 1970’li yılların başlarına gelindiğinde toplumların günlük dilinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Kavram, ilk başlarda yalın ve anlaşılır görünmesine rağmen zaman içerisinde kavramın görüldüğü gibi yalın ve anlaşılır olmadığı, karmaşık bir yapıya sahip olduğu anlaşılmıştır. Çevre sorunlarında giderek artış olması sebebiyle kavramın tanımlarında; biyoloji, toplum bilimi, eğitim bilimi, yönetim bilimi gibi bilim dallarına göre farklılıklar görülmüştür. (Uşak, 2015, s. 3-4). Çevre kavramının boyutlarının derin oluşu, yayıldığı alanın sınırının net olmayışı, konunun bütüncül olarak algılanmasında yaşanan zorluk kavramın tanımlanmasını zorlaştırmıştır. Bu yüzden kavram, onu kullanan kişinin çevreyi nasıl görmek istediğiyle ilintili olarak istediği anlama göre şekillenmiştir (Keleş & Hamamcı, 2005, s. 31). Aslında, insanların çevreye istediği anlamları yükleyebilmesiyle birlikte, çevre insanların onu nasıl görmek istediğiyle biçimlenirken, zaman içerisinde kavram gitgide karmaşık bir hale bürünmüştür.

Çevre kavramı karmaşık ve istenilen anlama göre şekillenebilir olsa da genel anlamda çevre; hem insan faaliyetleri hem de canlılar üzerinde anında veya uzun bir süre sonrasında doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek kimyasal, biyolojik, fiziksel ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamanda toplamı olarak tanımlanabilir (Keleş & Hamamcı, 2005, s. 32). Çevre Kanunu’na göre ise çevre “Canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam” şeklinde açıklanmıştır (Çevre Kanunu, 2.md.). Başka bir tanıma göre ise çevre “canlı varlıkları, insan sağlığı ve refahını veya doğanın üretken potansiyelini tehdit eden bir çevre durumu” olarak açıklanmıştır (Karaca, 2019, s. 3).

Çevre; hava, su, toprak, hayvan, bitki vb. canlı ve cansız varlıklardan oluşan bir bütündür. İnsan hayatı bu varlıklarla ilişki içindedir. İnsanlar da diğer canlılara benzer şekilde bir çevrede yaşamaktadır (Çepel, 2002, s. 5). Bu yüzden çevre, insan etkisinden ayrı bir şekilde düşünülmemelidir. Çevre, etkilediğimiz, etkilendiğimiz, biçimlendiğimiz bir yerdir (Uşak, 2015, s. 4). Canlıların tümünün yaşamlarını sürdürebilmesi için beslenme, solunum, barınma vb. ihtiyaçlar vardır. Bu yüzden canlıları çevrelerinden bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir (Karataş, 2016, s. 2). Ayrıca çevre, insanın sosyal, kimyasal ve biyolojik faaliyetlerinin tümünü sürdürdüğü ortam olmakla birlikte jeoloji, hidroloji-mineraloji kaynaklarının yanı sıra tabi olan ya da olmayan bitki örtüsünün ve insanların direkt etkisinde olduğu yüzeysel toprağı içerisinde bulundurmaktadır (Uşak, 2015, s. 4).

3. İNSANIN ÇEVRESİNE HAKİM OLMA ARZUSU SÜRECİ: ŞEHİRLEŞME

Şehirleşme kavramı, herhangi bir yerleşim biriminin kırdan kente dönüşümü olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Şehirleşmeyle birlikte arazi kullanımı, nüfus, ekonomik faaliyetler ve kültür unsurları değişime uğramaktadır. Şehirlerin kurulduğu bölgelerde arazi kullanımında meydana gelen değişimler, tarımın azalması, nüfusun hızlı bir şekilde artması, sanayileşmeyle yeni çalışma alanlarının oluşması ve kent kültürünün gelişmesi bölgenin şehirleşmesinin göstergesi olmaktadır (Akkol, 2019, s. 186).

Tarihin ilk çağlarından bu yana insanların bir arada yaşayarak değişik ihtiyaçlarını karşılama gereksinimi bulunmaktadır. Bu gereksinim yoğun nüfuslu şehirleri ortaya çıkarmaktadır. Şehirleşme süreklilik ve devamlılık gösteren bir olaydır (İsbir, 2005, s. 4). Şehirleşme, bir süreci ifade etmektedir. Bu yüzden birden bire ortaya çıkmamış, zaman içinde etkisini göstermiştir. Şehirleşmeyle birlikte ekonomik, siyasi, toplumsal yapıda değişiklikler yaşanmıştır. Şehirleşmeye bir süreç olarak bakıldığında; ekonomik, siyasi, demografik ve sosyolojik yönden toplumsal yapıda ortaya çıkan değişimdir (Cengiz, s. 49).

Özellikle Sanayi Devrimi sonrasında ve sanayileşmenin etkilerinin hızla yayıldığı ve geliştiği 20. yüzyılın başlarında nüfus belirli bir yerde toplanmış ve yoğunluk kazanmıştır. Sanayileşmenin özellikle ekonomik gerekçelerle şehir merkezlerine yakın olan alanlarda başlaması ve yeni çalışma alanlarının bu noktalarda açılmasından dolayı kırsal kesimdeki nüfusta şehre doğru bir yönelim başlamıştır. Belli bir zaman sonra tarımda makineleşmenin artması sebebiyle toprakta istihdam edilen insan sayısında azalma yaşanması, toprağın istikrarlı bir şekilde parçalanması ve küçülmesi, kırsalda yaşayan insanların yeterli gelir düzeyini elde edememesinden dolayı geniş bir gizli işsiz kesim oluşmuştur. Bu durum kırsaldan şehre göçün hızlanmasına neden olmuştur (Ceritli, 1995, s. 15-16). Ayrıca şehirlerdeki tıbbi olanaklar, daha iyi eğitim olanakları, önemli devlet dairelerine olan yakınlık da şehirlere göçü artıran etkenlerden sayılabilir (Rai, 2017, s. 127).

Son iki yüzyılın önemli olgularından biri haline gelen şehirleşmeyle, şehirlerin sayılarında ve nüfuslarında artış yaşanmıştır (Es & Ateş, 2004, s. 214). Bu yaşanan nüfus artışı, doğal bir nüfus artışından kaynaklanmaktan ziyade kırsaldan şehirlere doğru yapılan göçlerden kaynaklanmıştır (Demirer, 1992, s. 45). Teknolojik gelişmeler ve üretim biçiminde yaşanan değişiklikler, çok sayıda insanın toprağı terk etmesine ve kırsal alanlardan göç etmesine sebep olmaktadır (Es & Ateş, 2004, s. 214). Ancak şehirleşme yalnızca bir nüfus hareketi olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü şehirleşme olgusu, toplumda hem ekonomik hem de toplumsal yapıda ortaya çıkan değişimlerden oluşur. Bu yüzden şehirleşmeyi

açıklarken nüfus hareketinin yanı sıra bu hareketi ortaya çıkaran ekonomik ve toplumsal değişimler de dikkate alınmalıdır (Keleş, 2006, s. 23).

Yerleşim yerindeki nüfus bu yerin ölçeğini belirlemesine rağmen yerleşik kurumlar ile şehirli yaşam tarzı yerin kimliğini belirleyen unsurlardır. Daha önce de belirtildiği gibi yalnızca nüfus ölçeği bir yerleşim yerine şehir olma niteliği kazandırmamaktadır. Tarım dışı iş alanları, çalışma şekilleri, idari birimler, istihdam imkânları, benimsenmiş giyim tarzları, yüksek seviyede okullarının ve sağlık kuruluşlarının var olması, altyapı, ev ve sokakların mimarisi kıstasları da şehir olma niteliği kazandırmaktadır (Akkol, 2019, s. 186).

4. ŞEHİRLEŞMENİN YOL AÇTIĞI ÇEVRE SORUNLARI

Çevre farklı dengeler üzerine kurulmuştur. Bu dengeler arasında sürekli devam eden bir ilişki bulunmaktadır. Dengeler dışarıdan gelecek herhangi bir müdahaleyi kabul etmemekte ve böyle bir müdahaleye maruz kaldığından ise bozulmaktadır. Çevredeki bu dengelerin bozulması çevre sorunlarını ortaya çıkarmaktadır (Karaca, 2019, s. 3). Çevredeki dengelerin bozulması ise birden bire olmuş, çevreyi oluşturan öğelerin zaman içerisinde dışarıdan gelen müdahalelerin etkisiyle niteliğinin değişmesi sonucu olmuştur (Torunoğlu, 2018, s. 7).

Çevre-insan ilişkisinde insan özne olarak öne çıktığında çevre üzerinde olumsuz müdahalelerinden söz edilmektedir (Demirel, 2020, s. 158). Çevre sorunlarının ortaya çıkışı, çeşitli insan faaliyetlerinden dolayı çevresel değerlerin zarara uğramasından kaynaklanmaktadır. Zaman içerisinde hava, su ve toprağın işlevi bozulmuş, yaşanırılığını kaybetmiştir. İnsanın ihtiyaçlarından kaynaklı aşırı tüketim sebebiyle ya da hayatlarını devam ettirdikleri ortamların değişimiyle birlikte bitki ve hayvanlardan meydana gelen toplulukların yok olma durumuyla karşı karşıya kalınmıştır. Tüm insanlığın ortak kültür mirasının bir kısmını oluşturan tarihi çevrenin öğeleri anlık menfaatler için gözden çıkarılmıştır. Tüm bunlar çevresel değerlerin kaybedilmesini göstermektedir. Bu sebeple çevre sorunlarının ne derece şiddetli olduğu toplumlar tarafından anlaşılmaya başlamaktadır (Keleş & Hamamcı, 2005, s. 99-100).

Şehirlerin kurulduğu günden beri şehirleşme sonucu ortaya çıkan çevre sorunları bulunmaktadır. Şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunları havanın kirletilmesinden toprağın kirletilmesine dek çok boyutludur (Güven, 2017, s. 1050-1052).

Ekonomik olarak sanayiye temsil eden şehirlerdeki üretimden kaynaklanan atıklar çevre sorununa sebep olmaktadır. Bu atıklardan dolayı parklar, yollar, göller, denizler, nehirler ve hava gibi özel çevreyi içeren çevre ve toplumun tamamının paylaştığı sosyal çevre önemli ölçüde kirlenmektedir. Kirlenen su, hava ve toprak, insan sağlığına zarar vermekte, yeryüzünde yaşayan tüm canlıların

yaşamlarını sürdürmelerini zorlaştırmakta ve hatta zaman içerisinde neredeyse imkânsız kılmaktadır (Gürdoğan, 1993, s. 40).

Sanayi atıklarının yanı sıra evsel atıklar da şehirleşmenin neden olduğu bir çevre sorunudur. Şehirleşme ile birlikte atık sorunu çevreyi fazlaca etkileyen bir boyuta ulaşmıştır. Zamanla çevrenin taşıyabileceğinden daha fazla atık oluşmuştur. Evsel atıklar, çevrenin kirlilik yükünü oldukça artırmaktadır. Evsel atıklar içerisinde yer alabilen plastik atıklar çevre için tehlike oluşturmaktadır. Ayrıca evsel atıkların toplandığı yerlerde metan gazı birikimi küresel ısınmanın nedenlerinden olan sera etkisini artırmaktadır (Akkol, 2019, s. 197).

Şehirleşmenin sebep olduğu bir başka çevre sorunu ise su kirliliğidir. Dünyanın $\frac{3}{4}$ 'ü sularla kaplıdır. Canlıların tamamının hayatını devam ettirmesi için suya ihtiyacı vardır (Çokadar, Türkoğlu & Gezer, 2015, s. 86-87). Suya erişimi gerçekleştiremeden yaşamın yanı sıra şehirleri de merkezine alan uygarlıklardan ve sürdürülebilirlikten bahsetme olanağı yoktur (Demirel, 2019, s. 405). Bu yüzden su, en gerekli ihtiyaçlardandır (Çokadar, Türkoğlu & Gezer, 2015, s. 86-87). Su, yaşamın her alanında oldukça öneme sahiptir. İçme suyu olarak, yemek pişirirken, mutfakta, banyoda, atıkları taşınması sırasında, sanayide, yangın söndürmede vb. alanda su kullanımı elzemdir. Hatta bunlarla sınırlı kalmayarak, balık avlamada, deniz ulaşımında, yüzmede de sudan faydalanılmaktadır (Güler & Çobanoğlu, 1994, s. 14). Su olmadan bir yaşam düşünmek mümkün olmadığından su, yaşantı için hayati öneme sahiptir.

Ancak yaşam için önemli olan suya, dışarıdan yabancı maddeler karıştığında kendisine ait olan özellikleri bozulmakta ve su kirliliği ortaya çıkmaktadır. Çözme yeteneğine sahip olan suya, kimi organik ve inorganik maddeler temas ettiği zaman bu maddeler suyun içinde çözülmemektedir. Fakat çözünen bu maddeler suyun tadında ve kokusunda bozulmalara neden olmakta ve suyu kirletmektedir. Günümüzde sular; endüstriyel atıklar, yerleşim birimlerindeki evsel atıklar, tarımda kullanılan ilaç ve gübreler ile kirletilmektedir (Çokadar vd., 2015, s. 86-87).

Sanayi tesisleri de büyük oranda su kirliliğine sebep olmaktadır. Sanayi tesislerinden bazıları ırmak kıyılarında kurulmaktadır. Bu tesisler fabrikalarından çıkan atık maddeleri arıtma işleminden geçirilmeden akarsuya bırakılmaktadır. Bu şekilde ırmakların kirletildiği, hatta bir tekstil fabrikasının o gün hangi rengi kullandığının ırmağın rengine bakılarak anlaşıldığı bir sürecin içinden geçmekteyiz. Zira, fabrikalardan suyun rengini değiştirebilecek kadar güçlü atıkların bırakıldığı bilinmektedir (Güney, 2002, s. 127).

Şehirleşmenin sebep olduğu çevre sorunlardan biri de hava kirliliğidir. Şehirler ve büyük şehirlerde trafikte yoğunluk yaşanması, binalarda ısınma ihtiyacının karşılanması, fabrikalarda enerji kullanımı hava kirliliğine neden olmakta-

dır (Akkol, 2019, s. 195-196). İnsan faaliyetleri çevreye karbon dioksit, karbon monoksit, ozon, sülfür oksitler, nitrojen oksitler ve bunlara benzer birçok havayı kirletici maddeler salmaktadır (Uttara, Bhuvandas & Aggarwal, 2012, s. 1639). Özellikle şehirlerdeki nüfus artışı havayı kirleten faktörlerin kullanımını artırmaktadır (Akkol, 2019, s. 195-196). 1950’li yıllardan beri büyük şehirlerimizde hava kirliliğinde artış yaşanmaktadır. Gerek motorlu taşıtların egzoz gazları gerekse de kötü fosil yakıtlar Ankara, İstanbul, Bursa, Kayseri, Erzurum, Diyarbakır gibi büyük şehirleri etkilemektedir (Güney, 2004, s. 37).

Şehirleşmenin neden olduğu diğer bir çevre sorunu elektrik üretiminden kaynaklanan çevresel sorunlardır. Şehirleşmeyle birlikte elektrik üretim ihtiyacı artmaktadır. Ancak elektrik üretimi genellikle çevreyle barışık değildir. Elektrik üretimi için baraj yapımına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle sanayinin gereksinimlerini karşılamak için barajlarla beraber hidroelektrik santralleri inşa edilmektedir. Zaman içerisinde yapılan barajlar sanayinin elektrik ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldıkça yeni barajlar yapılmıştır. Ancak yapılan bu barajlar atmosferin bileşenlerindeki su buharı oranında artışa sebep olmuştur. Bu artış atmosferin sera etkisini artırmış ve yeryüzünün soğumasını yavaşlatmıştır. Yeryüzü daha az soğudukça sıcaklık artmış, bu yüzden barajlardaki su dolaylı olarak küresel ısınmayı etkilemiştir. Ayrıca akarsular üzerine inşa edilen hidroelektrik santraller doğal bitki örtüsü ve yaşam alanını tahrip ederek, doğal afetlerin verdiği zararı artırmaktadır. Termik santraller hidroelektrik santrallerle kıyaslandığında çevreye daha fazla zarar vermektedir. Termik santraller inşa edildikçe çevreye verilen zarar giderek daha hızlanmıştır (Akkol, 2019, s. 194). Bununla birlikte enerji tüketimi artacağı için, artan enerji tüketimi de çevreye zarar vermektedir (Torrey, 2004).

Şehirleşmenin neden olduğu bir başka sorun ise radyoaktif kirliliktir. Barajlardan ve termik santrallerden elde edilen enerji de insan gereksinimlerini karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu yüzden bilim insanları radyoaktif izotopların füzyonundan açığa çıkan nükleer enerjiyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Nükleer enerji, bilim tarafından keşfedildikten sonra bu enerjiyi kullanmak için çeşitli yollar aranmıştır. Bu arayışla, Rusya Kazakistan Çölü’nde, Amerika Nevada Çölü’nde, Fransa Pasifik’te nükleer denemeler gerçekleştirilmiştir. Nükleer denemeler sonucunda çevre radyoaktif kirliliğe maruz kalmıştır. Birçok çevreci hareket bu duruma dikkat çekse de nükleer enerjinin getireceği ekonomik güç üstün gelmiştir. Denemelerin yapıldığı bölgelerdeki radyasyon; hava, su ve toprak kirliliğine neden olmuştur. Radyasyon bu bölgelerle sınırlı kalmayarak hava ve su aracılığıyla başka bölgeleri de olumsuz etkilemiştir (Çokadar vd., 2015, s. 93).

Şehirleşmenin neden olduğu bir diğer çevre sorunu ise verimli tarım arazile-

rinin yitirilmesidir. Türkiye’de özellikle 1950’lerden sonra sanayi faaliyetlerinin hız kazanmasıyla verimli tarım arazileri yapılaşmaya açılmıştır. Şehirleşmenin ve nüfusun arttığı yerlere yakın tarım arazileri tarımsal faaliyetlerden pek fazla faydalanamamıştır. Bu sebeple bu araziler tarımsal özelliklerini kaybetmekte ve boş bırakılmaktadır. Zaman içerisinde boş kalan bu tarım arazilerinin fiyatları çok fazla artmakta, araziler maddi çıkar için yerleşim yerlerine çevrilmektedir. Bu durum kârlı gibi görünse de uzun vadede bakıldığında, temel ihtiyaç maddeleri bakımından ülkeler dışa bağımlı hale gelmektedir. Aynı zamanda milli geliri düşürmekte, ülke ekonomisine zarar vermekte ve ekolojik dengeyi bozmaktadır (Çelik, 2019, s. 314-315).

Şehirleşmenin sebep olduğu başka bir çevre sorunu ise iklim değişikliğidir (Akkol, 2019, s. 198). Şehirleşmeyle beraber iklim birçok nedenden dolayı değişmektedir. Bu nedenlerden birincisi; şehirleşmenin arazinin fiziksel yüzeyini değişime uğratmasıdır. Bunu özellikle binalar inşa ederek yerin üzerini kaplayacak şekilde araziye su geçirmez bir duruma getirerek, çok fazla ısınmaya karşı dayanıklılığını ve kabalığını artırarak rüzgâra karşı etkili olma yoluyla yapmaktadır. İkincisi; şehirli insan ve faaliyetlerinin birçok farklı biçimde iklimi etkileyecek şekilde ısı üretmesidir. Üçüncüsü; şehirler, fonksiyonları aracılığıyla havaya çok miktarda düzgün parçacıklar katmaktadır. Şehirsel yüzeyler, kırsal yüzeyler ile kıyaslandığında güneş radyasyonunu çok daha fazla emmektedirler. Bunun nedeni ise şehirlerin cadde ve sokaklarında yer alan yüksek bina duvarları ve koyu renkli damlar tarafından yansıma halindeki radyasyonun yüksek miktarda tutulmasıdır. Şehirler betonlaşmanın etkisiyle daha fazla ısınma kapasitesine ve iletkenliğine sahip olmalarından dolayı gün boyunca ısıyı tutmakta, gece ise bu ısıyı açığa bırakmaktadır. Kırsal alanlarda durum tam tersidir. Buralarda yüzeyin bitkiyle kaplı olması bir battaniye görevi görmektedir. Kırsal alanlarda gece ve gündüz sıcaklıklar daha düşüktür (Tümertekin & Özgüç, 2006, ss. 452-453). Şehirlerdeki beton ve asfalt kullanımı ısı tutulumunu artırdığı için şehirlerdeki hava sıcaklığı kırsal alanlardan daha yüksektir. Şehirleşmeden kaynaklanan bu çevre sorunu yeryüzünün ısınmasını etkilemekte ve iklim değişikliğine neden olmaktadır (Akkol, 2019, s. 198).

Şehirleşmenin sebep olduğu bir başka çevre sorunu da gürültü kirliliğidir. Şehirleşme, sanayileşme ve teknolojik gelişmeler giderek artan gürültülü yaşam biçimlerine neden olmuş ve günümüzde gürültü çevre ve sağlık sorunu olmuştur. Gürültü direkt bir çevresel değer bozulmasına neden olmasa da diğer çevresel değerleri algılamamızı etkileyen bir sağlık sorununa neden olmaktadır. Gürültü modern toplumlarda bilinen bir sorundur. Şehirleşme ve sanayileşme gürültü kirliliğini artıran faktörlerdir (Keleş & Hamamcı, 2005, ss. 110-112).

5. ÇEVRE SORUNLARININ ÖNLENMESİNDE YEREL YÖNETİMLERİN ROLÜ ve ÖNEMİ

1982 Türkiye Cumhuriyeti (T.C.) Anayasası'nın 127. maddesinde yerel yönetimler; il, belediye ya da köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan, kuruluş esasları kanunda belirtilen ve karar organları kanunda gösterilen seçmenlerce seçilerek oluşturulmuş olunan tüzel kişiler şeklinde açıklanmıştır (1982 T.C. Anayasası, 127.md.). Türk yerel yönetim düzeninde üç birim bulunmaktadır. Bunlar; belediyeler, il özel idareleri ve köy yönetimleridir (Keleş, 2006, s. 22). Yerel yönetimler kendilerine ait bütçe ve personele sahiptir. Merkezi yönetimle ilişkilerinde özerk bir şekilde hareket edebilmektedir (Aydın, 2008, s. 32).

2872 sayılı Çevre Kanunu'nun "İlkeler" başlıklı 3. maddesinde çevrenin korunmasına, iyileştirilmesine ve kirliliğin önlenmesine ilişkin genel ilkeler şu şekildedir: Çevrenin korunması ve kirliliğin engellenmesinde; idare, meslek odaları, birlikler ve sivil toplum kuruluşları önderliğinde herkes görevlidir. Bu konuda alınacak önlemlere ve belirlenen esaslara herkesin uyma yükümlülüğü bulunmaktadır. Çevrenin korunması, çevrenin zarar görmesinin engellenmesi ve kirliliğin giderilmesi konularında yapılacak faaliyetlerin her türünde Bakanlık ve yerel yönetimler gerektiği zaman meslek odaları, birlikler ve sivil toplum kuruluşları ile iş birliği içerisindeyler. Çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. Bakanlık ve yerel yönetimlerin görevi ise; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre haklarını kullanabilmeleri için gereken katılım ortamını oluşturmaktır (2872 sayılı Çevre Kanunu, 3.md.).

2872 sayılı Çevre Kanunu'nun 3. maddesinden anlaşılacağı üzere çevrenin korunması, çevrenin iyileştirilmesi ve çevre kirliliğinin önlenmesi konularında yerel yönetimler görevlidir. Çevre sorunlarının çözümünde yerel yönetimlerin rolü açık bir şekilde görülmektedir. Buradan hareketle şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunlarının önlenmesi ve iyileştirilmesinde de yerel yönetimlerin görevleri olduğu yorumunda bulunulabilir.

Yerel yönetimler, yerel yaşama, yerel düzeydeki ihtiyaç ve sorunların çıkış noktasına olan yakınlığından dolayı merkezîyetçi yönetimden farklı olarak bir üstünlüğe sahiptir. Yerel yönetimlerin bu üstünlüğünün bazı nedenleri bulunmaktadır (Geray, 1998, ss. 57-58).

Dünyanın belli bir yerinde gerçekleşen çevre sorununun etkileri doğanın bütünlüğü ilkesi gereğince dünyanın tamamına yayılabilmektedir (Geray, 1998, s. 58). Örneğin, ABD (Amerika Birleşik Devletleri) ve SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)'nin 1950'li yıllarda yaptıkları nükleer denemeler radyoaktif kirlenme sorununa neden olmuştur. Denemelerin ıssız bölgelerde yapılma-

sından ve patlamanın etkisiyle atmosferin yukarı tabakalarına savrulan nükleer maddelerin orada zararsız hale gelene kadar kalacağı sanılmasından dolayı güvenli olacağı düşünülmüştü. Ancak 1954 yılında ABD’li fizikçiler, yapılan her nükleer denemeyi takip eden haftalarda ABD’nin deney sahasından uzak çeşitli yerlerde radyoaktif yağmurlar yağdığını keşfettiler. Kısa bir süre sonra da radyoaktif yağmurun yalnızca ABD’de görülmediği, dünyanın her tarafına yayılarak yağdığı anlaşıldı (Kışlalıoğlu & Berkes, 2017, s. 67). Görüldüğü üzere, yerel düzeyde ortaya çıkan çevre sorunlarının kendisiyle sınırlı kalmayarak diğer eko dengeleri etkilemesi sebebiyle yerel yönetimler, sorunun temelinde yer almakta, sorunların önlenmesi ve çözüme kavuşturulmasında etkin rol oynamakta ve sorumlu tutulmaktadır. Çünkü sorunun, en yakın kaynak tarafından çözüme kavuşturulması en etkili çözümdür (Geray, 1998, s. 58).

Bir sorunu ortaya çıkmadan önlemek veya çıktığında sebep olacağı zararları mümkün olduğunca en aza indirmek gerekmektedir. Geleneksel yerinden yönetimin ve Avrupa Birliği’nin kabul ettiği bir hizmetin yerel halka yakın olan birim tarafından karşılanması (subsidiarite) ilkesi gereğince bu görev yerel yönetimlerindir (Geray, 1998, s. 57).

1992 yılında Rio’da Dünya Çevre Zirvesi’nde Gündem 21 Bildirgesi’nde öngörüldüğü üzere her ülkeden ulusal eylem planı hazırlanması istenmiştir. Fakat ulusal eylem planının hazırlanabilmesi için Yerel Gündem 21 eylem planlarının hazırlanması ve hatta uygulanması gerekli görülmüştür (Geray, 1998, s. 57). Yerel Gündem 21, yerel sürdürülebilir kalkınma sorunlarının çözümüne yönelik öncelikli olarak uzun dönemli stratejik bir planın hazırlanması ve uygulanması aracılığıyla yerel düzeyde Gündem 21’in hedeflerine ulaşmasını amaç edinen katılımcı, çok-sektörlü bir süreçtir. Yerel yönetim birlikleri ile diğer yerel yönetimlerin temsilcileri arasındaki koordinasyon ve işbirliği düzeyinin; deneyim ve bilgi alışverişini artırması için daha iyi olması hedeflenmektedir. Yerel Gündem 21 bir çevre ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve yerel demokrasinin geliştirilmesi projesidir. Yerel Gündem 21 uygulamaları Türkiye’de Birleşmiş Milletler Kalkınma Planı’nın desteğiyle IULA-EMME- Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu Bölge Teşkilatı’nın koordinatörlüğünde yürütülen “Türkiye’de Yerel Gündem 21’lerin Teşviki ve Geliştirilmesi” projesi ile hayata geçirilmiştir (Emrealp, 2005, s. 19-30).

Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, günümüzde oldukça önemli görülmektedir. Çünkü güçlü bir yerel yönetim; insanlara daha iyi hizmet verilebilmekte ve ekonomik kalkınmaya yardım etmede önemli unsurlardan biri olarak düşünülmektedir. Dünyanın tümünde meydana gelen değişimin ardından güçlü merkezî yönetimi yönetimi düşüncesinden gitgide vazgeçilmekte, bu düşüncenin yerini ise

yerelin önem kazandığı bir yapı almaktadır. Değişen ve dönüşen süreçle birlikte, merkezi yönetim ile yerel yönetim ilişkileri ülkelere göre tekrardan şekillenmiştir. Bu şekillenme her ülkenin durumu dikkate alınarak ve bu durum tartışılarak yapılmıştır (Çiftçioğlu & Aydın, 2019, s. 124).

Türkiye’de çevre sorunsalı konusunda yerel yönetimlere ilişkin şekillenmede il özel idarelerine de önemli sorumluluklar yüklenmiştir. 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu’nun 6.,16., 65. ve 69. maddelerine bakıldığında, il özel idarelerinin çevre ile ilgili yetki, görev ve sorumlulukları şu şekildedir: Belediye sınırı il sınırları olan Büyükşehir Belediyeleri hariç ilin çevre düzeni planı, bayındırlık ve iskan, toprağın zarar görmesinin önlenmesi, erozyonun engellenmesi; il sınırı içinde imar, yol, su, kanalizasyon, katı atık, çevre; orman köylerinin desteklenmesi, ağaçlandırma, park ve bahçe tesisine dair hizmetleri gerçekleştirmektir. İl özel idaresi bünyesinde bir çevre ve sağlık komisyonu kurulması zorunluluğu bulunmaktadır. Ayrıca il özel idaresi, çevre ile ilgili hizmetlerin gerçekleştirilmesinde il içerisinde dayanışma ve katılımı sağlamak, hizmetlerde etkinlik, tasarruf ve verimliliği artırmak için gönüllü kişilerin katılımına yönelik programlar uygulamaktadır. Yangın, sanayi kazaları, deprem ve diğer doğal afetlerden korunmak ya da bu gibi durumlardaki zararı mümkün olduğunca azaltmak için il özel idaresinin görevi, ilin özelliklerine dikkat ederek gereken acil ve afet durum planlarını yapmak, gerekli olan ekip ve donanımı hazırlamaktır (5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 6.,16.,65. ve 69. md.).

Şehirleşmenin, çevrenin taşıma kapasitesi üzerinde önemli bir baskıya neden olması çevre sorununa sebep olmuştur. Şehirler, hem önemli çevre sorunlarına neden olmakta hem de çevre sorunlarından büyük ölçüde etkilenmektedir. Şehir hayatının çevreyle uyum içerisinde sürdürülmesinde belediyeler; çevrenin planlayıcısı ve işleyişinde önemli işlevleri olan kurumlar olarak öneme sahiptir. Şehirleşmeyle birlikte belediyeler, dünyada gittikçe şehir yönetimi niteliği kazanmaktadır. Ayrıca belediyeler, şehrin çevre sorunu üretmesini ve çevre sorunlarından etkilenmesini engelleyecek bir yönetim sistemi hazırlamakla görevlidir (Şengül, 1999, s. 96).

Çevre sorunları, şehrin ve şehirlinin sorunu olmasından dolayı belediyeleri de ilgilendiren bir problemdir. Çevrenin korunmasında belediyelerin idari kolluk hizmeti niteliğinde temel görev ve yetkileri bulunmaktadır. Ayrıca belediyeler yerel ortak gereksinimleri karşılamakla da görevlidir. Yerel yönetimlerin çevreyle ilgili gerekli tüm hizmetleri karşılamasına hukuk sistemi izin vermektedir (Zengin & Esedov, 2010, s. 153).

Belediyeler çevre yönetiminde oldukça önemli bir yere sahiptir. Şehirde yaşayan insanların çeşitli ihtiyaçlarının ve etkinliklerinin olmasından ötürü bele-

diyelerin birçok görevi vardır. Belediye Yasası ile belediyelere çeşitli görevler verilmiştir. Bu görevler genel olarak çevreyle direkt olarak ilintisi bulunan insan ihtiyaçları ve etkinlikleriyle ilgili olmasından dolayı belediyelerin çevrenin korunması ile geliştirilmesinde yer alması olağandır (Geray, 1998, s. 59).

Belediyeler, hem yöneticileri hem de çalışanları ile birlikte yerel yaşama en yakın olan örgüttür. Bu yakınlığı sebebiyle yerel düzeyde meydana gelen sorunlara merkezi yönetimden daha yakın olarak ilgilenebilme olanağına sahiptir. Ayrıca belediyede çalışanlar o bölgeden olan insanlardır. Bu yüzden “bölgesel-yerel” bilinç belediyelerde oldukça yüksektir. Bu durum çevresel sorunlarla ilişkilendirildiğinde, belediyeler çevresel gerçekler itibarıyla diğer yerel yönetim kurumlarına oranla daha önemli bir yere sahiptir. Belediyeler sayesinde herhangi bir çevresel tehlike olduğunda, başka bir bölgeye yayılmadan engellenebilmektedir. Dahası, belediyelerin devam ettirdikleri korumacı politikalar sayesinde de çevresel sorun yaşanmadan önlemler alınabilmektedir (Zeytin & Kırılıoğlu, 2014, s. 244).

5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 14. ve 15. maddesine bakıldığında, belediyelerin çevre ile ilgili yetki, görev ve sorumlulukları şu şekildedir: İmar, su, kanalizasyon, ulaşım gibi şehirselsel alt yapı; coğrafi ve kent bilgi sistemleri; çevre ve çevre sağlığı, temizlik ve katı atık; ağaçlandırma park ve yeşil alanlar ile ilgili hizmetleri yapmak ve yaptırmaktır. Kültür ve tabiat varlıkları ile tarihi dokunun ve kent tarihi için önemi olan mekânların ve işlevlerinin korunmasını sağlamaktır. Bunun için buraların bakım ve onarım işleriyle ilgilenebilir. Korunması mümkün olmayanları ise aslına uygun olarak yeniden yapabilir. Atık su ve yağmur suyunun uzaklaştırılmasını sağlamak için gereken tesisleri kurmak ve kurdurmaktır. Katı atıkların toplanması, taşınması, ayrıştırılması, geri kazanılması yok edilmesi ve depolanması gibi gerekli hizmetleri yapmak ve yaptırmaktır (5393 sayılı Belediye Kanunu, 14. ve 15. md.).

5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu'nun 7. maddesine bakıldığında, büyükşehir belediyelerinin çevreyle ilgili yetki, görev ve sorumlulukları şu şekildedir: Sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun bir şekilde çevrenin, tarım alanlarının ve su havzalarının korunmasını sağlamak; ağaçlandırma yapmak; gayrisihhi iş yerlerini ve eğlence yerlerini halk sağlığı ile çevreye etkisi bulunan diğer iş yerlerini şehrin belli bir alanında bir araya getirmek; inşaat malzemeleri, hurda depolama yerleri ve satış yerlerini, hafriyat toprağı, moloz, kum ve çakıl depolama yerlerini, odun ve kömür satış ve depolama yerlerini saptamak, bunların taşınmasında çevre kirliliğine sebep olmayacak önlemler almak; büyükşehir katı atık yönetim planını hazırlamak ve yaptırmak; katı atıkların kaynaktan toplanması ve aktarma istasyonuna dek taşınması hariç katı atıkların ve hafriyatın tekrardan değerlendirilmesi, depolanması ve bertaraf edilmesine dair hizmetleri yapmak,

bu hedef için tesisler kurmak, kurdurmak işletmek ya da işlettirmek; deniz araçlarının atıklarını toplamak, toplatmak, arıtmak ve bununla alakalı gerekli düzenlemeleri yapmaktır (5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 7.md.).

Kanunlar ile belediyelere verilen çevreye ilişkin yetki ve görevlerin yerine getirilmesi için kuşkusuz yeterli kaynak gerekmektedir. Belediyeler personel yetersizliği, kaynak yetersizliği, teknik yetersizlik vb. sorunla karşılaşmaktadır. Bu yüzden belediyeler, çevre mevzuatının getirdiği sorumlulukları tamamen yerine getirememektedir. Yerel yönetimler, genelde çevre koruma ile ilgili olan mevzuat hükümlerinin yürütme ve kontrol yönüyle ilgilenmektedir (Zengin & Esedov, 2010, s. 154).

Bir diğer yerel yönetim birimi olan köyler de çevresel sorunlar bağlamında önem arz etmektedir. Günümüzde şehir ve köyü net sınırlarla birbirinden ayrı olarak ele almak pek mümkün olmamaktadır. Şehirler köyler ile karşılıklı ilişki halindedir. Son zamanlarda köylerde de şehirlere ait özelliklere rastlanmaktadır. Özellikle büyük şehirleri kendi sınırlarından ibaret saymamız pek mümkün görünmemektedir. Bu şehirlere yakın olan köyler, onlarla fiziksel olarak birleşik olmasa bile onların yaşadığı birçok sorundan etkilenmektedir (Keleş 2006, ss. 109-110).

Her ne kadar şehirleşme ile ortaya çıkan çevre sorunları ile köylerdeki çevre sorunları bazı farklılıklar içerse de küresel dünyanın aşınan sınırları düşünüldüğünde şehirlerdeki çevre sorunlarının köylerde de etkileri görülebilmektedir. Bu sebeple ve köylerin de birer yerel yönetim birimi olması nedeniyle, köy yönetimlerine çevre ve çevre sorunlarıyla ilgili kanunla verilen görevlerin incelenmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

Köy yönetimlerine, 1924 tarihinde çıkarılan 442 Sayılı Köy Kanunu'nun 13. maddesinde zorunlu, 14. maddesinde ise isteğe bağlı verilen görevler yer almaktadır. Bu görevlerin birçoğu çevre sağlığını yakından ilgilendirmektedir. Bunlardan önemli görülenler ise: köy içme suyunu ulaştıran boruları hasarlı bırakmamak ve hem mezarlık hem de gübrelik alanlardan geçmesini önlemek; evlerden bırakılan kirli suların içme suyuna karışmasının önüne geçmek; köy sınırlarında yer alan su birikintilerine engel olmak; evlerde odalar ile ahırların birbirinden ayrı olmasını sağlamak; halka açık alanlarda ve evlerde kapalı tuvalet yaptırmak; evlerin çevresini ve köyün sokaklarını temiz tutmak; köy yollarının etrafını, meydanlarının çevresini, kenarlarını, mezarlıkları ve mezarlık ile köy arasını ağaçlandırmak; yılda en az bir defa köydekilerin ağaç dikmesine yardımcı olmak ve bu ağacın yeşillenmesine dek hayvanların bu alanlara zarar vermesine engel olmak için etraflarına çalı çırpı sararak korumak şeklinde özetlenebilmektedir (Keleş & Hamamcı, 2005, s. 323).

Köy yönetimleri gelir ve yetkiler bakımından güçlü değildir. Ancak köyler, insanların doğrudan doğal kaynakları kullanarak yaşamlarını devam ettirdikleri yerler oldukları için genellikle doğaları bozulmamış ve kendilerini yenileyebilme özelliklerini yitirmemişlerdir. Bu yüzden de köylerin doğalarını koruma olanaklarının devam ettiği söylenebilir. Ayrıca köylerde nüfusun az olması ve köy yerel yönetimlerinin çalışma şekli sebebiyle demokratik işleyişin etkin bir şekilde gerçekleşme imkânı vardır. Fakat bu imkânlardan faydalanmak için köylerde eğitim seviyesinin artırılması, iletişim yoğunluğunun sağlanarak çevresel duyarlılığın artırılması gerekmektedir (Zengin, 2009, s. 121).

Çevre sorunlarının önlenmesinde eğitim oldukça önemlidir. Sorunların çözümünde sonuca varılabilmesi için insan, eğitimle ele alınmalı ve yönlendirilmelidir. Bu eğitimden çevre sorunlarının önlenmesi ve çevre korunmasında maksimum fayda elde etmek için hem yerel yönetim personeli hem de halkın eğitimi ve haberleşme kanallarının açık olduğu iletişim şekli gereklidir (Ökmen & Yılmaz, 2015, s. 465).

6. SONUÇ

Çoğu insanın büyük bir yer olarak düşündüğü Dünya, çevre sorunları ortaya çıktığında küçük bir yer durumundadır. Bu yüzden uzak bir yerde ortaya çıkan bir çevre sorununu bile göz ardı etmek zordur. Çünkü bu sorun ortaya çıktığı yerle sınırlı kalmamakta ve zaman içerisinde dünyaya yayılmaktadır. İşte tam da bu noktada çevre sorunlarının önlenmesi ve ortaya çıktığında çözüme kavuşturulmasında sorunların çıkış noktasına olan yakınlığından dolayı yerel yönetimlerin rolü oldukça önemlidir. Ayrıca merkezi yönetim, yerel yaşama, yerel yönetimler kadar yakın değildir. Bu yüzden yerel yaşamda ortaya çıkan bir çevre sorunu hakkında yerel yönetimlerin bilgisi daha fazladır. Bu durum da çevre sorunu çözümünde yerel yönetimleri ön plana çıkarmaktadır.

Şehirleşmenin neden olduğu çevre sorunlarının çözümünde yerel yönetimlerin rolü oldukça önemli olsa da yerel yönetim birimlerinin bu sorunlarla mümkün olduğunca ilgilenbilmesi için yeterli kaynak ve personele ihtiyacı vardır. Yerel yönetimlere ayrılan kaynak ve personel sayısı ne kadar artırılırsa çevre sorunlarının çözümünde yerel yönetimler o oranda etkili olabilir.

Şehirleşmenin yol açtığı çevre sorunlarının önlenmesinde eğitim oldukça önemlidir. İnsanlar çevre konusunda daha bilinçlendirilmelidir. Bu eğitimden hem yerel yönetim personelleri hem de halk faydalanmalıdır. Hatta eğitime küçük yaştan itibaren başlanmalıdır. Yerel yönetimler, çevre konusunda eğitimli personellerini belirli zaman aralıklarıyla okullara yönlendirerek buradaki çocukların anlayacağı materyallerle desteklenen bir sunumla küçük yaşlardaki çocuk-

ların çevre konusunda daha bilinçli yetişmelerini sağlayabilir. Bu şekilde yetişen çocuklar gelecekte çevreyle ilgili daha bilinçli bireyler olurlar. Böylece çevre sorunlarında azalmalar da görülebilir.

Ayrıca şu an nüfusları az olduğu ve doğaları bozulmadığı için güvenli görülen köylerimizin de aslında bir kısmının çevre sorunlarıyla karşı karşıya olduğu söylenebilir. Büyüyen şehirlerimiz artık daha fazla insan göçü kaldıramamaktadır. Bu da özellikle şehirlere yakın olan köylere yönelimi artırmaktadır. Şehirlerdeki sanayi sektörü bu alanlara doğru yönelmektedir. Buralarda insan sayısının ve yapılaşmanın artması, zaman içerisinde buraların da şehirleşmenin yaşadığı çevre sorunlarına maruz kalmasına neden olmaktadır. Ayrıca 2012 yılında kabul edilen 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile birlikte on dört ilin de büyükşehir olmasıyla beraber, bu illerin köyleri de mahalle statüsüne bürünmüş ve yapılaşma baskısından nasibini almıştır.

KAYNAKÇA

1. 2872 sayılı Çevre Kanunu. 03 Ocak 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf> adresinden erişildi.
2. 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu. 28 Aralık 2020 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5216&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> adresinden erişildi.
3. 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu. 07 Ocak 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5302.pdf> adresinden erişildi.
4. 5393 sayılı Belediye Kanunu. 05 Ocak 2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> adresinden erişildi.
5. Akkol, M. L. (2019). Kentleşme ve çevre sorunları. A.D. Arslan, B. Akhan, & E. Hacıyev (Ed.) 3. *Uluslararası Akdeniz Sempozyumu* (184-203). Mersin: Mer-Ak Yayınları.
6. Aydın, M. (2008). *Sosyal politika ve yerel yönetimler*, İstanbul: Yedirenk Yayınları.
7. Cengiz, E. Kentleşme. P. P. Özden (Ed.) *Kentleşme politikası ve hukuku* (ss. 43-56). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 03 Ocak 2021 tarihinde http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kamuy%C3%B6netimi_ue/kentpolihukuk.pdf adresinden erişildi.
8. Ceritli, İ. (1995). Şehirleşmeye bağlı çevre sorunlarını oluşturan temel kaynaklar. *Ekoloji Çevre Dergisi*, 17, 15-21.
9. Çelik, S. (2019). Hızlı şehirleşmenin doğurduğu sorunlar ve çözüm yolları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12(62), 312-320.
10. Çepel, N. (2002). Çevre ve çevre kirlenmesi. *Türkiye Çevre Sorunları Doğal ve Kültürel Ortam Bozulması* (2.b.). E.Güney (Yaz.) İstanbul: Çantay Kitabevi.
11. Çiftçioğlu, H., & Aydın, A. H. (2019). Türkiye’de yerel yönetimler ve çevre sorunlarının çözümündeki sorumlulukları, rolleri ve önemi. *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, 3(1), 117-128.
12. Çokadar, H., Türkoğlu, A., & Gezer, K. (2015). Çevre sorunları. M.Aydoğdu & K.Gezer (Ed.) *Çevre bilimi* (5.b.) (ss. 86-96). Ankara: Anı Yayıncılık.
13. Demirel, M. (2019). Change in WaterResources Management Policy in TurkeyfromPublic Service to Commercial Good. O. Kulaç, E. Akman,& C. Babaoğlu. (Ed.). *Publicpolicyanalysis in Turkey: Past, present, future içinde* (ss.405-423). Berlin: PeterLangGmbH.
14. Demirel, M. (2020). Önleyici Bir Çevre Politikası Olarak Sıfır Atık Düşüncesi ve Türkiye Uygulaması, Kaymaz, C., Demirel, M., Altunsoy Coş-

- kun, H. K., Demireol Duyar, D., Keçeli Erciyas, S. (Ed.). *Kent ve Çevre Çalışmaları* (ss. 157-187). İstanbul: Efe Akademi Yayınevi.
15. Demirer, M. A. (1992). *Ekopolitika*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
 16. Emrealp, S. (2005). *Yerel gündem 21 uygulamalarına yönelik kolaylaştırıcı bilgiler el kitabı (2.b.)* İstanbul: Birmat Matbaası.
 17. Es, M., & Ateş, H. (2004). Kent yönetimi, kentleşme, ve göç: sorunlar ve çözüm önerileri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 45, 205-248.
 18. Geray, C. (1998). Yerel yönetimler ve çevre. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 7(3), 57-64.
 19. Güler, Ç. & Çobanoğlu, Z. (1994). *Su kirliliği*. Ankara:Aydoğdu Ofset Yayınları.
 20. Güney, E. (2002). *Türkiye’de çevre sorunları doğal ve kültürel ortam bozulması (2.b.)*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
 21. Güney, E. (2004). *Çevre sorunları (1.b.)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
 22. Gürdoğan, E. (1993). *Kirlenmenin boyutları (2.b.)*, İstanbul:İz Yayınları.
 23. Güven, A. (2017). Kentsel sorunların çözümünde kent yönetimi ve paydaşlarının rolü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1048-1062.
 24. İsbir, E. G. (2005). Kentleşme. Bülent Açma (Ed) *Kentleşme ve Çevre Sorunları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
 25. Karaca, C. (2019). *Çevre ve kentleşme politikası*. Bursa: Ekin Yayınevi.
 26. Karataş, A. (2016). Yerel yönetimlerde çevre korumanın bir aracı olarak çevre eğitimi. *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1-10.
 27. Keleş, R. (2006). *Kentleşme politikası (9.b.)*. Ankara:İmge Kitabevi.
 28. Keleş, R. (2006). *Yerinden yönetim ve siyaset (5.b)* İstanbul: Cem Yayınevi.
 29. Keleş, R., & Hamamcı C. (2005). *Çevre politikası (5.b.)*. Ankara:İmge Kitabevi.
 30. Kışlalıoğlu, M., & Berkes, F. (2017). *Çevre ve ekoloji*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
 31. Ökmen, M., & Yılmaz A. (2015). Kentleşme sürecinde yerel yönetimlerin sosyal sorumluluğu ve çevre. M.Ökmen (Ed.) *Yerel yönetimlerde güncel gelişmeler* (ss. 459-478). Bursa: Ekin Yayınevi.
 32. Rai, M.S. (2017). Impact of urbanization on environment. *International Journal on Emerging Technologies*, 8(1), 127-129.
 33. Şengül, M. (1999). Yerel düzeyde çevre yönetimi ve belediyeler. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 2(8), 91-102.
 34. Torrey, B. B. (2004). Urbanization: an environmental force to be reckoned

- with. 10 Ocak 2021 tarihinde <https://www.prb.org/urbanization-an-environmental-force-to-be-reckoned-with/> adresinden erişildi.
35. Torunoğlu, E. (2018). Çevre, ekosistem ve temel kavramlar. Ü. Öğütveren (Ed.) Çevre sorunları ve politikaları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
 36. Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2006). *Beşeri coğrafya insan, kültür, mekan*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
 37. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. 23 Aralık 2020 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf adresinden erişildi.
 38. Uşak, M. (2015). Çevre nedir?. M. Aydoğdu, & K. Gezer (Ed.) Çevre bilimi (5.b.) (ss. 2-9). Ankara: Anı Yayıncılık.
 39. Uttara, S., Bhuvandas, N., & Aggarwal, V. (2012). Impacts of urbanization on environment. *International Journal of Research in Engineering & Applied Sciences*, 2(2), 1637-1645.
 40. Zengin, E. (2009). Yerel yönetimler ve çevre. *Journal of Qafqaz University*, 26, 116-123.
 41. Zengin, E., & Esedov, A. (2010). Çevre sorunlarının yerel özellikleri ve üsküdar örneği. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59(2), 149-178.
 42. Zeytin, M. & Kırılıoğlu, H. (2014). Çevre yönetim sistemi ve yerel yönetimler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, 238-254.

• Bölüm-6 •

**DENETİMİN DEĞİŞEN YÖNÜ:
SÜREKLİ DENETİM**

Özlem USMAN¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Yalova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ozlem.usman@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1745-889X

Giriş

Bilgi teknolojilerinde günden güne ortaya çıkan yeni gelişmeler, işletmelerin faaliyetlerinin yürütülmesi konusunda da şüphesiz büyük etkilere sahiptir. Özellikle işletmelerde mali konularda yürütülen faaliyetlerin kaydedilmesi ve takibinin sağlanması artık fiziki belgeler kullanılarak değil elektronik ortamlarda gerçekleştirilmektedir (Yüksel, 2019: 143). İş dünyası dinamiktir ve değişim sürekli. Teknoloji değişmeye ve daha karmaşık hale gelmeye devam etmektedir. İşletmeler, iş süreçlerini geliştirebilmek için yeni teknolojiler aramaktadırlar. İşletmelerdeki bilgi sistemleri daha karmaşık hale geldikçe, geleneksel denetimden beklenen faydalar da azalmaktadır. İç kontrol ve güvenlik konularının kritik hale gelmesi ile finansal bilgilerin doğruluğunu ve güvenilirliğini test etmeye yönelik prosedürler, denetim faaliyetlerinde yeni süreçler gerektirmektedir. Denetçiler tarafından kullanılan denetim yazılımı, genellikle veri tabanı sistemlerinin karmaşık dosya yapılarında kaydedilen verileri çıkarmak için gerekli işlevselliği içermeyebilmektedir. Bu noktada sürekli bir denetim süreci, birçok gerçek zamanlı sistem için en uygun denetim yaklaşımı olmaktadır (Warren ve Smith, 2006). Sürekli denetim verilerin gerçek zamanlı şekilde tamamının denetlenmesine imkân sağlayarak güvenilirliği ve kontrol düzeyini üst seviyelere çıkartabilmektedir.

Öte yandan küreselleşme, bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, iletişimde yaşanan değişimler bir yandan işletmelerin faaliyetlerini etkilerken bir yandan da işletmeler için farklı risk unsurlarını da içerisinde barındırmaktadır. İşletmeler karşı karşıya kalabilecekleri risk ve tehdit unsurlarını da önleyebilmek ya da en aza indirgeyebilmek için birbirleriyle sonsuz bir rekabet içerisinde hayatlarını devam ettirmektedirler. Sürekli denetim, özellikle Enron, WorldCom, Xerox vb. gibi şirketlerin büyük yankı uyandıran finansal skandallarının ortaya çıkması ile bu gibi olayların yaşanmaması adına uygulanabilir çözümlerin sunulması ile bir gereklilik haline gelmiştir. Sürekli denetimin ana bileşenleri olan sürekli kontrol ve sürekli risk değerlendirme faaliyetleri sayesinde denetim faaliyetlerine yönelik azalan güven ortamının yeniden inşa edilebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle denetimde benimsenen geleneksel yaklaşımlar yerini bilgi teknolojileri ile entegre, dijital ortamlarda faaliyetleri sürdürmeye yönelik olan sürekli denetim yaklaşımına bırakmaktadır. Bu anlamda sürekli denetim dijital ortamda faaliyetlerin gerçekleştirildiği teknolojiyi odağına alan bir denetim yaklaşımı olmaktadır. Modern bilgi teknolojisinin uygulanması yoluyla iç ve dış denetimin dönüşümü olarak tanımlanan sürekli denetim, dünya çapındaki firmalar tarafından giderek daha fazla benimsenmektedir (Alles vd. 2006: 211).

Tüm bu gerçekliklerden hareketle bu çalışmada, sürekli denetim yaklaşımının kavramsal perspektifte incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak ön-

celikle, sürekli denetim kavramına ilişkin tanımlara yer verilmiş, sürekli denetim kavramının ortaya çıkma nedenleri açıklanmıştır. Sürekli denetim yaklaşımının işletmeler açısından önemi vurgulanarak söz konusu bu yaklaşım tüm yönleriyle ele alınmıştır.

1. Denetim Kavramı ve Denetim Anlayışında Yaşanan Değişimler

Denetim kavramının kökeni çok eski döneme kadar uzanmaktadır. İnsanların topluluk şeklinde yaşamaya başlamasıyla birlikte denetim kavramı da önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Bozkurt, 2013: 56). Öyle ki her finansal olgunun olduğu yerde denetim faaliyetleri de olmak durumundadır (Haftacı, 2018:1).

Literatürde denetim kavramının farklı yazarlar tarafından yapılmış çeşitli tanımlarına rastlamak mümkündür.

Denetim, *“İktisadi faaliyet ve olaylara ilişkin iddiaların, önceden saptanmış ölçütlere uygunluk derecesini araştırmak ve sonuçlarını ilgi duyanlara bildirmek amacıyla tarafsızca kanıt toplayan ve bu kanıtları değerleyen sistematik bir süreç”* tir (Kaval, 2005: 3).

Haftacı (2018) denetimi, *“Düzenleme sorumluluğu işletme yönetimine ait olan finansal tablolarla ilgili olarak, muhasebe bilgi kullanıcılarının doğru ve güvenilir bilgi edinme gereksinimlerini karşılayan bir uzmanlık alanı”* şeklinde tanımlamaktadır.

Başka bir tanıma göre denetim; *“Denetim kanıtı elde etmek ve denetim kriterlerinin ne ölçüde yerine getirildiğini belirlemek için objektif olarak değerlendirilen sistematik, bağımsız ve dokümanite edilmiş bir süreç”* tir (Russel, 2012: 2).

Her ne kadar farklı denetim tanımları olsa da yapılan denetim tanımlarının temelinde, kendilerine kaynak tahsis edilmiş kişi yahut birimlerin, söz konusu bu kaynakları ne şekilde kullandıkları hakkında bir hesap verme sorumluluğu kavramı yer almaktadır (Erdoğan, 2002: 56). Muhasebe bilgilerini kullanarak karar alacak olan işletmenin sahip ya da ortakları, işletme yöneticileri, işletmede çalışan personel vb. gibi işletme içi gruplar ile devlet, yatırımcılar, tedarikçiler, sendikalar vb. gibi işletme dışı gruplar için mali tablolar aracılığı ile sunulan bilgiler oldukça büyük bir öneme sahiptir. Zira bu bilgiler hem işletmenin durumu hakkında görüşe varılmasını hem de karar alıcılara amaçlarına uygun şekilde doğru kararlar almalarını sağlamaktadır. Söz konusu bilgilerin gerçeği yansıtacak şekilde doğru, eksiksiz ve güvenilir olması gerekmektedir (Özer vd., 2018: 591). Bu noktada denetim faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Bugün teknolojik, ekonomik ve sosyal alanların her noktasında ortaya çıkan hızlı değişim ve dönüşümler hem ülkeleri hem de işletmeleri ciddi derecede etkilemektedir. Bu değişim ve dönüşüm ortamında faaliyette bulunan işletmelerin her

geçen gün ortak sayıları artmakta, işletmeler arasında süregelen rekabet daha acımasız bir hale gelmekte ve işletmeler ile ilgili olan taraflar için işletmelere ait finansal bilgilerle yakından ilgilenmekte ve bu bilgiler taraflar için çok daha önemli olmaktadır. Bu durum denetim kavramının önemini de günden güne daha fazla arttırmaktadır (Haftacı, 2018: 1). Öte yandan yaşanan global finansal krizler ve finansal açıdan ortaya çıkan şirket skandalları denetimin ihtiyaca uygunluğunun, kalitesinin ve denetim kavramının işletmelere kattığı değerin de sorgulanmasına neden olmuştur (Yanık ve Karataş, 2017: 3).

2. Sürekli Denetim Kavramının Gelişimi

Hızla gelişen piyasa koşulları ve finansal krizlerin yarattığı etkiler, büyük ölçekli işletmelerin yönetim faaliyetlerinde daha sağlıklı işleyen yönetim ve denetim sistemleri kurmaları ya da halihazırda mevcut olan bu sistemlerini geliştirmeleri hususunda işletmeler üzerinde baskı yaratmaktadır. Bu anlamda risk yönetimi, şeffaflık, gözetim vb. faaliyetleri geliştirecek, bu faaliyetlerin geliştirilmesi sürecinde işletmenin performansına ve belirlemiş olduğu kârlılık hedeflerine olumsuz etki oluşturmayacak ve hatta bunlara destek olacak sistemlerin kurulması ihtiyacı gündeme gelmektedir (Tamay, 2010: 14).

Sürekli denetim kavramının ortaya çıkış nedeninin en genel anlamda değişen yönetim anlayışı ile işletmelerin iş yapma şekillerinin de değiştiği ve bu değişime geleneksel denetim yaklaşımının ayak uyduramaması ve kendisinden beklenen faydayı sağlayamaması olduğu söylenebilir.

Zamanında ve yüksek kalitede kararlar alabilmek, gerçek zamanlı bilgilerin varlığına ve bu bilgilerin kalitesine bağlı olmaktadır. Elektronik ve dijital bilgiler daha esnek, erişilebilir, aktarılabilir ve kâğıt ortamındaki bilgilerden daha kolay depolanabilir, özetlenebilir ve düzenlenebilir yapıdadır. Bilgi teknolojileri, işletmelerin ticari işlemlerini elektronik ortamda yapmalarına ve mali tablolarını da gerçek zamanlı bir sistemde hazırlamalarına olanak sağlamaktadır. Gerçek zamanlı muhasebe sistemlerinde, mali bilgilerin ve denetim kanıtlarının çoğu yalnızca elektronik biçimde mevcuttur. Geleneksel kaynak belgeler, elektronik belge ve veriler ile yer değiştirmektedir (Rezaee vd., 2001: 150). Özellikle 20.yüzyılın sonları itibariyle teknolojik alanda ortaya çıkan büyük gelişmeler ışığında işletmelerin yürüttükleri faaliyetler sonucunda elde edilen ekonomik işlemlerin büyük bir kısmının hatta neredeyse tamamının elektronik ortamda gerçekleşmesi, muhasebe işlemlerinin de aynı şekilde elektronik ortama taşınmasına neden olmuştur. Bu elektronik ortamda gerçekleşen finansal olay ve işlemler ile ilgili veriler, gerçekleşme anı ile eş zamanlı ya da gerçekleşme anından çok kısa bir süre sonra muhasebe sistemlerince elektronik ortamda tanımlanarak kaydedilebilmek-

te ve söz konusu bu veriler kullanılarak oluşturulan bilgiler, internet üzerinden işletme ile ilgili olan taraflara sunulabilecek hale gelmektedir. Bilgi teknolojisindeki gelişmeler yardımıyla çok çeşitli bilgiyi kısa sürede üretebilecek noktaya gelen muhasebe sisteminin ürettiği bu bilgilerin işletme ile ilgili taraflara ve bilgi kullanıcılarına tam olarak fayda sağlayabilmesi için bilgilerin güvenilirliklerinin de işletme dışından olan üçüncü taraflarca aynı hızla onaylanması ve zamanında sunulması gerekmektedir (Ağca, 2006: 65).

Sürekli denetim kavramını ortaya çıkaran sebeplerin çıkış noktasının; özellikle işletmelere yatırım yapmayı planlayan tarafların hata ve hileden uzak, doğru, eksiksiz ve güvenilir finansal bilgilere olan ihtiyacı olduğu söylenebilir. İşletmelerin menfaat gruplarının nitelikli bilgi ihtiyaçları için hazırlamış oldukları mali tablolar ve bu mali tabloların kontrol edilmesi konusu oldukça önemlidir. Muhasebe kayıtlarının temel dayanağını teşkil eden belgelerin elektronik kayıtlar haline gelmesi sonucu elde edilmek istenen bilgiler de daha hızlı, erişilebilir, şeffaf ve kaliteli olmaktadır. Tüm bu değişim ortamı denetim faaliyetlerinde de kendisine yer edinerek denetim faaliyetlerinin de gerçek zamanlı olmasını zorunlu kılmaktadır (Avunduk ve Kızgın, 2020: 79). Öte yandan özellikle Enron vb. gibi şirket skandallarının ardından sürekli denetim yaklaşımı daha önemli olmaya başlamıştır. Yaşanan finansal skandalların sonrasında denetim faaliyetlerinde sarsılan güven ortamının tekrar sağlanması ve denetimin kaybolan imajının tekrar inşa edilmesi sürekli denetim kavramının benimsenmesi ile sağlanabilir (Cankar, 2006: 70).

Yukarıda bahsi geçen tüm bu gelişmelerle birlikte kurumsal yönetimi geliştirme isteği, yatırımcıların güvenini artırma çabaları ve sürekli güvence talepleri vb. sebepler sürekli denetim yaklaşımının, denetim faaliyetlerinde her geçen gün daha fazla önem kazanmasına ve denetim yaklaşımı açısından benimsenmesine neden olmaktadır (Warren ve Smith 2006).

3. Sürekli Denetimin Tanımı

Literatürde sürekli denetim kavramına yönelik yapılan çeşitli tanımlara rastlamak mümkündür. Söz konusu tanımların bazılarında bu başlıkta değinilmektedir.

CICA (The Canadian Institute of Chartered Accountants) ve AICPA (American Institute of Certified Public Accountants) Araştırma Raporu (1999)'na göre sürekli denetim, bağımsız denetçilerin olayların meydana gelmesiyle eşzamanlı olarak veya kısa bir süre sonra yayınlanan bir dizi denetçi raporunu kullanarak ilgili olay hakkında yazılı güvence sağlamasına olanak tanıyan bir metodolojidir (Searcy vd., 2003: 2; Amin ve Mohamed, 2016: 113).

Sürekli denetim, fiziki belgeler olmadan, gerçek zamanlı muhasebe bilgi sisteminde ortaya çıkarak mali tablolarda yer alan mali nitelikteki bilgilerin doğ-

ruleğine ve güvenilirliğine ait bir görüŖe varılabilmesi için bilgisayar destekli çeŖitli denetim teknikleri ile analitik prosedürlerden yararlanılması ve bu sayede elektronik denetim kanıtlarının elde edilerek bu denetim kanıtları ile varılan görüŖlerin denetim raporları vasıtasıyla ilgili taraflara sunulmasına yönelik sistematik bir süreç olmaktadır (Rezaee vd., 2001: 151; Selimoğlu, 2005: 284).

Bir baŖka ifadeyle sürekli denetim, varlıkların korunmasında, veri bütünlüğünün sürdürülmesinde ve güvenilir finansal bilgi üretilmesinde gerçek zamanlı muhasebe sistemlerinin etkinliğini ve etkililiğini belirlemek için kanıt toplama ve değerlendirme sürecidir (Rezaee vd., 2001: 151).

Sürekli denetimin, kurumsal kaynak planlaması yazılımları ve entegre muhasebe yazılımları ile iŖletme faaliyetlerinin gerçek zamanlı muhasebe verileri olarak kayıtlarığı sistemlerde, söz konusu bu iŖlem ve kayıtların doğruluklarının denetlenmesi faaliyeti olarak tanımlanması da mümkündür (Yüksel, 2019: 144). Bu anlamda sürekli denetim, ilgili olayların meydana gelmesiyle eŖ zamanlı veya kısa bir süre sonra denetim sonuçları üreten bir denetim türü olarak tanımlanmaktadır (Kogan vd., 2018: 126).

Sürekli denetimin çeŖitlenen tanımlarının olmasına rağmen, tanımların hepsi üç noktada hemfikir olmaktadır (Aboa, 2014: 7).

- Sürekli denetim, oluşturulan raporlara ek güvence ekler.
- Sürekli denetimde raporlar, ilgili olayların kaydedilmesinden çok kısa bir süre sonra yani zamanında oluşturulur.
- Sürekli denetim, önemli bir düzeyde teknoloji içerir.

Modern bilgi teknolojisinin uygulanması yoluyla iç ve dış denetimin dönüşümü olarak tanımlanan sürekli denetim, dünya çapındaki firmalar tarafından giderek daha fazla benimsenmektedir (Alles vd., 2006: 211).

3.1. Sürekli Denetim ile İliŖkili Kavramlar

Sürekli denetimi konu edinen çalıŖmalarda sürekli denetim ile ilişkilendirilen kavramların çoğunlukla sürekli izleme, sürekli güvence ve sürekli raporlama kavramları olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu baŖlıkta söz konusu bu üç kavramdan bahsedilerek, kavramların gerek birbirleriyle gerekse sürekli denetim ile olan ilişkilerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

3.1.1. Sürekli İzleme

İzleme faaliyeti, planlanmış olan ile gerçekleştirilenin, düzenli bir şekilde karşılaştırılması olarak tanımlanabilir (Türedi vd., 2015: 8). İzleme faaliyetleri aynı

zamanda işletmelerde uygun kontrol sistemlerinin kurulduğuna, kontrol prosedürlerinin anlaşıldığına ve bu prosedürlerin takip edildiğine ilişkin bir güvence de sağlıyor olmalıdır (Griffiths, 2005: 25). Bu anlamda sürekli izleme ise işletme politikalarının, prosedürlerinin ve iş süreçlerinin etkin olarak işlenmesini sağlayan ve yönetimin iç kontrollerin yeterliliğini ve etkinliğini değerlendirme sorumluluğunu ele alan bir yönetim işlevi olmaktadır. İlâveten, sürekli izleme genellikle belirli bir iş süreci alanındaki tüm işlemlerin ve sistem etkinliklerinin kontrol kurallarına göre test edilmesini de içermektedir (Aquino, 2008). Sürekli izleme, sistemlerin ve kontrollerin tasarlandığı gibi çalıştığından ve işlemlerin uygun şekilde işlendiğinden emin olmak için yönetime yönelik otomatik bir geri bildirim mekanizmasıdır (KPMG, 2008).

Sürekli denetimin önemli bir alt kümesinin, iş süreci kontrollerinin sürekli izlenmesi olduğu söylenebilir (Alles vd., 2018: 221). İç denetçiler tarafından gerçekleştirilen sürekli denetimle bağlantılı olarak yönetimin sürekli izleme prosedürlerini kullanması, kontrol prosedürlerinin etkili olduğuna ve karar verme için üretilen bilgilerin güvenilir olduğuna dair güvence ihtiyacını karşılayacaktır. İç denetim yöneticilerinin uyum çabalarının yükü, kaynakların kıtlığı ve denetim bağımsızlığını sürdürme ihtiyacı ile ilgili endişelerin ışığında, bütünlük bir sürekli denetim ve sürekli izleme stratejisi kurmak en ideal olandır (Coderre, 2005: 1).

Sürekli izleme faaliyetleri, yönetimin politika ve prosedürlere uyulmasını ve iş süreçlerinin etkin bir şekilde işlenmesini sağlamak için uygulamaya koyduğu bir süreçtir (Sabău vd., 2011: 46) ve kontrollerin yeterliliğini ve etkinliğini değerlendirme konusunda yönetimin sorumluluğunu ele alır. Bu, kontrol amaçlarının ve güvence beyanlarının tanımlanmasını ve uyum sağlamayan faaliyetleri ve işlemleri vurgulamak için otomatik testlerin oluşturulmasını içerir. Yönetim tarafından kontrollerin sürekli olarak izlenmesine ilişkin tekniklerin çoğu, iç denetçiler tarafından sürekli denetimde uygulanabilenlere benzerdir (Coderre, 2005: 1). Zira işletmeler her zaman faaliyetlerini ölçme ve izleme göreviyle karşı karşıya kalırken, kâğıt belgelere dayanan sistemler işletmeleri genellikle önemli bir gecikme süresinden sonra kaydedilen ve önceden filtrelenmiş ölçülere güvenmek zorunda bırakmaktadır. Oysa modern bilgi teknolojisi, bilgileri kaynağında, filtrelenmemiş ancak ayrıştırılmış biçimde yakalamak için birçok bilgisayar ve ağ oluşturma araçlarını kullanır, bu da iş süreçlerini oldukça ayrıntılı ve gerçek zamanlı olarak ölçmeyi ve izlemeyi mümkün kılmaktadır (Alles vd., 2018: 221). İşlemlerin sürekli izlenmesi, karmaşık, veri yoğun ortamlarda iç kontrol sistemindeki hataları, tanımlamaları ve sistemde ortaya çıkabilecek aksaklıkları fark etmede işletme yöneticilerine, iç ve dış denetçilere yardımcı olmaktadır (Brown vd., 2007: 5).

3.1.2. Sürekli Güvence

Güvence, üçüncü bir tarafa, işlerin durumu (belirli bir işlem, iş veya yönetim süreci, risk veya bir iş operasyonunun genel finansal performansı) hakkında sunulan bir görüş olarak kabul edilebilir. Denetim güvencesi ise kontrollerin yeterliliği ve etkinliği ile bilginin bütünlüğüne ilişkin bir açıklamadır (Coderre, 2005: 7). Sürekli güvence, denetçi tarafından belirlenen kriterlere dayalı olarak işlemleri ve kontrolleri sürekli olarak test eden ve denetçinin ek prosedürleri uygulaması için istisnaları belirleyen bir süreç olarak tanımlanabilir (Alles vd., 2006: 213).

İç denetim, risk yönetim stratejileri ve uygulamalarının, yönetim kontrol çerçevelerinin ve uygulamalarının, karar verme ya da raporlama için kullanılan bilgilerin bağımsız bir değerlendirmesini sağlamak amacıyla objektif kanıt incelemeleri yaparak güvence hizmetleri sağlamaktadır. Sürekli güvence ancak denetçiler sürekli şekilde kontrol ve risk değerlendirmesi yaptıklarında yani sürekli denetim faaliyetlerini gerçekleştirdiklerinde ve ilaveten yönetim sürekli izleme faaliyetlerinin yeterliliğini değerlendirdiğinde sağlanabilir. Denetçiler, yönetim tarafından gerçekleştirilen faaliyetleri inceler, kontrollerin çalıştığını doğrular, değişiklikler önerir ve riskin yönetildiğinden emin olur. Denetçiler, ancak bu şekilde faaliyette buldukları zaman işletmeler, kontrollerin çalıştığına, risklerin yönetildiğine ve karar verme için kullanılan bilgilere dair daha yüksek bir güvence seviyesine sahip olabileceklerdir. Yönetim ise kontrolleri geliştirerek, tasarlayarak ve izleyerek ve riskleri yöneterek güvence denkleminde rol oynamaktadır (Coderre, 2005: 9). Bu anlamda sürekli izlemenin sürekli güvenceyi sağlamada destek olduğunu söylemek mümkündür (Vasarhelyi vd., 2010: 53).

IIA (The Institute of Internal Auditors-İç Denetçiler Enstitüsü) tarafından sürekli güvence, sürekli denetimin ve yönetim tarafından yürütülen sürekli izlemenin bir birleşimi olarak tanımlanmaktadır (Bibi, 2010: 2-3). Gerçekleştirilen sürekli denetim faaliyetleri ve sürekli izleme süreçlerinin neticesinde sürekli güvence kavramı oluşmaktadır. Sürekli izleme faaliyetlerinin yönetim tarafından gerçekleştirilmesinin ardından sürekli izlemeye yönelik denetim testlerinin yapılmasıyla birlikte denetim boyutu ön plana çıkmaktadır. Sürekli denetim faaliyetlerinin gerek yönetim gerekse denetim boyutları beraber ele alınmaktadır. Sürekli güvence ise ancak sürekli denetim sayesinde ortaya çıkabilmektedir (Acar vd., 2016: 1563). Denetçiler, sürekli izleme ve denetim süreçlerinin birleşik sonuçlarını değerlendirerek, iç kontrollerin etkinliği konusunda sürekli güvence sağlayabilirler (Coderre, 2005: 10).

3.1.3. Sürekli Raporlama

Önceki başlıklarda da belirtildiği üzere; denetimde risklerin yönetilmesi konusunun önemli hale gelmesi, denetim kalitesinde devamlılığın sağlanmasına yönelik istek, daha sık raporlama gereksinimleri ve ortaya çıkabilecek hata ve hile durumlarının saptanabilmesi gibi konular denetim sistemlerinde proaktif bir anlayışı gerektirmektedir. Söz konusu beklentileri karşılamada geleneksel denetim teknikleri oldukça yetersiz kalmakta ve sürekli denetim yaklaşımı ve teknikleri gündeme gelmektedir (Kaldırım ve Kaldırım, 2018: 309). Bu anlamda daha sık raporlama yapılması işletmelerde ortaya çıkabilecek belirsizlik durumlarını azaltmaya yöneliktir ve bu sayede yatırımcıların bir işletme hakkındaki algıları da geliştirilecektir. Daha sık denetim ise verilerin bütünlüğünü sağlayacaktır. Geleneksel denetimin doğasında ise zaman yönünden gecikmeler mevcuttur. Özellikle raporlama döneminin sonu ile yatırımcılara ve alacaklılara denetim raporunun düzenlenmesi arasında önemli bir gecikmenin olması genellikle olasıdır (Searcy ve Woodroof, 2003).

Sürekli güvence, güvencenin sağlandığı raporların gerçek zamanlı olarak mevcut olmasını gerektirir. Aynı şekilde gerçek zamanlı raporlama da raporlarda yansıtılan tüm bilgilerin (tahminler ve piyasa değerleri de dahil olmak üzere) gerçek zamanlı olmasını gerektirir. Finansal bilgilerin gerçek zamanlı raporlanmasını sağlayan teknolojiler şu anda mevcut olsa da işletmelerin bu teknolojileri uygulamaya yönelik taahhütleri olmadan ve önemli finansal rakamları gerçek zamanlı olarak denetçilerin kullanımına sunmadan, sürekli bir denetimden bahsetmek mümkün değildir (Searcy vd., 2003: 2).

3.2. Sürekli Denetim ile Geleneksel Denetimin Karşılaştırılması

Sürekli denetimin özü, yönetim faaliyetleri ile güvence sağlanması arasındaki gecikmeyi mümkün olduğunca azaltmasıdır. Geçmişte yöneticiler, genellikle faaliyetlerini yıl sonunda gerçekleştiren denetçilere kıyasla çok daha ayrıntılı verilere tam zamanında erişebilmekteyken, sürekli denetimin temelini oluşturan teknoloji sayesinde artık denetçilerin, süreç izleme konusundaki uzmanlıkları da göz önüne alındığında, yöneticilerle aynı verileri aynı zamanda ve hatta daha önce görmeleri sağlanmaktadır. Bu anlamda sürekli denetim, finansal denetimde manuel uygulamalardan sistem tabanlı yöntemlere geçiş yolunda atılmış bir adımdır (Alles vd. 2006: 215-216). Geleneksel denetimde bir takım donanım ve yazılımlardan yararlanılıyor da olsa çoğunlukla insan unsuru ön planda olmaktadır. Sürekli denetimde ise denetim faaliyetleri çeşitli donanım ve yazılımlardan yoğun bir şekilde yararlanılarak elektronik ortamda oluşan verileri ve denetim kanıtlarını odağına aldığından insan unsuru da daha arka planda kalmaktadır. Yani gele-

neksel denetimde “insan” unsuru tarafından yapılan denetim verilerinin ve kanıtlarının toplanması, işletmelerde kurulu iç kontrol ve muhasebe sistemlerinin göz önünde bulundurulmasıyla denetim risklerinin belirlenmesi vb. işlemler sürekli denetimde çeşitli donanım ve yazılımlarla gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle sürekli denetimde “insan” unsurunun yükünün de azaltılmasının amaçlandığı söylenebilir (Ağca, 2006: 71).

Sürekli denetim ve geleneksel denetim karşılaştırıldığında birtakım benzerliklerinden de bahsetmek mümkündür. Bu anlamda hem sürekli denetim hem de geleneksel denetim güvence hizmetleridir. Güvence hizmetleri, karar vericiler için bilgi kalitesini veya içeriğini iyileştiren bağımsız profesyonel hizmetlerdir. Her iki denetim yaklaşımı da tasdik kategorisi altındadır ve bilanço, gelir tablosu, öz sermaye değişim tablosu, nakit akım tablosu gibi finansal tabloları kapsamaktadır. Ayrıca Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkeleri her iki denetim yaklaşımında da kriter görevi üstlenmektedir (Zhao vd., 2004: 393-394). Öte yandan söz konusu iki denetimin farklılaşan yönleri incelendiğinde oldukça önemli noktaların olduğu göze çarpmaktadır.

Sürekli denetim yaklaşımının geleneksel denetim yaklaşımına getirdiği yenilikleri yedi ana başlıkta toplamak mümkündür (Chan ve Vasarhelyi, 2018: 272).

1. Sürekli veya daha sık denetimler
2. Proaktif bir denetim modeli
3. Denetim prosedürlerinin otomasyonu
4. Denetçilerin görev ve rollerinin değişimi
5. Denetimin niteliği, zamanlaması ve kapsamındaki değişiklik
6. İzleme ve test etme için veri modelleme ve veri analizlerinin kullanımı
7. Denetim raporlamasının niteliği ve zamanlamasındaki değişiklikler

Bahsi geçen bu yedi yenilik boyutu sürekli denetimde gerçek zamanlı güvenenin sağlanması ve gerçek zamanlı finansal bilgilerin güvenilirliğinin artırılmasına yardımcı olmaktadır. Söz konusu bu yenilikler, sürekli denetimin geleneksel denetim yaklaşımından farklılaşan yönlerini de oluşturmaktadır. Bu açıdan baktığımda Tablo 1’de sürekli denetim ile geleneksel denetimin farklılıkları özet halinde yer almaktadır.

Tablo 1: Geleneksel Denetim ve Sürekli Denetimin Karşılaştırılması

Geleneksel Denetim	Sürekli Denetim
1. Sıklık <ul style="list-style-type: none">• Periyodik	1. Sıklık <ul style="list-style-type: none">• Sürekli ya da çok sık
2. Yaklaşım <ul style="list-style-type: none">• Reaktif	2. Yaklaşım <ul style="list-style-type: none">• Proaktif
3. Süreçler <ul style="list-style-type: none">• Manuel	3. Süreçler <ul style="list-style-type: none">• Otomatik
4. Denetçilerin Çalışması ve Rolü <ul style="list-style-type: none">• Gerçekleştirilen işin büyük kısmı, emek ve zaman yoğun denetim prosedürlerine odaklanır.• İç ve dış denetçinin bağımsız rolleri vardır.	4. Denetçilerin Çalışması ve Rolü <ul style="list-style-type: none">• Gerçekleştirilen işin büyük kısmı, istisnaların ele alınması ve insan yargısı gerektiren denetim prosedürlerine odaklanır.• Dış denetçi, sürekli denetim sisteminin onaylayıcısı rolündedir.
5. Nitelik, Zamanlama ve Kapsam <ul style="list-style-type: none">• Test etme, analitik inceleme prosedürlerinden ve maddi doğruluk testlerinden oluşur (Nitelik).• Kontrol testleri ve detaylı testler bağımsız olarak gerçekleşir (Zamanlama).• Test etmede örnekleme yapılıdır (Kapsam).	5. Nitelik, Zamanlama ve Kapsam <ul style="list-style-type: none">• Test etme, sürekli kontrollerin izlenmesi ve sürekli veri güvencesinden oluşur (Nitelik).• Kontrol izleme ve detaylı testler aynı anda gerçekleşir (Zamanlama).• Test etmede tüm ana kütle dikkate alınır (Kapsam).
6. Test Etme <ul style="list-style-type: none">• İnsanlar tarafından yapılır.	6. Test Etme <ul style="list-style-type: none">• İzleme ve test etme için veri modelleme ve veri analizi kullanılır.
7. Raporlama <ul style="list-style-type: none">• Periyodik	7. Raporlama <ul style="list-style-type: none">• Sürekli ya da çok sık

Kaynak: Chan ve Vasarhelyi, 2018: 273.

Geleneksel denetimde, denetimin kontrol testleri, geçmişe dönük ve döngüsel bir temelde, genellikle iş faaliyetlerinin yapılmasından aylar sonra gerçekleştirilmektedir. Test prosedürleri genellikle bir örnekleme yaklaşımına dayanır ve politikaların, prosedürlerin, onayların ve mutabakatların gözden geçirilmesi gibi faaliyetleri içerir. Ancak günümüzde, bu yaklaşımın iç denetçilere dar bir değerlendirme kapsamı oluşturduğu ve iş performansı veya mevzuata uygunluk açısından gerçek değer sağlamak için genellikle çok geç kaldığı kabul edilmektedir. Sürekli denetim, kontrol ve risk değerlendirmelerini otomatik olarak ve daha sık bir şekilde gerçekleştirmek için kullanılan bir yöntem olmaktadır. Teknoloji ise böyle bir yaklaşımı mümkün kılmının anahtarıdır. Sürekli denetim, bir işlem örneğinin periyodik incelemelerinden ziyade işlemlerin yüzde 100'ünün sürekli incelenmesi anlamında denetim paradigmasını değiştirmektedir. Birçok düzeyde

modern denetimin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. Ayrıca performans izleme, dengeli puan kartı ve kurumsal risk yönetimi gibi yönetim faaliyetleriyle de yakından bağlantılıdır (Coderre, 2005: 1).

3.3. Bilgi Teknolojileri ve Sürekli Denetim

Bilgi teknolojisi, işletmelerin ve işletme bilgilerinin yönetilme şeklini önemli ölçüde değiştirmektedir. Elektronik iş dünyasında, bilgilerin çoğu elektronik formattadır ve sonuç olarak denetim ortamında da meydana gelen bu değişiklik, denetim uzmanlarını elektronik kanıtları denetlemeye zorlamaktadır. Ayrıca, gerçek zamanlı muhasebe raporlarının ortaya çıkması, denetim uzmanlarına gerçek zamanlı denetim hizmetleri veya olayların meydana gelmesi ile denetçi görüşünün sunulması arasındaki sürenin kabul edilebilir bir düzeye indirildiği sürekli denetimi sağlama konusunda artan bir baskı oluşturmaktadır (Chou, 2007: 2274). Çünkü teknoloji, işletmelerin gerçek zamanlı olarak finansal bilgilerini yayınlamasına olanak tanımaktadır. İşlemler arasındaki gecikme süresi ve işlemlerin yayınlanan mali tablolarındaki görünüm süreleri kısaldıkça, kâğıt üzerinde yapılan geleneksel denetim izlerinin de kaybolduğu görülmektedir. Gerçek zamanlı muhasebe sistemleri, denetçilerin sürekli elektronik denetim kullanmasını gerektirir, zira çoğu denetim kanıtı yalnızca elektronik biçimde ve çoğu durumda yalnızca çok kısa bir süre için mevcuttur. Denetim süreci, kâğıt belgelerin geleneksel manuel denetiminden bilgisayar aracılığıyla denetime doğru gelişmektedir ve zorunlu olarak kağıtsız, elektronik, çevrimiçi, gerçek zamanlı sürekli denetime doğru ilerlemektedir (Rezaee vd., 2002: 160).

Sürekli denetimin tamamıyla bilgi teknolojilerine dayandığını söylemek mümkündür. Teknolojide yaşanan hızlı değişim ve gelişim sürekli denetimin uygulanabilir olmasına temel oluşturmuştur. Özellikle Enron, Worldcom, Xerox vb. şirket skandallarında denetimi ilgilendiren faaliyetlerde hata, hile, yolsuzluk gibi kavramların yoğunluk kazanmasıyla sürekli denetim yaklaşımı da işletmeler için önemli bir konu olmaya başlamıştır. Söz konusu şirket skandalları sonucunda denetim faaliyetlerinde yaşanan güven kaybının ortadan kaldırılarak tekrar güven ortamının oluşturulması ancak sürekli denetim yaklaşımının benimsenmesi ile mümkün olabilecektir (Cankar, 2006: 70). Bir diğer noktada günümüzde işletmelerin gerek üretim gerekse satış ağlarında hızla ortaya çıkan tüm teknolojik yeniliklerin aynı zamanda denetim sürecindeki faaliyetleri de zenginleştirmesidir. Denetim giderek işletmelerin her faaliyetini kapsayan bir kavrama dönüşecektir. Bu durumun sonucu olarak sürekli denetim ve dolayısıyla sürekli danışmanlık faaliyetleri işletmeler için hayati öneme sahip olacaktır (Erturan ve Ergin, 2018: 821).

4. Sürekli Denetimin Faydaları

Değişen bilgi teknolojisi denetim fonksiyonunun da değişmesinde ciddi rol oynamaktadır. Birçok ekonomik olay artık herhangi bir kâğıt belge olmadan elektronik olarak kaydedilmekte, ölçülmekte ve rapor edilmektedir. Bu doğrultuda, çevrimiçi, gerçek zamanlı muhasebe kavramı da önem kazanmaya başlamıştır. Öte yandan değişen bilgi teknolojisi denetim fonksiyonu açısından değerli yeni hizmetler geliştirilmesi için heyecan verici fırsatlar da sunmaktadır (örneğin, bilgisayar biliminin “düşünme” ile ilgilenen bir dalı olan yapay zekâ ve genişletilebilir bir iş raporlama dili olan XBRL gibi). Bu noktada sürekli denetim faaliyetleri de gerek denetim faaliyetlerini yürütenler gerekse diğer mali yöneticiler için profesyonel fırsatları genişleterek, tüm kullanıcılar için finansal bilgilere değer katacaktır (Zhao vd. 2004: 390). Sürekli denetimin maliyetleri azaltması ve zaman tasarrufu sağlaması yoluyla denetim verimliliğinin geliştirilmesi adına birçok faydası bulunmaktadır (Majdalawieh vd., 2012: 305).

Sürekli denetimin uygulanması, mevcut denetim faaliyetleri sırasında ortaya çıkması muhtemel denetim israflarının da önemli derecede önüne geçilmesini kolaylaştırmaktadır. Ortaya çıkabilecek söz konusu denetim israfları genel olarak yedi başlıkta toplanabilir. Bu başlıklar aşağıda sıralanmaktadır (Searcy ve Woodroof, 2003).

Aşırı denetim: Bu durum, işletmeler denetim riski ve önemlilik değerlendirmelerine göre gerekenin ötesinde denetim prosedürleri uyguladığında ortaya çıkmaktadır. Sonuçta denetimde zaman ve maliyet israfı ortaya çıkar.

Beklemeler: Denetçinin faaliyetlerini gerçekleştirmek için ihtiyaç duyduğu verileri beklemek zorunda kalmasıdır. Bekleme durumuna genellikle veri ve insan gücü yetersizliği neden olmaktadır.

Zaman Kaybı: Geleneksel denetim israflarının en önemli noktası gecikmelerin yaşanmasıdır. Raporlama döneminin sonu ile denetim raporlarının düzenlenmesi arasındaki gecikmeler bu duruma örnek verilebilir.

Denetim Süreci: Bu denetim israfı, denetim sürecinin kendi yetersizliklerinden kaynaklanmaktadır. Planlama adımı raporlamaya kadar ortaya çıkabilecek etkin olmayan potansiyel alanlardır. Denetim sürecindeki israf nedenlerinden bazıları deneyimsiz personel, yetersiz veri ve gereksiz denetim adımlarıdır.

Çalışma Süreci: Denetim süreci, baştan sona sorunsuz işleyen bir süreç değildir. Kimi zaman süreç boyunca ek maliyetlere yol açabilecek birtakım duraksamalara ya da sürecin yeniden başlatılmasına sebep olan durumlara rastlamak mümkündür.

Gözden Geçirme Süreci: Bu süreç temelde bir kalite kontrol önlemidir. Sürekli denetim gözden geçirme sürecini otomatikleştirebilir ve kısaltabilir.

Hatalar: Gözden geçirme süreci ne kadar iyi işlerliğe sahip olsa da denetim sürecinde bazı hatalar meydana gelebilir. Hatalar fark edildiğinde bunları düzeltmek için ekstra bir çalışma süreci gerekmektedir.

Sürekli denetim, teknolojiden yararlanmak suretiyle sürekli şekilde ve kaynakları israf etmeden denetim yapılmasına olanak tanımaktadır. Çünkü bu denetim yaklaşımında denetim faaliyetlerinin büyük bir kısmı otomatikleştirilmiştir (Searcy ve Woodroof, 2003).

Sürekli denetimin avantajı, teknolojideki gelişmelerle birlikte daha güçlü işlemciler ve artan bant genişliği ile her işlemin kontrol edilebilmesidir (Flowerday ve Solms, 2005: 15). Bu sayede sürekli denetim, haftalık, günlük ve hatta anlık sürelerde örneklemeye gereksinim duymaksızın tüm bilgileri denetlemeye imkân sağlamaktadır (Orhan ve Serçemeli, 2015: 85-86). Sürekli denetim uygulamalarının önemli faydalarından biri, denetim faaliyetlerinin maliyetlerini düşürmesidir. Sürekli denetim, verilerinin çok büyük bir yüzdesini (hatta yüzde 100'e kadar) bilgisayar teknolojisi ile manuel testlerden çok daha hızlı ve verimli bir şekilde test edilebilmesini sağlar. Dolayısıyla sürekli denetim, denetçilerin işlemlerin ve hesap bakiyelerinin manuel olarak incelenmesi için harcadıkları süreyi ve maliyetleri azaltabilmektedir. Ayrıca, denetçilerin işletmenin sektörünü ve iç kontrol yapısını anlamaya daha fazla odaklanmasına izin vererek mali denetimlerin kalitesinin de artırılmasına destek olur (Rezae vd., 2001: 151).

Sürekli denetimin işletmeler için sağladığı diğer önemli ek fayda, hata ve hile durumlarının önemli ölçüde azaltılması, operasyonel verimliliğin artması ve maliyet tasarrufu ile gelir kaybının azalması ve bu sayede sonuçların iyileştirilmesidir. Sürekli denetim yaklaşımını ve yaklaşımın bir gereği olan kontrollerin izlenmesini tam olarak benimseyen işletmeler genellikle hızlı bir yatırım getirisi elde ettiklerini fark etmektedirler. Özetle sürekli denetim uygulamalarının beklenen faydaları şu konuları içermektedir (Corderre, 2005: 11).

- Riskleri azaltma becerisinin artması.
- İç kontrolleri değerlendirme maliyetinde azalma.
- Mali sonuçlara olan güvenin artması.
- Mali işlemlerde iyileştirmeler.
- Mali hatalarda ve hile olasılığında azalma.

5. Sürekli Denetim Süreci

Sürekli denetim sisteminin başarılı bir şekilde kurulabilmesi ve yürütülebilmesi için bir takım kritik aşamalar söz konusudur. Söz konusu bu aşamalar iyi planlanmalı ve yürütülmelidir. Ayrıca üst yönetimin ya da denetim komitesinin

desteğinin alınması da sistemin başarısı için büyük bir öneme sahiptir. Aşamalar, üç ana başlık olarak hazırlık aşaması, uygulama aşaması, izleme ve revize etme aşaması olarak sıralanabilir. Her bir başlık kendisini ilgilendiren çeşitli alt faaliyetlerden oluşmaktadır (Sevimli, 2009).

Rezaee vd. (2001)'e göre sürekli denetim beş aşamadan oluşmaktadır. Bunlar;

1. Analitik prosedürleri de dahil ederek bir denetim sözleşmesinin planlanması,
2. Kontrol testlerinin performansı ve kontrol riskinin değerlendirilmesi dahil olmak üzere gerçek zamanlı muhasebenin iç kontrol yapısının dikkate alınması,
3. İşlemlerin detaylarına ait geçici ve sürekli maddi doğruluk testlerinin uygulanması,
4. Hesap bakiyelerine ait yıl sonu maddi doğruluk testlerinin ve analitik prosedürleri içeren genel sonuçların sergilenmesi,
5. Denetimin tamamlanması ve denetim raporu hazırlanması' dır.

Chan ve Vasarhelyi (2018) ise denetim sürecinin aşamalarını dört ana başlıkta toplamıştır. Bu aşamalara aşağıda kısaca değinilmektedir (Chan ve Vasarhelyi, 2018: 278-279).

1. Denetim Prosedürlerinin Otomasyonu: Denetçi, sürekli denetimin uygulanabileceği bir iş süreci alanı tanımlar. Sürekli denetimin uygulanacağı ilk iş süreci alanları belirlenirken verilere ulaşılabilirlik konusu birincil öneme sahip olmalıdır. İş sürecinin tanımlanmasının ardından denetçi, resmileştirilebilen ve otomatikleştirilebilen izleme ve test türlerini belirlemek için daha önce mevcut olan denetim prosedürlerini inceler.

2. Verilerin Modellenmesi ve Ölçüt Geliştirme: Veri modelleme, gelecekteki işlem verilerini ve hesap bakiyelerini değerlendirmek için ölçütler geliştirmek için kullanılır. Ölçütler, denetlenmiş geçmiş veriler üzerinde tahmin, sınıflandırma, ilişkilendirme veya kümeleme teknikleri kullanılarak oluşturulur. Veri modellemenin amacı, olağandışı olarak kabul edilebilecek gelecekteki işlem verilerini veya hesap bakiyelerini ayırt etmek veya tahmin etmek için analitik modelleri ve algoritmaları çalıştırmaktır. Veri modelleme süreci, denetlenen geçmiş verileri iki veri setine bölünmesinden oluşmaktadır. Bunlar; eğitime ve doğrulamadır. Eğitim seti, işlemler ve hesap bakiyelerinin ölçümüne ilişkin ölçütler oluşturmak üzere analitik bir model veya algoritmanın çalıştırılması için kullanılır. Doğrulama seti ise çalıştırılan analitik modelin doğruluğunu ve performansını test etmek ve ölçmek için kullanılır.

3. Veri Analizi: Veri analizi, iç kontrolleri, işlem ayrıntılarını ve hesap bakiyelerini belirlenen ölçütlere göre değerlendirmek için kullanılır. Sürekli kontrollerin izlenmesinde, kurala dayalı analizler çalışanların eylemlerini ihlallere yönelik iç kontrol politikaları ile karşılaştırır. Sürekli veri güvencesi için, denetlenmiş işlem ayrıntıları ve hesap bakiyeleri, sapmalar veya olağandışlıklar için veri modelleme aşamasında geliştirilen ölçütlerle karşılaştırılır. İç kontrol ihlallerini veya diğer olağandışlıkları içeren işlemler, istisna olarak işaretlenir ve gerçek zamanlı olarak durdurulabilir ya da askıya alınabilir. İşaretlenen her istisna için, sorunun ayrıntılarını gösteren bir rapor oluşturulur. Bu noktada denetçi, istisna raporu ayrıntılarını değerlendirir ve daha fazla araştırma yapıp yapmamaya karar verir.

4. Raporlama: Sürekli denetim sistemi herhangi bir istisna raporu oluşturmuyor ise, mali bilgilerin maddi hatalar, eksiklikler ya da hileler içermediği varsayılır. Belirgin maddi istisnaların olmaması durumunda, temiz bir denetim görüşü / raporu yayınlanabilir ve sistem tarafından güvence seviyesi korunabilir.

Sürekli denetim sürecinin, değişen ve rekabet içerisinde olan iş ortamının dinamikleriyle başa çıkabilmesi için sürekli olarak ayarlanması gerekmektedir. Ortaya çıkan çevresel tehditler veya yasal ya da düzenleyici ortamda yaşanan değişiklikler denetçilerin özellikle izleme ve denetleme süreçlerini de sürekli şekilde güncellemesini gerektirmektedir. Bu anlamda sürekli denetim sürecinin değişen koşullara uygun şekilde ayarlanması için sürekli denetim kavramının değişim yönetimi süreçlerine de dahil edilmesi önemlidir (Lins vd., 2018: 899).

6. Sürekli Denetimi Uygulamada Yaşanabilecek Zorluklar

Sürekli denetim yaklaşımının benimsenerek işletmede uygulanmasını sağlamak ve yaklaşımdan beklenen faydaları elde edebilmek için bazı noktaların göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Coderre, 2005: 2).

- Öncelikle sürekli denetim yaklaşımının işletmede uygulanması için denetim komitesinin ve üst yönetimin desteği sağlanmalıdır.
- Farklı bilgi sistemlerinde bulunan verilere erişmek, bunları işlemek ve analiz etmek için gerekli teknolojiye ve teknik yeterliliğe sahip olunmalıdır.
- Uygun analitik yazılım araçlarının kullanılması ve denetim ekibindeki uzmanlığın geliştirilmesi ve sürdürülmesi de dahil olmak üzere denetim projelerini desteklemek için gereken veri analizi teknikleri uygulanmalıdır.
- Yönetimin sürekli izleme sistemini benimsemesi ve bu sistemi işletme içerisinde kurması sağlanmalıdır.

- Risk odaklı denetim planlamasına yönelik entegre ve tutarlı bir yaklaşımın parçası olarak sürekli denetimin işletmede benimsenmesi sağlanmalıdır.
- Sürekli denetim sonuçlarını doğru bir şekilde yönetebilmek için gereken raporlama ve geribildirim sistemi kurulmalıdır. Yönetime bildirilen denetim bulguları üzerinde uygun önlemlerin alınması ve sürekli denetim sonuçlarının, kontrollerin izlenmesi, performans ölçümü ve kurumsal risk yönetimi gibi faaliyetlerin değerlendirilerek yönetim tarafından dikkate alınması sağlanmalıdır.

Şüphesiz geleneksel denetim yaklaşımından uzaklaşılarak sürekli denetim yaklaşımına geçiş sürecinde işletmelerin karşılaşılabileceği birtakım engel ve güçlükler de söz konusu olabilecektir. Sürekli denetim yaklaşımının benimsenerek işletmede kurulması ve beklenen faydayı sağlamasına yönelik göz önünde bulundurulması gereken noktalara değinilmesinin ardından yaklaşımın uygulanmasında ortaya çıkabilecek zorluklardan da bahsetmek yerinde olacaktır.

Sürekli denetim uygulamaları kolay görünmesine rağmen bazen uygulama sürecinde engeller ile karşılaşmak olasıdır. Örneğin, çalışanların sürekli denetim uygulamalarından önce deneyimlediği sistem, sürekli denetim sisteminden farklı olduğunda gereksinimleri karşılamak için geçici çözümler geliştirildikçe, iş uygulamalarının olması gerekenden sapma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Farklılık yeterince şiddetli hissedildiğinde, kurulan sistemin yapılan işi desteklemesini sağlamak için sistemin yeniden değiştirilmesi konusu dahi gündeme gelebilmektedir (Borthick, 2012: 160). Ayrıca teknolojik bilgi ile bağlantısı çok yakın olan sürekli denetim yaklaşımı ve yaklaşımın gerektirdiği eşzamanlı izleme teknikleri sundukları pek çok faydaya rağmen birtakım sorunları da zaman zaman içerisinde barındırabilmektedir. İşletmelerde benimsenen sürekli denetim yaklaşımları yazılım ve donanım sistemlerinde önemli ve büyük değişiklikler gerektirebilmektedir. Ayrıca süreçte kullanılacak bilgilerin elde edilmesi, kaydedilmesi, işlenmesi, depolanması ve raporlanması adımlarında yüksek derecede otomasyona ihtiyaç duyulmaktadır. İşletmede iyi yönetilen teknolojik sistemler var olmadan yapıyı sağlıklı bir şekilde işletmek mümkün olmayacaktır. Ancak bahsedilen yoğun teknolojik imkanlara sahip işletme sayısı ne yazık ki çok fazla değildir. İlaveten söz konusu teknolojik sistemleri yönetebilecek ve ortaya çıkabilecek sorunlara çözüm üretebilecek yetkin ve eğitimli çalışanların varlığı süreçte önem arz eden bir diğer konudur. Tüm bu sayılan noktalar uygulama maliyetlerinin artmasına da neden olabilmektedir (Debreceeny vd., 2003: 172).

Bahsi geçen zorluklara ek olarak uygulamada sürekli denetimin yaygın olarak benimsenmemesinin öne sürülen bazı nedenleri arasında; yeni uygulamaların

eski, süregelen denetim uygulamalarının performansını yavaşlatabileceği konusunda duyulan endişe, veri tabanını yöneten kişiler ile denetçiler arasındaki karşılıklı güven ve kontrol bağımlılığının idaresi konusunda yaşanması muhtemel zorluklar, uygulama sürecinde katlanması gereken birtakım uygulama ve bakım giderleri, piyasada uygulamayı sağlıklı yürütebilmek için gerekli bilgi ve teknik uzmanlığın eksikliği ve denetim yaklaşımının değişmesine karşı olan isteksiz tavır sayılabilmektedir (Davidson vd., 2013: 45).

Sonuç

Sürekli denetim, verilerin gerçek zamanlı olarak ve örnekleme ihtiyacı duyulmaksızın tamamının denetlenmesine olanak sağlayan bir denetim yaklaşımı olmaktadır. Sürekli denetimin sağladığı bu olanak sayesinde kontrol düzeyi oldukça yüksek seviyelere taşınırken güvenilirlik de buna paralel olarak artmaktadır. Bu noktada özellikle geçmiş yıllarda ortaya çıkan şirket skandalları sonucu şirketlerin mali nitelikteki verilerine ve denetim süreçlerine olan güvenin derinden sarsılması nedeniyle oluşan güvensizlik ortamının söz konusu bu denetim yaklaşımı ile azaltılabilmesi ve hatta ortadan kaldırılması düşünülmektedir.

Öte yandan sürekli denetim tam gücüne ve kendisinden beklenen faydalara ancak işletmeler gerçek zamanlı analitik prosedürler geliştirebilmek için iş süreçlerini otomatikleştirerek bilgi akışlarının bu süreçlere entegre etme becerisini kazandığında ulaşacaktır. Dolayısıyla sürekli denetim yaklaşımının uygulanabilmesi için işletmelerin etkin işleyen bir otomasyon sistemine sahip olması gerekmektedir. Bu durum işletmeler için ilk başta giderleri arttıracak bir unsur olarak görülebilir ancak uzun vadede sürekli denetimin avantajlarından yararlanılması ile denetimden beklenen fayda ve verimliliğin artması, denetim süresinin kısılması, olası hata ve hilelerin tespitinin kolaylaşması, denetim kalitesinin artması, karar alma süreçlerine olumlu katkısı vb. gibi pek çok açıdan katkı sağlaması nedeniyle söz konusu gider unsurlarına işletmelerin katlanmasına şüphesiz degecektir.

Bilgi teknolojilerinin hızla değişmesi, iş süreçlerinin yoğun karmaşıklığı, teknolojide yaşanan hızlı değişim ve dönüşümler işletmelerin yapılarını da etkilemiş ve dijital çağa ayak uydurabilen işletmeler artık hem hayatta kalabilir hem de rekabet edebilir duruma gelmiştir. Tüm bu gelişmelerin denetim faaliyetlerine de yansması sonucu denetçilerin denetim için yeni metodolojiler ve süreçler geliştirmeleri gerektiği gün yüzüne çıkmıştır. Bu çalışmada tüm yönleriyle detaylı şekilde açıklanmaya çalışılan sürekli denetim yaklaşımı, yaşanan bu değişimlere yanıt vermek için geliştirilen hem iç hem de dış denetimde uygulanabilen süreçlerden biri olabilir. Bu nedenle sürekli denetim kavramı denetimin değişen yönü olarak nitelendirilebilir.

Kaynaklar

1. Aboa, Y. P. J. D. (2014), Continuous Auditing: Technology Involved, *East Tennessee State University Undergraduate Honors Thesis*.
2. Acar, D., Öztürk, M. S. & Usul, H. (2016). Dijital Ortamda Denetim: Sürekli Denetim. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21 (Muhasebe Denetimi Özel Sayısı), 1561-1571.
3. Ağca, A. (2006). Sürekli Denetim: Denetimde Bir Devrim mi Yoksa Bir Hayal mi?. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 8(1), 63-78.
4. Alles, M. G., Tostes, F., Vasarhelyi, M. A. & Riccio, E. L. (2006). Continuous Auditing: The USA Experience and Considerations for Its Implementation in Brazil. *JISTEM-Journal of Information Systems and Technology Management*, 3(2), 211-224.
5. Alles, M., Brennan, G., Kogan, A. & Vasarhelyi, M. A. (2018). Continuous Monitoring of Business Process Controls: A Pilot Implementation of a Continuous Auditing System at Siemens. In Continuous Auditing. <https://doi.org/10.1108/978-1-78743-413-420181010>.
6. Amin, H. M. G. & Mohamed, E. K. A. (2016). Auditors' Perceptions of the Impact of Continuous Auditing on the Quality of Internet Reported Financial Information in Egypt. *Managerial Auditing Journal*, 31(1), 111-132. <http://dx.doi.org/10.1108/MAJ-01-2014-0989>.
7. Aquino, C. E. (2008). Six Steps to an Effective Continuous Audit Process. <https://iaonline.theiia.org/six-steps-to-an-effective-continuous-audit-process>. Erişim Tarihi: 01.04.2021.
8. Avunduk, H. & Kızılgın, M. (2020). Büyük Veri ve Sürekli Denetimde Veri Analizi. *Dijital Çağda İşletmecilik Dergisi*, 3(1), 76-83.
9. Bibi, W. F. (2010). Continuous Auditing: The Basics, Reality and the Future. http://www.bibiconsulting.net/Continuous_audit_Article.pdf. Erişim Tarihi: 02.04.2021.
10. Borthick, A. F. (2012). Designing Continuous Auditing for a Highly Automated Procure-to-Pay Process. *Journal of Information Systems*, 26(2), 153-166. DOI: 10.2308/isys-50233.
11. Bozkurt, P. (2013). Denetim Kavramı ve Denetim Anlayışındaki Gelişmeler. *Denetişim*, 12, 56-62.
12. Brown, C. E., Wong, J. A. & Baldwin, A. A. (2007). A Review and Analysis of the Existing Research Streams in Continuous Auditing. *Journal of Emerging Technologies in Accounting*, 4(1), 1-28.
13. Cankar, İ. (2006). Denetimin Yeni Paradigması: Sürekli Denetim. *Sayıştay Dergisi*, 61, 69-81.

14. Chan, D. Y. & Vasarhelyi, M. A. (2018). Innovation and Practice of Continuous Auditing. *In Continuous Auditing*. 271-283. <https://doi.org/10.1108/978-1-78743-413-420181013>.
15. Chou, C. L., Du, T., & Lai, V. S. (2007). Continuous Auditing with A Multi-Agent System. *Decision Support Systems*, 42(4), 2274–2292. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2006.08.002>.
16. Coderre, D. (2005). Continuous Auditing: Implications for Assurance, Monitoring, and Risk Assessment, Global Technology Audit Guide. The Institute of Internal Auditors, USA.
17. Davidson, B. I., Desai, N. K. & Gerard, G. J. (2013). The Effect of Continuous Auditing on the Relationship between Internal Audit Sourcing and the External Auditor’s Reliance on the Internal Audit Function. *Journal of Information Systems*, 27(1), 41-59.
18. Debreceny, R., Gray, G. L., Tham, W. L., Goh, K. Y. & Tang, P. L. (2003). The Development of Embedded Audit Modules to Support Continuous Monitoring in the Electronic Commerce Environment. *International Journal of Auditing*, 7(2), 169–185. <https://doi.org/10.1111/1099-1123.00067>.
19. Erdoğan, M. (2011). Muhasebe, Denetim ve Bağımsız Denetimin Gerekliliği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 3(1), 51-63.
20. Erturan, İ., & Ergin, E. (2018). Dijital Denetim ve Dijital İkiz Yöntemi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20 (4), 810-830. <http://dx.doi.org/10.31460/mbdd.395261>.
21. Flowerday, S. & Solms, R. (2005). Continuous Auditing: Verifying Information Integrity and Providing Assurances for Financial Reports, *Computer Fraud & Security*, 2005(7), 12-16. [https://doi.org/10.1016/S1361-3723\(05\)70232-3](https://doi.org/10.1016/S1361-3723(05)70232-3).
22. Griffiths P. (2005). Risk-Based Auditing, England: Gower Publishing.
23. Haftacı, V. (2018). Muhasebe Denetimi. Umuttepe Yayınları, 5. Baskı.
24. Kaldırım, Y. & Kaldırım, Z. (2018). Gerçek Zamanlı Güvence, Kontrol ve Raporlama Aracı: Sürekli Denetim. Uluslararası Akademik Forum 2018, 296-312, İç Denetim Enstitüsü Yayınları Yayın No:15.
25. Kaval, H. (2005). Muhasebe Denetimi. Gazi Kitabevi, 3. Baskı.
26. Kogan, A. Sudit, E. F. & Vasarhelyi, M. A. (2018). Continuous Online Auditing: A Program of Research. *Continuous Auditing*, 125–148. doi:10.1108/978-1-78743-413-420181006.
27. KPMG (2008). Continuous Auditing and Continuous Monitoring: Transforming Internal Audit and Management Monitoring to Create Value. <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/kz/pdf/cacm-brochure.pdf>. Erişim

Tarihi 02.04.2021.

28. Lins, S., Schneider, S. & Sunyaev, A. (2018). Trust is Good, Control is Better: Creating Secure Clouds by Continuous Auditing. *IEEE Transactions on Cloud Computing*, 6(3), 890-903. <https://doi.org/10.1109/TCC.2016.2522411>.
29. Majdalawieh, M., Sahraoui, S. & Barkhi, R. (2012). Intra/Inter Process Continuous Auditing (IIPCA), Integrating CA within An Enterprise System Environment. *Business Process Management Journal*, 18(2), 304-327. <http://dx.doi.org/10.1108/14637151211225216>.
30. Orhan, M. S. & Serçemeli, M. (2015). İç Denetim Stratejisinde Sürekli Denetimin Uygulanabilirliğine İlişkin Bir Araştırma. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 83-110.
31. Özer, G., Günlük, M. & Okutan, K. (2018). İç ve Bağımsız Denetçiler Arasındaki İlişkilerin, Üst Yönetim Desteğinin ve İç Denetimin Bağımsızlığının İç Denetimin Etkinliği Üzerindeki Etkileri. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20, 590-613.
32. Rezaee, Z., Elam, R. & Sharbatoghlie, A. (2001). Continuous Auditing: The Audit of The Future. *Managerial Auditing Journal*, 16(3), 150–158.
33. Rezaee, Z., Sharbatoghlie, A., Elam, R. & McMickle, P. L. (2002). Continuous Auditing: Building Automated Auditing Capability. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 21(1), 147-163.
34. Russel, J. P. (2012). *The ASQ Auditing Handbook*. Milwaukee: ASQ Quality Press.
35. Sabău, A. S., Sabău, E. M., Sgârdea, F. M. & Budacia, L. C. G. (2011). Fundamentals of Continuous Auditing and Monitoring in Enterprise Resource Planning Systems. *In Proceedings of the 12th WSEAS International Conference on Mathematics and Computers in Biology, Business and Acoustics*, 45-48.
36. Searcy D. W. L. & Woodroof J. B. (2003). Continuous Auditing: Leveraging Technology. *The CPA Journal*, 73(5). <http://archives.cpajournal.com/2003/0503/dept/d054603.htm>. Erişim Tarihi: 02.04.2021.
37. Searcy, D.W., Woodroof, J. & Behn, B. (2003). *Continuous Audit: The Motivations, Benefits, Problems, and Challenges Identified by Partners of a Big 4 Accounting Firm*, Proceedings of the 36th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS'03).
38. Selimoğlu S. K. (2005). Denetim Olgusunun Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP) Sistemleriyle Bütünleştirilmesi. *I. Uluslararası Muhasebe Denetimi Sempozyumu ve VII. Türkiye Muhasebe Denetimi Sempozyumu*,

İstanbul SMMMÖ.

39. Sevimli, A. (2009). Sürekli Denetim: Dünü Anla, Bugünü Değerlendir, Geleceği Denetle. <http://www.dunya.com/gundem/dunu-anla-bugunu-degerlendir-gelecegi-denetle-haberi-84036> Erişim Tarihi: 01.04.2021.
40. Tamay, G. (2010). Sürekli Denetim Sürekli Gözetim. *KPM Gündem Risk Yönetimi ve Uyum Hizmetleri Özel Sayısı*, Temmuz-Eylül, 14-15.
41. Türedi, H., Zor, Ü. & Gürbüz, F. (2015). Risk Odaklı İç Denetim. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 66, 1-20.
42. Vasarhelyi, M. A., Alles, M. & Williams, K. T. (2010). Continuous Assurance for the Now Economy. Sydney, Australia: Institute of Chartered Accountants in Australia.
43. Warren, D. & Smith, M. (2006). Continuous Auditing: An Effective Tool for Internal Auditors. *Internal Auditing*, 21(2), 27-35.
44. Yanık, S. & Karataş, M. (2017). Denetim Raporlarının Geleceği: Yeni Düzenlemeler ve Ülke Uygulamaları. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 73, 1-26, DOI: 10.25095/mufad.396739
45. Yüksel, F. (2019). Sürekli Denetim, Entegre Raporlama'nın Sürekli Denetimi. *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*. 1(2), 141-155.
46. Zhao, N., Yen, D. C. & Chang, I. C. (2004). Auditing in the E-Commerce Era. *Information Management & Computer Security*, 12(5), 389 – 400.

● Bölüm-7 ●

**AKILLI KENTLERİN AKILLI EKONOMİ VE
GİRİŞİMCİLİK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

*Rukiye Gizem ÖZTAŞ KARLI¹
Gülşay ŞENER UZCAN²*

1 Arş. Gör. – Bartın Üniversitesi Mühendislik Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, roztaş@bartin.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0999-418X

2 Öğr. Gör. Dr. - Bartın Üniversitesi Bartın Meslek Yüksekokulu, gsener@bartin.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-5700-7102

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) kentsel büyüme, insanlar ve işletmeler üzerinde önemli bir etkisi bulunmaktadır (Eger, 2009). Kentleşme, küreselleşme ve gelişen teknoloji ile birlikte akıllı kent konseptine olan ilgi de oldukça artmaktadır (Tranos ve Gertner, 2012). Kent sakinleri, akıllı kentlerde daha iyi yaşam kalitesine sahip olmayı arzulamaktadır. Devlet ve politika yapımcılar da geleceğin kentleri için yüksek teknoloji altyapılarına dayanan ekonomik politikalar tasarlayarak bireylerin yaşam kalitesini iyileştirme yönünde çaba harcamaktadırlar (Bakici vd., 2013). Akıllı kentler; mekânsal planlama (Chapin, 2012), bilgi ekonomisi (Zygiaris, 2013), kentsel teknoloji (Allwinkle ve Cruickshank, 2011; Caragliu, 2011), pazarlama (Doel ve Hubbard, 2002) ve ekonomik coğrafya (Bunnell ve Coe, 2001) gibi alanları içeren disiplinler arası bir araştırma alanıdır (Richter vd., 2015).

Günümüzde bir şehrin rekabet gücü, yenilikçiliği ve ekonomik gücü tarafından belirlenmektedir. Bu kapsamda gelişmekte olan daha küçük yerleşimler de BİT altyapısı kurarak küresel dünyada yer edinebilme fırsatına sahip olacaktır. Bu da göstermektedir ki bir akıllı kentte diğer kentlere kıyasla daha yüksek girişimcilik faaliyetine katkıda bulunan daha fazla iş yeri yaratılmaktadır (Bakici vd., 2013; Doel ve Hubbard, 2002). Hatta akıllı kent kavramı bile aslında diğer ortaya çıkan kent kavramlarına göre daha girişimcidir.

Akıllı kent teriminin tanımları doğrultusunda çeşitli kuruluşlar tarafından akıllı kentleri değerlendirmek için modeller geliştirilmiştir. Bu ölçütler zamanla akıllı kent girişimlerini değerlendirmek amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Bu modellerde yer alan çeşitli ölçütlerden biri olan girişimcilik, bir kentin akıllılık seviyesini değerlendirmek için kullanılan ana parametrelerden birisidir. Girişimcilikle ilgili konuları ele alan çeşitli modellerden bazıları aşağıda yer almaktadır (Barba-Sánchez vd, 2019):

- Birleşmiş Milletler (BM) tarafından geliştirilen Şehir Refah Endeksi; verimlilik endeksi sermaye yatırımı, kayıtlı / kayıt dışı istihdam oranı, enflasyon, ticaret, tasarruf, ihracat / ithalat ve hane halkı geliri / tüketimi değişkenleri üzerinden değerlendirme yapmaktadır (UN-Habitat, 2016).
- Akıllı Kentler Raporu'nda orta ölçekli Avrupa kentlerinin sıralamasında (Giffinger vd., 2007), akıllı ekonomi boyutu altında yer alan; yenilikçi ruh, girişimcilik, ekonomik imaj ve ticari markalar, üretkenlik, işgücü piyasasının esnekliği, uluslararası yerleşiklik ve dönüştürme yeteneği göstergeleri yer almaktadır.
- ISO 37120 Toplulukların Sürdürülebilir Gelişimi/ Şehir Hizmetleri ve Yaşam Kalitesi Göstergeleri Standartı'nın 5. bölümünde sadece ekonomiye

ilişkin bilgiler yer almaktadır (ISO, 2020).

- Danışmanlık hizmetleri firması IDC iki temel kavram etrafında inşa edilen kendi akıllı kent değerlendirme modelini geliştirmiştir. Bunlar akıllı boyut (akıllı devlet, akıllı binalar, akıllı hareketlilik, akıllı enerji ve çevre ve akıllı hizmetler) ve kolaylaştırıcı güçlerdir (insanlar, ekonomi ve BİT). Model, kentlerin akıllılığını derecelendirmek için kullanılmaktadır (International Data Consulting, 2020).

Bu modeller, akıllı kentler ile girişimcilik arasındaki ilişkiyi geniş bir şekilde ele almakta ve girişimciliğin önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmanın amacı, akıllı ekonominin bir bileşeni olan girişimcilik kavramının akıllı kentlerin ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve ekonomik büyümesinde önemli bir rol oynadığını vurgulamaktır. Bu çalışma literatür taramasına dayanmakta olup; literatür taraması sonucunda akıllı ekonomi bağlamında akıllı kentlerde olması gereken 6 temel özellik belirlenerek, akıllı kent ve girişimcilik arasındaki ilişki bu özellikler üzerinden kuramsal bir çerçeve kapsamında sunulmaktadır. Bu çalışmanın, girişimcilik ve akıllı kentlere ilişkin özellikle ulusal literatürdeki boşluğun doldurulmasına yönelik katkılar sunması beklenmektedir.

AKILLI EKONOMİ VE GİRİŞİMCİLİK

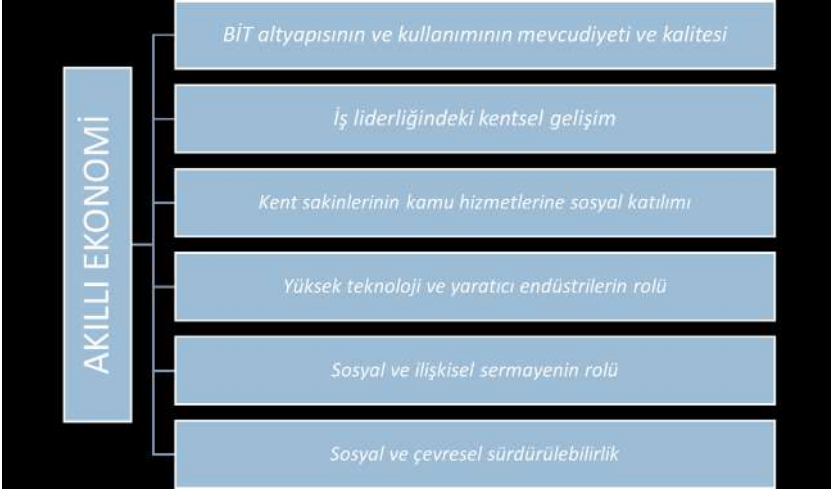
Akıllı kentler, Avrupa Birliği (AB) tarafından da kabul edilen “Smart Cities Wheel” modeline göre; akıllı çevre, akıllı hareketlilik, akıllı ekonomi, akıllı yönetim, akıllı yaşam ve akıllı insan olmak üzere altı temel bileşenden oluşmaktadır (Çelikyay ve Öztaş, 2018). Akıllı ekonomi bileşeni, ekonomik rekabet gücü ile ilgili olup; yenilik, girişimcilik, ekonomik imaj, verimlilik ve işgücü piyasası esnekliği, yerel ve uluslararası pazarlara entegrasyon ve dönüştürme becerisini içermektedir (Giffinger, 2011). Literatürde akıllı ekonomiye ilişkin çeşitli tanımlar bulunmaktadır. Bu tanımlardan bazıları Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Akıllı ekonomiye ilişkin tanımlar

Yazar	Tanım
Torres vd., 2005	Akıllı ekonomi, yenilik ve teknolojilerin en önemli itici güç olarak kabul edildiği bilgi ekonomisini içermektedir.
Hollands, 2008	Akıllı ekonomi, yeni işletmelerin ilgisini çekmek ve mevcut işletmeleri korumak için kentte elverişli bir iş ortamı yaratan, iş liderleri tarafından karakterize edilen ekonomiyi içermektedir.
Dirks ve Keeling, 2009	Akıllı ekonomi, şirketlerin faaliyetlerinde, yeni akıllı iş süreçlerinde ve akıllı teknoloji sektöründe BİT kullanımını içermektedir.
Caragliu vd., 2011	Bir kent, insan ve sosyal sermaye ile geleneksel (ulaşım) ve modern (BİT) iletişim altyapısına yatırımlar yaptığında, katılımcı yönetim yoluyla doğal kaynakları akıllıca bir şekilde yönettiğinde, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi ve yüksek bir yaşam kalitesini teşvik ettiğinde akıllıdır.
Davies ve Mullin, 2011	Akıllı ekonomi yeşil bir ekonomidir; endüstrideki karbondioksit miktarının azaltılmasını teşvik etmekte ve “temiz ekonomiye” yatırım yapmayı önermektedir.
Giffinger, 2011	Akıllı ekonomi, ekonomik rekabet gücü ile ilgili olup; yenilik, girişimcilik, ekonomik imaj, verimlilik ve işgücü piyasası esnekliği, yerel ve uluslararası pazarlara entegrasyon ve dönüştürme becerisini içermektedir.
Schaffers vd., 2011	Akıllı ekonomi, işletme ekonomisi ile yeniliği birleştirmektedir. Akıllı ekonomi; fikirleri değerli süreçlere, ürünlere ve hizmetlere dönüştüren insan sermayesinin bilgi, beceri ve yaratıcılığının kullanılmasıyla karakterize edilmektedir. Akıllı ekonomi aynı zamanda “yeşil şirketler” geliştirerek “yeşil ekonominin” yaratılmasına odaklanmaktadır.
Alawadhi, vd., 2012	Akıllı bir kentin ekonomisi; ekonomik zorlukların üstesinden gelme, yeni işler yaratma, bölgesel çekiciliği ve rekabet gücünü artırma becerilerini içermektedir.
Auci ve Mundula, 2012	Kentsel verimlilik, kentin zekâsı ile tanımlanmaktadır. Çünkü etkili işleyen bir kent vasıflı bir iş gücünü, yeni işletmeleri, öğrencileri, turistleri ve bireyleri çekmektedir.
Ariffin, 2012	Akıllı ekonomi; yenilik, girişimcilik, fikri mülkiyet, verimlilik ve işgücü piyasası esnekliği alanlarında rekabetçidir ve küresel pazarlara entegre olmaktadır.
Anttiroiko vd, 2014	Akıllı ekonomi, üretim, dağıtım ve tüketimde yeni iş birliği modelleri geliştiren bir ağ ekonomisidir.
Bakici vd., 2013	Akıllı ekonomi; ağlar aracılığıyla yeniliği geliştirmek, uygulamak ve teşvik etmek için yenilik kümelerinin kurulmasını ve işletmeler, araştırma kurumları ve vatandaşlar arasında karşılıklı iş birliğini içermektedir.
Zygiaris, 2013	Akıllı ekonomi, yenilikçi çözümlerin geliştirilmesi ve uygulanması için mevcut kaynakları kullanma becerisidir.

Bu çalışmada ise akıllı ekonomi bağlamında akıllı kent kavramı: “Yaratıcı vatandaşlar ve kurumların bir sonucu olarak yüksek oranda öğrenme ve yenilikten etkilenen, ekonomik büyüme ve yüksek bir yaşam kalitesi elde etmek amacıyla dijital altyapıya sahip, doğal kaynakların kıtlığını göz önünde bulunduran yerleşimler” olarak tanımlanmaktadır (Caragliu vd., 2011; Giffinger vd., 2007; Hollands, 2008; Komninos, 2006; Richter vd., 2015).

Akıllı ekonomi bağlamında akıllı kentlerde olması gereken 6 temel özellik (Şekil 1) bulunmaktadır (Hollands, 2008; Kummitha, 2019; Richter vd., 2015).

Şekil 1: Akıllı ekonomi bağlamında akıllı kentlerde olması gereken özellikler.

Çalışma kapsamında bu özellikler girişimcilik bağlamında değerlendirilmektedir:

- Akıllı kentlerde ***BİT altyapısının ve kullanımının mevcudiyeti ve kalitesi yüksektir*** (Kourtit vd., 2012). Bu durum yüksek kaliteli sabit altyapı ve veri tabanlarının kullanılabilirliğine imkân sunmaktadır (Schaffers vd., 2011). Yaratıcı endüstriler ve dijital medya alanında gelişen şirketler, yüksek kaliteli BİT altyapısını kullanmaktadır (Hollands, 2008). Büyük veriler, yeni iş fırsatları doğurmaktadır. Bu verilerin hazırlanması ve daha sonra kullanılmak üzere gerekli bilgilerin çıkarılması gerekmektedir. Bu bilgiler daha sonra şirketlere, kurumlara veya yeni uygulamalar yoluyla vatandaşlara sunulmaktadır. Büyük şirketler zaten bu fırsatlardan yararlanmaya çalışmaktadır (IBM, 2013).

Diğer yandan yüksek kaliteli BİT altyapısı, akıllı kentlerde verimliliği artırmakta, sosyal gelişmeye ve kentsel büyümeye katkıda bulunmaktadır (Caragliu vd., 2011; Hollands, 2008; Komninos, 2006). BİT altyapısı, yerel ve bölgesel düzeydeki girişimciler için engelleri azaltmakta ve yeni fırsatlardan yararlanmalarına imkân tanımaktadır. Akıllı kent girişimi ve BİT odaklı şirketler arasında kurulan bağlantı ile akıllı kent teknolojilerinin oluşturulması, kurulması ve uygulanmasında ortak bir stratejik bakış açısının benimsenmesi kolaylaşacaktır (Paroutis vd., 2014).

- Akıllı kentin girişimci bir kent olmasıyla bağlantılı ***iş liderliğindeki kentsel gelişim*** (Jessop ve Sum, 2000), çok sayıda girişimcinin varlığını ifade etmektedir. Bu nedenle akıllı kentler, kentin yenilikçi ruhuna katkıda bulunmakta ve bilgi yayımları olan girişimciler arasında bir “sosyo-teknik ağ” (Sauer, 2012) sunmaktadır.

İş liderliğindeki kentsel gelişim, kentsel yönetimde girişimci bir perspektife doğru dönüşüm sürecini vurgulamaktadır (Kraus, 2015). Verilerin toplanması, analizi, yorumlanması ve yeni teknolojilerin kullanılması, kentsel gelişimde değişimlere neden olmaktadır (Kitchin, 2014). Bu değişimler de beraberinde girişimcilik fırsatlarını getirmektedir (Lee vd., 2013).

Kamu yatırımlarının özel sektör yatırımlarına göre ekonomik anlamda daha küçük boyutlarda ve daha etkisiz olması, akıllı kentlerde kentsel büyümeyi sağlamada özel sektör yatırımlarını önemli bir faktör haline getirmektedir. Kentsel gelişmeyi sağlamak için yerel yönetimlerin özel sektör yatırımlarını kente çekmesi gerekmektedir (Hollands, 2008). Bu doğrultuda akıllı kentler, kent planlamadaki “*klasik kümelenme*” yaklaşımı ile karşılaştırılabilir. Benzer özelliklere sahip şirketler birbirini çekmekte ve ortak noktaları olan endüstrileri veya iş kümelerini ortaya çıkarmaktadır. Benzer sosyo-ekonomik seviyeye ya da düşüncelere sahip işçilerin benzer alanlarda yaşamayı tercih etmeleri de örnek verilebilir. Akıllı kentlerde ise bu duruma üniversiteler ile aynı bölgedeki sanayi veya özel sektör iş birliği örneği verilebilir (Yiğitcanlar vd., 2008). Bu doğrultuda kümelenmeler bölge veya kent için rekabet gücünü; verimliliği artırarak, yenilikçiliği yönlendirerek ve yeni iş alanlarının çıkmasını teşvik ederek sağlamaktadır (Eraslan vd., 2009). Coğrafi yakınlık, ağ oluşturma ve uzmanlaşma yoluyla sağlanan bu faydalar nedeniyle kümelenmeler devletler ve yerel yönetimler tarafından desteklenmektedir. Devlet destekleriyle yoğunlaşan kümelenme gelişimi (aynı zamanda) neticede girişimciler için akıllı kentin çekiciliğine katkıda bulunmaktadır. Akıllı kentte bulunan şirket sayılarının artması çeşitli sektörler için iş fırsatlarını da ar-

tırmaktadır. Amerika’da bulunan Silikon Vadisi girişimcilik kümelenmesinin bir örneğidir (Stam ve Garnsey, 2007).

Lee, Hancock ve Hu (2014) ise, kamu kurumlarının güçlü kamu finansmanı oluşturarak “akıllı hizmet yeniliğini” teşvik etme konusunda katalizör bir rol oynadığını düşünmektedir. Girişimcileri ve şirketleri çekmek için devlet tarafından siber limanların, tıbbi limanların veya bilim parklarının geliştirilmesi bu role örnek olarak verilebilir (Jessop ve Sum, 2000). Ancak her iki durumda da yerel yönetimlerin kenti daha çekici kılarak özel sektör için gerekli koşulları sağlaması ve kamu-özel sektör arasındaki iş birliğini teşvik etmesi gerekmektedir (Kraus, 2015).

Girişimciler arasında oluşturulan ağlar, akıllı kentlerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Akıllı kentlerin belirli alanına yönelik toplu değişim diğer yandan geleceksel şehir planlamasını ve gelişimini de değiştirmektedir.

- ***Kent sakinlerinin kamu hizmetlerine sosyal katılımı*** vatandaşlar tarafından gelen talepleri ve bu taleplerin e-yönetişimde kullanılacak yeni uygulamalar için iş fırsatlarını ifade etmektedir. Schaffers vd., (2011)’e göre vatandaş politika yapımcılarının (citizen policymakers); somut ve kısa vadeli çözümlere, iş yaratmaya fayda sağlamaya ve KOBİ’lerin teşvik edilmesine ilgi duyması girişimcilik faaliyetinin desteğini vurgulamaktadır. Yerel yönetimler, kamu-özel-üniversite ortaklıkları ile bilgi aktarımı sağlayarak kentsel alanlarda girişimciliğe yönelik destekleyici çalışmalar yaptıkları için akıllı kentlerde önemli bir konumda yer almaktadır (Holbrook ve Wolfe, 2002). Diğer yandan “kamu-özel-insan-ortaklık” etkileşimi, halkın katılımının yüksek önemini vurgulamaktadır (Schaffers vd., 2011). Girişimcilik ve sosyal katılım söz konusu olduğunda vatandaşların katkı sunmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü vatandaş katılımından elde edilen veriler çeşitli araştırmalar için daha fazla iş fırsatı yaratmaktadır (Bakici vd., 2013). Girişimciler kadar şirketler de desteklerden ve ilgili altyapıdan yararlanmaktadır. Bu nedenle, akıllı kentlerin girişimci çekiciliğinin artması için sosyal katılıma ihtiyaç duyulmaktadır.
- ***Yüksek teknoloji ve yaratıcı endüstriler***, yüksek vasıflı iş gücünü içermekte olup mevcut ve yeni kurulacak işletmeler için ekonomik bir faktördür. Yaratıcı endüstrilerde yer alan bilgi ağları ekonomik ve kentsel büyümeyi teşvik etmektedir (Florida, 2002; Winters, 2011). Daha önce de ifade edildiği gibi akıllı kentlerde kümelenmeler bilgi aktarımını ve yayılımını teşvik etmektedir (Kourtit vd., 2012). Kümelenme ile girişimciler

arasındaki yoğun bilgi alışverişleri ve karşılıklı izlemenin sağlanmasına yönelik oluşturulan rekabetçi ortamlar, yaratıcılığı ve yenilik oranlarını artırmaktadır (Engel ve del Palacio, 2011). Bu sayede akıllı kentler, kümeleme etkisi nedeniyle daha da akıllı hale gelmektedir (Glaeser ve Berry, 2006).

Akıllı kentlerde yüksek vasıflı iş gücüne erişim diğer kentlere oranla daha fazladır (Winters, 2011). Yüksek teknoloji ve yaratıcı endüstriler çoğunlukla bilgi yoğun olduğu için akıllı kentler bu ortama çok rahat uyum sağlamaktadır. Klasik difüzyon teorisi ile desteklenen akıllı kentlerde bu bağlamda yenilikçi sistemlerin ortaya çıkması da beklenen bir durumdur. Rogers (1962)'a göre yenilikçiler; genç, iyi eğitilmiş, açık fikirli insanlar olup, üçlü sarmal modelin bir parçası olarak üniversiteler gibi kurumlar tarafından belirli bir alana çekilmektedirler.

Akıllı kentler aynı zamanda yenilikleri test etmek ve geliştirmek için yeni bir yaklaşım olan “yaşayan laboratuvarlar” ile de ilişkilidir (Schaffers vd., 2011). Yaşayan laboratuvarlar ise bir alanda iyi eğitilmiş girişimcilerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır (Sauer, 2012).

- **Sosyal ve ilişkisel sermaye**, yeni iş fırsatlarının ortaya çıkmasında önemlidir. Geliştirilen uygulamaların kullanılması için akıllı kentlerde potansiyel kullanıcıların olması gerekmektedir (Schaffers vd., 2011). Belirli bir alanda yeni işlerin yoğunlaşması nedeniyle, yatırımcılar mevcuttur ve paydaşlar arasındaki iş birliği, mekânsal ve bağlamsal yakınlık ile desteklenmektedir.

Sauer (2012)'e göre, sosyal sermayeye yatırım akıllı bir kent olmanın önemli bir ön koşuludur. Yüksek sosyal sermayeye sahip toplumlarda, ekonomik ve politik müzakerenin yoğun sosyal etkileşim ağlarını içermesi yolsuzluğu azaltmaktadır (Putnam, 1995). Bu da girişimciler için oldukça önemlidir. Çünkü Scott (2006)'a göre girişimciler; “*kişisel bir vizyon peşinde koşan yalnız bireyler değil, aynı zamanda örgütsel ve coğrafi alanda fiili ve gizli bir etkileşim ve fırsat ağı olarak temsil edilebilen daha geniş bir üretim sistemi içinde yer alan sosyal temsilcilerdir*”.

Akıllı kentler, akıllı insanlar ve insanların birbirleriyle olan ilişkileriyle gelişmektedir. Akıllı insanlar hayat boyu öğrenmenin önemini ve yaratıcılığa yönelik tutumu paylaşmaktadır (Nam ve Pardo, 2011). Akıllı kentler, modern çalışma ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi için şirketlerin, kurumların ve kent sakinlerinin katılımına, birlikte çalışmalarına ve güçlü ilişkiler kurmasına bağlıdır (Hollands, 2008).

- Akıllı kentler girişiminin temel amaçlarından biri de ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği sağlamaktır. Dünyadaki kaynakların tükenebilir olduğunun ortaya çıkmasıyla akıllı kentlerin **sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik** (Kourtit vd., 2012) özelliği, işletmelere ekonomik fırsatlar sunmakta ve işletmeler için daha önemli bir ekonomik faktör haline gelmektedir (Bakici ve vd., 2013). Akıllı kentlerde girişimciler sosyal ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması sürecinde ortaya çıkan sorunlara yönelik kaynak kısıtlığını hesaba katan, yeşil, sürdürülebilir ve akıllı çözümler/uygulamalar getirerek sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır (Richter vd., 2015).

AKILLI KENTLERDE GİRİŞİMCİLİK

Genelde yaratıcılıkları ve yenilikleriyle bilinen akıllı kentler (Macke vd., 2018), girişimciliğin artmasına yönelik yeni yollara ve teşviklere sahiptir. Akıllı kentler girişimci kentlerdir. Girişimcilik ile akıllı kentler arasında çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. İlk olarak, girişimciler kentlerin sosyo-tekniik geçişlerini kolaylaştırmakta ve akıllı kentlere dönüşmesine katkı sağlayan teknolojik girişimleri başlatmaktadır. Akıllı kentler çok uluslu şirketlere yeni teknolojiler üretmeleri ve geliştirmeleri için fırsatlar sağlamaktadır (Buuse ve Kolk, 2019). Buuse ve Kolk (2019)'a göre, kentleri akıllı kentlere dönüştürmek için gerekli teknolojilerin çoğu kurumsal girişimcilik stratejilerinin bir parçası olarak teknolojik şirketler tarafından geliştirilmekte ve desteklenmektedir (Buuse ve Kolk, 2019; Paroutis vd., 2014). Kurumsal girişimcilik, kurulmuş bir şirket tarafından yeni işletmelerin oluşturulması anlamına gelmektedir. Yerleşik işletmelerin stratejik yenilenmesini ilerletmek ve odak şirketin rekabet avantajını artırmaya yardımcı olmak için genellikle yeni girişimler oluşturmak için kullanılmaktadır (Zahra vd., 2006).

İkinci olarak ise teknolojilerin kentlerde kullanılması ile ortaya çıkan açık veriler girişimcilerin yeni fırsatları keşfetmelerine yardımcı olmaktadır. Teknolojiler, kentsel altyapıya aktif olarak yerleştirildiğinde, şehirlere sadece sosyal, kültürel ve kentsel gelişimlerinde yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda girişimciler piyasa eğilimlerini ilerletmek, işletmeler de kendi üretim hatlarını geliştirmek için toplanan büyük verilerden yararlanmaktadır. Böylece ilk önce işletmeler teknolojik altyapı sunarak bir akıllı kent pazarı oluşturmakta, daha sonra girişimcilerin faydalanması için yeni yollar oluşturmaktadır (Kummitha, vd., 2019). Schumpeter (1934), girişimcilerin yeni alanlar yaratma, radikal çeşitliliğe öncülük etme ve kurumsal girişimcilik, bireysel girişimcilik veya sosyal girişimcilikle uğraşarak mevcut kuruluşları dönüştürme potansiyeline sahip olduklarını vurgulamaktadır.

Akıllı kentler diğer kentlere göre teknolojik gelişmelerden daha fazla yararlanmaktadır. Özellikle günümüzde kaynakların kısıtlılığı ve kaynaklara erişimin zorlu-

ğu göz önüne alındığında kentlerin; sürdürülebilir kaynak yönetimi ve kent sakinlerinin yaşam kalitesinin iyileştirilmesi konularında yeni teknolojilerden yararlanması gerekmektedir. Bu gerekliliği yerine getirmek için akıllı kentler; büyük miktarda bilginin üretildiği ve yayıldığı, birbirine bağlı ve izlenen ekosistemler haline gelecek, BİT'lerle donatılmaktadır (Vaquero-García vd., 2017). Bu büyük miktardaki bilgi bağlamında “Girişimcilik Bilgi Yayma Teorisi (*Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship*)”, bilginin olası bulaşıcı etkisinden dolayı girişimcilik faaliyetinin daha büyük olacağını öne sürmektedir (Acs vd., 2005). Üretilen ve yayılan bilgiler, iş fırsatlarının ve yeni şirketlerin oluşturulmasını ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Acs vd. (2005)'e göre, bilgi üretimi ile girişimcilik derecesi arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Aynı zamanda bu ilişkinin belirli bir alanda, mevcut şirketlerin veya girişimcilerin yeni bilgilerden yararlanma verimliliğine bağlı olduğunu da kabul etmektedirler. Romer (1990) ve Aghion ve Howitt (1992) ise bilginin girişimcilik fırsatlarında ve ekonomik büyümede önemli bir role sahip olduğunu savunmaktadır (Barba-Sánchez, 2019). Akıllı kentlerin girişimcilere çeşitli fırsatlar sunduğu ancak bu fırsatları değerlendirmek için girişimcilerin bilgileri nasıl işlediğine (Acs vd, 2005; Stephens, 2019) bağlı olduğu unutulmamalıdır.

SONUÇ

Akıllı kentler, girişimcilere ekonomik faaliyetler için çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Akıllı kentlerde akıllı ekonominin bir boyutu olan “yenilikçi ruh” (Tranos ve Gertner, 2012), yeni iş faaliyetlerine ve girişimciliğe yol açmaktadır. Hollands (2008), akıllı kentleri “girişimci kentin yüksek teknolojili bir varyasyonu» olarak adlandırarak aslında bu durumu özetlemektedir. Akıllı kentlerde yüksek vasıflı işgücü, bilgi yoğun işler, çıktı odaklı planlama sistemleri, yaratıcı faaliyetler ve sürdürülebilirlik odaklı girişimler yer almaktadır. Bu da akıllı kentlerde üretkenlik seviyesinin çok yüksek olmasını sağlamaktadır.

Bu çalışma özellikle akıllı kentlerde akıllı ekonominin bir bileşeni olan girişimcilik kavramına odaklanmaktadır. Çalışmada akıllı ekonomi bağlamında akıllı kentlerde olması gereken temel özellikler “BİT altyapısının ve kullanımının mevcudiyeti ve kalitesi, iş liderliğindeki kentsel gelişim, kent sakinlerinin kamu hizmetlerine sosyal katılımı, yüksek teknoloji ve yaratıcı endüstrilerin rolü, sosyal ve ilişkisel sermayenin rolü, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik” olarak ele alınmaktadır. Yüksek oranda öğrenme ve yeniliklerin bir arada yer aldığı akıllı kentlerde; yaratıcılığın yenilikçilik, girişimcilik ve dijital altyapı ile birleştiğinde ekonomik büyümeyi ve yaşam kalitesini artırdığı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın, girişimcilik ve akıllı kentlere ilişkin özellikle ulusal literatürdeki boşluğun doldurulmasına yönelik katkılar sunması beklenmektedir.

KAYNAKLAR

1. Eger, J.M. (2009). Smart growth, smart cities, and the crisis at the pump a worldwird phenomenon. *Journal of E-Government Policy and Regulation*, 2009(32), 47-53.
2. Tranos, E., & Gertner, D. (2012). Smart networked cities?. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 25(2), 175-190
3. Bakici, T., Almirall, E., & Wareham, J. (2013). A smart city initiative: the case of Barcelona. *Journal of Knowledge Economy*, 4(2): 135–148. <http://dx.doi.org/10.1007/s13132-012-0084-9>
4. Chapin, T. (2012). Introduction. *Journal of the American Planning Association*, 78(1), 5-15.
5. Zygiaris, S. (2013). Smart city reference model: Assisting planners to conceptualize the building of smart city innovation ecosystems. *Journal of The Knowledge Economy*, 4(2), 217-231.
6. Allwinkle, S., & Cruickshank, P. (2011). Creating smart-er cities: An overview. *Journal of Urban Technology*, 18(2), 1-16.
7. Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 18(2), 65-82.
8. Doel, M., & Hubbard, P. (2002). Taking world cities literally: marketing the city in a global space of flows. *City*, 6(3), 351-368.
9. Bunnell, T. G., & Coe, N. M. (2001). Spaces and scales of innovation. *Progress in Human Geography*, 25(4), 569-589.
10. Richter, C., Kraus, S., & Syrjä, P. (2015). The smart city as an opportunity for entrepreneurship. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 7(3), 211-226.
11. Barba-Sánchez, V., Arias-Antúnez, E., & Orozco-Barbosa, L. (2019). Smart cities as a source for entrepreneurial opportunities: evidence for Spain. *Technological Forecasting and Social Change*, 148, 119713.
12. UN-Habitat (2016). *SDG Goal 11 Monitoring Framework: Sustainable Cities and Communities*. United Nations (March 2016). Erişim adresi: <https://www.habitants.org/content/download/325647/4155401/file/SDG-Goal%2011%20Monitoring%20Framework%2025-02-16.pdf>
13. Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., Pichler-Milanovic, N., & Meijers, E. (2007). *Smart cities. Ranking of European medium-size cities*. Retrieved from http://www.smartcities.eu/download/smart_cities_final_report.pdf. Erişim Tarihi: 03.12.2020
14. ISO. (2020). *ISO 37120 Toplulukların sürdürülebilir gelişimi/ Şehir hizmetleri ve yaşam kalitesi göstergeleri*. Erişim adresi: <https://www.iso.org/stan->

- [dard/62436.html](#).
15. International Data Consulting (IDC). Geleceğin işletmesi için dijital dayanıklılık stratejileri. Erişim adresi: <https://www.idc.com/>.
 16. Çelikyay H.S. ve Öztaş R.G. (2018). Sürdürülebilirlik için akıllı ve eko-tek kentler ve kentsel metabolizma, Isuep2018 Uluslararası Kentleşme ve Çevre Sorunları Sempozyumu,28.06.2018 30.06.2018, Eskişehir, Türkiye, 24.12.2018
 17. Giffinger, R. (2011). European smart cities: the need for a plane related understanding. Retrieved from <http://www.smartcities.info/files/04>.
 18. Torres, L. Pina, V., & Royo, S. (2005). E-government and the transformation of public administrations in EU countries: beyond NPM or just a second wave of reforms?. *Online Information Review*, 29(5), 531-553
 19. Hollands, R.G. (2008). Will the real Smart City please stand up?. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy and Action*, 13(3), 303-320.
 20. Dirks, S., & Keeling, M. (2009). A vision of smarter cities: how cities can lead the way into a prosperous and sustainable future. *IBM Institute for business Value*, 8.
 21. Davies, A.R., & Mullin, S.J. (2011). Greening the economy: interrogating sustainability innovations beyond the mainstream. *Journal of Economic Geography*, 11, 793-816. <http://dx.doi.org/10.1093/jeg/lbq050>
 22. Schaffers, H., Komninos, N., Pallot, M., Trousse, B., Nilsson, M., & Oliveira, A. (2011). Smart cities and the future internet: towards cooperation frameworks for open innovation, In Domingue, J.e.a. (Ed.): *Future Internet Assembly*, (pp.431-446), Springer, Heidelberg.
 23. Alawadhi, S, Aldama-Nalda, A, Chourabi, H, Gil-Garcia, JR, Leung, S, Mellouli, S, Nam, T, Pardo, TA, Scholl, HJ., & Walker, S. (2012). Building understanding of smart city initiatives. *Electronic Government* 7443: 40-53. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-642-33489-4_4
 24. Auci, S., & Mundula, L. (2012). Smart cities and a stochastic frontier analysis: a comparison among european cities. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=2150839>.
 25. Ariffin, A. (2012). Iskandar Malaysia's Definition of Smart City. Retrieved from <https://iskandarmalaysia.com.my/SCIM/>.
 26. Anttiroiko, A. V., Valkama, P., & Bailey, S. J. (2014). Smart cities in the new service economy: building platforms for smart services. *AI & society*, 29(3), 323-334.
 27. Komninos, N. (2006). The architecture of intelligent cities. *Intelligent Environments*, 6, 53-61.

28. Kourtit, K., Nijkamp, P., & Arribas, D. (2012). Smart Cities in perspective – a comparative European study by means of self-organizing maps. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 25(2), 229-246.
29. IBM. (2013). Büyük veri. Erişim adresi: <http://www-03.ibm.com/software/products/de/category/SWP10>.
30. Paroutis, S., Bennett, M., & Heracleous, L. (2014). A strategic view on smart city technology: The case of IBM Smarter Cities during a recession. *Technological Forecasting and Social Change*, 89, 262-272.
31. Jessop, B., & Sum, N-L. (2000). An entrepreneurial city in action: Hong Kong's emerging strategies in and for (inter)urban competition. *Urban Studies*, 37(12), 2287-2313.
32. Sauer, S. (2012). Do smart cities produce smart entrepreneurs?. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 7(3), 63-73.
33. Kraus, S., Richter, C., Papagiannidis, S., & Durst, S. (2015). Innovating and exploiting entrepreneurial opportunities in smart cities: evidence from Germany. *Creativity and Innovation Management*, 24(4), 601-616.
34. Kitchin, R. (2014). The real-time city? big data and smart urbanism. *GeoJournal*, 79, 1-14.
35. Lee, J.H., Phaal, R., & Lee, S.-H. (2013). An integrated service-device-technology roadmap for smart city development. *Technological Forecasting and Social Change*, 80, 286-306.
36. Yigitcanlar, T., Velibeyoglu, K., & Martinez-Fernandez, C. (2008). Rising knowledge cities: the role of urban knowledge precincts. *Journal of Knowledge Management*, 12(5), 8-20.
37. Eraslan, H., Bulu M. ve Bakan İ. (2008). Kümelenmeler ve inovasyona etkisi: türk turizm sektöründe uygulamalar. *Seyehat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 5(3), 15-29.
38. Stam, E., & Garnsey, E. (2007). Entrepreneurship in the knowledge economy. Centre for Technology Management Working Paper, 2007(4), 1-24.
39. Lee, J.H., Hancock, M.G., & Hu, M.C. (2014). Towards an effective framework for building smart cities: lessons from Seoul and San Francisco. *Technological Forecasting and Social Change*, 89, 80-99.
40. Holbrook, J. A., & Wolfe, D. A. (2002). Knowledge, clusters and regional innovation: Economic development in Canada. McGill-Queen's University Press.
41. Florida, R. (2002). The economic geography of talent. *Annals of the Association of American Geographers*, 92(4), 743-755.
42. Winters, J.V. (2011). Why are smart cities growing? Who moves and who stays. *Journal of Regional Science*, 51(2), 253-270.

43. Engel, J.S., & del Palacio, I. (2011). Global clusters of innovation: the case of Israel and Silicon Valley. *California Management Review*, 53, 27-49.
44. Glaeser, E.L., & Berry, C.R. (2006). Why Are Smart Places Getting Smarter. Rappaport Institute/Taubman Center Policy Brief. Retrieved from https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/taubman/files/brief_divergence.pdf.
45. Rogers, E.M. (1962). *Diffusion of innovation*. New York, Free Press.
46. Putnam, R.D. (1995). Bowling alone: america's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6, 65-78.
47. Nam, T., & Pardo, T.A. (2011). Conceptualizing smart city with dimensions of technology, people, and institutions. *Proceedings of the 12th Annual International Digital Government Research Conference: Digital Government Innovation in Challenging Times*, 282-91.
48. Macke, J., Casagrande, R. M., Sarate, J. A. R., & Silva, K. A. (2018). Smart city and quality of life: Citizens' perception in a Brazilian case study. *Journal of Cleaner Production*, 182, 717-726.
49. Buuse, D., & Kolk, A. (2019). An exploration of smart city approaches by international ICT firms. *Technological Forecasting and Social Change*, 142, 220-234.
50. Zahra, S. A., Sapienza, H. J., & Davidsson, P. (2006). Entrepreneurship and dynamic capabilities: a review, model and research agenda. *Journal of Management studies*, 43(4), 917-955.
51. Kummitha, R. K. R. (2019). Smart cities and entrepreneurship: An agenda for future research. *Technological Forecasting and Social Change*, 149, 119763.
52. Vaquero-García, A., Álvarez-García, J., & Peris-Ortiz, M. (2017). Urban models of sustainable development from the economic perspective: smart cities. In: Peris-Ortiz, M. (Ed.), *Sustainable Smart Cities, Innovation, Technology, and Knowledge Management*. Springer, pp. 15-29.
53. Acs, Z.J., Audretsch, D.B., Braunerhjelm, P., & Carlsson, B.O. (2005). The knowledge spillover theory of entrepreneurship. *CEPR Discussion Papers*, 5326. CEPR, London.
54. Romer, P. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98 (5), 71-102.
55. Aghion, P., & Howitt, P. (1992). A model of growth through creative destruction. *Econometrica*, 60 (2), 323-351.
56. Stephens, M. (2019). Cities as custodians for entrepreneurial opportunity. In Iftikha, M.N., Justice, J., Audretsch, D.B. (Eds.), *Urban Studies and Entrepreneurship*. Springer, New York, pp. 19-30.

• Bölüm-8 •

**ORGANİZASYONLARIN DİJİTAL DÖNÜŞÜM
SÜRECİNE KISA BİR BAKIŞ**

Öğr. Gör. Dr. Saniye YILDIRIM ÖZMUTLU¹

¹ Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Tekirdağ-Türkiye
E-posta: saniyeyildirim@nku.edu.tr Orcid ID: 0000-0001-6199-3999

1. GİRİŞ

2000'li yılların başlarında e-ticaretin yaygınlaşmaya başlaması yeni iş türlerinin ortaya çıkmasında ve organizasyonların dijital dönüşüme yönelmesinde etkili olmuştur. Özellikle son beş yıldır iş dünyasının odak noktasında, organizasyonların dijital dönüşüme yönelmeleri ve bu dönüşüme nasıl uyum sağlayacakları konusu yer almaktadır. Organizasyonların dijital dönüşümde bulunmaları sadece teknoloji uygulamalarını değiştirmeleri anlamına gelmemektedir. Organizasyonların, teknolojik değişimde öncül olma ya da uyumlu yaklaşımda bulunmalarının yanı sıra organizasyonel değişimde bulunmaları gerekmektedir. Dijital dönüşümün sağlanabilmesinde öncelikli olarak yapılması gereken, organizasyon yetkililerini organizasyonlarının değişime ihtiyaç duyduklarına ikna etmektir. Bazı organizasyon yetkilileri, organizasyonlarının dijital olarak dönüştürülmesinin bir gereklilik olduğunu kabul etmektedir. Bu tarz yaklaşım içerisinde olan organizasyon yetkilileri, dönüşümlerini yönlendirmek ve şekillendirmek için organizasyonlarının özelliklerine göre uyarlanmış iş modelleri arayışı ve dijital stratejiler geliştirme eğilimleri içerisindedirler. Organizasyonların dijital dönüşümde bulunması büyük bir değişimin hatta köklü bir değişimin içerisinde olduklarını göstermektedir. Organizasyonların bu değişimi yönetebilmesinde, akademik araştırmaların yol gösterici olduğu ve bu değişime uyum sağlamaları açısından fayda sağladıkları düşünülmektedir. Bu nedenle yapılan çalışmada; (1) organizasyonların dijital dönüşümü nasıl sağlayabilecekleri, (2) dijital stratejilerini nasıl geliştirebilecekleri, (3) dijital iş modellerini nasıl oluşturulabilecekleri, (4) Dijital dönüşüm için örgütsel yeterliliğe nasıl ulaşabilecekleri ve (5) dijital ekonomide rekabet avantajlarını nasıl elde edebilecekleri konuları teorik olarak araştırılmıştır. Yapılan bu çalışma ile organizasyonların dijital dönüşüm konusunda bütünsel bir yaklaşım sergilemelerine yardımcı olmak ve organizasyonlara dijital dönüşüm konusunda belirli açılardan rehberlik edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, dijital dönüşüm literatürüne konu olan önemli etkilerin bütünleştirilmesine ve bu kavramın tam olarak neyi ifade ettiğine dair çerçevesinin oluşturulmasına yardımcı olarak araştırmacıların ve uygulayıcıların bu konuyu daha iyi anlamaları sağlanacaktır.

2. DİJİTALLEŞME SÜRECİ

Dijitalleşme yeni bir olgu değildir. Bu olgu yaklaşık altmış yıldır süregelen bir gelişimin ve etkileşimin sonucunda oluşmuştur (Shahi ve Sinha, 2020: 18). Dijital teknolojideki gelişmeler, iş dünyasına ve toplumların hayatına, onları temelden etkileyen birkaç dijitalleşme dalgası ile etkide bulunmuştur. 1960'larda başlayan elektronik veri alışverişi süreci (Gimpel vd., 2018: 33) dijitalleşmenin

ilk dalgasını içerir. Bu yıllarda veriler, dijital olarak işleniyor ve değişimi sağlanıyordu. Bir diğer deyişle artık veri taşıma aracı olarak fiziksel kâğıttan vazgeçildi ve kâğıdı bilgisayarlarla değiştiren ve iş rutinlerinde daha yüksek otomasyona yol açan teknolojilere odaklanıldı (Legner vd., 2017: 301). 1980 li yıllardan itibaren kişisel bilgisayarlar yaygınlaşmaya başlamıştır (Besson ve Rowe, 2012: 103). Sonrasında küresel iletişim altyapısı olarak 1990'larda internet kullanımını yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu dalganın tamamlanması internet kullanımının sivil amaçlarla kullanılabilir hale gelmesi ile birlikte 1990'lı yılların sonuna doğru gerçekleşmiştir. Bununla beraber, internetin sivil amaçlarla kullanılabilir hale gelmesi ve 2000 yılı başlarında organizasyonların değer yaratma mantığında e-ticaretin ilk olarak kullanımının artmaya başlaması gibi iş türlerinde değişikliklere yol açması (Besson ve Rowe, 2012: 103) ikinci dalgayı içermektedir. Günümüzde akıllı cihazların ve mobil uygulamaların devreye girmesiyle dijitalleşmede önemli bir artış yaşanmıştır (Gimpel vd., 2018: 33) ve giderek artan işlem gücü, depolama kapasitesi gibi unsurlar (Legner vd., 2017: 303) üçüncü dalgayı içermektedir. Görüldüğü üzere dijitalleşme, dijital teknolojinin iş ve toplumdaki artan varlığını göstermektedir.

Dijitalleşme, bireysel, örgütsel ve toplumsal bağlamlarda dijital teknolojileri benimseme ve kullanma süreçlerini ve çok yönlü sosyoteknik olguları (Legner vd., 2017: 302) ifade etmektedir. Dijitalleşme, bir iş modelini değiştirmek ve yeni gelir ve değer üretme fırsatları sağlamak için dijital teknolojilerin kullanılmasıdır; dijital bir işletmeye geçme sürecidir (Larjovuori vd., 2018: 212). Günümüzün dijitalleşme çağında, organizasyonlar yeni dijital ürünler ve hizmetler, iş süreçleri veya iş modelleri geliştirmek için dijital teknolojileri kullanmaktadır. Burada önemli olan sadece dijital teknolojilerin benimsenmesi değildir aynı zamanda gerçek bir organizasyonel değişiminin gerekli olduğunun farkına varılmasıdır (Vukšić vd., 2018: 737). Dijital dönüşüm süreci, bilgi teknolojisini uygulamanın yanı sıra üst yönetimin desteği, dijital dönüşüm stratejisi ve organizasyon yapısındaki değişimden oluşur.

2.1. Dijital Dönüşüme Geçiş

1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başlarından itibaren araştırmacılar, dijitalleşmenin organizasyonların örgütsel dönüşümlerini nasıl hızlandırdıklarını inceleyerek, "kurumsal kaynak planlaması ve müşteri ilişkileri yönetimi" gibi kurumsal çaptaki dijital teknolojiye odaklanmışlardır (Ash ve Burn, 2003: 297; Boersma ve Kingma, 2005: 216). Organizasyonların örgütsel dönüşümde bulunması, verimlilik, maliyet azaltma ve iş süreci optimizasyonu gibi alanlarda organizasyon sınırları dahilindeki iş süreçlerindeki iyileştirmeler ile sınırlıdır (Ash ve

Burn, 2003: 306). Özellikle son zamanlarda araştırmacıların, örgütsel dönüşümden ziyade internetin sürekli genişleyen ve derinleşen erişimiyle birlikte, e-ticaretin sağladığı yeni iş değişikliklerinin ortaya çıkmasına yönelik *dijital dönüşümün* nasıl sağlanabileceğine dair çalışmalara yöneldikleri görülmüştür (Berman, 2012: 17). Organizasyonların dijital dönüşümde bulunması, iç iş süreçlerdeki değişikliklerin ötesine geçerek organizasyon stratejilerinde ve kültüründe (Bharadwaj vd., 2013; Cui ve Pan, 2015; Matt vd., 2015), organizasyon yapısında (Zamamoto vd., 2007; Selander ve Jarvenpaa, 2016), iş modellerinde (Berman, 2012), iş birliği kurmada (Ash ve Burn, 2003) meydana getirdiği değişiklikler ile birlikte dış odaklı süreçleri de (Besson ve Rowe, 2012) kapsayarak, değer yaratmanın yenilenen yollarının bulunmasında ciddi değişiklikleri içerir. Bu anlamda, dijital dönüşüm teknoloji ile organizasyon arasındaki uyuma (Venkatraman, 1994; Zhu, 2004; Lucas vd., 2013: 371; Vial, 2019: 119) vurgu yapmaktadır.

Moroz'a (2018: 59) göre, bilgi ve iletişim teknolojilerinin toplumlar ve sektörler tarafından yoğun bir şekilde benimsenmesi dijital dönüşümü yaratmıştır. Slovoa (2016: 142), dijital dönüşümün iş dünyasında dijital teknolojinin geliştirilmesi ve uygulanmasından kaynaklanan örgütsel değişim olduğunu belirtmektedir. Shahi ve Sinha (2020: 17-18) dijital dönüşüm ile ilgili görüşlerini şu şekilde belirtmiştir; «Dijital dönüşüm, tüm organizasyonlar için ileriye giden yoldur. Gelecek dijitaldir. Teknolojinin ilerleme hızında üstel bir büyüme söz konusudur. Bundan etkilenmeyen bir sektör yoktur. Organizasyonun yeni fırsatlar yaratması ve gelir artışını hızlandırması için muazzam bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle, geleneksel organizasyonların da değişime uyum sağlaması ve değişimi kucaklaması kesinlikle gerekli bir hale gelmiştir. Dijital olarak dönüşüm, organizasyonların sadece elindekileri korumalarına yardımcı olmakla kalmayacak, aynı zamanda yeni ve iyileştirilmiş iş modelleri geliştirmelerine de yardımcı olacaktır. Ancak dijital dönüşüm karmaşık bir süreçtir. Herkes için işe yarayan tek bir çözüm yoktur. Süreç, her organizasyon için farklıdır. Bu dönüşüm yolculuğu karmaşık olduğu için ne yapılması gerektiğinin farkında olmak önemlidir.»

İş dünyasında dijital dönüşüm, organizasyonların değişen pazarlarda işlem yapmasını gerektirdiği ve buna olanak sağladığı için özel bir öneme sahiptir. Dijital dönüşüm, hem mevcut süreçleri iyileştirmek için dijital teknolojilerden yararlanılmasını hem de iş modelini potansiyel olarak dönüştürebilecek dijital inovasyonun keşfini içeren organizasyondaki birçok düzeyde teknoloji kullanımının neden olduğu bir değişikliklerdir (Berghaus ve Back, 2017: 1). Dijital dönüşüm, yüksek düzeyde, dijital teknolojilerin kullanımıyla toplumda ve endüstrilerde meydana gelen köklü değişiklikleri kapsar (Majchrzak vd., 2016: 268). Dijital dönüşüm, kuruluşların iş modellerini değiştirmek, mevcut çalışma rutinlerini iyi-

leştirmek, yeni gelir akışlarını keşfetmek ve sürdürülebilir değer yaratımı sağlamak için dijital teknolojilerden yararlanan organizasyonların yönettiği uyarlamayı ifade eder (Gimpel vd., 2018: 33). Hess vd. (2016: 133) dijital dönüşümü, bilgi teknolojilerinin getirdiği değişiklikleri, görevleri otomatikleştirme aracı olarak görmektedir. Lucas vd. (2013: 372) dijital dönüşümü, “dijital teknolojiler ile hızlandırılmış dönüşüm” olarak ifade etmektedir. Bu tür bir dönüşüm, iş süreçlerinde temel değişiklikleri (Venkatraman, 1994), operasyonel rutinleri (Chen vd., 2014), organizasyonel yetenekleri (Tan vd., 2015) ve yeni pazarlara girmeyi veya mevcut pazarlardan çıkmayı (Dehning vd., 2003) içermektedir.

Dijital dönüşüm ile ilgili yukarıda yapılan tanımlamalardan da görüldüğü gibi organizasyonların iş süreçlerinden iş modellerine, örgütsel yapısından müşteri ilişkilerine kadar kapsamlı bir dönüşümü ifade eden dijital dönüşüm, yıkıcı bir değişikliğe sebep verdiği için organizasyonların, bu değişim ve dönüşüm sürecinin başarısızlık riskini azaltan, onu planlayan, yürüten, kontrol eden ve başarısını ölçen bir dijital dönüşüm stratejisine ihtiyacı vardır (Kofler, 2018; Klein, 2020: 998).

2.2. Dijital Dönüşüm Stratejileri

Dijital dönüşüm konusundaki literatür, organizasyonların kritik kararlar almak için analitik, yapay zekâ, makine öğrenimi ve iş zekâsı gibi dijital teknolojilerdeki gelişmelerden faydalanmaları gerektiğini önermektedir (Sebastian vd., 2017: 197). Teknoloji hızla ilerledikçe özellikle internet gelişimi süreci ile birlikte (sosyal medya, mobil medya, büyük veri ve analitik, bulut bilişim ve nesnelerin interneti gibi), günümüz organizasyonları büyük değişikliklerle karşılaşmaktadır (Colbert vd., 2016: 733). Özellikle son yıllarda, neredeyse tüm sektörlerdeki organizasyonlar, yeni dijital teknolojileri keşfetmek ve avantajlarından yararlanmak için bir dizi girişimlerde bulunmaktadır. Bulunulan girişimler temel iş operasyonlarının dönüşümlerini içermekle birlikte organizasyonların hizmet ve ürün süreçlerinin değişmesine, organizasyonel yapılarının ve yönetim konseptlerinin değişimine etkide bulunmaktadır (Matt vd., 2015: 339). Organizasyonlar, yenilikçi teknolojileri benimseyerek bu teknolojilerin katkılarını kabul etmeli ve mevcut durumlarından ileriye nasıl bir yol izleyeceklerini belirlemelidir (Majchrzak, vd., 2016: 270).

Dijital dönüşüm, bir organizasyonun birçok bölümünü veya tamamını etkileyebilir. Bu nedenle organizasyon yönetiminden sorumlu olan kişiler, organizasyonlarının başarılı dönüşümü için gerekli bir koşul olan örgütsel çevikliğe (Lee vd., 2015: 399) ulaşmak için firmalarının kaynaklarının keşfini ve kullanımını aynı anda dengelemek zorundadırlar. Dijital dönüşümün önemli unsurlarının dikkate alınmaması, istenmeyen olumsuz sonuçlara yol açabilir ve organizasyonların büyük risklerle karşılaşmalarına neden olabilir. Ne yazık ki hala, yeni dijital

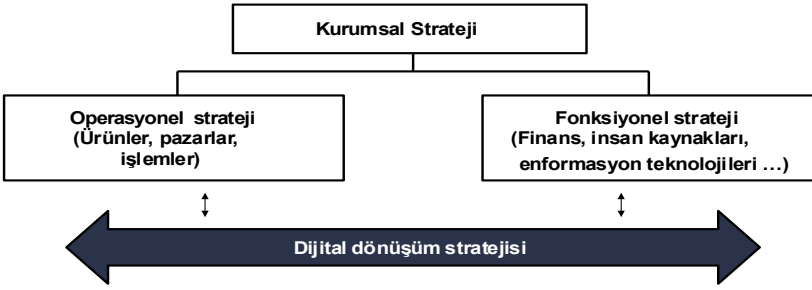
gerçekliğe uyum sağlayacak stratejileri geliştiremeyen ve dijital tabanlı iş modellerini hızla geliştirip uygulayamayan birçok organizasyon mevcuttur.

Organizasyonların yönetiminden sorumlu olan kişiler, dijital dönüşümlerini sistematik olarak ele almak istemektedirler. Bu şekilde, organizasyon çapında dijital dönüşüm stratejileri sunarak, dijital teknolojilerden kaynaklanan yeni fırsatlara giderek daha fazla yaklaşmayı ve risklere karşı tedbirli olmayı yönetmeye çalışırlar (Chaniyas ve Hess, 2016; Li vd., 2018: 1131). Görüldüğü üzere, organizasyonlar, dijital dönüşümü artık stratejik bir öncelik olarak görmemelidir. Çünkü, günümüz iş dünyasında stratejik dönüşümün stratejik bir öncelik olarak görülmesi fikri, zamanını çoktan tamamlamıştır. Artık devir, stratejik dönüşüme uyum sağlanması ve bu dönüşümün benimsenip nasıl rekabet avantajı olarak kullanılabileceğidir. Organizasyonun yönetiminden sorumlu olan kişiler, dijital dönüşümün etkilerini kucaklayan ve daha iyi performans sağlayan stratejileri geliştirmeli ve uygulamalıdır (Hess vd., 2016).

Sebastian vd. (2017: 198) ile Yeow vd. (2018: 44), dijital bir stratejiyi şu şekilde tanımlamışlardır: “Sürekli değişen pazar koşullarına duyarlı şekillerde benzersiz, entegre iş yetenekleri sunmayı amaçlayan, güçlü ve kolayca erişilebilir teknolojilerin yeteneklerinden ilham alan bir iş stratejisidir. Dijital bir strateji, yönetimden sorumlu olan kişilerin organizasyonlarının mevcut yeteneklerini dijital teknolojilerin sağladığı yeteneklerle birleştirerek yeni değer önerileri yaratma çabalarına rehberlik etmektedir.” Görüldüğü üzere, bir dijital (iş) stratejisi, «... farklı değer yaratmak için dijital kaynaklardan yararlanılarak formüle edilen ve uygulanan bir örgütsel strateji» olarak tanımlanırken (Bharadwaj vd., 2013: 472), bir dijital dönüşüm stratejisi, dijital stratejinin nasıl geliştirilebileceği ve uygulanabileceği hakkında içgörü sağlamaya çalışır (Hess vd., 2016). Bir diğer deyişle, dijital iş stratejileri, kısmen veya tamamen dijital teknolojilere dayanan firmalar için gelecekte istenen iş fırsatlarını ve stratejilerini tanımlarken, gelecekteki durumlara nasıl ulaşılabileceğine dair dönüşümsel içgörüler içermezler. Buna karşılık, dijital dönüşüm stratejisi, dijital teknolojilerin entegrasyonu nedeniyle ortaya çıkan dönüşümleri yönetmenin yanı sıra dönüşümden sonraki operasyonlarda organizasyonları destekleyen bir plandır (Matt vd., 2015: 339-340). Dijital dönüşüm stratejisi, bilgi teknolojileri altyapısı ve yazılım sistemlerinin verimli yönetimini amaçlayan bir bilgi işlem stratejisi olmaktan öte şirket stratejisinin önemli bir parçasını teşkil eder (Kofler, 2018) ve amacı işletmelere dijital dönüşümü gerçekleştirmek için bir yol haritası sunmaktır (Hess, vd. 2016; Klein, 2020: 998). Dijital dönüşüm stratejileri ile ilgili yapılan araştırmalar hâlâ organizasyonlar için dijital dönüşüm stratejilerinin nasıl formüle edileceği, uygulanacağı ve değerlendirileceği konusunda belirli yönergelerin oluşturulması konusunda eksikliklerin

olduğunu göstermektedir. Eksikliklerin giderilmesi konusunda Matt vd. (2015), tarafından dijital dönüşüm stratejisi ile diğer kurumsal stratejiler arasındaki ilişkinin nasıl uyumlaştırılacağı Şekil 1’de gösterilmiştir.

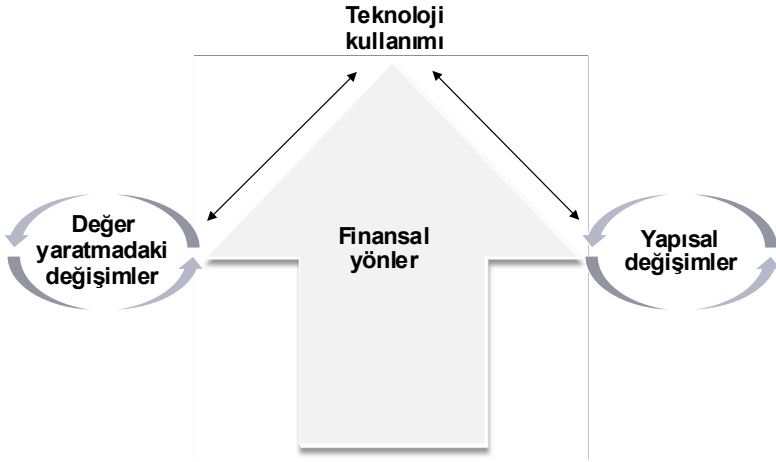
Şekil 1’de görüldüğü üzere, organizasyonlar, organizasyon çapında bir dijital strateji geliştirebilir ve uygulayabilir. Asıl önemli olan bir dijital dönüşüm stratejisinin eski stratejilerin yerine geçmekten ziyade bu stratejilerle uyumlu hale getirilmesidir (Matt vd., 2015: 340). Bilindiği gibi, dijital teknolojiler, iş modellerini yeniden şekillendirilebilir veya değiştirilebilirler (Downes ve Nunes 2013: 46) bu nedenle, dijital dönüşüm stratejileri, dijital dönüşümün birçok bağımsız iş parçasını koordine etmeye ve önceliklendirmeye çalışır (Bygstad vd., 2017; Vukšić vd., 2018: 737). Organizasyon çapında dönüşümün yayılmasını sağlamak ve hızını yönetebilmek için, dijital dönüşüm stratejileri diğer iş stratejilerinin ötesine geçer ve yöneticiler tarafından bu stratejiler uyumlu hale getirilmelidir (Matt vd., 2015: 339). Dijital dönüşüm stratejileri bütünsel bir odağa sahiptir ve bir organizasyon içindeki diğer stratejilerle uyumludurlar.

Şekil 1: Dijital dönüşüm stratejisi ile diğer kurumsal stratejiler arasındaki ilişki

Dijital dönüşüm stratejileri, bir organizasyonun dijital olarak dönüştürülmesini sağlamayı hedefler ve gelecekte istenen duruma ulaşma yolculuğunu yönetecek önlemlere odaklanmasını sağlar (Chanas ve Hess, 2016). Dijital dönüşüm stratejileri, yeni teknolojiler sayesinde ürünlerin, süreçlerin ve organizasyonel yönlerin dönüşümüne odaklanır (Matt vd, 2015: 340). Bu stratejilerin, bilgi teknoloji stratejileri ve organizasyonun tamamı ile ilgili organizasyonel ve işlevsel stratejileri arasında yakın bir uyum içerisinde olması çok önemlidir. Dijital dönüşüm stratejisi, organizasyonların dijital teknolojilerin entegrasyonu nedeniyle ortaya çıkan dönüşümleri yönetmelerinde ve bir dönüşümden sonraki operasyonların yönetimini destekleyen bir sürecin planlanmasını içerir. Bunun için Matt vd. (2015: 341) tarafından önerilen dijital dönüşüm çerçevesi bir dijital dönüşüm stratejisinin formüle edilmesine yönelik kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Sek-

törden veya firmadan bağımsız olarak, dijital dönüşüm stratejilerinin belirli ortak noktaları vardır. Bu ortak noktalar dört temel boyuta atfedilebilir: (1) teknolojilerin kullanımı, (2) değer yaratmadaki değişiklikler, (3) yapısal değişiklikler ve (4) finansal yönler. Bu dört dijital dönüşüm unsuru tek bir ortak dijital dönüşüm çerçevesine entegre edilebilir (Şekil 2).

Şekil 2: Dijital dönüşüm çerçevesi: dört dönüşüm boyutunun dengelenmesi

Bu dört temel boyuttan birincisi olan; *Teknolojilerin kullanımı*, bir firmanın yeni dijital teknolojileri keşfetme ve kullanma yaklaşımını ve yeteneğini yansıtır. İkincisi; *Değer yaratmadaki değişiklikler*, dijital dönüşümün bir firmanın değer yaratımı (mevcut ürün ve hizmet portföyünü genişletme ve zenginleştirme fırsatları) üzerindeki etkisini yansıtır. Üçüncüsü; *Yapısal değişiklikler*, yeni teknolojilerle başa çıkmak ve bunları kullanmak için gerekli olan organizasyonel yapılar, süreçler ve beceri setlerindeki değişiklikleri ifade eder. Dördüncü ve son boyut; *Finansal (mali) yönler*, organizasyonun bir dijital dönüşüm girişimini finanse etme yeteneği ile ilgilidir. Yukarıdaki ilk üç boyut ancak finansal yönler göz önünde bulundurularak dönüştürülebilir. Finansal yönler, dönüşüm için hem bir itici güç hem de sınırlayıcı bir güçtür (Matt vd., 2015: 341). Bir dijital dönüşüm stratejisinin yukarıda bahsedilen yapı taşları bilinirken, yöneticiler için dijital dönüşüme nasıl yaklaşılacağı ve iyi tanımlanmış bir dijital dönüşüm stratejisinin nasıl uygulanacağı konusunda açıkça belirlenmiş bir yönerge yoktur. Bu nedenle, öncelikli olarak organizasyonlar dijital dönüşümler yapma ihtiyacıyla yüzleşmeli ve tam zamanında dönüşümlerini keşfetmelidir. Bir dijital dönüşüm stratejisinin başarılı bir şekilde sunulmasını sağlamak ve amaçlanan etkilerinden tam olarak

yararlanmak için, dört farklı boyutu (teknolojilerin kullanımı, değer yaratmadaki değişiklikler, yapısal değişiklikler ve finansal yönler) entegre edebilmesi önemlidir. Bu dört boyut dijital dönüşüm çerçevesinin bir parçası olarak dikkate alınır, ancak o zaman organizasyonlara mevcut yeteneklerinin değerlendirilmesinde ve bir dijital dönüşüm stratejisinin oluşturulmasında katkıda bulunacaktır.

2.3. Dijital Dönüşümde İş Modeli

Dijitalleşme, sadece kişisel yaşantımızı değil, iş dünyasındaki pek çok sektörün geleceğini büyük ölçüde etkilemektedir. Yeni dijital teknolojilerin ortaya çıkışı ile organizasyonlar mevcut iş modellerini gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Organizasyonlar, dijitalleşme yoluyla ürünlerini, hizmetlerini, iş süreçlerini ve yenilikçi iş modellerini geliştirmek için dönüşmeleri gerektiğinin farkındadırlar (Moroz, 2018: 63; González-Varona vd., 2021: 16). Açıkçası dijitalleşme, yerleşik iş kurallarını bozduğu için organizasyonları dönüşüme zorlamaktadır (Gimpel vd., 2018: 32). Birçok organizasyon dijitalleşmenin katalize ettiği değişikliklere yanıt olarak, dijital iş modelleri oluşturarak dijital dönüşümlerini başlatmıştır. Fakat bazı organizasyonlar, dijital dönüşümü nasıl sağlayacaklarını ve nasıl uygulayacaklarını anlamakta zorlandıkları için hala direnmektedirler (Römer vd., 2017: 2). Lee vd. (2015: 398), organizasyonların başarılı dönüşümü için örgütsel çevikliğin önemini vurgulamaktadır. Günümüzün rekabetçi iş ortamında, örgütsel çeviklik, bir firmanın pazar değişikliklerini sürekli olarak algılama ve bunlara yanıt verme yeteneğini yansıttığı için rekabetçi başarı için hayati önem kazanmaktadır (D'Aveni vd., 2010: 1375). Dijital teknolojilerin pazarı değiştirme potansiyeli, ürünlerden, iş süreçlerinden, satış kanallarından ve tedarik zincirlerinden daha geniştir. Bu nedenle organizasyonlar tüm iş modellerini yeniden şekillendirmeli ve mevcut iş modellerini tersine çevirmelidir (Downes ve Nunes 2013: 48). Organizasyonların bu karmaşık dönüşümleri yönetmek için yeni yönetim uygulamaları oluşturması da gerekir (Matt vd., 2015: 339). Nambisan vd. (2017: 224) ve Fonseca ve Picoto (2020: 55) belirttiği gibi, organizasyonlar, yeni ürün ve hizmetler oluşturmak, yeni iş süreçlerini uygulamak, yeni iş modellerini çalıştırmak için dijital teknolojileri kullanırlar ve dijital teknolojilerin sunduğu faydalardan yararlanmak için yeni organizasyon yapılarına yatırım yaparlar. Vukšić vd. (2018: 737) belirttiği gibi, organizasyonlar günümüzün karmaşık pazar ortamında başarılı olmak ve daha iyi müşteri deneyimi ve hizmetleri sağlamak için mücadele ederken, rekabet gücüne ulaşmanın ve değer yaratmayı teşvik etmenin bir yolu olarak dijital dönüşümü bir araç olarak ele almaktadır. Bharadwaj vd. (2013: 472), değer yaratmanın temel bir itici gücü olarak bilgi teknolojisinin rolüne değinerek sinerjik dijital iş stratejileri oluşturmayı önermektedir.

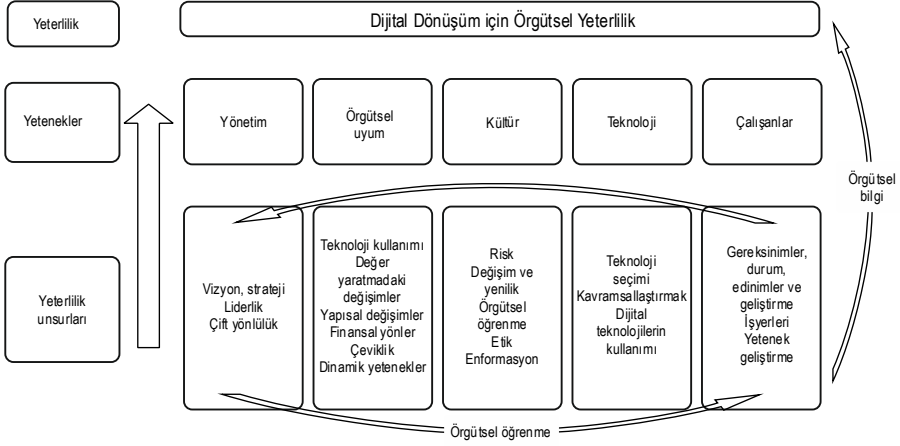
dir. Neumeier vd. (2017) organizasyonların dijital dönüşümü başarılı bir şekilde sağlayabilmesi için çalkantılı ortamlara esnek bir şekilde uyum sağlama yeteneklerini geliştirmeleri gerektiğini, Johnson vd. (2009) dijital becerilere (bir şeyi iyi yapma yeteneği) ve yeterliliklere (gerekli organizasyonel sonuçları üretmek için bir dizi beceri) sahip olunması gerektiğini belirtmektedir.

2.4. Dijital Dönüşüm için Örgütsel Yetkinliğin Oluşturulması

Dijital dönüşüm, organizasyonların ürünlerini, süreçlerini, yapısını ve iş modellerini etkileyen ve kurumsal hedeflere ulaşmayı sağlayan araçları haline gelmiştir (Hess vd., 2016; González-Varona vd., 2020: 17). Dijital dönüşüm, toplumu, siyaseti ve ekonomiyi etkileyen ve rekabet gücünü korumak için organizasyonların pazarlardaki değişikliklere stratejik yanıtlar vermesini gerektiren ve teknolojinin yönlendirdiği çok önemli bir olgudur (Vial, 2019: 122). Bu anlamda dijital dönüşüm, organizasyonların yanı sıra faaliyet gösterdiği pazarların ve sektörlerin yeniden yapılandırılmasını içerir (González-Varona vd., 2021: 17).

Dijital dönüşüm ile ilgili mevcut araştırmalar, organizasyonların pazarda ve hayatta kalmaları için dijitalleşmeden yararlanmaları gerektiğini ve bunu sağlamlarının yolu olarak dijital teknolojilerin organizasyon yetenekleriyle birleştirilmesinin gerekliliğini (Sousa ve Rocha, 2019: 329) göstermektedir. Bu birleştirmenin sağlanabilmesinde González-Varona vd. (2020), organizasyonların dijital dönüşüm için örgütsel yeterliliklerin² neleri kapsadığını içeren bir model geliştirmişlerdir. Bu model, organizasyon yapısı ve işin organize edilme şekli hakkında kararlar alan yetkilileri, yöneticileri ve çalışanları etkileyen yeni dijital teknolojilerin benimsenmesine ve dijital dönüşümün iç perspektifine odaklanmaktadır. Geliştirilen model González-Varona vd. (2021) tarafından rafine edilmiştir. Dijital dönüşüm için rafine edilmiş örgütsel yeterlilik modeli Şekil 3'de gösterilmiştir. Şekil 3, organizasyonların dijital dönüşümünde başarılı olmalarını kolaylaştıracak yeterlilikleri göstermektedir.

2 Sanchez (2004: 522), Shakina vd. (2021: 3) örgütsel yeterliliği "bir organizasyonun hedeflerine ulaşmasına yardımcı olacak şekilde varlıkların koordineli dağıtımını sürdürme yeteneği" olarak tanımlamıştır.

Şekil 3. Dijital Dönüşüm için Örgütsel Yeterliliğin Rafine Edilmiş Modeli

Şekil 3: Dijital dönüşüm için örgütsel yeterliliğin rafine edilmiş modeli

Şekil 3'de görüldüğü üzere, González-Varona vd. (2021: 22) dijital dönüşüm için organizasyonel yeterliliği şu şekilde kavramsallaştırmışlardır; «Organizasyonların insan kaynaklarını, teknolojiyi, süreçleri, yapıyı, diğer kaynakları ve kültürü destekleyen bir yönetim ve stratejiyi dijital bir dönüşüm ile bütünleştirme becerisidir. Dijital dönüşüm için organizasyonel yeterlilik, organizasyonun misyonu, vizyonu ve stratejisi ile özel olarak uyumlu olmalıdır ve amacı, yönetim tarafından belirlenen hedeflere ulaşmak ve dijital olgunlukta sürekli ilerleme sağlamak, rekabet avantajı elde etmenin temelini oluşturmak olmalıdır.»

Bu model, organizasyonların gerekli dijital yeteneklerini belirlemelerine ve mevcut olmayanları geliştirmelerine olanak tanımaktadır. Böylelikle, organizasyonların dijital teknolojilerin oluşturduğu, yenilik ve sürekli değişim ile karakterize edilen yeni rekabet ortamına başarılı bir şekilde adapte olmalarını sağlayacak, rekabet avantajları yaratmak amacıyla iş modellerinin dijital dönüşümüne yardımcı olacaktır.

2.5. Dijital Ekonomide Rekabet Avantajı Edinimi

Dijital dönüşüm, organizasyonların dijital bir dünyada rekabet edebilmeleri için çözülmesi gereken karmaşık bulmacanın yalnızca bir parçasını oluşturmaktadır (Vial, 2019: 119). Dijitalleşmenin yükselişi her geçen gün devam etmektedir. Bharadwaj vd. (2013) ile Neumeier vd. (2017: 484) dijitalleşmenin rekabet kuralları üzerindeki etkisini “dijitalleşmenin yükselişi, ‘rekabet kurallarını yeniden yazıyor’ ve uyum sağlayamayan ya da uyum sağlamaya istekli olmayan organizasyonlar, gelecekte fark yaratacak olan dijitalleşmenin getirdiği yeni zorlukla-

rın üstesinden gelebilme yeteneğine sahip olamayacaklar ve böylece geride kalacaklar hatta yok olacaklardır.” şeklinde açıklamışlardır. Görüldüğü üzere rekabet fiziksel bir ortamdan bilginin daha özgürce aktığı sanal bir ortama doğru ilerlemektedir (Vial, 2019: 124) ve organizasyonların teknoloji destekli, yenilikçi ürün ya da hizmet sunumunda bulunabilmesi günümüz bu rekabet ortamına uyum sağlamalarını kolaylaştırmaktadır. Bilindiği üzere günümüz rekabet ortamı, yenilik ve sürekli değişim ile karakterize edilmektedir (González-Varona vd., 2021: 15). Böylece günümüz rekabet ortamı, yeni bir örgütsel davranışın geliştirilmesini gerektirmektedir (Gurbaxani ve Dunkle, 2019). Açıkçası organizasyonların yeni örgütsel davranış geliştirmesi, klasik yönetim biçimi ile sağlanamamaktadır. Organizasyonların klasik yönetim anlayışından uzaklaşp, modern yönetim anlayışını benimsemesiyle yeni örgütsel davranış geliştirmesi mümkün görünmektedir.

Dijital teknolojilerin hızlı gelişimi, endüstrilerin rekabet dinamiklerini temelden değiştirmiştir. Giderek istikrarsız hale gelen bir ortamla başa çıkmak ve yeni teknolojilerin açtığı fırsatlardan tam olarak yararlanabilmek için organizasyonların mevcut işlerini dönüştürmesi gereklidir. Dijital dönüşüm girişimleri endüstrilerde yaygındır, ancak değişimi engelleyen uyumsuz kurumsal kültürler (Karimi ve Walter, 2015) nedeniyle bazı organizasyonlar başarısızlıkla karşılaşrlar. Dijital dönüşüm başarısı için kritik olan kültürel değerlerin belirlenmesi ve yeni kurumsal kültürün oluşturulması gereklidir.

3. SONUÇ

Günümüzde dijital dönüşüm, organizasyonlar için rekabetçi dünyada ayakta kalabilmek adına büyük önem taşımaktadır (Shahi ve Sinha, 2020: 30). Özellikle son yıllarda dijital dönüşümde bulunan organizasyonların sayısında artış söz konusu olsa da yine de birçok organizasyon bu adımı atmakta ve dönüşüm yolculuğuna başlamakta çekingen davranmaktadır. Organizasyonların, dönüşüm sürecinde çok sayıda zorlukla karşılaştıkları muhakkaktır, ancak bu zorlukları organizasyonlar ele almalı ve özellikle yönetimden sorumlu kişilerin organizasyonların birçok yönünü iyileştirmek için dijital teknolojileri kullanan modern bir kuruluş olma yolunda kararlı durmaları gereklidir. Yapılan bu çalışma, organizasyonların dijital olarak dönüşümünün ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Dijital dönüşüm, sadece yeni teknolojilerin kullanımını değil, strateji, iş modeli, iş süreçleri, organizasyonel yapılar, organizasyon kültürü (Arribas ve Alfaro, 2018: 248) dâhil olmak üzere temel iş unsurlarının değişimini içerir. Aslında daha çok bu dönüşüm stratejik bir değişimdir ve organizasyonların hem içsel hem de dışsal olarak elden geçirilmesini gerektirir. Bahsettiğimiz tüm bu değişiklikler ve unsurlar dikkatli bir şekilde ele alınıp yönetilirse, iş süreci optimizasyonu ve genel olarak daha iyi

bir organizasyon performansına ulaşılabilir.

Dijital dönüşüm organizasyonlar için yıkıcı bir değişim, derin yapısal değişiklikleri (Müller ve Hopf, 2017: 1496) içeren sürekli ve karmaşık bir süreçtir. Bu nedenle, bir dijital dönüşüm stratejisinin tanımlanması ve uygulanması için yeterli ve net sorumlulukların yöneticiler ve yetkiler tarafından üstlenilmesi ve insan kaynaklarına yeterliliklerin aktarılması önemlidir. Organizasyonlar bir dijital dönüşüm stratejisine gönülsüz yaklaşırsa faaliyetlerini kaybedebilir ve operasyonel zorluklarla karşılaşabilirler. Organizasyonlar, dijital dönüşüm stratejisinden operasyonel olarak sorumlu kişinin ya da kişilerin dönüşüm projelerinde yeterli deneyime sahip olmasını sağlamalı ve teşviklerini doğrudan stratejinin hedefleri ve ilerlemesiyle uyumlu hale getirmelidir. Her durumda, dönüşüm sürecinin uzun süreli olduğu göz önüne alındığında, ilk planlama aşamasından başlayarak, dijital dönüşüm stratejileri tüm organizasyonu etkilediğinden ve bu nedenle bunların yürütülmesi sırasında organizasyonun farklı alanlarından direnç gösterilmesi ile tüm dönüşüm süreci boyunca yetkili kişilerin takibi ve desteği gereklidir. Özellikle dirençle başa çıkmak için, dönüşüm liderliği becerileri gereklidir ve dönüşümden etkilenen farklı paydaşların aktif katılımı sağlanmalıdır. Literatür genel olarak organizasyon yetkililerinin kurumun dijital dönüşümde önemli bir rol oynadığını kabul etse de etkilerinin tam olarak neleri içerdiği ile ilgili belirsizliği hala devam etmektedir (Li vd., 2018: 1130). Organizasyonlar, organizasyonun her düzeyinde dijital dönüşümün sonuçlarının benimseneceği ve daha iyi performans sağlayacak stratejiler geliştirerek, yeni teknolojilerle yenilik yapmanın yollarını bulmalıdır (Hess vd., 2016: 123). Görüldüğü üzere, organizasyonların, yeni dijital teknolojileri entegre etmesi ve kullanması günümüz iş koşullarında karşılaştıkları en büyük zorluklardan birisidir.

Bu çalışma literatüre genel bir bakış sunacak şekilde yapılmıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, belirli bir endüstriye, sektöre veya organizasyona ilişkin olarak yürütülebilir. Böylece, belirli bir sektördeki organizasyonların dijital dönüşüme nasıl devam edebileceği konusuna daha fazla netlik kazandırılacaktır. Dijital dönüşümü gerçekleştirmenin farklı metodolojileri ve uygulamaları, dönüşüm sürecinin başarısı üzerindeki etkileriyle birlikte keşfedilebilir. Bu çalışmadan hareketle, bahsedilen zorlukların üstesinden gelmek ve dijital dönüşümü başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için farklı sektör ve organizasyonlar üzerinde nicel bir çalışma yapılabilir.

KAYNAKÇA

1. Arribas, V., & Alfaro, J. A. (2018). 3D technology in fashion: from concept to consumer. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 22(2), 240-251. <https://doi.org/10.1108/JFMM-10-2017-0114>
2. Ash, C. G., & Burn, J. M. (2003). Assessing the benefits from e-business transformation through effective enterprise management. *European Journal of Information Systems*, 12(4), 297–308. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ejis.3000476>
3. Berghaus, S., & Back, A. (2017). Disentangling the fuzzy front end of digital transformation: Activities and approaches. Association for Information Systems. ICIS 2017 Proceedings.4.<http://aisel.aisnet.org/icis2017/PracticeOriented/Presentations/4>
4. Berman, S. J. (2012). Digital transformation: Opportunities to create new business models. *Strategy & Leadership*, 40(2), 16–24. <https://doi.org/10.1108/10878571211209314>
5. Besson, P., & Rowe, F. (2012). Strategizing information systems-enabled organizational transformation: A transdisciplinary review and new directions. *The Journal of Strategic Information Systems*, 21(2), 103-124. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2012.05.001>
6. Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 471-482. <https://www.jstor.org/stable/43825919>
7. Boersma, K., & Kingma, S. (2005). From means to ends: The transformation of ERP in a manufacturing company. *The Journal of Strategic Information Systems*, 14(2), 197–219. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2005.04.003>
8. Bygstad, B., Aanby, H., and Iden, J. (2017). Leading digital transformation: the Scandinavian way. Lecture notes in Business Information Processing, in Proceedings of the 8th Scandinavian Conference on Information Systems, SCIS, (pp. 1–14). Springer, Cham.
9. Chanias, S., & Hess, T. (2016). Understanding Digital Transformation Strategy formation: Insights from Europe’s Automotive Industry. *PACIS*, 296. Proceedings. 296. <http://aisel.aisnet.org/pacis2016/296>
10. Chen, J. E., Pan, S. L., & Ouyang, T. H. (2014). Routine reconfiguration in traditional companies’ e-commerce strategy implementation: A trajectory perspective. *Information Management*, 51(2), 270–282. <https://doi.org/10.1016/j.im.2013.11.008>
11. Colbert, A., Yee, N., & George, G. (2016). The digital workforce and the workplace of the Future. *Academy of Management Journal*, 59, 731-739.

- <https://doi.org/10.5465/amj.2016.4003>
12. Cui, M., & Pan, S. L. (2015). Developing focal capabilities for e-commerce adoption: A resource orchestration perspective. *Information Management*, 52(2), 200–209. <https://doi.org/10.1016/j.im.2014.08.006>
 13. D'Aveni, R. A., Dagnino, G. B., & Smith, K. G. (2010). The age of temporary advantage. *Strategic Management Journal*, 31(13), 1371–1385. <https://doi.org/10.1002/smj.897>
 14. Dehning, B., Richardson, V. J., & Zmud, R. W. (2003). The value relevance of announcements of transformational information technology investments. *MIS Quarterly*, 27(4), 637–656. <https://doi.org/10.2307/30036551>
 15. Downes, L., & Nunes, P. (2013). Big bang disruption. *Harvard Business Review*, 91(3):44–56. <https://ssrn.com/abstract=2709801>
 16. Fonseca, P., & Picoto, W. N. (2020). The competencies needed for digital transformation. *Online Journal of Applied Knowledge Management (OJAKM)*, 8(2), 53–70. [https://doi.org/10.36965/OJAKM.2020.8\(2\)53-70](https://doi.org/10.36965/OJAKM.2020.8(2)53-70)
 17. Gimpel, H., Hosseini, S., Huber, R. X. R., Probst, L., Röglinger, M., & Faist, U. (2018). Structuring Digital Transformation: A Framework of Action Fields and its Application at ZEISS. *J. Inf. Technol. Theory Appl.*, 19(1), 31–54. <https://aisel.aisnet.org/jitta/vol19/iss1/3>
 18. González-Varona, J. M., López-Paredes, A., Poza, D., & Acebes, F. (2021). Building and Development of an Organizational Competence for Digital Transformation in SMEs. *Journal of Industrial Engineering and Management*, 14(1), 15–24. <https://doi.org/10.3926/jiem.3279>
 19. González-Varona, J. M., Poza, D., Acebes, F., Villafañez, F., Pajares, J., & López-Paredes, A. (2020). New business models for sustainable spare parts logistics: A case study. *Sustainability*, 12(8), 3071. <https://doi.org/10.3390/SU12083071>
 20. Gurbaxani, V., & Dunkle, D. (2019). Gearing up for successful digital transformation. *MIS Quarterly Executive*, 18(3), 209–220. <https://doi.org/10.17705/2msqe.00017>
 21. Hess, T., Matt, C., Benlian, A., & Wiesböck, F. (2016). Options for formulating a digital transformation strategy. *MIS Quarterly Executive*, 15(2), 123–139.
 22. Johnson, G., Scholes, K., & Whittington, R. (2009). *Exploring corporate strategy: Text and cases. (8th ed.)*. Prentice Hall.
 23. Karimi, J., & Walter, Z. (2015). The role of dynamic capabilities in responding to digital disruption: A factor-based study of the newspaper industry. *Journal of Management Information Systems*, 32(1), 39–81. <https://doi.org/10.1002/mis.1511>

- org/10.1080/07421222.2015.1029380
24. Kofler, T. (2018). Digitale Transformation in Unternehmen. In N. Höhne, D. Méndez, K. B. Zimmer (Ed.), *Zd.B Digital Dialogue Positionspapier*.
 25. Klein, M. (2020). İşletmelerin Dijital Dönüşüm Senaryolari-Kavramsal Bir Model Önerisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(74), 997-1019.
 26. Larjovuori, R. L., Bordi, L., & Heikkilä-Tammi, K. (2018 - October). Leadership in the digital business transformation. In *Proceedings of the 22nd International Academic Mindtrek Conference* (ss. 212- 221). ACM. <https://doi.org/10.1145/3275116.3275122>
 27. Lee, O. K., Sambamurthy, V., Lim, K. H., & Wei, K. K. (2015). How does IT ambidexterity impact organizational agility?. *Information Systems Research*, 26(2), 398-417. <https://doi.org/10.1287/isre.2015.0577>
 28. Legner, C., Eymann, T., Hess, T., Matt, C., Böhmman, T., Drews, P., Mädche, A., Urbach, N., & Ahlemann, F. (2017). Digitalization: opportunity and challenge for the business and information systems engineering community. *Business & information systems engineering*, 59(4), 301-308. DOI 10.1007/s12599-017-0484-2
 29. Li, L., Su, F., Zhang, W., & Mao, J. Y. (2018). Digital transformation by SME entrepreneurs: A capability perspective. *Information Systems Journal*, 28(6), 1129-1157. <https://doi.org/10.1111/isj.12153>
 30. Lucas, H. C. J., Agarwal, R., Clemons, E. K., El Sawy, O. A., & Weber, B. W. (2013). Impactful research on transformational information technology: An opportunity to inform new audiences. *MIS Quarterly*, 37(2), 371–382. <https://www.jstor.org/stable/43825914>
 31. Majchrzak, A., Markus, M.L., Wareham, J. (2016). Designing for digital transformation: lessons for information systems research from the study of ICT and societal challenges. *MIS Quart.* 40 (2), 267–277. DOI:10.25300/MISQ/2016/40:2.03
 32. Margiono, A. (2020). Digital transformation: setting the pace. *Journal of Business Strategy*. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JBS-11-2019-0215>
 33. Matt, C., Hess, T., & Benlian, A. (2015). Digital transformation strategies. *Business & Information Systems Engineering*, 57(5), 339-343. DOI 10.1007/s12599-015-0401-5
 34. Moroz, M. (2018). Acceleration of digital transformation as a result of launching programs financed from public funds: assessment of the implementation of the operational program digital poland. *Foundations of Management*, 10(1), 59-74. doi:10.2478/fman-2018-0006

35. Müller, E., & Hopf, H. (2017). Competence center for the digital transformation in small and medium-sized enterprises. *Procedia Manufacturing*, *11*, 1495-1500. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2017.07.281>
36. Nambisan, S., Lyytinen, K., Majchrzak, A., & Song, M. (2017). Digital innovation management: reinventing innovation management research in a digital world. *MIS Quarterly*, *41*(1), 223–238.
37. Neumeier, A., Wolf, T., & Oesterle, S. (2017). The manifold fruits of digitalization-determining the literal value behind. In *Proceedings of the 13th International Conference on Wirtschaftsinformatik*. Switzerland, February 2017, s. 484-498.
38. Römer, M., Röglinger, M., Linhart, A., Schmidl, J., Utz, L., & Venus, M. (2017). Designing IT setups in the Digital Age. <https://www.fim-rc.de/Paperbibliothek/Veroeffentlicht/720/wi-720.pdf>.
39. Sanchez, R. (2004). Understanding competence-based management: Identifying and managing five modes of competence. *Journal of Business research*, *57*(5), 518-532. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(02\)00318-1](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(02)00318-1)
40. Schallmo, D.R.A. & Williams, C.A. (2018). *Digital Transformation Now!: Guiding the Successful Digitalization of Your Business Model*. 1st ed. Cham: Springer International Publishing.
41. Sebastian, I.M., Ross, J.W., Beath, C., Mocker, M., Moloney, K.G., Fonsstad, N.O., (2017). How big old companies navigate digital transformation. *MIS Q. Executive* *16*(3), 197–213.
42. Selander, L., & Jarvenpaa, S. L. (2016). Digital action repertoires and transforming a social movement organization. *mis Quarterly*, *40*(2), 331-352. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2016/40.2.03>
43. Shahi, C. & Sinha, M. (2020). Digital transformation: challenges faced by organizations and their potential solutions. *International Journal of Innovation Science*, *13*(1), 17-33. <https://doi.org/10.1108/IJIS-09-2020-0157>.
44. Shakina, E., Parshakov, P., & Alsufiev, A. (2021). Rethinking the corporate digital divide: The complementarity of technologies and the demand for digital skills. *Technological Forecasting and Social Change*, *162*, 120405. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120405>
45. Slavova, M. (2016). Digital Business Transformation. *Ikonomiceski i Sotsialni Alternativi*, (4), 142-149.
46. Sousa, M.J., & Rocha, Á. (2019). Digital learning: Developing skills for digital transformation of organizations. *Future Generation Computer Systems*, *91*, 327-334. <https://doi.org/10.1016/j.future.2018.08.048>
47. Tan, B., Pan, S. L., Lu, X., & Huang, L. (2015). The role of IS capabilities

- in the development of multi-sided platforms: The digital ecosystem strategy of Alibaba.Com. *Journal of the Association for Information Systems*, 16(4), 248–280. DOI: 10.17705/1jais.00393
48. Venkatraman, N. (1994). IT-enabled business transformation: From automation to business scope redefinition. *Sloan Management Review*, 35(2), 73–87.
 49. Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, 28(2), 118–144. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003>
 50. Vukšić, V. B., Ivančić, L., & Vugec, D. S. (2018). A preliminary literature review of digital transformation case studies. *International Journal of Computer and Information Engineering*, 12(9), 737-742. doi.org/10.5281/zenodo.1474581
 51. Yeow, A., Soh, C., & Hansen, R. (2018). Aligning with new digital strategy: A dynamic capabilities approach. *The Journal of Strategic Information Systems*, 27(1), 43-58. <https://doi.org/10.1016/j.jsis.2017.09.001>
 52. Zammuto, R. F., Griffith, T. L., Majchrzak, A., Dougherty, D. J., & Faraj, S. (2007). Information technology and the changing fabric of organization. *Organization Science*, 18(5), 749–762. <https://doi.org/10.1287/orsc.1070.0307>
 53. Zhu, K. (2004). The complementarity of information technology infrastructure and e-commerce capability: A resource-based assessment of their business value. *Journal of Management Information Systems*, 21(1), 167–202. <https://doi.org/10.1080/07421222.2004.11045794>

● Bölüm-9 ●

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN
ÇOCUKLUKLARINA DAİR HATIRLADIKLARI
ORTAK EBEVEYNLİK ALGISININ KAYGI VE
DEPRESYONLARI İLE İLİŞKİSİ¹

Selin SALMAN-ENGİN²

1 Hümeyra Tuğçe Bezci, Hazal Dalgacı, Sinem Zeynep Kepenek, Ülkü İlayda Mercimekçi, Tülüce Tokat, Beyzanur Uşan ve Sude Yeltekin'e bitirme tez çalışmaları dahilinde mevcut çalışmanın verisini toplama işleminde yardımları için teşekkürlerimi sunarım.

2 Dr. Öğretim Görevlisi, Bilkent Üniversitesi, İİSBF, Psikoloji Bölümü, selinsalman@bilkent.edu.tr

Giriş

Ortak (birlikte) ebeveynlik kavramı son yıllarda psikolojinin farklı alanlarında (sosyal, gelişim, klinik) daha çok çalışılmaya başlanmış ve aile dinamiklerinde önemli bir yere sahip bir kavramdır. Ortak ebeveynlik genel olarak çocuğu yetiştirenlerin birlikte sorumlulukları paylaşmaları ve çocukla ilgili konularda birlikte karar vermeleri olarak tanımlanabilir (McHale & Lindahl, 2011). Salman-Engin ve arkadaşlarının (2019) makalelerinde özetlediği gibi ortak ebeveynlik çocuğu yetiştiren anne ve babanın evlilik doyumları ile ilişkili fakat farklı bir aile dinamiğidir. Ortak ebeveynlik, ebeveynlerin romantik ilişkilerinden bağımsız olarak çocukla birlikte nasıl etkileşime girdikleri ve beraber nasıl karar aldıkları ile ilgili bir boyuttur. Benzer şekilde ortak ebeveynlik ebeveyn-çocuk ilişkisinden de farklı değerlendirilmektedir. Örneğin anne-çocuk ilişkisi babanın varlığında değişebilmekte ikili anne-çocuk ilişkisi anne-baba-çocuk üçlü etkileşimlerinde farklılık gösterebilmektedir. Bu nedenlerle ortak ebeveynlik kavramı ebeveynlik kavramı ile yüksek ilişkili fakat ayrı bir değişken olarak incelenmektedir. Olumlu ortak ebeveynliğin ebeveynlerin ilişki doyumlarından ve ikili ebeveynlik ilişkilerinden bağımsız olarak çocukların uyum davranışlarıyla, bağlanma örüntüleriyle, akademik başarılarıyla ilişkili olduğu gösterilmiştir (Teubert & Pinquart, 2010).

Geçmiş çalışmalara baktığımızda bu çalışmaların çok büyük bir kısmının çocukların erken döneminde yapıldığını, ergenlik ya da daha geç dönemlerin ise görece ihmal edildiğini görmekteyiz. Ergenler üzerine olan ve anne-babadan değil de çocuktan veri toplanmış nadir çalışmalardan birisi Teubert ve Pinquart (2011) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada ergenlerin anne ve babalarının ortak ebeveynlikleri nasıl algıladıklarını ölçmeyi amaçlayan bir ölçek (The Coparenting Inventory for Parents and Adolescents, CI-PA) geliştirilmiş ve ergenlerin uyum davranışları ile ortak ebeveynlik algıları arasındaki ilişki incelenmiştir. Teubert ve Pinquart (2011) geliştirdikleri bu ölçeğin ergen örneklemi için geçerli ve güvenilir olduğunu göstermiş, ayrıca ergenlerin anne ve babaları için algıladıkları olumlu ortak ebeveynlik algısı arttıkça uyum davranışlarının da arttığını bulmuşlardır.

Mevcut çalışmada Teubert ve Pinquart (2011) tarafından ergenler için geliştirilen 'Ebeveynler ve Ergenler için Ortak Ebeveynlik Ölçeği'nin Türkçeye ve üniversite öğrencilerine adapte edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca adapte edilen bu ölçek ile erken yetişkinlik dönemindeki üniversite öğrencilerinin kendi anne ve babaları için algıladıkları ortak ebeveynlik yapısının depresyon ve kaygılarıyla nasıl bir ilişkide olduğunu araştırmak amaçlanmıştır. Erken dönem çalışmalarıyla tutarlı olarak daha çok olumlu ortak ebeveynlik algılayan üniversite öğrencilerinin psikolojik uyumlarının da daha iyi olacağı, kaygı ve depresyon düzeylerinin görece daha düşük olacağı beklenmiştir.

Yöntem

Katılımcılar

Mevcut çalışmaya 1714 üniversite öğrencisi katılmıştır. Bu katılımcılardan çocukluklarında anne ve babası hayatta olmayan ve/veya anne babasıyla birlikte yaşamamış 90 öğrencinin cevapları analizlere katılmamıştır. Anketi cevaplama sürelerine bakıldığında sistemde 5 dakikadan az kalan 772 katılımcının ve anketi sonuna kadar bitirmemiş 34 katılımcının verisi kullanılmamıştır. Ayrıca, 140 katılımcının soruları iki kere çözdüğü fark edilmiş ve sadece ilk doldurdukları anketteki cevapları analizlere dahil edilmiştir. Son olarak örneklemin genel yaş ortalamasından (*Ort.* = 20.26) ayrışan 4 katılımcının da verisi analizlere dahil edilmemiştir.

Gerekli görülen veri temizleme işlemlerinden sonra geriye kalan ve mevcut çalışmadaki analizlerde verisi kullanılan 661 katılımcının betimleyici özellikleri Tablo-1’de sunulmuştur. Katılımcıların 362’si (% 54.8) kadın, 295’i (% 44.6) erkektir. Dört (% 0.6) katılımcı cinsiyetle ilgili soruya cevap vermemiştir. Katılımcıların yaşları 18-24 arasında değişmektedir (*Ort.* = 20.26. *SD* = 1.45). Katılımcıların tamamı Bilkent Üniversitesi öğrencisidir. Sosyo-ekonomik durumlarını nasıl algıladıkları sorulduğunda 27 (% 5.5) katılımcının düşük, 369 (% 54.4) katılımcının orta, 272 (40) katılımcının ise yüksek sosyo-ekonomik durum rapor ettiği görülmüştür.

Tablo 1

Örneklem Özellikleri

	Frekans	Yüzde	Ortalama	Standart Sapma	Ranj
Yaş (Yıl)			20.26	1.45	18-24
Cinsiyet					
Kadın	362	54.8			
Erkek	295	44.6			
Rapor edilmemiş	4	0.6			
Sosyo-ekonomik durum algısı					
Düşük	27	5.5			
Orta	369	54.4			
Yüksek	272	40			

İşlem

Bilkent Üniversitesi Etik Kurulu'ndan çalışmanın etik kurul onayı alındıktan sonra veri toplama işlemlerine başlanmıştır. Veri toplama işlemleri 2 Nisan - 7 Nisan 2020 tarihleri arasında, internet üzerinden, çevrim içi bir anket sitesi olan "Qualtrics" (www.qualtrics.com) aracılığıyla toplanmıştır. Bilkent Üniversitesi İdari Bilgi Sistemi aracıyla Bilkent Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilere e-posta gönderilmiş ve çalışma hakkında duyuru yapılmıştır. Mevcut akademik dönemde üniversitede GE250-251 dersi alan katılımcılar çalışmaya katılımları karşılığında ders kapsamında 10 puan kazanmışlardır.

Katılımcılar anket sorularını ve onam formunu görmeden önce duyurularda belirtilen çalışmaya katılım kriterleri ile ilgili iki soru cevaplamışlardır. Bu iki kriter 18 yaşında veya üzerinde olmak ve Bilkent Üniversitesi öğrencisi olmaktır. Bu soruları olumlu yanıtlayan katılımcılara Onam Formu gösterilmiştir. Onam formunda çalışmanın genel olarak amacından bahsedilmiş, çalışmaya katılımın tamamen gönüllü olduğu ve katılımcıların istedikleri zaman hiç bir mazeret göstermeden çalışmadan ayrılacakları bilgileri verilmiştir. Onam formunu onaylayan katılımcılar anket sorularını cevapladıktan sonra kendilerine teşekkür edilmiş ve kendilerine çalışma hakkında daha ayrıntılı bilgi içeren Bilgilendirme Formu gösterilmiştir.

Ölçme Araçları

Ergenler ve Ebeveynler İçin Ortak Ebeveynlik Ölçeği

Üniversite öğrencilerinin kendi ebeveynleri için ortak ebeveynliği nasıl algıladıkları Teubert ve Pinquart (2011) tarafından geliştirilen "Ergenler ve Ebeveynler İçin Ortak Ebeveynlik Ölçeği" ile ölçülmüştür. Ölçeğin Türkçeye adaptasyonu mevcut çalışmanın yazarı ve Bilkent Üniversitesi'nde öğrenim gören ve bu çalışmanın verisini bitirme tezlerinde kullanan 7 lisans öğrencisi tarafından yapılmıştır. Önce bu sekiz kişi birbirinden bağımsız olarak İngilizce maddeleri Türkçeye çevirmiştir. Daha sonra bir araya gelip tartıştıktan sonra Türkçe maddelerin son halini vermişlerdir. İngilizce ve Türkçe olmak üzere çift anadile sahip bir lisans öğrencisi maddelerin geri çevirisini yapmış, alınan geribildirimler çerçevesinde Türkçe maddelerin son hali verilmiştir.

Orijinalinde üç faktöre (işbirliği, çekişme, üçgenleme), 12 madde sayısına ve üç versiyona (anne, baba, ergen raporu) sahip olan ölçeğin 'işbirliği' ve 'üçgenleme' faktörleri mevcut çalışmada kullanılmıştır. Orijinal ölçekteki sorular (örn., "annem babamdan iyi bir insan olarak bahseder") mevcut çalışmada üniversite öğrencilerine geçmişe yönelik olarak değiştirilmiştir (örn., "ben çocukken annem babamdan iyi bir insan olarak bahsederdi."). Veri toplama çalışmalarından önce

çeviri ve uyarlaması yapılan ölçek maddeleri yedi farklı üniversite öğrencisine gösterilmiş ve soruların anlaşılır olduğu ve üniversite öğrencilerine de uygulanabilir olduğu doğrulanmıştır. Toplamda 18 madde kullanılarak katılımcıların çocukluk anılarına dayanarak anne ve babalarının ortak ebeveynliğini nasıl algıladıkları ölçülmüştür.

Kısa Semptom Envanteri (KSE)

Mevcut çalışmada üniversite öğrencilerinin kaygı ve depresyon düzeylerini ölçmek için Derogatis (1992) tarafından geliştirilen, Şahin, Batıgün ve Uğurtaş (2002) tarafından Türkçeye uyarlanan Kısa Semptom Envanteri (KSE) kullanılmıştır. KSE 27 maddeden ve 5 faktörden (kızgınlık, düşmanlık, olumsuz benlik, depresyon ve kaygı) oluşan öz-bildirime dayalı bir ölçektir. Mevcut çalışmada sadece depresyon (örn., “*ağlamaklı hissetmek*”) ve kaygı (örn., “*hiçbir nedeni olmayan ani korkular*”) alt ölçekleri kullanılmıştır. Katılımcılar her bir maddede belirtilen belirti veya yakınmaları son bir hafta içinde ne sıklıkla yaşadıklarını 5 aralıklı bir ölçek (1= hiç bir zaman, 5 = her zaman) üzerinden değerlendirmişlerdir. Yüksek puanlar daha fazla kaygı ve depresyon düzeyine işaret etmektedir.

Demografik Bilgiler

Katılımcılara yaşları ve cinsiyetleri sorulduktan sonra Goodman ve arkadaşlarının (2001) önerdikleri gibi merdiven görseli üzerinden katılımcıların sosyoekonomik durumlarını nasıl algıladıkları sorulmuştur.

Bulgular

Üniversite öğrencilerinin anne ve babaları için algıladıkları ortak ebeveynlik boyutları, kaygı ve depresyon düzeylerinin betimleyici sonuçları Tablo-2’de verilmiştir. Genel olarak katılımcıların yüksek düzeyde işbirliği ($M = 4.02$, $SS = .71$) ve düşük düzeyde üçgenleme ($M = 1.99$, $SS = 1.13$) algıladıkları bulunmuştur. Kaygı ($M = 2.37$, $SS = .88$) ve depresyon ($M = 2.78$, $SS = .92$) düzeylerini ise görece yüksek rapor ettikleri görülmüştür. Bu değişkenler için cinsiyet farkını test etmek amacıyla bağımsız gruplar t-testleri uygulanmıştır. Sonuçlar kadın ve erkek katılımcılar arasında ortak ebeveynlik algılarında bir fark olmadığını; ancak kaygı [$t(655) = 7.01$, $p < .001$] ve depresyon [$t(655) = 4.22$, $p < .001$] boyutlarında anlamlı farklar olduğunu göstermiştir. Kadın katılımcılar erkek katılımcılara göre daha fazla depresyon ($M_{kadın} = 2.91$, $SS = .96$; $M_{erkek} = 2.61$, $SS = .85$) ve kaygı ($M_{kadın} = 2.57$, $SS = .88$; $M_{erkek} = 2.11$, $SS = .80$) rapor etmişlerdir.

Tablo 2
Betimleyici Sonuçlar

	Kadın (n = 362)			Erkek (n = 295)			Toplam (N = 657)*		
	Ort.	SS.	Ranj	Ort.	SS.	Ranj	Ort.	SS.	Ranj
İşbirliği	3.99 ^a	.76	1.29 - 5	4.06 ^a	.65	2.07 - 5	4.02	.71	1.29 - 5
Üçgenleme	2.05 ^a	1.17	1 - 5	1.92 ^a	1.09	2.07 - 5	1.99	1.13	1 - 5
Depresyon	2.91 ^a	.96	1 - 5	2.61 ^b	.85	1 - 4.57	2.78	.92	1 - 5
Kaygı	2.57 ^a	.88	1 - 5	2.11 ^b	.80	1 - 4.67	2.37	.88	1 - 5

not-1: * cinsiyet belirtmek istemeyen 4 katılımcının beyanları bu analizlere dahil edilmemiştir.

not-2: Her bir satırdaki ^a ve ^b ile gösterilen değerler birbirlerinden anlamlı bir şekilde farklı bulunmuştur ($p < .001$).

Katılımcıların ortak ebeveynlik algıları ve psikolojik uyumları arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için Pearson korelasyon analizleri yapılmış ve sonuçları Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo 3
Pearson Korelasyon Analiz Sonuçları

	İşbirliği	Üçgenleme	Depresyon	Kaygı
İşbirliği	-	-.40*	-.25*	-.21*
Üçgenleme	-.40*	-	.24*	.26*
Depresyon	-.25*	.24**	-	.72*
Kaygı	-.21*	.26*	.72*	-

* $p < .001$

Üniversite öğrencisi katılımcıların ebeveynleri için algıladıkları işbirliği ve üçgenleme değişkenleri birbirleri ile negatif yönde anlamlı bir ilişki göstermiştir ($r = -.40$, $p < .001$). Katılımcıların depresyon ve kaygı düzeyleri ise çok güçlü bir şekilde pozitif ilişki göstermiştir ($r = .72$, $p < .001$). Katılımcıların algıladıkları ebeveyn işbirliği, hem depresyon ($r = -.25$, $p < .001$) hem de kaygı ($r = -.21$, $p < .001$) düzeyleriyle anlamlı ve negatif yönde ilişkili bulunmuştur. Bunun tersine,

depresyon ($r = .24, p < .001$) ve kaygı ($r = .26, p < .001$) düzeyleri üçgenleme değişkeni ile pozitif yönde ve anlamlı ilişki göstermiştir.

Tartışma

Alanyazına baktığımızda ortak ebeveynlik kavramının hemen hemen tüm çalışmalarında küçük yaşta çocukların aileleri üzerine odaklandığını görmekteyiz. Geçmiş çalışmalarda çoğunlukla anne ve babaların birbirleri için algıladıkları ortak ebeveynliğin çocuk ve ebeveyn uyum değişkenleriyle nasıl bir ilişkide olduğuna odaklanılmıştır. Mevcut çalışmada ise çocuk yaşta değil genç yetişkinlik döneminde olan üniversite öğrencilerinin kendi anne ve babalarının nasıl bir ortak ebeveynlik gösterdiklerine dair algılarının kendi uyum değişkenleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Böylece alanyazındaki bir boşluğun bir kısmının doldurulması mümkün olmuştur.

Mevcut çalışmanın bulgularına baktığımızda hem depresyon hem de kaygı düzeylerinin alanyazındaki diğer çalışmalara göre görece daha yüksek olduğunu görmekteyiz. Bu durum çok büyük bir ihtimalle çalışmanın veri toplama zamanı ile ilgilidir. Veri toplama çalışmaları 2020 Nisan ayının ilk haftasında tamamlanmıştır. Bu hafta tam da COVID-19 pandemi sürecinin Türkiye için görece başına denk gelmektedir. Türkiye’de ülke çapında ilk kez büyük boyutta sokağa çıkma kısıtlamaları olduğu bir dönemde veri toplama çalışmalarının yapılması çok büyük ihtimalle katılımcıların depresyon ve kaygı raporlarının görece daha yüksek çıkmasına neden olmuştur. Veri sonuçları değerlendirilirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışma sonuçlarında cinsiyet farkına baktığımızda kadın öğrencilerin erkek öğrencilere göre anlamlı bir şekilde daha fazla depresyon ve kaygı rapor ettiklerini görmekteyiz. Bu cinsiyet farklılığı alanyazındaki geçmiş çalışmalarla tutarlık göstermektedir (Salk, Hyde & Abramson, 2017; Vesga-López & ark., 2008). Ortak ebeveynlik değişkenleri ve depresyon/kaygı değişkenleri arasındaki ilişkiye baktığımızda ise cinsiyetin arabulucu (moderator) etkisi bulunmamıştır.

Çalışma sonuçları genel olarak erken yetişkinlik dönemindeki üniversite öğrencilerinin anne ve babaları için hatırladıkları ortak ebeveynlik değişkenlerinin kendi depresyon ve kaygı düzeyleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir. Çocukluklarında anne ve babalarını daha uyumlu ve daha az üçgenleme yaparken hatırlayan katılımcıların daha az depresyon ve kaygı rapor ettikleri görülmüştür. Bu durum olumlu ortak ebeveynliğin çocukların sonraki yıllardaki uyumları için önemli olduğunu önermektedir. Ancak unutulmamalıdır ki mevcut çalışma boylamsal bir çalışma değildir, katılımcılardan veriler boylamsal olarak toplanmamış, katılımcıların geçmiş yılları hatırlamaları istenmiştir. Bu durum çalışmanın önemli

bir kısıtlılığıdır. Çalışmanın bu kısıtlılığı ortak ebeveynlik ve depresyon/kaygı arasındaki ilişkiyi neden-sonuç olarak yorumlamamızı engellemektedir. Olumlu ortak ebeveynlik algısının depresyon ve kaygı düzeyini azaltabileceği gibi bunun tersi de mümkündür. Yani yüksek depresyon ve kaygı düzeyi katılımcıların geçmişe yönelik anne ve baba ortak ebeveynliğini daha olumsuz algılaması neden oluyor da olabilir. Mevcut çalışma ile bunu anlamak mümkün değildir. Her ne kadar nedensellik ilişkisi bu çalışmada gösterilmese de geçmiş çalışmalardan farklı olarak erken yetişkinlik döneminde ortak ebeveynlik ve depresyon/kaygı arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından mevcut çalışma önemlidir. Gelecek çalışmalarda bu alanda boylamsal çalışmalar yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

1. Derogatis, L. R. (1992). *SCL-90-R: Administration, scoring & procedures manual-II for the (revised) version and other instruments of the psychopathology rating scale series*. Clinical Psychometric Research, Incorporated.
2. Goodman, E., Adler, N. E., Kawachi, I. et al. (2001). Adolescents' perceptions of social status: Development and evaluation of a new indicator. *Pediatrics*, 108(2), 31-31. doi: 10.1542/peds.108.2.e31
3. McHale, J. P. & Lindahl, K. M. (2011). *Coparenting: A conceptual and clinical examination of family systems*. Washington, DC: American Psychological Association Press.
4. Salk, R. H., Hyde, J. S., & Abramson, L. Y. (2017). Gender differences in depression in representative national samples: Meta-analyses of diagnoses and symptoms. *Psychological Bulletin*, 143(8), 783–822.
5. Salman-Engin, S., Sümer, N., Sağel, E., & Sakman, E. (2019). The relationship between romantic attachment and coparenting behaviors and perceptions. *The Journal of Languages and History-Geography*, 59(1), 717-741. doi:10.33171/dtcjournal.2019.59.1.35
6. Şahin, N. H., Batıgün, A. D., & Uğurtaş, S. (2002). Kısa semptom envanteri (KSE): Ergenler için kullanımının geçerlik, güvenilirlik ve faktör yapısı, *Türk Psikiyatri Dergisi*, 13(2), 125-135.
7. Teubert, D., & Pinquart, M. (2010). The association between coparenting and child adjustment: A meta-analysis. *Parenting: Science and Practice*, 10, 286-307.
8. Teubert, D. & Pinquart, M. (2011). The coparenting inventory for parents and adolescents (CI-PA): Reliability and validity. *European Journal of Psychological Assessment*, 27(3), 206–215. doi: 10.1027/1015-5759/a000068
9. Vesga-López, O., Schneier, F., Wang, S., et al. (2008). Gender differences in generalized anxiety disorder: Results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions (NESARC). *The Journal of Clinical Psychiatry*, 69 (10), 1606-1616.

• Bölüm-10 •

İŞ YÜKÜNÜN TÜKENMİŞLİK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE İŞ STRESİNİN ARACI ROLÜ ¹

Ecem ALKAŞ
Sema YOLAÇ²

¹ Bu çalışma Ecem Alkaş tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme (İktisat) Bilim Dalında Dr.Öğr.Üyesi Sema Yolaç danışmanlığında hazırlanan “İş Yükünün Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracı Rolü” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İşletme Bölümü, syolac@istanbul.edu.tr

GİRİŞ

Günümüzde insanlar zamanlarının büyük bir kısmını çalışarak geçirmektedir. İş hayatında yaşanan olumsuzluklar hem işgöreni hem de örgütü etkileyebilmektedir. İş yükü, iş stresi ve tükenmişlik bu anlamda üzerinde önemle durulması gereken kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

İş yükünden memnuniyetsizlik duyan işgörenin iş stresi ve tükenmişlik yaşayabildiği bilinmektedir. İş yükü kavramı iş tatmini, performans, motivasyon, yorgunluk, işten ayrılma niyeti gibi çeşitli kavramlarla ilişkilidir. İş yükü ile ilgili yaşanan memnuniyetsizlik sadece işgöreni değil aynı zamanda örgütü de etkileyebilmektedir.

Literatür incelendiğinde uzun süre iş stresi yaşayan işgörenlerde tükenmişliğin oluşabildiğine dair çeşitli çalışmaların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla iş stresi ile tükenmişlik arasında yakın ilişki bulunduğu söylenebilir. Tükenmişliğin insanlarla bire bir ilişki içinde olan mesleklerde yaygın olduğuna ilişkin görüşler bulunmaktadır. Hizmet sektörü insanlarla yakın ilişkiler kurmayı gerektiren bir sektördür. Bu sebeple tükenmişliğin araştırılmasında önemli bir yeri mevcuttur.

İş stresi ile tükenmişlik de bireysel ve örgütsel sonuçları olması sebebiyle hem bireyler hem de örgütler için oldukça önem arz eden kavramlardır. Dolayısıyla iş stresi ve tükenmişlikle bireysel ve örgütsel bazda başa çıkmaya çalışmak ileride meydana gelebilecek olumsuzlukları önceden engellemek ya da en az seviyede tutabilmek için önemlidir.

1. İŞ YÜKÜ

İş yükü işgörenler ile örgütler açısından önemli bir kavramdır ve literatürde çeşitli tanımları bulunmaktadır. İş yükü işgörenin iş yaşamındaki çalışma yoğunluğunu ve hızını gösteren bir kavramdır (Atasoy ve Yorgun, 2011: 74). İş yükü kavramını iş hayatında işgörenin kendisine verilen işin olması gerekenden fazla olduğuna ilişkin algısı şeklinde ifade etmek mümkündür (Keser, 2006: 105). İş yükü az ya da çok olarak ifade edilebilen bir kavramdır fakat literatür incelendiğinde iş yükünün ağırlıklı olarak aşırı iş yükü anlamında kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Literatür incelendiğinde iş yüküyle ilgili çeşitli sınıflandırmaların olduğu görülmektedir. Bunlar: niceliksel (kantitatif), niteliksel (kalitatif), fiziksel, zihinsel (bilişsel), çevresel ve konumsal iş yüküdür. İşgörenin iş yükü algısı burada bahsi geçen bir ya da birden fazla iş yükünden kaynaklanabilir. Sebebi her ne olursa olsun iş yükü işgöreni ve örgütü olumsuz yönde etkileyebileceği için üzerinde önemle durulmalıdır. İş yükünün çok az ya da çok fazla olmaması gerektiği literatürde üzerinde durulan konulardan biridir.

İş yükü algısını arttıran çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunlar: işgörenin çalıştığı kurumdaki rolünün net olmaması, çalışma arkadaşlarıyla çatışma yaşaması, iş yerinden izin almakta sorun yaşaması, uzun süre çalışmak zorunda olması, kurumdaki görev dağılımında belirsizliklerin olması, işini yaparken zorlanması, vardiya usulü çalışması, tatile gitme imkânının yeterli olmaması, molaların kısa gelmesidir (Bliese ve Castro, 2000: 65-73; Çuhadar ve Gencer, 2016: 1325-1326; Altaf ve Awan, 2011: 93).

İş yükünün fazla olduğuna ilişkin algı işgöreni fiziksel ve zihinsel manada yıpratdığı için sağlığını olumsuz yönde etkiler. İşine odaklanma problemi yaşamasına sebep olabilir, hata yapma ihtimalini arttırabilir, sosyal yaşamına zarar verebilir. İş yaşamındaki verimliliğini ve etkinliğini düşürebilir (Tatlı ve Akın, 2017: 51). Literatürde iş yüküne ilişkin yapılan çalışmalar incelendiğinde iş yükünün iş stresi, tükenmişlik, yorgunluk ve işten ayrılma niyetini arttırabildiği; iş tatmini, motivasyon ve performansı azaltabildiği belirlenmiştir.

2. İŞ STRESİ

İnsanlar birçok alanda stres yaşayabilir ve iş hayatına bağlı olarak meydana gelen stres de bunlardan biridir. İş stresi, işgörenin işle ilgili bir görevi yerine getirirken işle ilgili özelliklerden ve kendi kişiliğinden kaynaklanan uyumsuzluğun varlığı hâlinde işgörenin bu uyumsuzluğa karşı verdiği tepkidir (Erdoğan, Ünsar ve Süt, 2009: 449). İş stresinin mesleki stres, örgütsel stres, çalışma stresi, endüstriyel stres, iş gerilimi, iş baskısı çeşitli kullanımları bulunmaktadır (Bayar ve Öztürk, 2017: 528).

İş stresinin kaynaklarıyla ilgili çeşitli sınıflandırmalar mevcuttur. Luthans iş stresinin kaynaklarını bireysel, grup, örgütsel ve örgüt dışı faktörler olarak ele almıştır (Luthans, 2010: 280). İş stresinin kaynakları geleneksel ve güncel olarak ikiye de ayrılabilir. Luthans geleneksel iş stresi kaynaklarını örgütten kaynaklanan sorunlar, işin kendisinden kaynaklanan sorunlar ve kişisel özelliklerden kaynaklanan sorunlar olmak üzere üçe ayırmıştır. Güncel iş stresi kaynaklarını ise küresel rekabetten kaynaklanan sorunlar, iş güvencesizliği, iş gücüyle ilgili artan beklentiler, psikolojik şiddet (mobbing-yıldırma), kariyerin değişen doğası, iş-aiile yaşamı dengesi, teknolojinin gelişimi ve teknolojik denetim olarak yedi başlık altında incelemiştir (Keser, 2014).

Stres tükenmişlik sendromu ile yakından ilişkili olup, tükenmişliğin görülmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Özellikle sağlık sektörü çalışanlarında bu durum yaygın olarak görülmektedir (Ersoy vd., 2001). İş stresi işgörenlerde kaygı ve gerginliğe sebep olabilmektedir (Cropanzano, Howes, Grandey ve Toth, 1997: 165). Stres bireylerde egzama, kurdeşen, sedef, saç dökülmesi gibi çeşitli deri hastalıklarının, şeker hastalığının, migrenin, hipertroidin, hipertansiyonun,

çarpıntının, göğüs ağrısının, miyokard enfarktüsün görülmesine sebep olabilmektedir (Okutan ve Tengilimoğlu, 2002: 23).

Stresin işgörenler üzerinde negatif etkiler bırakabildiği için bu durum içinde buldukları örgüte de yansiyabilmektedir. Örgütlerin performansı ve verimliliğinde düşüş söz konusu olabilir. Bu durum da işletmelerde ekonomik sorunlara neden olabilir (Öztürk ve Şahverdioğlu, 2019: 697). Uzun süre iş stresi yaşayan işgörenlerde tükenmişlik görülebilir. Bu da işgörenlerin örgüte duyduğu bağlılığı olumsuz yönde etkileyebilir (Esen, 2019: 1). Dolayısıyla iş stresinin olduğu bir örgütte kişi sorun yaşandığında işi bırakma olasılığında artış söz konusu olabilir. İşgören devir hızında artış beklenebilir.

Stresle örgütsel bazda başa çıkabilmek için işgörenlerin alınacak kararlara katılabilmesi, çalışma koşullarının işgörene uygun olmasının sağlanması, iş arkadaşlarıyla iyi ilişkiler kurması, iş zenginleştirme ve iş geliştirme ile monotonlaşmanın önüne geçilmesi, işgörene ek ücret verilmesi, kurumdaki rollerinin belirli olması, eğitime ihtiyaç duyması durumunda bunun karşılanması gibi çeşitli yollar izlenebilir (Göksel ve Tomruk, 2016: 338).

3. TÜKENMİŞLİK

Tükenmişlik kavramını ilk olarak 1974'te Freudenberger tanımlamıştır (Bauer, Hafner, Kachele, Wirsching ve Dahlbender, 2003: 213). Freudenberger tükenmişliği, karşılanması güç talepler karşısında kişinin yıpranması, başarısızlık yaşaması, enerjisinde ve gücünde azalmanın meydana gelmesi olarak tanımlamıştır (Freudenberger, 1974: 159).

Tükenmişlik denildiğinde akla gelen ilk isimlerden biri Christina Maslach'tır. Tükenmişliği insanlarla yakın ilişki kurulması gereken mesleğe sahip kişilerde sık olarak görülen duygusal tükenme ve sinizm sendromu olarak ifade etmiştir (Maslach ve Jackson, 1981: 99-100). Buna ek olarak tükenmişlik işgörenin iş yerinde stres yaşamasına sebep olan kaynaklara uzun vadede yanıt verdiği psikolojik bir sendrom olarak da tanımlanabilir (Maslach, 2003: 189).

Schaufeli, Leiter ve Maslach, tükenmişlik yaşayan kişiyi yanan bir mum benzetmiştir. Buna göre kişinin enerjisi de yanan mum gibi yavaş yavaş azalır tükenmektedir (Schaufeli, Leiter ve Maslach, 2009: 205).

Maslach ve Jackson tükenmişliği duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı olmak üzere üç boyutta ele almaktadır (Tekin, Aydın, Özmen ve Yaykaşlı, 2014: 137-140). Literatür incelendiğinde bazı araştırmalarda duyarsızlaşma boyutunun duyarsızlık; kişisel başarı boyutunun ise kişisel başarıda azalma, kişisel başarıda düşme hissi ve kişisel başarısızlık gibi çeşitli kullanımlarının olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çalışmayı yapan kişiye göre kullanımlarda farklılık ola-

bilmektedir. Gündüz, kişisel başarı konusunda boyut puanlaması ters bir şekilde yapılıyorsa kişisel başarıda azalma, kişisel başarıda düşme hissi ya da kişisel başarısızlık; düz bir şekilde yapılıyorsa kişisel başarı olarak ifade edildiğini belirtmiştir. Gündüz, Türkiye’deki çalışmalarda bu boyutun genellikle düz olarak puanlandığını, çünkü bu şekilde puanlanmasının dilimizdeki kullanıma daha uygun olduğunu ve kişisel başarı olarak kullanımının daha yerinde olacağını belirtmiştir (Gündüz, 2005: 156). Bu çalışmada da ilgili boyut kişisel başarı olarak kullanılmıştır.

Duygusal tükenme, tükenmişlik sendromunun kalbi olarak görülmekte ve kişiye duygusal olarak fazla yüklenilmesi, talepte bulunulmasına bağlı olarak oluşan bir tepki olarak ifade edilmektedir (Demir, Türkmen ve Doğan, 2015: 987-988). Duyarsızlaşma işgörenin kendisi ile hizmet sağladığı kişiler arasına mesafe koyma teşebbüsünü içeren bir kavramdır (Maslach vd., 2001: 403).

Duyarsızlaşma yaşayan işgören etrafındaki insanları görmezden gelebilmekte, insanlara karşı küçümser tavırlar takınabilmektedir (Sevindik ve Önay, 2019: 1083). Kişisel başarı ise işgörenin işine yönelik kendi kendini değerlendirdiği boyuttur (Demir vd., 2015: 988). Kişinin sorunlarını başarılı bir şekilde çözebilmesini, kendini yeterli görmesini ifade etmektedir. Kişisel başarı boyutu düşük olan kişi kendini başarısız bulur, sevilmeyen biri olduğunu hisseder ve suçluluk duyarak gittikçe kendisine olan saygısını kaybeden birine dönüşür, depresyona girer (Akkoç ve Tunç, 2015: 6).

Tükenmişliğe bağlı olarak kişiler çeşitli psikolojik ve fizyolojik problemler yaşamaktadır (Helvacı ve Turhan, 2013: 60). Tükenmişlik öz güven eksikliğine, ruhen çöküşe neden olabilmekte ve bu işgörenler kendilerini başarısız olarak görebilmektedir (Yıldırım, 2018: 303). Tükenmişlik güç bir şekile nefes alma, ani olarak sinirlenme, şiddetli baş ağrısı, değişikliklerden hoşlanmama, insanlara karşı güvensiz olma ve paranoyalara kapılma gibi problemlere sebep olabilmektedir (Kaşlı ve Aytemiz Seğmen, 2010: 110).

Tükenmişlik işgörenlerde gastrointestinal, psikosomatik rahatsızlıklara yol açmakta, mevcut bir hastalığı şiddetlendirmekte ve işgörenin verdiği hizmetin nicelik ve niteliğinde sorunlar yaşanmasına sebep olmaktadır (Taycan vd., 2006: 101). Bu işgörenler hizmet verdikleri insanlara karşı alaycı, olumsuz hisler ve tutumlarda bulunabilmektedir (Faiz, 2019: 28). Hizmette yaşanan sorunlar örgütün imajına yansiyarak örgütü de olumsuz yönde etkileyebilmektedir.

Kişi tükenmişlikle bireysel olarak başa çıkabilmek için sadece iş odaklı bir yaşam sürmek yerine çeşitli hobiler edinmeli, iş yerinde zorlanacağı yüklerin altına girmemeli, molalarda çalışmak yerine ara vermelidir (Kaçmaz 2005: 31).

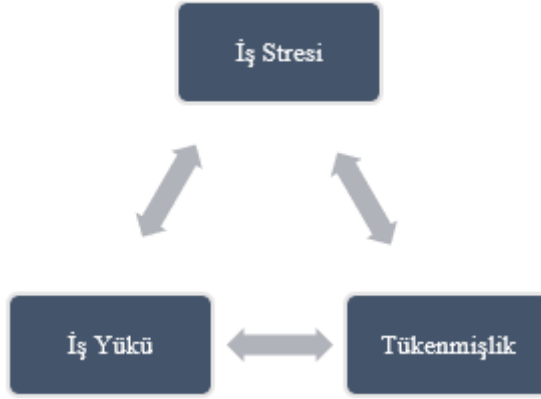
Örgütsel olarak tükenmişlikle başa çıkabilmek için işgörenlerin kararlara katılmalarının sağlanması, örgüte uygun işgörenlerin alınması, işgörenlerin dinlene-

bilmesi için yeterli sürenin verilmesi, iş yükünün adil bir şekilde bölüştürülmesi gibi yollar izlenebilir (İraz ve Ganiyusufoğlu, 2011: 455).

4. YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Şekil 1’de yer alan araştırma modeline göre iş yükü bağımsız, iş stresi aracı (mediatör), tükenmişlik ise bağımlı değişkendir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın hipotezleri:

H1: İş yükünün iş stresi üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

H2_a: İş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

H2_b: İş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

H2_c: İş yükünün tükenmişliğin kişisel başarı boyutu üzerinde negatif bir etkisi bulunmaktadır.

H3_a: İş stresinin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

H3_b: İş stresinin tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.

H3_c: İş stresinin tükenmişliğin kişisel başarı boyutu üzerinde negatif bir etkisi bulunmaktadır.

H4_a: İş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı etkisi bulunmaktadır.

H_{4b}: İş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı etkisi bulunmaktadır.

H_{4c}: İş yükünün tükenmişliğin kişisel başarı boyutu üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı etkisi bulunmaktadır.

4.2. Problem

Son dönemlerde iş hayatında yaşanan değişimler, işgörenlerden duyulan beklentilerde artışa neden olmaktadır. Hem hızlı değişimlere adapte olabilmek hem de beklentileri karşılayabilmek işgörenleri ve dolayısıyla işgörenlerin içinde bulunduğu örgütleri yakından ilgilendirmektedir. İşgörenlerin iş yükü, iş stresi ve tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi ile bu kavramların sebep olabileceği sorunlar araştırmanın problemi olarak ele alınmıştır.

4.3. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, kişi-çevre uyumu teorisine dayanarak, iş yükünün tükenmişlik üzerindeki etkisinde iş stresinin aracı rolünün incelenmesidir.

4.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın evrenini İstanbul'daki hizmet sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise İstanbul'da, 2019-2020 yılları arasında hizmet sektöründe çalışan ve kolayda örnekleme yöntemi kullanılarak ulaşılan 408 işgören oluşturmaktadır.

4.5. Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Bu araştırmada kullanılan anketler 9 adet demografik ifadeyle başlamaktadır. Anketler iş yükü, iş stresi ve tükenmişliği belirleyebilmek adına kullanılan üç ölçekle devam etmektedir.

4.5.1. Niceliksel İş Yükü Ölçeği

Araştırmada Spector ve Jack (1998)'in geliştirdiği; Türkçe uyarlamasını, geçerlilik ve güvenilirliğini Keser, Öngen Bilir ve Aytaç (2017)'in yaptığı niceliksel iş yükü envanteri kullanılmıştır. Ölçek tek faktörden oluşmaktadır. Ölçeğin nihai şekli 5 madde içermektedir.

4.5.2. İş Stresi Ölçeği

Araştırmada House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, işgörenin iş stresi-ne bağlı olarak psikomatik ve psikolojik semptomlarını ölçen 7 maddeden oluşan iş stresi ölçeği kullanılmıştır (Cook, Hepworth, Wall ve Warr, 1981).

4.5.3. Maslach Tükenmişlik Ölçeği

Araştırmada 1981’de Maslach ve Jackson tarafından geliştirilen ve 22 maddeden oluşan tükenmişlik ölçeği kullanılmıştır. Ölçek duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır (Maslach ve Jackson, 1981). Ölçekteki duygusal tükenme 9, duyarsızlaşma 5, kişisel başarı ise 8 maddeden oluşmaktadır (Ergin, 1992: 146). Ölçeğin Türkçe uyarlaması, geçerlilik ve güvenilirliği Ergin (1992) tarafından yapılmıştır.

5. BULGULAR

5.1. İşgörenlerin Demografik Özellikleri

İstanbul’da hizmet sektöründe faaliyet gösteren 408 katılımcıdan elde edilen sonuçlara göre katılımcıların çoğunluğunun kadın (%64,7), 24-29 yaş aralığında (%48,5), bekâr (%61,3), lisans mezunu (%46,6), sağlık sektörü çalışanı (%28,2) ve 1-5 yıl arasında kıdeme sahip (%41,9) kişilerden oluştuğu belirlenmiştir. Katılımcılar çoğunluğu 2.000-4.000 TL gelir aralığında (%40,4) çalışan, mesleğini isteyerek seçen (%73) ve yeniden seçme hakkı olsa aynı mesleği seçmeyecek (%55,6) kişilerden oluşmaktadır.

5.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Ankette yer alan üç ölçekteki ifadelerin ortalamalarının değerleri 2,08 ile 3,87; standart sapmalarının değerleri 1,059 ile 1,402; çarpıklık değerleri -1,091 ile ,934 ve basıklık değerleri -1,997 ile ,836 arasındadır. Elde edilen bu değerlere göre veri setinin normal dağılım gösterdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

5.3. Açıklayıcı Faktör Analizi

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0 ile 1 arasında değişen ve değişkenler arasındaki korelasyonun faktör analizine uygunluğunu test etme olanağı sağlayan bir değerdir. 0.50 eşik değer olarak kabul görmektedir (Sipahi, Yurtkoru ve Çinko, 2010: 80). Araştırmadaki KMO örneklem uygunluk ölçüsü .943 olarak belirlenmiştir. Bu değer için eşik değer olarak kabul edilen 0.50’nin üstünde bir değer olduğu ve faktör analizi için uygunluk kriterlerini mükemmel seviyede karşıladığı sonucuna ulaşılmıştır. Tüm faktörler varyansın %66.79’unu açıklamaktadır. Açıklanan toplam varyansın %14.92’sini iş yükü, %18.22’sini iş stresi, %33.65’ini tükenmişlik oluşturmaktadır. Tükenmişliğin alt boyutlarına bakıldığında bu oranlar duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarı için sırasıyla %11.90, %12.45 ve %9.30 olarak tespit edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ölçeklerdeki toplam ifade sayısı 34’den 28’e düşürülmüştür.

5.4. Güvenilirlik Analizi

Cronbach (1951) bir ölçeğin güvenilir olarak kabul görmesi için ideal değer 0.70 ve üzerinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Tablo 1’de ölçeklere ait güvenilirlik değerleri yer almaktadır. Ölçeklerin 0.70 eşik değerinin üzerinde olması nedeniyle, güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1: Güvenilirlik Analizi

Değişkenler	İfade Sayısı	Güvenilirlik Düzeyi (α)
İş Yükü	5	0.91
İş Stresi	7	0.91
Tükenmişlik	16	0.85
Tükenmişlik (Duygusal Tükenme Boyutu)	6	0.92
Tükenmişlik (Kişisel Başarı Boyutu)	5	0.76
Tükenmişlik (Duyarsızlaşma Boyutu)	5	0.76

5.5. Korelasyon Analizi

Çalışmada yer alan değişkenler için yapılan Pearson korelasyon analizi Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Korelasyon Analizi

	Ort.	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1 Cinsiyet	-	-	1													
2 Yaş	-	-	0,061	1												
3 Med. Durum	-	-	-0,029	0,448**	1											
4 Eğitim	-	-	-0,008	-0,055	-0,068	1										
5 Çalış. Alan	-	-	0,106*	0,097*	0,066	-0,208**	1									
6 Çalış.Süresi	-	-	-0,013	0,0712**	0,508**	-0,119**	0,015	1								
7 Gelir	-	-	0,204**	0,265**	0,167**	-0,338**	-0,004	0,270**	1							
8 MİS	-	-	-0,056	-0,008	0,027	-0,072	0,122*	-0,026	-0,125*	1						
9 TAMS	-	-	-0,022	-0,034	0,072	-0,042	0,052	0,003	-0,104*	0,354**	1					
10 İY	3,48	1,07	-0,06	0,027	0,051	-0,099**	0,054	0,057	0,041	0,046	0,208**	1				
11 İS	3,38	1,07	-0,05	0,053	0,014	-0,118*	-0,03	0,052	0,051	0,072	0,279**	0,672**	1			
12 TD	2,65	1,07	0,068	-0,048	-0,012	0,047	0,019	-0,055	-0,025	0,131**	0,260**	0,452**	0,537**	1		
13 TDT	3,02	1,11	-0,034	0,009	0,071	0,069	0,03	0,066	-0,068	0,260**	0,471**	0,613**	0,711**	0,694**	1	
14 TKB	3,45	0,84	-0,032	0,192**	0,106*	0,078	0,056	0,190**	0,02	-0,086	-0,210**	0,05	0,029	0,002	-0,066	1

Not: **:0.01 düzeyinde anlamlı, *: 0.05 düzeyinde anlamlı. Ort.: Ortalama, S.S.: Standart Sapma, MİS: Mesleğini İsteyerek Seçme, TAMS: Tekrar Aynı Mesleği Seçme, İY: İş Yükü, İS: İş Stresi, TDT: Tükenmişliğin Duygusal Tükenme Boyutu, TD: Tükenmişliğin Duyarsızlaşma Boyutu, TKB: Tükenmişliğin Kişisel Başarı Boyutu

İş yükünün iş stresi ($r=.672$, $p<0.01$) ve tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu ($r=.613$, $p<0.01$) ile orta seviyede; duyarsızlaşma boyutu ($r=.452$, $p<0.01$) ile zayıf seviyede pozitif bir ilişkisi vardır. İş yükünün tükenmişliğin kişisel başarı boyutu ile anlamlı bir ilişkisi bulunmamaktadır. İş stresinin duyarsızlaşma boyutu ($r=.537$, $p<0.01$) ile orta; duygusal tükenme boyutu ($r=.711$, $p<0.01$) ile yüksek seviyede pozitif bir ilişkisi bulunmaktadır. İş stresinin tükenmişliğin kişisel başarı boyutu ile anlamlı bir ilişkisi yoktur. Tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu ile duygusal tükenme boyutu ($r=0.694$, $p<0.01$) arasında orta seviyede pozitif bir ilişki vardır.

5.6. Regresyon Analizi

Tablo 3'te bağımsız değişken olan iş yükünün aracı değişken olan iş stresi üzerindeki etkisi gösterilmektedir. Model istatistiksel açıdan anlamlı ve yorumlamaya uygundur ($F=334,802$; $p<0,001$). Kullanılan basit doğrusal regresyon modeline göre iş yükünün iş stresi üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi bulunmaktadır ($\beta=.668$; $t=18,298$; $p<0,001$). Dolayısıyla iş yükünün iş stresi üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirten H1 hipotezi kabul edilmektedir. Modelin açıklama gücü $R^2=.452$ 'dir. İş yükünün iş stresi üzerindeki etkisini açıklama oranı %45,2'dir.

Tablo 3: İş Yükünün İş Stresi Üzerindeki Etkisi

Değişken	β	Std. Hata	t	P
(Sabit)	1,063	,133	7,990	0,000***
İşYükü	,668	,037	18,298	0,000***

$R^2= .452$; $F= 334,802$; $P<0,001$
 * $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

$H2_a$ hipotezini test etmek için kullanılan basit doğrusal regresyon modelinin sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır. Model istatistiksel açıdan anlamlı ve yorumlamaya uygundur ($F=244,646$; $p<0,001$). Bireysel anlamlılık testlerine göre iş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi vardır ($\beta=.636$; $t=15,641$; $p<0,001$). Dolayısıyla iş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirten $H2_a$ hipotezi kabul edilmektedir. Modelin açıklama gücü $R^2=.376$ 'dır. İş yükü değişkeninin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerindeki etkisini açıklama oranı %37,6'dır.

Tablo 4: İş Yükünün Tükenmişliğin Duygusal Tükenme Boyutu Üzerindeki Etkisi

Değişken	β	Std. Hata	t	P
(Sabit)	,814	,148	5,493	0,000***
İşYükü	,636	,041	15,641	0,000***

$R^2=,376$; $F= 244,646$; $P<0,001$

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

H_{2b} hipotezini test etmek için kullanılan basit doğrusal regresyon modelinin sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir. Model istatistiksel açıdan anlamlı ve yorumlamaya uygundur ($F=104,140$; $p<0,001$). Bireysel anlamlılık testlerinde iş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir ($\beta=,428$; $t=10,205$; $p<0,001$). Dolayısıyla iş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirten H_{2b} hipotezi kabul edilmektedir. Modelin açıklama gücü $R^2=,204$ 'tür. İş yükü değişkeninin iş stresi üzerindeki etkisini açıklama oranı %20,4'tür.

Tablo 5: İş Yükünün Tükenmişliğin Duyarsızlaşma Boyutu Üzerindeki Etkisi

Değişken	β	Std. Hata	t	P
(Sabit)	1,163	,153	7,608	0,000***
İY	,428	,042	10,205	0,000***

$R^2=,204$; $F= 104,140$; $P<0,001$

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

H_{3a} hipotezini test etmek için kullanılan basit doğrusal regresyon modelinin sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir. Model istatistiksel açıdan anlamlı ve yorumlamaya uygundur ($F=415,173$; $p<0,001$). Bireysel anlamlılık testlerine bakıldığında iş stresinin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir ($\beta=,742$; $t=20,376$; $p<0,001$). Dolayısıyla iş stresinin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirten H_{3a} hipotezi kabul edilmektedir. Modelin açıklama gücü $R^2=,506$ olarak belirlenmiştir. İş stresi değişkeninin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerindeki etkisini açıklama oranı %50,6'dır.

Tablo 6: İş Stresinin Tükenmişliğin Duygusal Tükenme Boyutu Üzerindeki Etkisi

Değişken	β	Std. Hata	t	P
(Sabit)	,513	,129	3,964	0,000***
İS	,742	,036	20,376	0,000***

$R^2=$,506; $F=$ 415,173; $P<$ 0,001

* $p<$ 0,05; ** $p<$ 0,01; *** $p<$ 0,001

H_{3b} hipotezini test etmek için kullanılan basit doğrusal regresyon modelinin sonuçları Tablo 7’de yer almaktadır. Model istatistiksel açıdan anlamlı ve yorumlamaya uygundur ($F=164,938$; $p<$ 0,001). Bireysel anlamlılık testleri incelendiğinde, iş stresinin tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu görülmektedir ($\beta=$,513; $t=$ 12,843; $p<$ 0,001). Dolayısıyla iş stresinin tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu belirten H_{3b} hipotezi kabul edilmektedir. Modelin açıklama gücü $R^2=$,289 olarak belirlenmiştir. İş stresi değişkeninin tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerindeki etkisini açıklama oranı %28,9’dır.

Tablo 7: İş Stresinin Tükenmişliğin Duyarsızlaşma Boyutu Üzerindeki Etkisi

Değişken	β	Std. Hata	t	P
(Sabit)	,917	,142	6,464	0,000***
İşStresi	,513	,040	12,843	0,000***

$R^2=$,289; $F=$ 164,938

* $p<$ 0,05; ** $p<$ 0,01; *** $p<$ 0,001

H_{4a} hipotezini test etmek için yapılan hiyerarşik regresyon analizi Tablo 8’de gösterilmektedir. İş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($\beta=$,613; $t=$ 15,641; $p<$,001). Model istatistiksel olarak anlamlıdır ($F=244,646$; $p<$,001). Bu etkiye iş stresi aracı değişken olarak dâhil edildiğinde her iki değişkenin de tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerindeki etkileri istatistiki açıdan anlamlı çıkmakta fakat iş yükü değişkeninin etkisi azalmaktadır ($\beta=$,247; $t=$ 5,412; $p<$,001). Model istatistiksel açıdan anlamlıdır ($F=$ 236,693; $p<$,001). Bununla birlikte iş stresinin tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi söz konusudur ($\beta=$,545; $t=$ 11,963; $p<$,001). Ulaşılan sonuçlara göre iş yükünün tükenmişliğin duygusal tükenme boyutu üzerinde iş stresi kısmi aracı etkiye sahiptir ve H_{4a} hipotezi kabul edilmektedir. Sobel testi de uygulanmış, kısmi aracı etkinin anlamlı olduğu belirlenmiştir ($z=$ 10,002; $p<$ 0,001).

Tablo 8: İş Yükünün Tükenmişliğin Duygusal Tükenme Boyutu Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracı Etkisi

Değişkenler	Model 1	Model 2
Sabit	,814***	,209
İşYükü	,613***	,247***
İşStresi		,545***
R ²	,376	,539
F	244,646***	236,693***
ΔR ²	,374	,537

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

H_{4b} hipotezini test etmek için yapılan hiyerarşik regresyon analizi Tablo 9’da gösterilmektedir. İş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($\beta=,452$; $t=10,205$; $p<,001$). Model istatistiksel olarak anlamlıdır ($F=104,140$; $p<,001$). Bu etkiye iş stresi aracı değişken olarak dâhil edildiğinde her iki değişkenin de tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerindeki etkileri istatistiki açıdan anlamlı çıkmakta fakat iş yükü değişkeninin etkisi azalmaktadır ($\beta=,165$; $t=10,205$; $p<,01$). Model istatistiksel olarak anlamlıdır ($F=88,377$; $p<,001$). Bununla birlikte iş stresinin tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır ($\beta=,426$; $t=7,615$; $p<,001$). Ulaşılan sonuçlara göre iş yükünün tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu üzerinde iş stresi kısmi aracı etkiye sahiptir ve H_{4b} hipotezi kabul edilmektedir. Sobel testi de uygulanmış, kısmi aracı etkinin anlamlı olduğu belirlenmiştir ($z=7,021$; $p<0,001$).

Tablo 9: İş Yükünün Tükenmişliğin Duyarsızlaşma Boyutu Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracı Etkisi

Değişkenler	Model 1	Model 2
Sabit	1,163***	,731***
İşYükü	,452***	,165**
İşStresi		,426***
R ²	,204	,304
F	104,140***	88,377***
ΔR ²	,202	,300

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001

SONUÇ

İşgörenler örgütün en değerli kaynaklarından. Günümüzde ise iş yükü, iş stresi ve tükenmişlikte yaşanan artış hem işgörenlerin hem de örgütlerin olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmaktadır.

İş yükü algısı kişiye göre değişebilmektedir. Aynı örgütte aynı işi yapan iki işgören, kendi iş yüklerini farklı değerlendirebilmektedir. Dolayısıyla işgörene göre farklı planlamaların yapılması uygundur. Benzer durum iş stresi ve tükenmişlik için de geçerlidir. Kişinin iş stresi ve tükenmişlik yaşamasında kişiye yönelik farklılıklar söz konusudur. Her kişinin ve örgütün kendine has yapısı bulunmaktadır. Bu sebeple stres ve tükenmişlikle başa çıkabilmek için izlenmesi gereken yollar da kişilere ve örgütlere bağlı olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Bu hususta önemli olan nokta, stres ve tükenmişlikle başa çıkabilmek için doğru seçimlerin yapılmasıdır.

Hem bireyler hem de örgütler adına iş yükü, iş stresi ve tükenmişliğe bağlı yaşanabilecek sorunların en başından önüne geçebilmek ya da az seviyede olabilmemesini sağlamak için kişi-iş uyumu dikkate alınarak, işe uygun kişi seçimi konusunda titiz davranılması önemlidir. Kişi-iş uyumsuzluğu yaşandığında işgören iş yükünü fazla olarak görebilmektedir. Kişi-iş uyumunda talep-yetenek uyumu da oldukça uyumu önemlidir. İşgören işin gerektirdiklerini karşılamakta yetersizse ya da zorlanıyorsa, zihinsel ve fiziksel anlamda sorunlar yaşayabilmektedir. Bu yüzden işe uygun kişi seçimi oldukça önemlidir.

Mesleklerin çalışma koşulları gereği iş yükü, iş stresi ve tükenmişlik konularıyla ilgili çalışmalarda hizmet sektörünün önemli olduğu görülmektedir. Literatürdeki araştırmalara bakıldığında iş yükü, iş stresi ve tükenmişlik konularında özellikle sağlık çalışanlarına ağırlık verildiği dikkat çekmektedir. Sağlık alanında çalışan sayısının az, iş yükünün fazla olması, uzun süren çalışma saatleri bu durumun en önemli sebepleri olarak gösterebilir. İş yükünün fazla olması iş stresine sebep olabilmekte ve iş stresi de uzun vadede tükenmişliği tetikleyebilmektedir. Türkiye’de ölümle de sonuçlanabilen sağlık çalışanlarına yönelik şiddet olaylarının yoğun olarak yaşanması bu kişilerde iş stresi ve tükenmişlikte artış yaşanmasında etkili olabilmektedir. Hizmet sektörü çalışanlarına yönelik yapılan bu çalışmada da katılımcıların çoğunluğunun %28,2 oranıyla sağlık alanında bulunduğu görülmektedir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi, çalışanlara şiddet uygulayan kişilere caydırıcı cezalar verilerek bu kişilerin kendilerini güvende hissetmelerinin sağlanması iş yükü, iş stresi ve tükenmişliklerinde azalma sağlayabilir.

Çoğu çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da çeşitli kısıtlar bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan veriler belirli yıl aralığında, hizmet sektöründe ve İstanbul’daki çalışanlar için yapılmıştır. Dolayısıyla iş hayatındaki tüm insanları

temsil etmemekte, katılımcıların görüşleriyle sınırlı kalmaktadır. Farklı sektörlerde, şehirlerde, bölgelerde ve ülkelerde de bu konu üzerine çalışma yapılabilir. Araştırma modeline farklı değişkenler dâhil edilerek çalışma daha kapsamlı hâle getirilebilir. Literatürdeki bazı araştırmalar incelendiğinde örgütsel bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti gibi kavramların iş yükü, iş stresi ve tükenmişlikle ilişkili olduğu görülmektedir. Araştırma modeline bu değişkenlerin dâhil edilmesiyle çalışmanın daha da zenginleştirilebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Akkoç, İ., & Tunç, H. (2015). "Örgüt Çalışanlarının Tükenmişlik Düzeylerinin Araştırılması: Balıkesir İl Milli Eğitim Müdürlüğü Örneği", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(34), 1-21.
2. Altaf, A., & Awan, M. A. (2011). "Moderating Affect of Workplace Spirituality on the Relationship of Job Overload and Job Satisfaction", Journal of Business Ethics, 104(1), 93-99.
3. Atasoy, A., & Yorgun, S. (2011). "Sağlık Çalışanlarında İş Gerilimi ve İş Stres Düzeyinin Değerlendirilmesi", Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi, 2(6), 71-88.
4. Bayar, H. T., & Öztürk, M. (2017). "İş Stresinin İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Süleyman Demirel Üniversitesi Araştırma Görevlileri Üzerine Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(2), 525-546.
5. Bauner, J., Hafner, S., Kachele, H., Wirsching, M., & Dahlbender, R. W. (2003). "Burn-out und Wiedergewinnung Seelischer Gesundheit am Arbeitsplatz", Psychother Psychosom Med Psychol, 53, 213-222.
6. Bliese, P. D., & Castro, C. A. (2000). "Role Clarity, Work Overload and Organizational Support: Multilevel Evidence of the Importance of Support", Work & Stress, 14(1), 65-73.
7. Cook, J. D., Hepworth, S. J., Wall, T. D., & Warr, P. B. (1981). The Experience of Work: A Compendium and Review of 249 Measures and their Use, London: Academic Press.
8. Cronbach, L. J. (1951). "Coefficient Alpha and the Internal Structure of Tests", Psychometrika, 16(3), 297-334.
9. Cropanzano, R., Howes, J. C., Grandey, A. A., & Toth, P. (1997). "The Relationship of Organizational Politics and Support to Work Behaviors, Attitudes, and Stress", Journal of Organizational Behavior, 18, 159-180.
10. Çuhadar, M., & Gencer, Z. (2016). "Konaklama İşletmelerinde Çalışan İşgörenlerin Aşırı İş Yükü ve Örgütsel Bağlılık Algıları: Side ve Belek Örneği", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 21(4), 1323-1346.
11. Demir, R., Türkmen, E., & Doğan, A. (2015). "Akademisyenlerin Tükenmişlik Düzeylerinin Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi", International Journal of Social Sciences and Education Research, 1(4), 986-1008.
12. Erdoğan, T., Ünsar, S., & Süt, N. (2009). "Stresin Çalışanlar Üzerindeki Etkileri: Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari

- Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(2), 447-461.
13. Ergin, C. (1992). "Doktor ve Hemşirelerde Tükenmişlik ve Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Uyarlanması", Ankara, Ulusal Psikoloji Kongresi Düzenleme Kurulu ve Türk Psikologlar Derneği Yayını.
 14. Ersoy, F., Yıldırım, C., & Edirne, T. (2001). "Tükenmişlik (Staff Burnout) Sendromu", Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi, 10(2), 11-7.
 15. Esen, M. (2019). "İş Stresi, Mesleki Tükenmişlik ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Sağlık Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15(1), 1-14.
 16. Helvacı, İ., & Turhan, M. (2013). "Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi: Silifke'de Görev Yapan Sağlık Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma", İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 1(4), 58-68.
 17. İraz, R., & Ganiyusufoğlu, A. (2011). "Örgütlerde Mesleki Tükenmişlik ve Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama", Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 11(21), 451-472.
 18. Faiz, E. (2019). "Aşırı İş Yükü ve Tükenmişlik Sendromunun İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Satış Personelleri Üzerinde Bir Araştırma", Çalışma İlişkileri Dergisi, 10(1), 26-38.
 19. Freudenberger, H. J. (1974). "Staff Burn-Out", Journal of Social Issues, 30(1), 159-165.
 20. Göksel, A., & Tomruk, Z. (2016). "Akademisyenlerde Stres Kaynakları ile Stresle Başa Çıkma ve Stres Durumunda Gösterilen Davranışların İlişkisi", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2, 315-343.
 21. Gündüz, B. (2005). "İlköğretim Öğretmenlerinde Tükenmişlik", Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 1(1), 152-166.
 22. Kaçmaz, N. (2005). "Tükenmişlik (Burnout) Sendromu", İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi, 68(1), 29-32.
 23. Kaşlı, M., & Aytemiz Seğmen, O. (2010). "Kişilik Özellikleri, Lider-Üye Etkileşimi ve Tükenmişlik İlişkisi", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 27, 109-122.
 24. Keser, A. (2006). "Çağrı Merkezi Çalışanlarında İş Yükü Düzeyi ile İş Doyumu İlişkisinin Araştırılması", Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (11), 100-119.
 25. Keser, A. (2014). İş Stresi Kaynakları: Geleneksel ve Güncel Boyutlarıyla, Ankara, Türk Metal Yayınları.
 26. Keser, A., Öngen Bilir, B., & Aytaç, S. (2017). "Niceliksel İş Yükü Envanterinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", "İş, Güç" Endüstri İlişkile-

- ri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 19(2), 51-74.
27. Luthans, F. (2010). *Organizational Behavior*, New York, McGraw-Hill.
 28. Maslach, C. (2003). "Job Burnout: New Directions in Research and Intervention", *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.
 29. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). "The Measurement of Experienced Burnout", *Journal of Occupational Behaviour*, 2(2), 99-113.
 30. Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). "Job Burnout", *Annual Review of Psychology*, 52, 397-422.
 31. Okutan, M., & Tengilimoğlu, D. (2002). "İş Ortamında Stres ve Stresle Başa Çıkma Yöntemleri: Bir Alan Uygulaması", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(3), 15-42.
 32. Öztürk, M., & Şahverdioğlu, H. (2019). "Çalışan Kadınların Kişilik Özellikleri ile İş Stresi ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki: Isparta İlinde Bulunan Özel Hastaneler Üzerine Bir Uygulama", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 679-702.
 33. Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Maslach, C. (2009). "Burnout: 35 Years of Research and Practice", *Career Development International*, 14(3), 204-220.
 34. Sevindik, O., & Önay, M. S. (2019). "Akademisyenlerin Tükenmişlik Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi (Grafik Tasarım Alanı Örneği)", *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(3), 1077-1094.
 35. Sipahi, B., Yurtkoru, E. S., & Çinko, M. (2010). *Sosyal Bilimlerde SPSS'le Veri Analizi*, İstanbul, Beta Yayınevi.
 36. Sobel, M. E. (1982). "Asymptotic Confidence Intervals for Indirect Effects in Structural Equation Models", *Sociological Methodology*, 13, 290-312.
 37. Spector, P. E., & Jex, S. M. (1998). "Development of Four Self-Report Measures of Job Stressors and Strain: Interpersonal Conflict at Work Scale, Organizational Constraints Scale, Quantitative Workload Inventory, and Physical Symptoms Inventory", *Journal of Occupational Health Psychology*, 3(4), 356-367.
 38. Tatlı, M., & Akın, H. B. (2017). "Tükenmişlik ile İş Yükü Arasındaki İlişki: Aksaray Defterdarlığında Bir Araştırma", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 49-62.
 39. Taycan, O., Kutlu, L., Çimen, S., & Aydın, N. (2006). "Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Hemşirelerde Depresyon ve Tükenmişlik Düzeyinin Sosyodemografik Özelliklerle İlişkisi", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 7, 100-108.

40. Tekin, Ö. A., Aydın, A., Özmen, M., & Yaykaşlı, M. (2014). “Tükenmişlik Sendromu ve Örgütsel Bağlılık: Su Ürünleri İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 135-158.
41. Yıldırım, F. (2018). “Tükenmişlik Düzeyinin Sanal Kaytarma Davranışına Etkisinde İş Doyumunun Aracılık Rolü”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5(13), 302-313.

• Bölüm-11 •

ÖN LİSANS SEVİYESİNDE TURİZM VE OTEL
İŞLETMECİLİĞİ EĞİTİMİ ALAN ÖĞRENCİLER
AÇISINDAN UZAKTAN EĞİTİMİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Tuba Şahin ÖREN¹
Veli Erdiñç ÖREN²

1 Öğr. Gör. Dr, Uşak Üniversitesi, Banaz MYO, <https://orcid.org/0000-0003-0899-9421>

2 Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Banaz MYO, <https://orcid.org/0000-0002-7614-644X>

Giriş

Turizm sektörünün emek yoğun olması sonucunda nitelikli personel ihtiyacı süreklilik arz etmektedir. Turizm sektörüne nitelikli personel kazandırmanın en akılcı yolu ise kuşkusuz ki eğitim olarak görülmektedir. Turizm sektöründeki gelişmeleri takip edebilecek ve adapte olabilecek, insan ilişkilerini ve iletişim becerilerini geliştirebilecek, sektör için öncelikli gereklerden biri olan yabancı dil yeterliliği sağlayabilecek, problem çözme yeteneğini geliştirebilecek kapasiteye sahip bireyler ancak eğitim yoluyla yetiştirilmektedir. Bu anlamda turizm eğitimi, turizm sektöründe farklı kademelerde çalışabilecek nitelikli personel yetiştirebilmek amacıyla farklı seviyelerde verilmektedir. Örneğin; alt kademelerde çalışmak üzere nitelikli personel yetiştirmek amacıyla orta öğretim seviyesinde eğitim verilirken nitelikli ara eleman yetiştirmek için ön lisans seviyesinde, üst kademe nitelikli personel yetiştirmek için ise lisans seviyesinde eğitim verilmektedir.

Türkiye’de turizm sektöründe çalışmak üzere nitelikli personel yetiştirmek amacıyla yürütülen eğitim programlarından biri de ön lisans seviyesinde turizm eğitimidir. Söz konusu bu eğitim, diğer derecelerde olduğu gibi sıklıkla yüz yüze eğitim kapsamında verilmektedir. Ancak 2019 yılının sonuna doğru Dünya genelinde ortaya çıkan Covid 19 salgın hastalığı eğitim kurumlarını uzaktan eğitime yöneltmiştir. Bu bağlamda, Türkiye’de ön lisans seviyesinde turizm eğitimi veren yükseköğretim kurumları da uzaktan eğitim sürecine dahil olmuştur.

TDK’ye göre uzaktan eğitim, “*Öğrenci ile öğretmenin yüz yüze olmadan çeşitli iletişim araçları kullanılarak belli bir merkezden yapılan eğitim biçimi.*” olarak tanımlanmaktadır. Yükseköğretim uzaktan eğitim sürecinde, öğrenci ve öğretim elemanının yüz yüze olmadığı ve iletişim araçlarını kullanarak gerçekleştirdiği bu eğitim türü, çeşitli avantajlar sağlasa da dezavantajları da bulunmaktadır. Söz konusu avantaj ve dezavantajları tespit edebilmek, avantajları geliştirmeye dezavantajları ise ortadan kaldırmaya yardımcı olabilecektir. Özellikle nitelikli personel yetiştirilmenin önem kazandığı turizm sektörünün sağlıklı ve güçlü bir şekilde devam edebilmesi için uzaktan eğitim sürecine adapte olabilmek önem arz etmektedir.

Turizm eğitiminde uzaktan eğitim sürecinin bu bağlamda, güçlü ve zayıf yönlerinin, fırsatlar ve tehdit unsurlarının belirlenebilmesi sonucunda gerekli iyileştirmelerin ve düzenlemelerin yapılmasına olanak sağlayacağı için bu çalışma önemlidir. Ancak her eğitim seviyesinin amacı farklı nitelikle personel yetiştirmek olduğu için ayrı boyutlarda değerlendirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, uzaktan eğitim süreci hem öğrenci hem öğretim elemanı hem de turizm sektörü açısından ayrı ayrı önem arz etmektedir. Turizm eğitimi bağlamında hem seviye hem de sektör açısından ayrı incelemelerin yapılması gerekliliği sonucun-

da çalışmada çeşitli kısıtlamalara gidilerek temel amaç belirlenmektedir. Çalışmanın temel amacı, bu önem ve gereklilik doğrultusunda, ön lisans seviyesinde turizm eğitimi alan öğrencilerin uzaktan eğitim sürecine ilişkin değerlendirmelerinin SWOT analizi yöntemiyle değerlendirmektir.

Eğitim dinamikleri çağa uygun bir şekilde sürekli olarak değişmektedir. Bu gelişmelerin ve değişimlerin sürekli takip edilmesi, adapte sürecine kolaylık sağlayabilmesi için eğitimle ilgili bilimsel araştırmalarında sıklıkla yapılması önemlidir. Bu önem doğrultusunda, literatür taraması yapılmaktadır.

Literatür Taraması

Yükseköğretim gören öğrencilerin, uzaktan eğitime ilişkin algılarının (Kıralı ve Alcı, 2016) belirlenebilmesi amacıyla yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Bununla beraber mesleki turizm eğitimi (Aksu ve Bucak, 2012), ön lisans seviyesinde turizm ve otel işletmeciliği eğitimi veren (Ören ve Şahin, 2016) lisans seviyesinde turizm eğitimi (Gürbüz ve Dağdeviren, 2007) ya da açılış ön lisans seviyesinde (Şahin Ören ve Arman, 2017) eğitim veren kurumların ders programlarının incelenmesi, farklı eğitim modellerinde öğrencilerinin tatmin dereceleri (Şahin Ören ve Ören, 2018) gibi farklı gruplarda turizm eğitimi alan öğrencilerin durumları alan yazında incelenmektedir.

Alan yazında turizm sektörüne ara eleman yetiştirmek amacıyla verilen ön lisans seviyesinde turizm eğitiminin günümüzün en önemli sorunlardan biri olduğu belirtilmektedir (Aksu vd., 2016). Bununla birlikte Türkiye'deki lisans seviyesindeki turizm eğitimini değerlendiren Sezerel ve Tonus (2017), vizyon, misyon, değer ve amaç ifadelerinin turizm alanına özgü oluşturulmadığını ve belirtilen misyonla vizyona nasıl ulaşılacağı hakkında belirgin bir ipucunun yer almadığını ifade etmektedir.

Turizm eğitimine ilişkin üniversitelerin açıkladığı vizyon, misyon, değer ve amaçlar doğrultusunda genel olarak bir belirsizlik olduğu belirtilse de ön lisans seviyesinde turizm eğitim alan öğrenciler açısından bu durum iki gruba ayrılabilir. Ön lisans seviyesinde turizm eğitimi alabilmek amacıyla meslek lisesinden sonra yükseköğretim hayatına devam eden öğrenciler, bu mesleği bilinçli ve isteyerek tercih etmektedir. Diğer grup olan mesleki deneyimi olmayan öğrencilerin ise meslekle ilgili yeterli ve gerçekçi bilgiye sahip olmadan tercih ettikleri görülmektedir (Üzümcü Polat vd., 2015).

İster bilinçli ister bilinçsiz bir şekilde turizm eğitimi almayı tercih eden bütün öğrencilere karşı turizm eğitim kurumlarının sorumlu olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu doğrultuda turizm eğitim kurumlarının temel amacı, öğrencileri sektörün ihtiyacı doğrultusunda eğitimden geçirerek iş görebilecek yeterliliğe kavuş-

turmak dolayısıyla turizm sektörünün gelişimine ve ilerlemesine katkısı sağlamak olarak özetlenebilir (Üzümcü Polat ve Alyakut, 2015).

Turizm eğitimi ağırlıklı olarak mesleki eğitimi içerse de aslında öğrencilere kazandırılması gereken kültürel gelişimin yeterliliği, misafirperverlik gibi değerler de bulunmaktadır (Kim ve Jeong, 2018). Aynı zamanda eğitim sistemi, öğrenme etkililiğini arttırmak amacıyla sektördeki teknoloji kullanımına uyum sağlaması da (Chiao vd., 2018) bir diğer önemli konudur.

Mesleki kazanımlar, sosyal kültürel değerler, teknolojiye uyum ve pandemi gibi ön görülemeyen durumlar eğitim süreçlerini değiştirip geliştirmektedir. Pandemi sürecinde eğitim sistemindeki değişimi algılamak, paydaşlardan biri olan öğrencilerin bakış açılarını değerlendirmek bilimsel açıdan önemlidir. Bu önem doğrultusunda geliştirilen çalışma nicel araştırma yöntemleri doğrultusunda desenlenmektedir.

Araştırma Yöntemi

Dünyanın etkilendiği Covid 19 salgın hastalığı nedeniyle bütün insanlığın yaşam biçimlerinde değişiklikler gerçekleşmektedir. Bu değişikliklerden biri de eğitim sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yüz yüze eğitim sistemi uygulamaları, Dünya üzerinde geçerliliği olan ağırlıklı olarak uygulanan eğitim yöntemi olarak görülmektedir. Salgın hastalık yüz yüze eğitim sürecini ani ve hızlı bir değişiklik ile uzaktan eğitime geçmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda eğitimin, uzaktan eğitim sürecinin bütün seviyelerde ve branşlarda derine inerek incelenmesi, olumlu olumsuz yansımalarının ortaya çıkarılması ve olumsuzluklara ilişkin çözüm önerilerinin geliştirilmesi oldukça önemlidir. Bu önem doğrultusunda, çalışmada ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında eğitim alan öğrencilerin, uzaktan eğitim sürecine ilişkin değerlendirmelerini güçlü, zayıf yanları, fırsatlar ve tehditler açısından incelemek amaçlanmaktadır. Bu temel amaca ulaşmak için alt amaçlar oluşturulmuştur:

- Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında uzaktan eğitim yoluyla derslerin işlenmesinin güçlü yanları nelerdir?
- Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında uzaktan eğitim yoluyla derslerin işlenmesinin zayıf yanları nelerdir?
- Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında uzaktan eğitim yoluyla derslerin işlenmesine ilişkin fırsatlar nelerdir?
- Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında uzaktan eğitim yoluyla derslerin işlenmesine ilişkin tehditler nelerdir?

Çalışmanın gerçek evrenini, ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında eğitim alan öğrenciler oluşturmaktadır. Bu şekliyle gerçek evrene ulaşmak, zaman, maliyet, fiziki imkanlar ve veri inceleme süreci açısından gerçekleştirilmesinin mümkün olmaması nedeniyle araştırmacılar tarafından çalışma evreni belirlenmiştir. Çalışma evreni ise Uşak Üniversitesi, Banaz Meslek Yüksekokulunda, Turizm ve Otel işletmeciliği programında eğitim gören dokuz öğrenciden oluşmaktadır. Çalışmada gönüllük esasına dayalı örnekleme yöntemi kullanılarak yedi öğrenciye ulaşılmış ve örnekleme hacmi belirlenmiştir.

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerine dayandırılarak desenlenmektedir. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda araştırma probleminin uygun dört soru yer almaktadır. Bu doğrultuda, çalışma konusunun içinde yer alan öğrenciler ile 1 Haziran 2020 – 30 Haziran 2020 tarihleri arasında görüntülü görüşme yapılarak veriler toplanmıştır. Görüşmeler, ortalama 31 dakika ile 51 dakika arasında sürmüştür. Veri elde edilme sürecinde, görüşmeler önce görüntülü ve sesli biçimde kayda alınmış sonraki aşamada tutanak haline getirilerek yazılı bir şekilde kayda geçirilmiştir. Elde edilen veriler, SWOT analizi kapsamında incelenerek veri analizi yapılmıştır.

Elde edilen verilere ilişkin geçerlik ve güvenilirliğin sağlanması için ortaya çıkan araştırma problemleri, bir katılımcı ve alanında uzman iki akademisyene danışılarak onay alınmıştır. Veri elde edilme süreci ve verilerin analizi tamamlandıktan sonra, katılımcı grup dışından iki kişiye ulaşılarak, görüşme formundaki sorular yöneltilmiş ve araştırma bulgularına uygun sonuç alınarak çalışmanın geçerlik ve güvenilirliği sağlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında eğitim alan öğrencilerin uzaktan eğitim sürecine ilişkin değerlendirmelerinin güçlü, zayıf yanları, fırsatlar ve tehditler açısından incelenerek yansıtılması amacıyla gerçekleştirilen çalışmada SWOT analizi uygulanmaktadır. SWOT analizine ilişkin bulgular Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Ön Lisans Seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği Programında Eğitim Alan Öğrencilerin Uzaktan Eğitimle Yürütülmesine İlişkin SWOT Analizi

İçsel Faktörler	<p>Güçlü Yanlar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Öğrencilerin, uzaktan eğitim sürecinde ders çalışmak için daha fazla zamana sahip olması • Ders kayıtlarına istenilen zamanda ulaşılabilmesi 	<p>Zayıf Yanlar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Öğrencilerin, uzaktan eğitim derslerine önem vermemeleri • Öğrencilerin, derse katılımında isteksiz olması • Fiziki ortamda işlenen dersler kadar verimli olmaması • Disiplin ve denetleme eksiklikleri • Fiziki ders ortamında sağlanan verimin, uzaktan eğitimde gerçekleşmemesi • Öğretim elemanları ile fiziki iletişimde bulunamama
Dışsal Faktörler	<p>Fırsatlar</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kişisel gelişim için daha fazla zamana sahip olunması • Yüz yüze eğitim alamayan öğrencilerin, eğitimlerine devam edebilmeleri • Eğitim masrafinin azalması 	<p>Tehditler</p> <ul style="list-style-type: none"> • Uygulama derslerinin gerçekleştirilememesinin mesleki yetersizliğe yol açabilecek olması • Örgün eğitime geçildiğinde öğrencilerde isteksizlik oluşturma ihtimali • Teknolojik alt yapıya sahip olmayan öğrencilerin, derslere devam edememesi • Sistemsel boşluklar nedeniyle ölçme değerlendirme sisteminin dikkate alınmaması • Teknolojik alt yapının yetersiz olması • Toplumun, uzaktan eğitime ön yargılı olması • Öğrenci kalitesinde düşüş olabilmesi

Tablo 1’de ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında uzaktan eğitim alan öğrencilerin değerlendirmelerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Buna göre, katılımcı öğrenciler uzaktan eğitim sisteminde ders kayıtlarının sonradan takip edilebiliyor olmasını güçlü yan olarak belirtmektedir. Yüz yüze eğitimin doğasında yer alan ulaşım, sosyal aktivelere ayrılan vaktin azlığı gibi unsurlar ortadan kalktığı için zaman konusunda bir artış olduğu, bu durumda ders çalışmak için daha fazla vakit bulabildikleri görüşü ortaya çıkmaktadır.

Eğitim masraflarının azalması katılımcı öğrenciler tarafından fırsat olarak değerlendirilmektedir. Tablo 1’e göre kişisel gelişime daha fazla vakit ayrılabilmesi

fırsat olarak görülmektedir. Eğitimde fırsat eşitliğine imkan tanıyor olması nedeniyle katılımcı öğrenciler tarafında uzaktan eğitim fırsat olarak belirtilmektedir.

Tablo 1’de katılımcı öğrenciler, uzaktan eğitim derslerine gereken önemi vermediklerini, derslere katılımda devam zorunluluğunun bulunmamasından dolayı derslere devam durumunda isteksizlik meydana getirdiğini zayıf yan olarak bildirmektedir. Uzaktan eğitim ile gerçekleştirilen derslerinin fiziki ortamda yüze gerçekleştirilen derslerde olduğu kadar motivasyon sağlamadığı ve bu sebeple derslerden istenilen düzeyde verim alınmaması zayıf yan olarak görülmektedir. Uzaktan eğitim derslerinde disiplin ve denetim eksikliği ise diğer bir zayıf yan olarak belirtilmektedir.

Uygulama derslerinin gerçekleştirilemiyor olması ya da tam olarak hoca denetiminde yapılamıyor olması sonucunda mezun olduktan sonra mesleki yeterlilikle karşı karşıya kalmalarına neden olacağı düşünüldüğü için Tablo 1’de tehdit unsuru olarak değerlendirilmektedir. Örgün öğretime geçilip derslerin yüze yapılmaya başlandığı süreçte öğrencilerde isteksizlik olabileceği konusu da bir tehdit unsuru olarak görülmektedir. Teknolojik alt yapıya sahip olamayan öğrencilerin derslere katılamaması ya da ölçme değerlendirme, ders takibi esnasında meydana gelebilecek teknolojik aksaklıklarında tehdit unsuru olduğu değerlendirilmeleri yapılmaktadır. Sistemsel boşluklar nedeniyle öğrenciler tarafından ölçme değerlendirme konusunun dikkate alınmadığı, kopya çekebilme düşüncesiyle yeterince hazırlanmamasının da tehdit unsuru olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Covid 19 salgını nedeniyle pandemi sürecinde eğitim sisteminin değişerek uzaktan eğitime geçilmesinin kuşkusuz ki çeşitli sonuçları olmuştur. Eğitim sisteminin değişmesinden olumlu olumsuz birçok açıdan etkilenen paydaşların varlığı nedeniyle konunun çeşitli açılardan incelenmesi önem taşımaktadır. Uzaktan eğitim sürecinde etkilenen önemli paydaşlardan biri de öğrencilerdir. Eğitim gördükleri alanlara göre etkilenme dereceleri değişiklik göstermektedir. Söz konusu bu durumun belirlenebilmesi, ortaya çıkarılması ve uzaktan eğitimin güçlü özelliklerin korunarak fırsatların değerlendirilmesi, zayıf özelliklere ilişkin çözüm önerilerinin geliştirilmesi, tehdit unsurlarına yönelik önlemler alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, eğitimin her kademesi ve her alanının bir bütün olarak incelenmesinin mümkün olmaması nedeniyle özele indirgenerek değerlendirmeler yapılması önemlidir. Ön lisans seviyesinde Turizm ve Otel İşletmeciliği programında verilen eğitimin, uzaktan eğitim sürecinin değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada çeşitli sonuçlara ulaşılarak önerilerde bulunmak amaçlanmaktadır.

Öğrenciler derslerin uzaktan eğitim yöntemiyle işlenmesinin kendilerine bireysel zaman ayırmak ve ders çalışmak için daha fazla zaman sağladığını düşünmektedirler. Bu düşünce öğrencilerin derse fiziki olarak katılmak için ulaşım için harcaacakları zaman ve masraf dikkate alındığında uzaktan eğitimin sağlamış olduğu bir avantaj olarak dikkate alınmalıdır. Ayrıca uzaktan eğitim olarak yapılan derslerin kayıt altına alınması ve öğrencilerin bu kayıtlara istedikleri zaman ulaşabilmeleri de yine öğrenciler için büyük bir avantaj sağlamaktadır. Ayrıca sınavların da çevrimiçi olarak yapılıyor olması öğrencilerin dersten daha kolay başarı sağlayacağını düşünmesini sağlamaktadır. Bu durum öğrencilerin başarı durumunu olumlu etkileyeceği düşünülebilir, ancak diğer taraftan her zaman ders kayıtlarına ulaşabiliyor olması öğrencinin derse zamanında devam etme zorunluluğunu ortadan kaldırdığı için çevrimiçi olarak yapılan derslere zamanında girmelerine de ket vurmaktadır. Bu çelişkinin ortadan kaldırılması için yine yüz yüze eğitimde olduğu gibi derslere devam zorunluluğu aranabilir. Hatta öğrencilerin ders zamanında derse girdiklerinde dikkatlerini ve dersi takip ettiklerini belirlemek adına belli zamanlarda sistemden otomatik olarak “dersi takip ediyorum” uyarısı ekrana getirilip öğrencinin bunu onaylaması istenebilir. Böylece çevrimiçi olarak görünen öğrencilerin gerçekten derse aktif olarak katılmaları sağlanabilir. Bu durum öğrencilerin olumsuz olarak değerlendirdikleri derse önem vermeme, katılmada isteksizlik, denetleme eksikliği ve verimliliğin az olması düşüncelerinin önüne geçmekte fayda sağlayabilir.

Maddi imkansızlıklar, yaşanan kırsal bölgede internet ağının olmaması veya zayıf olması, gerekli teknolojik alt yapıya sahip olunamaması gibi tehditler nedeniyle öğrenciler almış oldukları eğitimin yetersiz geleceğini ve özellikle mesleki uygulaması olan derslerde başarısızlık yaşayabileceklerini düşünmektedirler. Bu gibi olumsuzlukları ortadan kaldırabilmek için devlet destekli kredi imkanı, teknolojik altyapının kırsal yerlere de ulaştırılması için önceliklerin sağlanması, önlemler alınarak uygulama yapabilecekleri işletmelerle bir koordinasyon sağlanması gibi planlamalar yapılabilir.

Katılımcı öğrenciler uzaktan eğitim sürecine ilişkin değerlendirmeler yaparken öncelikli olarak çoğunlukla zayıf yanlardan ve olumsuzluklardan bahsetmektedir. Akademik başarı elde etmenin daha kolay olduğu düşünülen uzaktan eğitim sistemini öğrencilerin olumsuz olarak değerlendirmeleri araştırmanın çarpıcı sonuçlarından biridir. Pandemi sürecinin uzun bir süreç olacağı ve uzaktan eğitimin hayatımızın bir parçası olacağı düşünüldüğünde bu yöntemi daha iyiye taşıyabilmek için bütün paydaşlar ile ilgili araştırmalar yapılmalıdır. Yapılan bu çalışmalarından elde edilen bilgiler ışığında uzaktan eğitimin olumsuzlukları giderilerek daha kaliteli ve sorunsuz bir eğitim süreci sağlanabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Aksu, M. ve Bucak, T. (2012). Mesleki Turizm Eğitimi. Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, 7-18.
2. Aksu, M. ve Yıldırım, H. M. (2016). Önlisans Düzeyinde Mesleki Turizm Eğitimi ve İstihdam. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(46), 633-640.
3. Chiao, H. M., Chen, Y.L. ve Huan, W. H. (2018). Examining the usability of an online virtual tour-guiding platform for cultural tourism education. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*, Volume 23, 29-38.
4. Gürbüz, A. K. ve Dağdeviren, A. (2007). Lisans Düzeyinde Turizm Eğitimi Veren Kurumların Ders Programlarının Fonksiyonel Açından İncelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10, Sayı 18, 157-167.
5. Kim, H.J. ve Jeong, M. (2018). Research on hospitality and tourism education: Now and future, *Tourism Management Perspectives*, 25, 119–122.
6. Kırallı, F. N. ve Alıcı, B. (2016). Üniversite Öğrencilerinin Uzaktan Eğitim Algısına İlişkin Görüşleri. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 30, 55-83.
7. Ören, V. E. ve Şahin, T. (2016). Investigation of Curriculum of Associate Level in Tourism and Hospitality Programs: Turkey Case Study. *SHS Web of Conferences*, Volume 26 (25).
8. Şahin Ören, T. ve Arman, A. (2017). Aşçılık Programı Ön Lisans Seviyesinde Verilmesi Gereken Derslerin Kategorilerine İlişkin Değerlendirme. *Yükseköğretim Dergisi*, 7(3), 179–185.
9. Şahin Ören, T. ve Ören, V. E. (2018). Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin 3+1 Eğitim Modelinden Tatmin Derecelerinin Belirlenmesi: Banaz Meslek Yüksekokulu Örneği. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 8(4), 451-456.
10. Sezerel, H. ve Tonus, H. Z. (2017). Turizm Fakültelerinin Gözünden Eğitime Bakış. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (38), 112-121.
11. TDK (2021, Ocak). Uzaktan Eğitim. Erişim adresi <https://sozluk.gov.tr/>
12. Üzümcü Polat, T. ve Alyakut, Ö. (2015). Turizm Eğitimcileri Perspektifinden Turizm Eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 51, 807-823.
13. Üzümcü Polat, T., Alyakut, Ö. ve Günsel, A. (2015). Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Mesleğin Geleceğine İlişkin Bakış Açılıarı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 18. Sayı: 33, 179-199.

• Bölüm-12 •

VAROLUŞÇULUĞUN SOKRATİK TEMELLERİ

Zeynep KANTARCI BİNGÖL¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

Giriş

II. Dünya Savaşının ardındaki dönemde Avrupa'nın en moda felsefesi varoluşçuluk olmuştur. 20. yüzyılın en göz alıcı düşünce hareketlerinden biri olduğu düşünülen varoluşçuluk sadece akademik camiada değil şiirde, romanda, tiyatrodada, sinemada, gazetelerde, aydınların dünyalarında da boy göstermiştir (Magee, 2004: 208). Mounier'in deyiimiyle yüzyılın son saçmalığı olan varoluşçuluk modası, tüm anlamı bizi gevezelikten çekip çıkarmak olan bir felsefenin gündelik gevezeliğe dökülmesidir (Mounier, 2019: 51).

...bu sözcük (varoluşçuluk) moda oldu artık. O kadar ki, Clartés'nin dedikodu yazarı bile fikrasının altına "Varoluşçu" diye imza atıyor; falanca ressamın ya da müzikçinin bile varoluşçu olduğundan dem vuruluyor. Hem de büyük sevinç duyuluyor bunun söylenmesinden. Diyeceğimiz, varoluşçuluk sözcüğü öylesine yayıldı, anlamı öylesine genişledi ki, artık hiçbir anlamı kalmadı desek yeridir. Görünürde gerçeküstüçülüğe (sürrealizm) bir öncü akım da bulunmadığı için olacak, varoluşçuluğa dört elle sarıldılar. Oysa bu felsefe hiçbir şey getirmiyor onlara. Çünkü rezalete en az elverişli öğretiler. Hayli kuru ve sıkı bir öğretisi (Sartre, 2002: 26-27).

Pek çok modern ve güncel akımın aksine varoluşçuluğun, yaşamın ve ölümün anlamı, özgürlüğün temel önemi, öz kimliğin kaygı yüklü doğası, modern yaşamın güçlükleri ve görünürdeki saçmalığı gibi büyük sorularla uğraşma cüretini göstermesi onun popülerliğini korumaktadır. Felsefe geleneğini reddetmeyi ve bu geleekten kaçmayı büyük mesele haline getiren Kierkegaard, Nietzsche her ikisini takip eden Heidegger, sonra Sartre ve Merleau-Ponty'nin Batı felsefesinin gelişimini ayaklar altına alması, orijinal ve göz alıcı üslupla yazmaları, düz yazı yerine edebi türleri kullanmaları da bunun cabası (Solomon, 2020: 7).

Varoluşun belli bir özü olmadığını ve insanın baştan verili bir doğasının bulunmadığı görüşüyle büyük yankılar uyandıran varoluşçuluk, insanın evrensel kavram ve kuramlarla açıklanmasına karşı her insanların tek tek birey olduğu ve her bireyin kendi somut deneyimleri üzerine kendi varoluşlarının olduğunu savunur (Çüçen, 2015: 19-20). Bu yüzden varoluşçuluk insanı tarihi güçlerin zavallı oyuncuğu ya da doğal süreçlerin düzenli işleyişinin bir eseri olarak gören anlayışlara karşı bir karşı durmadır. (Durant, 2010: 467). İnsanın nesneleştirilmesine karşı çıkararak insanın tek başına bir özne olduğunu vurgular ve insanın benzersizliğini öne çıkarır (Manav ve Gürdal, 2013: 63). İnsanın bırakılmışlığını, yalnızlığını, boğuntusunu, umutsuzluğunu, güvensizliğini dile getirir. Bununla da kalmayıp kişinin kendini tanımasını, özünü yaratmasını, benliğin kazanmasını, baskıdan kurtulmasını da ister. İnsanı

ezen teknik düzene, kişiliğini silen toptancı topluma, benliğini çiğneyen zorbalığa karşı koyar, gerekirse başkaldırır (Bezirci, 2002: 11).

Temele insanı yerleştiren felsefeler varoluşçu filozofların dikkatinden kaçmamıştır. Bu yüzden felsefe tarihi içinde bir dizi varoluşçu uyanışlar görmek mümkündür. Bu manada varoluşçuluğun zengin bir atalar galerisine sırtını yasladığını söyleyebiliriz. Sokrates'in "Kendini tanı" çağrısı, kendine egemen olmayı ve yazığıya karşı çıkmayı anımsatan Stoacı mesaj, bireye atıfta bulunan Aziz Augustinus'un kötülük ve özgür irade üzerine yaptığı çözümler, imanın dizgeleştirilmesine karşı kurtuluş Hristiyanlığı adına haclı seferine çıkan Aziz Bernard, Descartes'in soyut öznesi karşısına insan varlığının somut deneyimleri ile dikilen Pascal varoluşçuluk için başlangıç misyonuna dönüşmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılda Kierkegaard varoluşçuluğun babası kimliği ile boy göstermektedir (Mounier, 2019: 52-53). Varoluşçu düşüncenin pek çok konusunu ve sorunlarını ilk kez Kierkegaard tarafından tartışılmıştır. Düşünceleriyle kendisinden sonra gelen Sartre, Camus, Heidegger gibi varoluşçu filozofları ve felsefeleri etkilemiştir. Kendisi de insan problemini ele alan ilk düşünürlerden biri olan Sokrates'ten çok etkilenmiştir. Kierkegaard bir Sokrates hayranıdır ve Sokrates'in insanları uyandırma görevini kendisine yüklemiştir. Bu sebeple Kierkegaard "Danimarkalı Sokrates" olarak bilinir (Manav ve Gürdal, 2013: 63).

1. Varoluşçuluğun Muştulayıcısı Olarak Sokrates

Felsefe tarihinde Sokrates gibi gerek alışılmadık görüntüsü ve sıradışı yaşantısıyla gerek düşünceleriyle ve üslubuyla gerekse kendisini ölüme götüren olaylar silsilesi yüzünden bir mahkeme huzurunda kendisini savunmak zorunda kalmasıyla hatta aslında tüm ömrünün bu savunmaya bir hazırlık olduğunu söyleyerek bu sayede de felsefenin onurunu kurtarması ile iz bırakan bir filozof daha yoktur. Daha da ilginç M.Ö. 399 yılında Tanrılara saygısızlık etmekle ve gençleri baştan çıkararak suçlanarak ölüm cezasına mahkûm edilen Sokrates'in ölümünden 25 asır sonra Atina'da kurulan temsili mahkemedeki geç gelen beraatının bir eşi benzeri daha yoktur. Felsefe Sokrates'e çok şey borçludur. Batı kültürüne büyük ölçüde Antik Yunan düşüncesinin kaynaklık ettiği düşünülürse Sokrates Batı felsefesi için önemli bir referanstır (Cevizci, 2013: 7). Kendisinden sonra gelen diğer filozoflar fikirlerini ortaya koyarken öyle ya da böyle ona göndermede bulunur, görüşlerini geliştirirken ondan esinlenir. Sadece Yunan ve Roma filozofları üzerinde değil, ortaçağdaki Yahudi, Hristiyan ve Müslüman ilahiyatçıların üzerinde de etkisi olmuştur. Montaigne'den Foucault'ya, Rousseau'dan Nietzsche'ye kadar birçok modern düşünürü ilham vermiştir (Lenoir, 2018: 139-140). Sert eleştirileriyle Batı felsefesini değerlendiren Nietzsche'ye göre farklı felsefi yaşam tarzlarının tüm sokakları

Sokrates'e çıkmakta ve bundan, Sokrates'in en tuhaf yanının tüm mizaçlara katılmış olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Nietzsche, 2010: 58). Görüldüğü gibi Batı felsefesi içinde çeşitli düşünceler için köken araştırmasına girildiğinde ya da tarihsel arka planına dönüp bakmak gerektiğinde Sokrates kendisine başvuru bir isim olarak karşımızda bulunmaktadır. Öyleyse sözkonusu varoluşçuluk olduğunda varoluşçuluğun Sokratik temelleri olduğu söylenebilir mi? Sokrates'in düşünceleri ile varoluşçuluk arasında nasıl bir bağ kurulabilir ya da varoluşçuluk bağlamında Sokrates'in düşünceleri nasıl değerlendirilebilir?

Birtakım koşulların filozofların fikirlerinin şekillenmesinde etkili olduğu düşünülürse varoluşçuluk için çağının insan sorunlarına çözüm arayan bir felsefe olduğunu söylemek yanlış olmaz. Varoluşçuluk, 20. yüzyılın sosyal, siyasi ve askeri yönden çalkantılı döneminde filizlenmiştir (Gökçalp, 2014: 132). İki tane koskoca dünya savaşının yaratmış olduğu bunalım ve buhranlardan derinden etkilenmiş olan filozoflar insanı yepyeni bir gözle değerlendirme gereği hissetmişlerdir. Bu değerlendirme geleneksel felsefenin tümel, evrensel, ussal, soyut ve tinsel yapısından uzak hatta deyim yerindeyse onun bu yapısına bir isyan, bir başkaldırıdır. Felsefe dizgeleri içinde hapsolmuş ideal insanı ele almaktansa her an göz önünde bulunan, soluk alıp veren, kanlı canlı insanı ve onun somut yaşam deneyimlerini incelemenin gerekliliğine inanmışlardır. Bireyselliğin önünü tıkayan her türlü öğretiye karşı çıkarak bireyin kendi varlığını açmasının gerekliliğini vurgulamışlardır. Rasyonel düşünme yerine tekilin kendisini açtığı duyguyu, hissi, korkuyu, kaygıyı açığa çıkaran varoluşsal anları betimlemişlerdir (Çüçen, 2015: 22-25). Aynen varoluşçu düşünce gibi Sokrates'in felsefesi de çağının kültürel koşullarına bir tepkidir, bir karşı çıkıştır. Sokrates, Yunan kültür ve uygarlığının görkemli ve şaşalı devrinin iç savaşlar yüzünden hızlı bir çöküşe geçtiği zamanda tarih sahnesine çıkmıştır. Onun nazarında Atina geleneksel ahlakın yıkıldığı yerine ise pazar ya da başarı ahlakının ikame ettiği bir kriz döneminden geçmektedir. Yaşamın gerçek manasını ortaya koyacak erdemlere dair bilgiden yoksun olan Atinalılar sağdan soldan devşirdikleri malumatlara itibar etmektedir. Bildiklerini sandıkları bu sanı ve hatalı inançlar onların iyi bir hayat sürmelerini ve doğru değerlerin peşinden koşmaları önünde bir engel oluşturmaktadır. Bu yüzden Sokrates kendisini Atinalıların bilgisizliklerini ve inançlarının temelsizliklerini göstermeye ve yanlış inançlarını çürütmeye adanmıştır (Cevizci, 2013: 91-92).

Ahlaksal düşüncenin, Sokrates'in yaşadığı çağın bir özelliği olan, düzensizliği ve bozukluğu içinde, onun gözüne bir olgu, özellikle zarar verici bir şey olarak, çarpıkmaktaydı. İnsanların konuşmaları, ahlaksal fikirleri betimlemek için düşünülmüş çok sayıda terimle – adalet, ölçülülük, cesaret vb.- do-

luydu. Söz konusu genel terimleri bu denli özgürce ve rahatlıkla kullandıklarına göre, Atinalıların bu sözcüklerin ne anlama geldiğini bildiklerini, tüm saflığı ve içtenliğiyle, düşünmeye başladım ve bunların anlamlarını gerçekten de bilgisiz biri olan bana söyleyeceklerini umutla beklemeye koyuldum, der Sokrates. Ancak onları sorguladığı zaman, o hiçbirinin kendisine düzgün bir açıklama getiremediğini gördü (Gutrie, 2010: 87).

Kendi deyimiyle o, Tanrının devletin başına musallat ettiği her an her yerde insanları dürten, uyarıcı, azarlayan, peşlerini bırakmayan bir at sineğiydi (Platon, 2009: 27). İnsanların yakasını bırakmayan bu at sineği tartışmalarının hepsinde insanlara ruhlarına gereken özeni ve önemi göstermeleri gerektiği, maddi değerler insan için kısmen yararlı olsa da kalıcı ve özsel olmadığı için asıl önemli olanın ahlaklı ve doğru bir yaşam sürmek olduğu, doğru yaşamak için doğru düşünmenin zorunlu olduğu mesajını vererek insanlarda hakikat aşkı ve erdem sevgisi uyandırmaya çalışmıştır (Cevizci, 2013: 13-14) .

Henüz daha popülerliğini kaybetmemiş olan varoluşçuluk kendisine temel konu olarak insan varlığını seçmiştir. Batı felsefe geleneğinde özellikle Aydınlanma ile birlikte duyarsız kalınan insani varoluşu öne çıkarmışlardır. İnsan varlığının nasıl bir varlık olduğunu ve insan varlığında varoluş tarzlarını sorgulamaktadır. İnsan olarak var olmanın ne anlama geldiğini irdeleyen varoluşçuluk insan varlığının hakikatini insan varoluşlarında açığa çıkartmayı ve betimlemeyi amaçlamaktadır (Gökalp, 2014: 132; Çüçen, 2015: 17-19). Varoluşçuluğa göre insan, özü gereği varlığı hakkında tasalanmak olma durumunda bir varlık olarak tanımlanmaktadır. İnsan varlığına karşı yönelik ilginin Batı düşüncesini en başından beri karakterize ettiği düşünülürse bu söylenenin ne denli uygun olduğu görülebilir. Yunanlılar insanı bir sorun olarak gördüler ve insanın doğası, tını ve yargısıyla ilgili sorular sordular, insanın içinde bulunduğu duruma çözümler sunmak için çabaladılar (Versenyi, 2010: 33). Kendinden önceki Grek doğa felsefesi ve Grek metafiziğinin sorunlarını bir kenara bırakarak “İnsan nedir?” sorusunu sorgulamalarının temelini yerleştiren Sokrates varoluşçuluktan bihaber olsa da insanı merkeze alması hasebiyle varoluşçu düşünürler arasında sayılır. Çünkü Sokrates insanın kendisini tanıması ve bilmesi gerektiğini öne sürerek nasıl yaşanması gerektiği sorusuna cevap aramaktadır (Çüçen, 2015: 38; Özcan, 2016: 59). “Ben kimim?”, “Gerçek kimliğimi nasıl keşfedebilirim?”, “Nasıl bir hayat süreceğim?” sorularıyla Sokrates, zamanının en önemli meseleleri üzerinde durmuştur (Soccio, 2010: 182).

Sokrates, dindarlığın, dinsizliğin, güzelin, haksızlığın, adaletin, adaletsizliğin, bir devletin ve bir devlet adamının bir hükümet ve bir hükümdar olmasını sağlayan basiretin ve çılgınlığın, cesaretin ve korkaklığın ve görüş-nüşe göre, bunları bilen herkesi iyi ve soylu bir insan haline getiren tüm diğer şeylerin ne olduğunu inceleyerek, daima insani konular hakkında sohbet etmeyi severdi (Aktaran Störig, 2011: 141).

Sokrates'in çocukluk arkadaşlarından Khairephon'un Sokrates'in bilgeliğinin ölçüsünü öğrenmek amacıyla Delphoi tapınağındaki kâhine gitmesi ve buradan getirdiği bu dünyada Sokrates'ten daha bilge birinin olmadığı yönündeki cevap, bazı Sokrates yorumcularının aksine, Sokrates'in düşünce hayatında ve felsefe faaliyetlerinde önemli bir dönüşüme yol açmıştır. Kâhinin mesajının gerçek anlamını ortaya çıkarmanın peşine düşen Sokrates farklı sınıf ve gruplardan insanları, zanaatkârları, ozanları ve politikacıları sorgular. Sokrates sorguladığı insanların tam bir bilgisizlik içinde olmalarına rağmen bu bilgisizlerinin farkında olmadıklarını görür ve aslında bilmediğini bilen tek kişinin de kendisinin olduğunu farkına varır. O andan itibaren Delphoi'deki kahinin kehanetinden kendisine ilahi bir misyon çıkarır: Öğretmek için cesaretlendirme. Böylece Sokrates, Apollon tapınağında yazan "Kendini tanı!" sözünü düstur haline getirir (Cevizci, 2013: 40-41; Lenoir, 2018: 58-59). İnsanlara eski bir Yunan atasözü ile seslenen Sokrates, onlara bilgisizliklerini göstererek onları kendilerini incelemeye ve gözlerini kendi içlerine çevirmeye davet eder. Ona göre insanın yaşadığı körlük ve fakirlik ancak insanın kendisini hatırlamasıyla ve kendisine dönmesiyle aşılabildi (Störig, 2011: 142). Bu bağlamda Sokrates kişinin bilmediğinin farkına varmasını ve dolayısıyla kendisini tanımasına, kendilik bilinci oluşturmaya olanak sağlamak maksadıyla onda bir yaşam tarzı haline gelen ironiye başvurur. Bunun için belli bir erdemi, ahlaki bir kavram ya da konuyu tartışmaya açan Sokrates, özellikle bu tarz konuları çok iyi bildiğinden emin olan kimseleri kendisine muhatap olarak alır. Karşısında bulunan muhatabına hiçbir şey bilmediğini söyleyen Sokrates onun da bir şey bilmediğinden emin olmasına rağmen kendisini ondan bir şeyler öğrenmek istercesine hevesli gösterir. Onlara "Cesaret nedir?", "Dostluk nedir?", "Güzellik nedir?" gibi bir soru sorarak bu konuda sahip oldukları bilgiyi aktarmalarını sağlar. Sokrates'in muhatabının verdiği ilk yanıtta sadece soru sormak suretiyle birtakım çelişik sonuçlar çıkarttığı diyalog süreci muhatabın vermiş olduğu tüm cevaplar çürütülünceye kadar sürer ve nihayet muhatabın verecek başka cevabı kalmadığında yani bilgisizliğinin itirafında bulunana kadar devam eder (Cevizci, 2013: 93-94). Verseny'nin sözleriyle Sokrates'in tüm çabası karşısındakinin "bilgisizliğinin farkında olmasını sağlamak. Öğretilecek her şey bir an-

lamda sadece bundan ibarettir.” (Versenyi, 2007: 120). Sokratik ironinin gerçek anlamını işte bu noktada yatar. Hem Sokrates’in hem de muhatabının maskeleri düşmüş ve artık gerçek yüzleri ortaya çıkmıştır. Muhatabın tartışılan konudaki bilgisizliği tüm çıplaklığıyla görünür hale gelirken Sokrates’in de sorduğu sorularla aslında bilgisiz biri olmadığı anlaşılır. (Cevizci, 2013: 98). Kierkegaard’ın ifadeleriyle “cahilken bilgili görünmek de, en az bilgiliyken cahil görünmek kadar ironiktir.” (Kierkegaard, 2020a: 275). Sokrates’in yaptığı muhatabının bilgisizliğini ortaya koyma girişimidir O, muhatabını bildiğine emin olduğu şeyleri gerçekte bilmediğini göstererek onu boş ve temelsiz bilgelik iddialarda kurtarmak ister. Fransız asıllı filozof Jankélévitch anlatımıyla;

Protogoras diyalogunda Sokrates erdemin aktarılamazlığını iddia ediyormuş gibi davranır; zira birtakım hile veya reçetelerden ziyade ilim peşindedir. Sokrates’in derman tacirlerinde kınadığı şey, arabayı atın önüne koşmaları, çözümleme yapılacak yerde doğaçlamayı tercih etmeleri ve sonuçta, döne dolaşa ihtimalciliğin o her zamanki kestirimlerine başvurmalarıdır. Sokrates bu eristiğin kepazeliğin, bu amansız hırsın sahtekârlığını bozguna uğratar; sorduğu sorularla güzel söz tacirlerini kalbura çevirir ve belagat balonlarını söndürmekten, ağzına kadar beyhude bilgiyle dolu bu sidik torbalarının havasını almaktan muzip bir zevk duyar. Atinalıların vicdanıdır o, onların hem vicdan azabı hem de vicdan rahatlığıdır; bir başka ifadeyle, Sokrates’in üstlendiği işlevde ironinin yol açtığı sonuçlara özgü uyumsuzluğu görürüz: Bizi ya büyük korkularımızdan kurtarır ya a inançlarımızdan yoksun bırakır (Jankélévitch, 2020: 14-15).

Ve böylece kişi kendisini kazanmış olur. Çünkü Sokrates karşısındakinin bilgisini sorgulamasına böylece kendisini tanımaya yardımcı olmaya çalışır. Sorularıyla karşısındakinin potansiyelleri, gizli saklı güçlerini, üstü kapalı bilgilerini aşikâr hale getirerek kişilerin iç dünyalarında adeta bir dönüşüm yaratma niyetindedir. Sokrates’in ironi yöntemine büyük bir hayranlık duyan ve eserlerinde sıklıkla ironiye başvuran Kierkegaard için de ironi benlik olabilme problemiyle doğrudan ilgilidir. İroni, kişinin kendisini diğerlerinden ayırmasını sağlayan kibirli bir yoldur. Diğerlerinden ayrılmak bir benlik olmak için gereklidir (Akış, 2015: 81).

Sokrates, muhataplarını gerçeğe ulaşmak için soru yağmuruna tuttuğunda, onlara felsefe alıştırması yaptırır yani onların kendi görüşlerini sunar, yetiştirir. Çünkü ona göre bilgiye erişimin tek yolu budur. Yoldan geçen adamı sorguladığında, sanatçı general ya da konuşmacı olsun, mayotik

yapmaya yönlendirir. Onlardan ne doğuruyordu? Kendilerini doğurmalarına yardımcı oluyordu. Ve bunların ötesinde, derin tabiatlarında, bireyselliğin ötesindeki özlerini de doğuruyordu (Lenoir, 2018: 159).

Sokrates muhatap olduğu insanları ne Tanrıların ne de dünyanın kökeni üzerinden sorgulamakta, kendileri hakkında, bu dünyadaki faaliyetleri hakkında irdelemektedir. Çünkü onun için insanın kendisini tanıması dış dünyaya ait şeylerle ilgili bütün kaygılardan daha önemlidir. İnsanın yetkinleşmesinin yolu kendini tanımaktan geçer. Sokrates' göre herkes içinde insan doğasını barındırmaktaydı. Asıl önemli olan onu incelemeyi bilmek ve analiz etme isteğini içinde taşımaktır. Bu nedenle "Kendini tanı!" sözü Sokrates'in düşüncesinin bel kemiğini oluşturur (Anıl, 2006: 152; Lenoir, 2018: 86-87). Sokrates'e göre insan kendini tanımalı, insan olmanın gereğini kavramalı ve anlamalı, kendini ona uygun biçimde şekillendirmelidir. Kendini bilmek hem bir insan olarak sahip olunan temel niteliklerin farkına varmak hem de bir kişi, bağımsız bir birey olarak kendi ayırıcı özelliklerini bilip ortaya çıkarmak ve kendini o özelliklerle biçimlenmiş bir varlık olarak yaşamda konumlandırmaktır (Gökalp, 2014:8). Bu noktada kendini tanıma varoluşçu düşüncenin ehemmiyet verdiği kişinin kendini gerçekleştirme, kendi varoluşunun hakikatine varması için önemli bir adımdır. Çünkü kişinin kendini tanıması kendisiyle giriştiği iç hesaplaşma sonucu potansiyellerinin, amaç ve sorumluluklarının farkına varmasına, yaşam bilinci oluşturmaya dayanır. Bu yüzdendir Mounier, Sokrates'in "Kendini tanı!" düsturunu felsefede ilk kişiselci devrim olarak nitelendirilebileceğini söyler (Mounier, 2019: 44).

Sokrates'in amacı "Kendini tanı!" buyruğuna başvurarak insanın özünün ne olduğunu göstermektir. İnsan kendi gerçek kişiliğinin bilgisine ancak bu buyruğa uymakla erişebilecektir. Bu, insanın kendi doğasının bilgisine ulaşması manasına gelir (Günay, 2010:12). Yaşamdaki mutluluk da insanın kendi benine dair bilgide gizlidir. İnsanın kendisine yönelik doğru bir kavrayışı yani kendisine has doğasını, kendisini harekete geçiren motifleri, zaafalarını ve sınırlarını, yeteneklerini, amaçlarını bilmesi onu nihai hedef olan mutluluğa götürecektir (Cevizci, 2002: 39). Cassirer'in ifadesiyle Sokrates ile birlikte insan sürekli kendisini araştıran, varoluşunun her anında varoluşunun koşullarını inceleyen ve denetleyen bir varlık olarak ele alınmaktadır. İnsan yaşamının değeri işte bu titiz denetlemelerde ve yaşama karşı geliştirilen eleştirel tutumda gizlidir. Bu yüzden Sokrates sorgulanmamış bir yaşamın yaşanmaya değmeyeceğini söylemektedir (Aktaran Günay, 2010: 14).

19. yüzyıldan itibaren yaşanan teknolojik gelişmelerin insanı köleleştirdiğini, pasif ve her şeyi kabul eden bir varlık haline getirdiğini dile getiren varoluşçu düşünce problem olarak gördüğü bu durumu çözmek için insanın hayatından

hareket etmenin gerektiğini düşünmektedir (Gökalp, 2014: 132). Bu yüzden yaşam deneyimleri ve pratikleri üzerine yönelen varoluşçuluk, insan yaşantısının günlük rutinlerinden hareketle insan yaşamının ne olduğu ve nasıl adlandırılması gerektiği üzerinde titizlikle durmuşlardır. Nasıl yaşanması gerektiği hususunda tavsiyeler sunmuşlardır. Varoluşçuluğu öncelediği düşünülen Sokrates için de yaşamak nefes alıp vermenin ötesinde, ıskalamaya gelmeyen ciddi bir iştir. O, *Savunma*'da bir insan için en büyük iyiliğin erdem üstüne ve yaşama dair konular üzerine konuşmak ve tartışmak olduğunu belirtirken sorgulanmamış, sınanmamış bir yaşamın yaşanmaya değmeyeceğinden söz etmektedir (Platon, 2009: 34). Bu nedenle çarşıda, pazarda dolaşarak karşısına çıkanlarla konuşmaya çalışırdı. Bunu da insanları, hayatlarının anlam ve amaçları bakımından düşünmeye, aydınlanmaya kımıldatmak, onlarda bu isteği uyandırmak için yapardı (Gökberk, 1999: 43). Sokrates'e göre insan, yaşamı sorgulamayı tüm ömrü boyunca elden bırakmaması bunu adeta bir yaşam tarzı haline dönüştürmesi gerekir ki bu durum zaten onun kendi şahsında cisimleşmiştir. Atinalılar huzurunda yaptığı savunmasında Hermegones'e hitaben söylediği bütün ömrü boyunca savunmasını hazırladığını söylemesi bunu göstermektedir (Ksenophon, 1962: 73). O, tüm dikkatini insan yaşamına, hangi amaç için yaşanması gerektiği üzerinde yoğunlaştırmıştır. Onun yaşadığı zamanlarda da tıpkı günümüzde olduğu gibi yaşamın amacının ne olduğuna dair sorgulama yapmak nadiren rastlanan bir durumdu. İş hastaları iyileştirmek olan bir doktor, amacının ne olduğundan ziyade işinin gereği olarak tedavi yöntemleri üzerine düşünür. Hasta iyileşse mi daha iyi olur ya da ölmesi mi daha iyidir, değerli şeylerle kıyaslandığında zenginliğin ya da yaşamın kendisinin değeri ne olmalıdır diye sormaz. Bir tüccar daha fazla para almalı mıyım ya da zenginlerin değeri nedir diye düşünmez. Yani genel olarak insanlar, amaçlarının uğruna yaşanacak kadar değerli olup olmadığı sorgulamadan onlara ulaşmanın yollarını bularak yaşarlar. İşte Sokrates'in insanları düşünmeye zorladığı nokta burasıdır. Peşinden koştuğumuz amaçların hangisi gerçekten değerlidir? (Cornford, 2015: 46). İnsanlara ömürlerini iyinin, doğrunun, güzelin peşinden koşarak tüketmelerini söyleyen Sokrates, bu nedenle insanları yaşamlarını sorgulamaya davet eder. Çünkü Sokrates insanın hayatı üzerinde düşünmeden yaşamasını değersiz ve dolayısıyla mutsuz bir yaşam sürmeyle eşdeğer olarak görür. Sorgulamadan geçen bir hayatta insanlar benliklerine gereken özeni göstermez. Zenginlik, haz, şan, şeref peşinde koşarken benliklerini unuturlar. Kendilerini harekete geçiren gücün ne olduğunun farkında olmadan, kişisel hedeflerinin değerli olup olmadığını tartışmadan yaşarlar. Toplumun sunduğu değerler üzerine kafa yormadan ömürlerini geçirirler. Kendi hayatlarının mimarları olamazlar, yaşamları kendi kontrolleri dışındadır. Bu durum da insanı felakete ve mutsuzluğa sürükler.

İnsana düşen ise Sokrates'in her daim dile getirdiği gibi ruha özen göstermektir. Ruha özen göstermenin Sokrates'teki manası insanı insan yapan şeyin ne olduğunu, neyin insan doğasını geliştirip yetkinleştirdiğini bilmekten geçmektedir. Sokrates'e göre tüm insanlar doğaları gereği mutlu olmayı istedikleri için ancak neyin iyi neyin kötü olduğuna dair bilgi insanı mutluluğa götürebilir (Cevizci, 2011: 77-78).

İnsana geleneksel felsefenin çizgisinden farklı yaklaşan varoluşçu düşünce insanı anlatırken de bu farklı tutumunu sürdürmüştür. Anlatımda nesir ya da düz yazıyı kullanan geleneksel felsefenin aksine varoluşçuluk farklı iletişim yollarını tercih etmiştir. Özellikle insanın kendisini ve varoluşunu özgürce anlatabileceği edebiyatın ve sanatın dilini kullanmıştır. Çünkü geleneksel felsefenin soyut ve kavramsal yapısıyla insanı, yaşamını ve kaygı, korku, iç sıkıntısı, yabancılaşma, umutsuzluk gibi deneyimlerini ifade etmek oldukça güçtür. Bu yüzden varoluşçular savlarını bir sistem içinde birleşmiş bir bütün olarak ortaya koyacak yerde dolaylı bir biçimde anlatmayı denemişlerdir. Roman ya da dram biçiminde düş gücü yapıtları; içten günlükler ve kişisel yaşamın yankısını veren benzer yapıtlar ya da varoluşçu temalar bazen şiirde bazen tiyatrodan can bulmuştur. Bu nedenledir ki öldükten sonra profesörler tarafından felsefesinin bölümlere, kısımlara ve paragraflara ayrılmış bir fikir dizgesi olarak ortaya çıkacağı düşüncesi aklına geldikçe Kierkegaard öfkelenirdi. İnsanı seçenekler ve özgürlükler yeri olarak gören varoluşçu düşünce özgürlüğün açığa çıkmasına imkân tanıyan her çeşit iletişimi kullanmaktan çekinmemiş ve kendine özgü bir iletişim yolu benimsemiştir diyebiliriz (Foulquie, 1998: 37-38; Çüçen, 2015: 36). Bütün ömrünü felsefeyle uğraşarak geçiren Sokrates'in de düşüncelerini ifade etme biçimi oldukça farklıdır. Bu yönüyle varoluşçu düşünce ile benzerlik göstermektedir. Nasıl ki varoluşçu düşünce geleneksel felsefenin anlatımından başka bir yol izlemişse Sokrates de felsefi söylem ve iletişimin geleneksel araçlarından kendini uzak tutmuştur. En önemlisi Sokrates yazılı sözün değerine inanmadığı için arkasında yazılı bir eser bırakmamıştır. Ne hayatıyla ilgili ne de uğrunda ölümü göze aldığı düşünceleriyle ilgili olsun kendisi tarafından yazılmış tek bir cümle dahi günümüze ulaşmamıştır. Sayfalara sığmayan yazıların okuyanı tembelleştirdiğini ve onca yazıyı zihinde saklamanın çok kolay olmadığını düşündüğü için fikirlerini kaleme almamıştır. O, kitap yazmak, konferans vermek, söyleşi yapmak vs. yerine bir yöntem olarak diyaloga ya da tartışmaya başvurmuştur. Bu yolla gerçeğin peşine düşerek düşüncelerin derinine inmeye çalışmıştır. Düşüncelerini yazmaktansa yaşantısıyla göstermeyi seçen Sokrates önemli gördüğü birtakım fikirleri karşılaştığı insanlarla özellikle gençlerle tartışmaya kendini adanmıştır. Kâğıttan öğrenmektense kişinin kendisinin de dâhil olduğu bir tartışmada kendisine ait düşüncelerin yapı-

landırılmasını istemiştir (Cevizci, 2013: 13-14; Çüçen, 2015: 54).

Yazılı bir eser bırakmamasından dolayı Sokrates ikincil tanıkların çizmiş olduğu farklı farklı bazen de birbiriyle çelişik portrelerden bilinmektedir. O, bir komedi yazarı olan Aristophanes, bir tarihçi olan Ksenophanes ve birer filozof olan Platon ve Aristoteles'in mülahazalarında can bulmaktadır (Cevizci, 2013: 15). Platon, eserlerinde dünya malında gözü olmayan yalın ayaklı bilge olarak tasvir ettiği Sokrates, Aristofanes'in *Bulutlar* eserinde şarlatan ve berduş olarak suçlanır (Çüçen, 2015: 54; Lenoir, 2018: 24). Bu, ilginç olan Sokrates'i bir o kadar daha ilginçleştirmekte ve her ele alınışta yepyeni bir sima olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu noktada varoluşçu felsefenin temel konularını tartışmaya açan Kierkegaard'ın Sokrates hakkındaki düşünceleri de önem arz etmektedir.

2. Kierkegaard: Danimarkalı Sokrates

Sokrates'ten yüzyıllar sonra yaşayan Søren Kierkegaard (1813-1855) varoluşçuluğun babası olarak anılmaktadır. İster yaşantısıyla isterse eserleriyle olsun Sokrates'le büyük benzerlik gösteren Kierkegaard kendisini Sokrates'in öğrencisi olarak görür (Soccio, 2010: 655). Tez çalışması olan İroni Kavramı Sokrates'e Yoğun Göndermelerle adlı eserinde derinlikli bir Sokrates incelemesi yapmıştır. Özellikle felsefi düşüncelerinin temellerini savunduğu *Felsefi Kırıntılarını Tamamlayan İlim Dışı Eklenti* adlı eserinde Sokrates tarzı istihzalı bir sorgu metodunu kullanmış olması göze çarpar. Bu eserde sanki Atinalı atsineği modern bir kılığa bürünerek bütün sayfalarda yeniden karşımıza çıkmış gibidir (Magill, 1992: 32-33). Nasıl ki Sokrates, Atina için kendisine bir görev biçmişse Kierkegaard da kendisine Kopenhag için bir görev biçer. Her fırsatta görevinin Sokratik olduğunu dile getirir ve kendisi için atsineğini anımsatacak bir tabirle *Kopenhag Bekçisi* lakabını kullanır (Gürdal, 2015: 58). Günlüğünde yer alan "Hayatım insanları haberdar kılmak için hesaplanmış bir vecizedir." cümlesi onun bu misyonunu özetler mahiyettedir (Blackham, 2020: 14).

Filozofların düşüncelerini felsefe tarihinde bir bağlam içine yerleştirdikleri ve sorunlarını, örneklerini, kanıtlarını felsefe tarihinden türettikleri göz önünde bulundurulursa Kierkegaard Sokrates'i sürekli bir atıf noktası haline getirmiştir (Taşdelen, 2017: 67). Zaten Kierkegaard *Amacım* adlı yazısında kendisinden önceki tek analogisinin Sokrates olduğunu ve amacının Sokratik bir amaç olduğunu belirtmekteydi (Akış, 2015: 82-83). Çünkü Sokrates'in öncelikle felsefenin yönünü büyük oranda insana, etiğe ve varoluşsal problemlere döndürmesi ve felsefeye miras bıraktığı birçok problem Kierkegaard için çok önem arz etmekteydi. Bu nedenle Sokrates onun felsefesini besleyen temel kaynaklardan birine dönüşmüştür (Manav ve Gürdal, 2013: 18). Kierkegaard için Sokrates saygı gösterdiği

ve hayranlık duyduğu tek filozoftur. Bu noktada ikisi arasındaki birçok yönden benzerlik göze çarpmaktadır. Her ikisi de insan ve insan varoluşu üzerine yoğunlaşarak tüm ömürlerini bu konular üzerinde geçirmişlerdir. Her ikisi de hakikatin öznelliğini ele almıştır. Her ikisi de insanları birey olma yolunda yönlendirerek kendilerini ve yaşamlarını sorgulamaya, nasıl yaşamaları konusunda bilinçli olmaya çağırmışlardır. Her ikisinin de çevreleriyle ilişkileri sorunludur. Nasıl ki atın üzerine konan atsineği atı rahatsız ederek huzurunu kaçırıyorsa hem Sokrates hem de Kierkegaard soruları ve eleştirileriyle çevrelerini tedirgin etmeyi sevmektedir. Bunu yaparken ironinin keskin kılıcını kuşanmaktan çekinmezlerdi. Kierkegaard'da ironi Sokrates'te olduğu gibi bir eleştiri biçimidir. Yaşadığı çağın düşünce, yaşayış ve inanış biçimine yönelttiği eleştirilerden dolayı "Danimarkalı atsineği" lakabını almıştır (Taşdelen, 2013: 215).

Sokrates, içinde bulunduğu dönemin ahlaki çöküşlerine, erdemden uzak yaşantılarına, sorgulanmadan geçen hayatların değersizliğine karşı nasıl tepkiliyse Kierkegaard'ın felsefi söylemi de karşı çıkışlarla doludur. O, başta Hegel'in felsefi sistemi olmak üzere tüm spekülâtif felsefeye, kurumsallaşan ve spekülâtif felsefenin bir parçası haline getirilen Hristiyanlığa, nesnellik uğruna varoluşun anlamını unutan, varolma tutkusunu yitirerek kitleleşen, bireyselliğinden kopan modern insanın durumuna tepkilidir (Taşdelen, 2017: 29). Spekülâtif felsefe temelde sistemci bir yaklaşımı benimser. Özellikle de Hegel, sistemci yaklaşımı zirveye taşımıştır. Hegel'in varlığı açıklayabilmek adına kurduğu sistemde birey unutulmuş, varoluşun özgür ve öznel yanı önemsenmemiştir. Bu yüzden spekülâtif düşüncenin bilhassa Hegel felsefesinin bireysel ve tekil olanı dikkate almayan kavramsal ve bütüncül yapısı ile anda gerçekleşen, bir kerelik, bireysel ve öznel bir temelde beliren insan varoluşunu anlamak mümkün görünmemektedir. Çünkü spekülâtif felsefe varoluşu sistemin bir parçası ve mantıksal bir aşaması olarak değerlendirir (Taşdelen, 2017: 31-33). Hegel'in varlığı sistemleştirmeye ve rasyonel olarak kavranılır kılmaya çalıştığı yerde Kierkegaard varoluşu tamamlanmamış bir süreç olduğunu söyler. Kierkegaard için her birey kendi varoluşunu kendi tercihleri ve eylemleri ile şekillendirdiği için ona ilişkin bir sistemin kurulamaz. Dolayısıyla varoluş, sistemin içine hapsolamaz, kavramlaştırılmaz, nesnel olarak araştırılmaz (Akdemir, 2019: 129). Varoluş kişinin kendi iç gerçekliğinin, iç yaşantısının ifadesidir. Bu yüzden Kierkegaard öznellik temelli hakikatten yanadır. Kişi hakikate kendi varoluşunu gerçekleştirilmesiyle erişebileceği için hakikat nesnel olmaktan uzaktır (Türkyılmaz, 2016: 18;). Kierkegaard'ın izinden gittiği Sokrates için de birey olmanın yolu öznel bir dünyada yaşamaktan, kendini bilmekten, kendin olabilmekten geçmektedir. Kierkegaard *Felsefi Kıvrımları Tamamlayan İlim Dışı Eklenti* adlı eserinde hakikatin öznel oluşunu meydana

çıkaran Sokrates metodunu Johannes Climacus takma adıyla kullanır. Sokrates tarzı istihzalarını yönelttiği en büyük düşman olarak Hegel'i karşısına alır. Bu eserde nesnel hakikatin duygusuzluğuna karşı iç dünyanın ihtiraslı düşüncesine yöneliş vardır. Nesnel hakikatin insan dışında olana karşılık gelmesine karşı öznel hakikat insanın kendisinde bulunduğunu, insan için olduğunu dile getirir (Magill, 1992: 33).

Kierkegaard'ın çağındaki Hristiyanlık anlayışı da Hristiyanlık inancını nesnel açıdan temellendirme çabası içindedir. Ama Kierkegaard için Hristiyanlık bir tin meselesidir, öznellik ve içsellik meselesidir (Türkyılmaz, 2016: 33). Aydınlanmanın ve Hegel felsefesinin etkisiyle Tanrının varlığı, günah, masumiyet ve ölümsüzlük gibi konular sistemin bütünlüğü içinde ele alınmakta ve mantığın kategorileri ile ifade edilmektedir. Hristiyanlığın özü ve içtenliği yok edilmekte, paradoks, absürd gibi irrasyonel özellikleri rasyonel bir sistem uğruna tahrife uğramaktadır. Entelektüel bir uğraş haline getirilen imanın, içsel ve varoluşsal boyutu göz ardı edilmektedir. Oysaki iman varoluşsal bir problemdir, benlik olabilme onuruna erebilme ile ilgilidir. Her birey kendi kişisel tecrübeleri ile imana giden yolu kat eder ve iman eden birey Tanrı huzurunda eşsiz ve biriciktir İnanmak ve bir inanç uğruna yaşamak ona göre bir varoluş tarzıdır; varoluşu gerçekleştirmektir (Akış, 2015: 83; Taşdelen, 2017: 36-40; Akdemir, 2019: 131). İnsana varoluşunu gerçekleştirmek gibi esaslı bir görev yükleyen Kierkegaard'ın düşünüşünde iman önemli bir yere sahiptir. Zaten onun amacı Hristiyan olmanın ne anlama geldiğini ve nasıl gerçek bir Hristiyan olunabileceğini göstermektir (Akdemir, 2019: 131). Bu yüzden Kierkegaard bireyi ortadan kaldıran ve spekülatif bakış açısının tesiriyle imanı ussal temellendirme yolunda giden dinsel geleneğe karşı başkaldırmaktadır (Türkyılmaz, 2017: 36).

Kierkegaard yaşadığı çağa karşı karamsar bir tavır takınır. Çünkü Kierkegaard'ın çağında insanlar bireyselliklerinden uzaklaşarak kalabalıklar içinde kaybolup gitmektedirler. Yaşamın ne demek olduğunu unutmışlardır. Varoluşlarının sorumluluğunu almaktan uzaktırlar. Kendilerini harekete geçiren dinamikleri kaybettiklerinden dolayı pasifleşmişlerdir. Kendilerini günlük lakırdılara kaptırdıkları için kendi varoluş gerçekliğinden kopmaktadırlar (Taşdelen, 2017: 41). Sokrates'le benzer şekilde insanları uyandırmak isteyen ve böylece hayatlarının hiçleşmesine mani olmayı düşünen Kierkegaard kalabalıkların karşısına dikilmeyi yine Sokrates'ten miras almıştır. Sokrates, "Kendini tanı!" derken aslında kendini ötekilerden ayırmayı da kastetmektedir. Çünkü kalabalık insan teki için her zaman bir tehdit oluşturmaktadır. Kalabalık, tekil bireyi kendi içinde eritir, farklılıklarını törpüler ve bünyesine katarak bir niceliğe dönüştürür (Manav ve Gürdal, 2013: 38; Kierkegaard, 2020a: 195).

Kierkegaard kendisine kadar geçen zamanda öyle ya da böyle insan konusuna değinilmiş olmasına rağmen aslında insanın ne olduğu sorusuna tam manasıyla gereken önemin gösterilmediğinden yakınmaktadır. Bireyi merkezi konuma alarak yapılan değerlendirmeler bile kişiyi bütünü bir parçası olarak görerek yorumladığı ve bireyin müstakil varlığına yüklenen anlamı değersizleştirdiği için Kierkegaardca kabul edilebilecek türden değildi (Şahiner, 2017: 293). İşte Kierkegaard, insan sorunun göz ardı edildiği ve diğer felsefi sorunlar karşısında geri planda kaldığı bir zamanda Sokrates'in çağdaş bir versiyonu olarak belirlemiştir (Taşdelen, 2017: 165). O, insanların hayatlarını ve köklerini sorgulamalarını, kalıplaşmış kimlik yapılarından kurtulmalarını ister. Ancak bu şekilde insanlar kendi varoluşsal seçimlerinin sorumluluğunu alabilir ve sosyal kimliklerinin ardından saklanan kendi benliklerini bulabilirlerdi. Bu yüzden kendine örnek olarak Sokrates'i alır (Akış, 2015: 80). Onun amacı tıpkı Sokrates gibi kendini tanıma, kişilik kazanma ya da kişiliğe şekil vermedir. Sadece Sokrates'ten farklı olarak Kierkegaard hem yaşayan hem de yazan bir varoluşçudur. Eserleri onun iç dünyasını yansıtır aynı zamanda ona kendini daha iyi anlama, kendi iç hayatında derinleşme, duygu ve düşüncelerini yabancı unsurlardan temizleyerek ahlaki açıdan yetkinlik kazanma fırsatını sağlar (Yıldırım, 2012: 121). Onun sorgulamalarıyla yaşantısının gerçekleri paralellik içindedir. Kendisine örnek aldığı Sokrates'in düşünceleri ve yaşantıları nasıl bir ahenk içindeyse birey olarak Kierkegaard ile filozof Kierkegaard da uyum içindedir.

Kierkegaard kendisinden asırlar önce yaşamış olan Sokrates'in "Kendini tanı!" çağrısına kulak verir, onda hikmetin izlerini bulur. Anlaşıldığı üzere Kierkegaard'ın tüm felsefesini "ben olmak" ve "ben haline gelmek" oluşturur. Bu, insanın, insan olmanın en yüksek ve en yüce anlamıdır. Fakat insanların çoğu gündelik hayatın telaşına kendilerini kaptırdıkları için bir benliğe sahip olmayı önemsememektedirler. Hatta Kierkegaard'a göre evlilik, çoluk çocuk, mal mülk, şan şeref peşimde koşarken gerçek anlamda benlerini yitirdiklerinin farkında bile değildirler. Onlar için ben dünyada hiçbir biçimde önem verilen şeylerden biri değildir (Kierkegaard, 2019: 43). Oysa Kierkegaard için benlik haline gelme en önemli şeydir, insanın bu dünyadaki başlıca ödevidir. İnsan olmanın anlamı bu ödevde gizlidir. Öyleyse insan nasıl ben haline gelecektir? Kierkegaard buna bir varoluş sorunu olarak yaklaşır.

Kierkegaard'a göre insan düşünmesinin ve düşündüklerini dile getirmesinin yanı sıra eylemde bulunur, hisseder, duygulanır, inanır. En önemlisi Kierkegaard için "insan, sonsuzluk ile sonlunun, geçici ile kalıcının, özgürlük ile zorunluluğun bir sentezidir, kısacası bir sentezdir. Sentez iki terimini ilişkisidir. Bu görüş açısından ben, hala varolmamıştır." (Kierkegaard, 2019: 23). O halde insana dü-

şen varoluşunu gerçekleştirmektir. Bu varoluş insanın tecrübelerinde ve eylemlerinde saklıdır. İnsan tutumları, kararları, seçimleri sayesinde benlik haline gelir, kendi öznelliğinde varoluşunu açığa çıkarır. Varoluş, nesnel olarak ortaya konamaz. Varoluş, sonlu bir kişinin sonsuz olanla öznel deneyiminin ifadesidir. Bu ise varoluşu gerçekleştirmenin değişik aşamalarında kendini gösterir. Bunlar; estetik, etik ve dini varoluş aşamalarıdır. Kierkegaard'ın düşünüşünde üç varoluş alanı yaşam yolunda üç aşama olarak belirir (Türkyılmaz, 2016: 36). Kierkegaard bununla insanları değişmez kategoriler arasına sıkıştırmak istemez. İrade ve özgürlüğü dikkate alarak farklı seçenek ve yönleri ön plana çıkarmak niyetindedir. Hz. İbrahim, Agamemnon, Don Juan, Faust, Mefisto, Baştan Çıkarıcı, Yargıç Wilhelm gibi tipler üzerinden varoluşun seçenekleri karşısında bulunan özgür insanlardan söz eder (Taşdelen, 2017: 164).

Kierkegaard *Ya / Ya da* adlı eserinde estetik ve etik varoluşa ilişkin görüşlerini açıklar. Eserin *Ya* kısmında estetik varoluşu izah ederken *Ya da* kısmını etik varoluşu izah etmeye ayırır. Eserde de görüldüğü üzere iki varoluş biçimi birbiriyle tezatlık içindedir ve Kierkegaard kişiyi ikisinden birini seçmeyle karşı karşıya bırakır. Kierkegaard'ın estetik varoluş dediği Don Juan, Faust, Mefisto, Baştan Çıkarıcı ile temsil ettiği estetik tiplerin ortak yönü dolaysızlık ve haz yaşamı olarak karşımıza çıkar (Gödelek, 2008: 364). Nihai ilkesi ödev, sorumluluk veya özdisiplini içeren düşünümsel veya rasyonel bir ilke olmadığı için genelde ilkesiz bir hayatmış gibi lanse edilir. Kişi gündelik yaşamının zevk ve tatminleri ile yaşar, dışsal şartların esiri olmuştur. Yeni deneyimlerin peşinden koşar, bir şeye bağlı olmak onu cezbetmez (Akış, 2015: 87-88). Estetik olanın içine yaşayan kişi, tüm olasılıklarıyla duygusal ve hayal gücüne dayalı olarak oynar, kendini mesleğine, evliliğine, inancına mümkün olduğunca az adar, zamanın dilekleri ve arzuları arasında gidip gelir (Blackham, 2020: 18). Böyle bir kişinin umutsuz olması Kierkegaard için kaçınılmazdır (Kierkegaard, 2009: 39). Bu yaşam tarzı için Baştan Çıkarıcı'nın hayatından örnek veren Kierkegaard onun için şunları söyler:

Çok tinseldi. Bu durum günlüğünde de fark ediliyor, mesela herhangi bir şeyi aniden şehvetle arzuladı diyelim, bu bir selam da olabilirdi, hiçbir şekilde karşı taraftan daha fazlasını almak istemezdi, o selam onun için o kişinin en güzel yanıydı. Tinsel yanıyla her genç kıızı baştan çıkaracağından, kendine çekeceğinden emindi, ama ona kelimenin tam anlamıyla sahip olmayı istemezdi. Genç kıızı her şeyini feda etmeyi göze alabileceği bir doruk noktasına sürükleyebilir, o raddeye gelince de ilişkisini keserdi; ona göre hava hoştu, kıza en ufak özel bir yakınlık emaresi göstermemişti, aşka dair bir ima, bir vaat, bırakın onu bir kelime bile etmemişti (Kierkegaard, 2020b: 7).

Kierkegaard'ın felsefesinde seçim yapmanın önemli bir yeri vardır. Eserine *Ya / Ya da* adını vermesi bile seçim yapmayı vurgular niteliktedir. Kişi ya estetik alan içinde kalacak ya da seçim yaparak ahlaksal bir yaşam biçimine sahip olacaktır (Türkyılmaz, 2016: 26). Eserin *Ya da* kısmında etik varoluşun temsilcisi olarak Yargıç Wilhelm, Don Juan ve Baştan Çıkarıcı'ya kafa tutar. Estetik ve etik varoluş arasındaki karşıtlık cinsellik ve evlilik temelinde değerlendirilir. Yargıç Wilhelm, yalnızca evli bir adamın hayatın derinliklerini ciddi anlamda keşfedebileceğini ve evliliğin insan varoluşunun en yüce amacı olduğunu savunur. Evlilik ve kösnül aşkı karşılaştırarak kösnül aşkın geçici bir hisse ihtiyaç duyduğunu ruhsal sevgi ve doruk noktası olan evliliğin ise bağlanmaya karar vermeyi gerektiğini söyler (Solomon, 2020: 182). Yargıç Wilhelm, estetikçiyi duyusallığı ve sürekli karardan yoksunluğu yüzünden eleştirir. Karar almanın ve seçimlere ahlaki geçerlilik kazandırmanın önemini vurgular. Çünkü etik varoluş karar verme ve kendini seçme alanıdır (Manav ve Gürdal, 2013: 80). Estetik varoluşta bireysel hazların ve tutkuların doyurulmasına yönelik bir çaba varken etik varoluş kişinin toplum içindeki ödev ve sorumluluklarını ön planda tutar. Bireyi bu toplumsal bağ içinde konumlandırır. Ödev ve yükümlülükler kişiyi bir bağlanma ile karşı karşıya bırakır. Kişi ödevini seçer, toplumsal yükümlülüklerle bağlanır ve kendisini ahlaksal ödevle tanımlar. Bunlar kişinin kendi öznelliğinden çıkarsadığı ilkeler değildir, nesnel ve evrensel buyruklardır. Yargıç Wilhelm'in ifade ettiği gibi etik herkesin zevklerine ve düşüncelerine göre yorumlanmaz. Herkesin öznel dünyasının dışında en yüksek ahlaksal formun nesnel ve evrensel dünyası vardır (Taşdelen, 2017: 216-218. "Etik olan evrenseldir ve evrensel olduğundan dolayı herkes için geçerlidir." (Kierkegaard, 2020c: 57) diyen Kierkegaard için etik yaşam bireyi aşan ve istisnaya yer bırakmayacak şekilde evrensel olarak tanımlanır. Etik yaşam, toplumsal yaşamdır; kendini insan topluluğunun bir ferdi olarak kabul eden ve herkese amaçmış gibi davranan, kişisel çıkarları yerine ahlaki ödevine göre davranan kişinin yaşamıdır. Kierkegaard'ın etik yaşamın modeli Sokrates'tir. Kendisini sorgulaması ve ilkelere göre yaşaması Sokrates'i etik varoluşun en mükemmel örneği yapmıştır. Kierkegaard, Sokrates'te değerlerin açık temsilini görmeyi yanı sıra ahlak değerlerine bağlılığın canlı örneğini de bulur. Onun için Sokrates, insanın en değerli varlık olduğunu, iyinin herkeste bulunduğunu ve insanı sevmeyi en yüce iyi olduğunu öğretmekle kalmayıp ayrıca yaşayan biridir (Solomon, 2020: 176- 177).

Kierkegaard, varoluşun gerçekleştirilmesinde ahlaksal olanı yaşam biçimlerinde somutlaştıranları trajik kahraman olarak niteler. Trajik kahraman, kendi yaşamında genel-geçer olanı, olması gerekeni kendi eylemleriyle ortaya koyar. Eylemleriyle evrensel olanın, ahlaksal olanın dile getirilmesiyle kendini açığa

vurur (Türkyılmaz, 2016: 41-42). Trajik kahraman kendisini her şeyiyle birlikte genele feda eder. Kierkegaard'a göre Agamemnon trajik bir kahramandır. Çünkü geneli ifade eder. O, yüreğinde kızını toplum adına feda etmenin gururunu taşır (Kierkegaard, 2020c: 116-118). Kierkegaard'a göre Sokrates ise entelektüel bir trajik kahramandır. Onda da evrenselin dile getirilmesi ve savunulması söz konusudur. Ona ölüme mahkûm edildiği söylenmiştir. O anda ölmüştür. Eğer Sokrates bu ölüm krizinde suskun kalsaydı hayatının etkisini zayıflatmış olacaktı. İnsanlar ondaki ironinin Tanrı vergisi bir şey olduğundan şüpheleneceklerdi ve Sokrates'in bir kurnazlık peşinde olduğunu düşüneceklerdi (Kierkegaard, 2020c: 120).

Kierkegaard'ın *Ya / Ya da* adlı eserinde ahlaksal varoluş, varoluşu gerçekleştirmenin en yüksek aşaması olarak görünse de *Korku ve Titreme* adlı eseri göz önüne alındığında dini varoluşun en yüksek aşama olduğu fark edilir (Türkyılmaz, 2016: 26). Bu eserde Kierkegaard, Hz. İbrahim'in kıssasından hareketle etik ve dini olan arasındaki seçimi değerlendirir ve dini varoluşun en iyi ifadesini imanda bulur. Kierkegaard için iman bazı ritüeller aracılığıyla kendi gösterecek kadar basit görülemez, derin mana yüklüdür. İman bir sıçramadır. Bu sıçramada, dinin akılsallığı değil akıl dışılığı, anlaşılabilirliği değil anlaşılamazlığı, kanıtlanabilirliği değil kanıtlanamazlığı, bilinebilirliği değil bilinemezliği, mantıklı oluşu değil absürd ve paradoks dolu oluşu etkindir (Taşdelen, 2017: 276).

İnancın nasıl müthiş bir çelişki olduğunun, bir cinayeti kutsal ve Tanrı'nın uygun bulacağı bir eyleme dönüştürülebileceğinin görülmesi için İbrahim'e oğlunu geri veren çelişki, hiçbir akıl yürütmenin yok edemeyeceği çelişkidir bu, çünkü inanç aklın bittiği yerde başlar (Kierkegaard, 2020c: 55).

Kierkegaard'a göre Hz. İbrahim'in öyküsü ahlakın teleolojik askıya alınması durumunu içerir (Kierkegaard, 2020c: 59). Çünkü Hz. İbrahim kendi seçimiyle ahlaksal olana başkaldırmıştır, artık genele karşıt olarak yaşar (Kierkegaard, 2020c: 65). Bu örnek üzerinden Kierkegaard, iman söz konusu olduğunda, ahlaksal aşamada kalınmayacağını göstermeye çalışır. Tanrı, Hz. İbrahim'den imanını test etmek üzere ahlaksal olmayan bir şey yapmasını, çok sevdiği biricik oğlunu ona kurban etmesini ister. Ahlaksal bakış açısından bu eylem, çocuğunu korumakla yükümlü olan bir babanın bu yükümlülüğünün tam aksine oğlunu öldürmeye kalkması, yani cinayet işlemesidir (Gödelek, 2008: 369-370). İman etmiş biri için Tanrının doğrudan buyruğunu yerine getirmemekten daha korkunç bir şey yoktur. Ahlak açısından kendi oğlunu öldürmekten daha iğrenç bir suç yoktur (Solomon, 2020: 189). Bir cinayetin kutsal bir eyleme dönüşmesi ancak imanın paradoks olarak görülmesinde gizlidir. Kierkegaard'a göre Hz. İbrahim'in imanı

tandı. O, saçma ve anlamsız olana dayanarak inanmıştır (Kierkegaard, 2020c: 37). İman insandaki en güçlü tutkudur (Kierkegaard, 2020c: 126). İman teslimiyettir (Kierkegaard, 2020c: 48), kendini adamadır, her şeyden vazgeçmez, yüz yıl sonra kavuştuğun oğlundan bile vazgeçmez, kendini teslim ettiğine boyun eğmez (Kierkegaard, 2020c: 38). Tanrı'nın buyruğuna itaat etmek ile oğlunu kurtarmak arasında tatsız bir seçim yapmak zorunda kalan Hz. İbrahim Tanrı karşısındaki ödevini birincil görev olarak kabul ederek etiği teleolojik olarak askıya alarak evrenselin üzerine yükselmiştir (Solomon, 2020: 189). Kierkegaard için Hz. İbrahim varoluşu gerçekleştirmenin en üst aşamasında yer alır. Onu iman şövalyesi olarak adlandırır. Hz. İbrahim, eylemiyle evrensel, genel-geçer ya da ahlakal bir şey dile getirmemiştir. Trajik kahramanın geneli ifade etmek amacıyla kendisinden vazgeçtiği yerde, iman şövalyesi birey olmak için genelden vazgeçmiştir. O, tekil birey olarak bütün evrensel ve genel belirlemeleri imanı ile ve tutkusunu aşmıştır. Onun imanın hiçbir nesnel temellendirmesi yapılamaz. Çünkü ortada olan yalnızca paradoks ve kesinsizliktir. Yalnızca bu paradoks ve kesinsizlik haliyle sonlu olan varlık sonsuzla ilişkiye girebilir (Türkyılmaz, 2016: 43-45; Kierkegaard, 2020c: 79).

Bireyin Tanrı ile olan ilişkisi dini varoluşun özünü oluşturur. İman da bu iki varlık arasında kurulan ilişkide ortaya çıkar. İman esasta iki özne arasındaki bir varoluş iletişimidir. Bu iletişim kişinin inanma durumunda Tanrı ile kurduğu ilişkidir (Taşdelen, 2017: 256-257). Bu özel bir ilişkidir, genele indirgenemez. Bu yüzden;

Birey, birey olarak genelin üstündedir, kural olarak genele bağımlı değildir ve onun üstündedir, bununla birlikte burada üstünde durulması gereken nokta şudur: birey, birey olarak önce genele bağlı olur, daha sonra genel aracılığıyla bireyden daha üstün bir birey olur; öyle ki birey, birey olarak mutlaka mutlak ilişki içindedir (Kierkegaard, 2020c: 59).

İmanı, değerli ve muhteşem kılan şey karar, seçim ve istem olması; kişinin kendi kararı, seçimi ve özgürlüğü biçimlenmesidir. Böylece iman kişinin kendini seçmesinin, kendi benini oluşturmasının ve kendi varoluşunu gerçekleştirmesinin en sahici atılımı olmak durumundadır (Taşdelen, 2020c: 253).

Kendini tamamıyla ebelik sanatına adanmış bir kişilik, bir ironi ustası hatta en büyüklerinden biri olarak Kierkegaard, modern felsefede Sokratik bir rol oynar (Blackham, 2020: 14). Kierkegaard'ın gözünde Sokrates ironi yoluyla tekil birey kavramına ulaşabildiğimiz bir kaynaktır (Manav ve Gürdal, 2013: 39). Zaten Kierkegaard ironi kavramının dünyaya Sokrates aracılığıyla girdiğini söyler

(Kierkegaard, 2020a: 12). Sokrates'in Atina sokaklarında gezerken sohbet ettiği insanlara hiçbir şey bilmediğini ve hiçbir şey öğretmediğini söylerken yapmış olduğu ironiyi çok beğenir. Çünkü Sokrates muhataplarını ironi ve ince mizah yoluyla hakikat kavrayışlarını gözden geçirmeye sevk eder. İroni kişinin kendi hayatını ondan uzaklaşarak değerlendirilmesi için vazgeçilmez bir tutumdur. Bu tutum ile kişi gündelik hayatını, değerlerini ve sorumluluklarını kısa bir süre askıya alır. İroni sayesinde tüm bunları paranteze alır ve yaşantısını objektif değerlendirme fırsatı yakalar. Bu noktada ironi insanı hakiki anlamaya götürürken, teorik aklın kavrayışının ötesinde kalan öznel vukupları teşvik eder (West, 1998: 167; Akış, 2015: 82). Kierkegaard da ironinin öznelliğinin belirlenimi olduğunu dile getirir. Öznelliğin dünya üzerinde kendisini Sokrates'le birlikte gösterdiğini ondan sonra ortadan kaybolmadıysa bile önceki gelişim düzeyini yakalayamadığını ironinin yeni bir şekli ortaya çıkacaksa öznelliğin kendisini gösterdiği daha da yüksek bir biçimde ortaya çıkmasıyla olacağını belirtmektedir (Kierkegaard, 2020a: 264). Kierkegaard için Sokrates her ne kadar hem ironinin hem de tekil bireyin kaynağı olsa da paganizm içerisinde değerlendirilen Sokrates Hristiyanlık ile uyumsuz görünmektedir. Ama bu Sokrates'in adına hanel getirmez. Çünkü o, Kierkegaard'ın gözünde, dönemindeki kendisini Hristiyan olarak kabul eden birçok düşünür ve azizden daha ulu bir mertebeye sahiptir (Manav ve Gürdal, 2013: 39).

İroni, Sokrates'te olduğu gibi bir eleştiri biçimi olarak da Kierkegaard tarafından kullanılır. Sokrates ironi ile dönemini eleştirilerinin hedefi haline getirmişse Kierkegaard da bir kişiyi ya da bir kurumu eleştireceği zaman ironiye sarılırdı. Mesele en çok karşı durduğu Hegel felsefesini düz anlatımla yermek yerine daha tesirli olduğunu düşündüğü ironik bir üsluba başvurur.

Ben Hegel sistemini derinleştirmek için çok zaman harcadım ve kesinlikle anladığımı sanmıyorum bu sistemi; hatta safça şuna inanıyorum: bütün çabalarım rağmen bazı pasajlarda düşüncesini kavrayamadığıma göre Hegel anlaşılabilir bir filozof (Kierkegaard, 2020c: 33).

Bu ifadeleri ile Kierkegaard, tüm felsefesi varlığı açıklamak olan Hegel'in her şeyi açıklamasına rağmen bunun Kierkegaard tarafından anlaşılır bir yanının olmadığı belirtmeye çalışır. Kierkegaard'ın buna benzer ifadelerinin daha yoğun yer aldığı hatta eserin tümünün ironik olduğu Özsözler adlı çalışmasında hem Hegel'in felsefesi hem de ona bağlı olanlar nasibi alır.

Kierkegaard ironiyi iletişim aracı olarak da kullanır. İroni onun için okuyucusu ile konuşmanın yoludur. Kendisini kendi kelimelerinden uzaklaştırarak oku-

yucusunun düşüncelerini ifade edecek bir dil kullanır (Akış, 2015: 82). Ayrıca ironi ona özgürlüğün kapılarını ardına kadar açar. Şöyle ki, ironinin özelliği söylenen sözün aksinin ima edilmesidir. Eğer konuşulurken söylenen sözlerle ifade edilmek istenen anlam aynıysa söylenenler kişiyi bağlar, kişinin kendini sıyrıp kurtulma hakkı yoktur. Öte yandan söyleneler ifade edilmek istenenler değilse ya da anlamın tam tersiyse o zaman kişi ne kendine ne de başkalarına bağlanmış olur (Kierkegaard, 2020a: 271).

Sonuç

Varoluşçuluk, 20. yüzyılın şartlarında gelişen bir felsefe olarak karşımızda durmaktadır. Çok çeşitli alanlarda etkilerini görmemiz de mümkündür. Hatta günümüzde bile yankıları sürmektedir. Varoluşçuluğu insanı ve insanın yaşam deneyimlerini temele alarak felsefe yapma çabası olarak tanımlarsak felsefenin tarihsel seyri içerisinde kişilik olma, benlik kazanma gibi büyük öneme haiz sorunların ele alınarak irdelenmesi Sokrates'e kadar geri götürülebilir. Bu nedenle Sokrates'in yaşadığı dönemde düşünce dünyasında devrim niteliğinde bir etki yaptığı şüphesizdir.

Varoluşçuluk dendiği zaman Sartre, Camus, Heidegger, Jaspers gibi 20. yüzyılın insan sorunlarına yön veren filozoflar akla gelse de 19. yüzyılda Kierkegaard geleneksel metafiziğin özellikle Hegel'in sisteminin karşısına sübjektivizm ile dikilmesi, benlik, bireysellik, özgürlük, kaygı, umutsuzluk gibi kavramları insanı anlamının yapı taşları haline getirmesiyle yukarıda ismi zikredilen filozofların ve daha nicelerinin düşüncelerine ön ayak olarak varoluşçuluğun babası sayılmaktadır. Bireye başrolü verdiği düşüncelerinde insan olarak var olmanın ne anlama geldiğini, varoluşun özelliklerinin neler olduğunu izini süren Kierkegaard, bu yolculuğunda Antik çağın Sokrates'ini kendisine yol arkadaşı olarak seçer. Hemen hemen tüm eserlerinde ironik bir dil kullanması onunla olan gönül bağının bir göstergesidir. Her defasında amacının Sokratik olduğunu dile getiren varoluşçuluğun babası Atinalı atsineğinde varoluşçuluğa yön verecek bir ışık gördüğü muhtemeldir. Buradan hareketle Sokrates'in 20. yüzyıldaki manası ile olmasa da insana ve yaşama yaptığı vurgu ile varoluşçuluğu öncelediğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

1. Akdemir, F. (2019). Kierkegaard'ın Felsefesinde Varoluşun Aşamaları ve İnanan Bir Varlık Olarak İnsan. *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı:70, 127-150.
2. Akış, Y. (2015). Varoluş Başlangıcı, A. K. Çüçen (Ed.), *Varoluş Filozofları* içinde (ss. 71-108). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
3. Anıl, Y. Ş. (2006). *Sokrates*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
4. Bezirci, A. (2002). Önsöz. *Varoluşçuluk* içinde (ss. 7-20). İstanbul: Say Yayınları.
5. Blackham, H. J. (2020). *Altı Varoluşçu Düşünür*, (çev. Ekin Uşşaklı). Ankara: Dost Kitabevi.
6. Cevizci, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
7. Cevizci, A. (2011). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
8. Cevizci, A. (2013). *Sokrates*. İstanbul: Say Yayınları.
9. Cornford, F. M. (2015). *Sokrates Öncesi ve Sonrası*. (Çev. Celal Şengör ve Senem Onan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
10. Durant, W. (2010). *Felsefenin Öyküsü*. (Çev. Ender Gürol). İstanbul: İz Yayıncılık.
11. Foulquie, P. (1998). *Varoluşçunun Varoluşu*. (Çev. Yakup Şahan). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
12. Gödelek, K. (2008). Kierkegaard'ın İnsan Görüşü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (5), 357-371.
13. Gökalp, N. (2014). İnsan Felsefesi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
14. Gökberk, M. (1999). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
15. Gutrie, W. K. C. (2010). İlkçağ Felsefesi Tarihi. (Çev. Ahmet Cevizi). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
16. Gürdal, G. (2015). Varoluşçuluğun Kökleri, A. K. Çüçen (Ed.), *Varoluş Filozofları* içinde (ss. 49-70). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
17. Jankélévitch, V. (2020). İroni. (Çev. Yunus Çetin). İstanbul: Metis Yayınları.
18. Kierkegaard, S. (2009). *Etik-Estetik Dengesi*. (Çev. İbrahim Kapaklıkaya). İstanbul: Ağaç Kitabevi.
19. Kierkegaard, S. (2019). Ölümcül Hastalık Umutsuzluk. (Çev. M. Mukadder Yakupoğlu). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
20. Kierkegaard, S. (2020a). İroni Kavramı Sokrates'e Yoğun Göndermelerle. (Sıla Okur). Ankara: İmge Kitabevi.
21. Kierkegaard, S. (2020b). *Baştan Çıkarıcının Günlüğü*. (Çev. Nur Beier). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

22. Kierkegaard, S. (2020c). *Korku ve Titreme*. (Çev. İsmail Yerguz). İstanbul: Say Yayınları.
23. Ksenoophon, (1962). *Şölen ve Sokrates'in Savunması*. (Çev. Hayrullah Örs). İstanbul: Remzi Kitabevi.
24. Lenoir, F. (2018). *Üç Usta: Sokrates, İsa ve Buda*, (Çev. Billur İpek Şenol). İstanbul: Paris Yayınları.
25. Magee, B. (2004). *Felsefenin Öyküsü*. (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
26. Magill, F. N. (1992). *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*, (çev. Vahap Mutal). İstanbul: Dergâh Yayınları.
27. Manav, F., Gürdal, G. (2013). *Kierkegaard Birey ve Varoluş Üzerine*. Ankara: Sentez Yayıncılık.
28. Mounier, E. (2019). *Varoluş Felsefelerine Giriş*. (Çev. Serdar Rifat Kırkoğlu). Ankara: Fol Kitap.
29. Nietzsche, F. (2010f). *Gezgin ile Gölgesi*. (Çev. Murat Batmankaya). İstanbul: Say Yayınları.
30. Özcan, M. (2016). *İnsan Felsefesi İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
31. Platon, (2009). *Diyaloglar*. (Çev. Teoman Aktürel). İstanbul: Remzi Kitabevi.
32. Sartre, J. P. (2002). *Varoluşçuluk*. (Çev. Asım Bezirci). İstanbul: Say Yayınları.
33. Soccio, D. J. (2010). *Felsefeye Giriş Hikmetin Yapıtaşları*. (Çev. Kevser Kıvanç Karataş). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
34. Solomon, R. C. (2020). *Akılcılıktan Varoluşçuluğa Varoluşçular ve 19. Yüzyıldaki Kökleri*. (Çev. Reha Kuldaşlı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
35. Störig, H. J. (2011). *Vedalaradan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi*. (Çev. Nilüfer Epçeli). İstanbul: Say Yayınları.
36. Şahiner, M. (2017). Kierkegaard'a Göre İmanın Gereği: Bireysel Varoluş. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (14), 291-304.
37. Taşdelen, V. (2013). *Felsefeden Edebiyata*. Ankara: Hece Yayınları.
38. Taşdelen, V. (2017). *Benlik ve Varoluş Kierkegaard Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Hece Yayınları.
39. Türkyılmaz, Ç. (2016). *Bunalım Çağı Kierkegaard, Marx, Nietzsche*. Ankara: Bibliotech Yayınları.
40. Versenyi, L. (2007). *Sokratik Hümanizm*. (Çev. Ahmet Cevizci). Bursa: Sentez Yayıncılık.

41. Versenyi, L. (2010). *Sokrates ve İnsan Sevgisi*. (Çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
42. West, D. (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (çev. Ahmet Cevizci). İstanbul: Paradigma Yayınları.
43. Yıldırım, T. (2012). Søren Aabye Kierkegaard'ın Yazarlığı ve Eserleri Üzerine. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (4), 119-139.

• Bölüm-13 •

İSLAMI KORKU SINEMASINDA ANLATININ
İNANÇSAL KAYNAKLARI: *SİCCİN* SERİSİ
(ALPER MESTÇİ, 2014-2019)

*Zeynep KOÇER*¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi

2000’li yılların başından itibaren üretilen korku filmleri, korku nesnesinin İslami öğelerden seçilmesi, filmlerde cin, ifrit ve iblis gibi Kur’an’da geçen varlıklara yer verilmesi, Kur’an’dan ayetlerin kullanılması ve filmlerin isimlerinin Kur’an’daki varlıkların ya da kavramların isimleri olması sebebiyle “İslami korku” olarak adlandırılmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye korku sinemasının temel özelliklerini inceleyerek, İslami korku olarak ifade edilen bu yeni alt türün, sadece İslam inancına ait öğelerden ibaret olmadığını, aynı zamanda eski Türk inanışları ve Anadolu mitolojinden de beslenerek karma bir anlatı oluşturduğunu ortaya koymaktır. Çalışmanın örnekleminin oluşturan filmler, Alper Mestçi’nin 2014-2019 yılları arasında yönettiği *Siccin* serisine ait altı filmidir. Bu filmler: *Siccin* (Alper Mestçi, 2014), *Siccin 2* (Alper Mestçi, 2015), *Siccin 3: Cürmü Aşk* (Alper Mestçi, 2016), *Siccin 4* (Alper Mestçi, 2017), *Siccin 5* (Alper Mestçi, 2018), *Siccin 6* (Alper Mestçi, 2019) olarak sıralanmaktadır.

Cin, İfrit ve İblis

Türkiye korku sinemasında üretilen filmlerin merkezindeki korku öğesi olan cin, iblis ve ifrit, insanların bedenlerine yerleşip onlara hükmedebilen, insanların kılığına girip onlarla iletişim kurabilen, eşyaları hareket ettirebilen, istedikleri zaman ürkütücü şekillerde insanlara görünebilen, insanları öldürebilen ve sakat bırakabilen varlıklar olarak temsil edilmişlerdir. Cinlerin varlıklarının, “hiçbir yoruma gerek duymaksızın Kur’ân’ın muhkem ayetleri ile sabit olduğu” belirtilse de (Erdoğan, 2019: 1954), Türkiye korku sinemasında cin, ifrit, iblis gibi varlıkların sahip oldukları özellikler, Kur’an ile temellendirilmemektedir. Kur’an’daki kullanımı ile terim olarak cin, “hava veya ateşten yaratılmış”, “fiziksel varlığı olmakla birlikte duyularla teşhis edilmeyen”, “kavrayış ötesi”, “insanlar gibi şuur ve iradeye sahip bulunan, ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mümin ile kâfir gruplarından oluşan varlık türü” anlamına gelmektedir (Aydın, 2017:1668; Yazıcı, 2018:786). Cinler, “Allah’a kulluk etmekle sorumlu olmaları, içlerinden iman edenler olduğu gibi iman etmeyenlerin de bulunması ve emir ve yasaklara uymadıkları takdirde cezalandırılacak olmaları” açısından insanlara benzerken “insanlara oranla daha üstün bir güce sahip olmaları, semada dolaşabilmeleri, kısa zamanda uzun mesafeler kat edebilmeleri ve insanlar onları göremediği halde onların insanları görebilmeleri” gibi özellikler bakımından insandan farklılaşırlar (Erdoğan, 2019:1957; Yazıcı, 2018: 787). Mustafa Tural (2019: 44), Kur’an’da iblisin “insanlara vesvese vermek, kötülük yapmayı güzel göstermek veya bazı şeyleri unutturmak” gibi etkilerinden bahsedildiğini söyler, ancak “iblisin veya cinlerin temessül ederek insanların şekline girmesi, cinlerin evrendeki insan yaşamına müdahalesi, maddeye hükmetme gücüne sahip oldukları, insan-

lara maddi darbeler indirebilecekleri, cinlerle evlenmenin mümkün olduğu” gibi iddiaların doğru olmadığını belirtir (Erdoğan, 2019: 1961-1962).

Türkiye sinemasındaki cin temsilleri bu bağlamda İslam inancından ziyade, eski Türk inanışları ve Anadolu mitolojilerinden beslenmektedir. Eski Türk toplumları, İslamiyet’e geçişten önce Totemizm, soy kültü, doğa güçlerine inanma, Göktengri inancı ve Şamanizm gibi birçok farklı inanıştan etkilenmişlerdir. Harun Güngör, Şamanizm’de, kâinatın “gök (yukarı dünya), yeryüzü (orta dünya) ve yer altı (aşağı dünya) diye üç kısma ayrıldığını, gökte Altaylarca Bay Ülgen, Yakutlarca Ürün Aar Toyon diye isimlendirilen iyilik tanrısı ve ona bağlı iyi ruhlar (aru tös), yeryüzünde insanlar, yer altında ise kötülük tanrısı Erlik Han ve ona bağlı kötü ruhlar (kara neme / tös) bulunduğunu” vurgular (<https://islamansiklopedisi.org.tr/samanizm>). Türkler İslamiyet’i kabul etmeleriyle birlikte Şamanizm’den uzaklaşmaya başlamışlardır. Bu durum korku anlatılarının da değişmesine neden olmuştur. Şan Ararat Halis (2017:228) Türk toplumlarının “tarihsel süreç içerisinde dinsel değişim yaşamalarıyla birlikte korkularındaki özelliklerin de değişim gösterdiklerini” belirtir. “Önemli bölümü Sünni-İslam inancına bağlı Türklerin korkularına şekil veren İslam dini olmakla birlikte, Türklerin daha önceki dönemlerde sahip oldukları dinlerin de belirli ölçülerde korku kültürlerine etki ettiğini” ileri sürer (Halis, 2017:228). Yağmur duası, büyü, adak, mum yakma, eşik kutsama, tılsımlar, büyü nü nesnelere, tütsüler, kötü haberden kaçınmak için ahşaplara elle vurma, dilek veya kötülükten kaçınmak için çift bağlama, nazar boncuğu ve diş buğdayı gibi diğer birçok inanış Şamanizm kaynaklıdır ve hâlâ uygulanmaktadır. Ayşe Duvarcı (2005: 125) “Türk halkbilimindeki sözlü gelenekler içinde insanların hayatını etkileyen, inançlarla yakından bağlantılı, olağanüstü nitelikler taşıyan, gizli güçlere sahip oldukları kabul edilen, ancak ne oldukları pek bilinmeyen varlıklarla ilgili pek çok anlatı” olduğunu belirtir. Bu varlıklardan “kötü ruhların başında ise şeytana karşılık gelecek Erlik bulunmaktadır. Erlik’in başında bulunduğu kötü ruhlar zümresi insana her türlü kötülüğü, hastalığı ve ölümü getiren korkunç şekilli yaratıklar ve cinlerden meydana gelmektedir” (Uykur, 2017: 602-603). Yaşar Çoruhlu’ya (2006: 55) göre eski Türk mitolojinde yer alan bu kötü ruhlar eski Türk inanışları, Budizm ve Manihaizm gibi dinlerin etkisiyle şekillenmiştir. Duvarcı (2005:125) bu varlıkların, “cin, ecinni, cadı, peri, şeytan, üç harfli, iyi saatte olsunlar, pir (evin piri), sahip (evin, koyunların sahibi), bekçi (evin, koyunların bekçisi), mekir, ferişte, ferıştah, Rüküş Hanım, İbrik Kalfa” gibi çok çeşitli isimlerle adlandırıldığını belirtir. Bu varlıklar, bir anda ortaya çıkıp, aniden kaybolabilir, evlere anahtar deliğinden, bacadan, kapı altlarından süzülüp girebilir, hastalanıp, sakat kalabilir, insanlarla bazen iyi bazen kötü ilişkiler kurabilir ve bir insanın adını seslenebilirler” (Duvarcı, 2005:

132-133). Bu varlıkların yaşadıkları düşünölen mekânlar, izbe, terkedilmiş yerler, ahırlar, mezarlıklar, çeşitli ağaçların altları, evlerin eşikleri, mağaralar gibi tekinsiz veya sahipli olarak adlandırılan yerlerdir. Göze görünmeyen bu varlıkların “insanı çarpacağına, ağzını, yüzünü egeceğine” inanılır (Balcıoğlu 1952: 555). Bu durum “çarpılmak, uğramak, erişmek, karışmak, dokunmak, ilişmek gibi kelimelerle adlandırılır” (Duvarcı, 2005: 132-133). Bu zararlardan korunmak için isimlerinin söylenmemesi, onları ürkütecek, kızdırıp korkutacak hareketlerden kaçınılması, bu varlıkların yaşadığı düşünölen yerlerin kirletilmemesi, bulaşık sularının veya sıcak suyun akşam saatlerinde açığa ya da kapı önlerine dökölmemesi” gibi çeşitli halk inanışları da bulunmaktadır (Duvarcı, 2005: 134).

Büyü Yaptıranlar

Çalışmanın bu bölümü iki ayrı parça halinde incelenmektedir. Hocalar ve şamanlar büyü yapanlar olarak ayrı ele alınırken, büyüün yapılması için hoca ve şamanlara danışanlar ise büyüü yaptıranlar olarak değeriendirilecektir. Türkiye korku sinemasının İslami korku merkezli filmlerindeki büyü ile ilgili mesaj nettir. Nefse hâkim olamama, tutku, kıskançlık, hastalıktan koruma ve korunma gibi nedenlerle yapılan büyüler, yazılan muskalar ve bakılan fallar, büyük felaketler getirir ve büyü yapan ve yaptıranlar, filmlerin sonunda cezalandırılır. İlyas Çelebi’ye göre “Kur’an’da kötü yaratıkların şerrinden, özellikle şeytanın, vesveseleriyle insana yaklaşmasından Allah’a sığınılması öğütlenmektedir” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rukye>). Nurdoğan Türk’ün (2019: 152) belirttiği gibi “dua, tıpkı kulluk gibi yalnız Allah’a yapılır. Duaya icâbet edecek de sadece O’dur... kul, O’na yönelir, O’na güvenir ve ne isteyecekse sadece O’ndan ister”. Bu bağlamda, büyüü yapanların şiddetli bir şekilde cezalandırıldığı bu filmler, büyü yerine zor zamanlarda kurtuluşu ve sığınağı yalnızca Allah’ta aramak gerektiği vurgusuyla eğitici ve caydırıcı birer öykü olarak yorumlanabilir. Buna ek olarak, Kur’an’a göre, “ne melekler, ne de cinler ve şeytanlar, Allah’ın izin vermediği hiçbir şeyi yapamazlar, ve kararlı, inançlı, Allah’a bağlı ve ahlakî zafiyet içinde düşmemiş hiçbir insana zarar veremezler” denmektedir (Yeşilyurt, 2018:20). Bu durum aynı zamanda, her ne kadar Türkiye korku sinemasındaki temel korku öğeleri cin, ifrit, iblis gibi varlıklar olsa da, filmde altta yatan esas korkunun Allah korkusu olduğu yorumunu öne çıkarır. Nurdoğan Türk’ün (2019: 144) Kur’an’daki korkuları ve etkileri incelediği çalışmasında belirttiği üzere Kur’an’da “ölüm korkusu, hesap günü korkusu, rızık korkusu” gibi önemli bazı korkulara yer verilse de Allah korkusu bunların en önemlisidir. Allah korkusu temelde, insanın Allah’ın üstünlüğünü kabul etmesi anlamına gelmektedir ve “bütün korkuların kaynağı yine sadece O’dur” (Türk, 2019: 144). Benzer şekilde Tölay Düzenli (2019: 948) korku kav-

ramının farklı boyut ve şekillerde “Kur’ân’ın tümüne yoğun bir şekilde dağılmış” olduğunu söyler ve tüm korkular içinde öncelikli olanın “Allah’tan (3/175) Allah’ın makamından (55/46) Allah’ın vaidinden (14/14), Allah’ın azabından korkmak ve ahiretten korkmak (6/15)” olduğunu belirtir.

Türe ait korku filmlerinde ve *Siccin* serisi özelinde cinlerin insanlara musallat olmasının nedeni, olarak insanların kişisel hırsları ve tutkuları nedeniyle büyü yapması ya da yaptırması, hastalıklara şifa bulmak için muskalar yazdırması ve kahve ve yıldız fallarıyla geleceği görmeye çalışmaları olarak sıralanabilir. Serinin ilk filmi olan *Siccin*’de, büyüü yaptıran, Kudret’in (Koray Şahinbaş) kuzeni Öznur’dur (Ebru Kaymakçı). Kudret’i saplantı haline getiren Öznur, yıllardır Kudret ile evlenmek istemektedir ancak Kudret, Nisa (Pınar Çağlar Gençtürk) ile evlidir ve Ceyda (Merve Ateş) adında bir kız çocukları vardır. Bu evliliğe rağmen Öznur, Kudret’e olan aşkıdan vazgeçmez ve kara büyüleri ile meşhur İhsan Hoca’ya gider. Kudret’in eşi Nisa’nın ve onun soyundan olanların ölmesi için domuz büyüü yaptırır. Ancak büyü, ailenin küçük kızı Ceyda’yı etkiler ve filmin sonunda Ceyda’nın kanından olan Kudret, Nisa, babaanne ve büyüü yaptıran Öznur ölür.

Siccin 2 filminde teyze ve babaannesinin, annesi ve babasına yaptığı ve bozulmadığı takdirde nesilden nesile aktarılan 41 dikiş büyüü nedeniyle, oğlu Bilal’ı kaybeden Hicran’ın (Şeyda Terzioğlu) gerçeği arayış ve büyüünün etkisinden kurtulma çabası anlatılmaktadır. Zehra (Seda Oğuz) ve Necmiye (Ece Baykal) iki kız kardeşir. Zehra, Ramazan ile evlidir ve iki kız çocukları vardır. Mutlu olan çiftin tek arzusu bir erkek çocuk sahibi olmaktır. Necmiye, kız kardeşi Zehra’nın evliliğini kıskanmaktadır. Ramazan’ın annesi ile birlikte bir plan yaparlar ve Zehra ve Ramazan’a erkek çocuk büyüü yapmayı teklif ederler. Ancak yapılan büyü, erkek çocuk büyüü değil, 41 dikiş büyüüdür. Bu büyü sonunda Ramazan delirir ve iki kızını öldürür. Ramazan’ın ağabeyi, annesinin yaptığı bu korkunç büyüü duyar ve annesini suçlayarak intihar eder. Zehra ise tanık olduklarının şoku ile erken doğum yapar. Doğum sonrasında büyüü yapan babaanne ve abla Necmiye, Zehra’yı boğarak öldürür, doğan kız çocuğunu, Necmiye kendi kızı olarak büyütür. Zehra’nın öldürülmeden önce doğurduğu kız bebek, filmin ana karakteri Hicran’dır ve kendisi de gerçek annesi Zehra gibi, teyzesinin ve babaannesinin yaptığı büyüünün etkisi altındadır. Filmin akışı içerisinde geri dönüşler ve Hicran’ın olayları çözümlemesiyle beliren bu karmaşık olay örgüsü, büyü yapanların çarpılmak ölmesiyle son bulur.

Siccin 3: Cürmü Aşk filminde Orhan (Adnan Koç) ve Sedat (Cem Uslu) karakterleri, çocukluktan beri arkadaşır. Orhan aynı zamanda, Sedat’ın kız kardeşi Kader (Büşra Apaydın) ile evlidir ve mutlu bir evlilik sürdürmektedir. Ancak Se-

dat'ın yaptığı bir araba kazasında Kader hayatını kaybeder, Sedat'ın oğlu Mehmet (Ömer Musab Küçükler) de sakat kalır. Orhan bu kaybı kabullenemez ve ölen eşi Kader'i geri getirmek için büyü yapar. Cinler âleminden bir cin kaçırıp eşinin ölü bedeninin içine yerleştirir ve Kader'i diriltir. Bu büyü tüm aileyi yeni bir felakete sürükler.

Siccin 4 filminde Halil (Mirza Metin), eşi Feyza (Yasemin Kurttekin), oğlu Ömer (Muhammed Salih Gönültaş) ve kızı ile işlerinin kötüye gitmesi nedeniyle yatalak annesi Saadet (Yasemen Büyükağaoğlu) ve annesinin bakıcısı Rahime'nin (Sebahat Adalar) yaşadığı eve taşınmak zorunda kalır. Ailenin üyelerinin teker teker kâbuslar görmeye başlamaları ve evde oluşan tuhaf olaylar sonunda Halil, Rahime'den gerçeği öğrenmeyi başarır. Halil'in annesi, babası Muhsin'in (Kıvılcım Kaya) sağlığı bozulduğunda, Rahime'nin yardımıyla Muhsin'e çeşitli muskalar yazdırmış ve büyüler yaptırmıştır. Bu büyüler sonunda Muhsin'in sağlığı hem daha kötüye gitmiş hem de büyüler nedeniyle açılan kapıdan giren bir cin, Muhsin'e musallat olmuş, onunla evlenmiş ve ondan çocuk sahibi olmuştur. Bu durumu fark eden iki kadın, daha kuvvetli bir büyü yapıp cini ve çocuğunu yakar ve Muhsin'i kurtarmaya çalışır. Büyü ayini sonunda Muhsin ve cinden olma çocuğu ölür ve cin yaralanır. Çocuğunu ve kocasını kaybetmenin öfkesiyle cin, Halil'in annesinin evine yerleşir ve Rahime ve Saadet'e musallat olur.

Siccin 5 filminde, oğlu ölümcül bir hastalığa yakalanan anne ve baba, oğullarını kurtarmak için kızları Azra'yı cinlere kurban etmeye karar verirler. Cinlerle yapılan anlaşma gereği gerçekleştirilen ayin sırasında, anne, kızın kurban verilmesini kabullenemez ve ayini tamamlamadan önce eşini bıçaklayarak öldürür. Yıllar sonra, anlaşma tamamlanamadığı için cinler, evin küçük kızı Hale'ye (Merve Ateş) musallat olur ve halası Azra'yı öldürerek yarım kalan ayini tamamlamasını isterler. Filmin sonunda Azra, cinlere kurban edilmek üzere yakalanır, ayin başlar, Hale halasını öldürecek olan bıçağı alır ancak kendi boğazına saplayarak intihar eder. Azra dışında, büyüye iştirak eden herkes ölür.

Serinin son filmi olan *Siccin 6*'da ise bir ailenin, miras kavgası nedeniyle yapılan bir büyüünün yol açtığı olaylar sonrasında parçalanması konu alınır. Babasının vefatı ardından zor günler geçiren Yaşar (Fatih Murat Tekke), üvey annesi ile miras kavgası içindedir. Üvey annesinin yaptığı büyü nedeniyle Yaşar'ın kızı Efsun'a (Merve Ateş) musallat olan cinler, Efsun'un bedenini ve zihnini kontrol ederek cinayetler işlemesine yol açar.

Türkiye korku sinemasında üretilen filmlerde yoğunluklu olarak kendi kişisel kazanımları ve ihtirasları için büyüü yapanlar, büyüü yaptırmak için talepte bulunanlar ve büyüden etkilenecek zor durumlara düşenler kadın karakterlerdir. Bu bağlamda kadın, kötülüklerin oluşması için zemini hazırlayıp, kötülüğü bu

âleme getiren ve yaptıkları nedeniyle cezalandırılan kişidir. Buna ek olarak, büyü yaptıran olmamasına rağmen, büyüün etkisi altına giren yine çoğunlukla kadın karakterlerdir. Kadınların cinsiyetleri gereği bir portal olarak görülmeleri, bedenlerinin ele geçirilebilir, nüfuz edilebilir olarak algılanması, acı ve ıstırap dolu çeşitli ayinler ile bedenlerinin deforme edilmesi, damgalanması, büyüün ve musallat olan varlıkların etkisiyle bedenlerinin şekil değiştirmesi, çirkinleştirilmesi, hayvanlaştırılması sadece Türkiye korku sinemasında değil, dünyadaki pek çok korku filminde görmeye devam ettiğimiz cinsiyetçi bir seçimdir.

Alper Mestçi, musallat olma haline cinsiyetçi bir perspektiften yaklaşmaz. *Siccin* serisinde cinsiyet gözetmeden tüm karakterlere cinler musallat olabilir, onlara görünebilir, kötülük yapabilir, bedenlerini ele geçirebilir, kötü emellerine ait edebilir. Seriyeye bakıldığında, büyüü yapan ve kötülüğü çağırın kişi *Siccin 2*, *Siccin 4* ve *Siccin 6*'da kadın karakterlerken, *Siccin*'de İhsan hoca, *Siccin 3*'te Orhan ve *Siccin 5*'te kara büyüler yapmasıyla ünlü dede karakteridir. Büyüü yapanlar kadar, kendi kişisel ihtirasları uğruna büyü yapılması için istekte bulunan karakterlerin de suçlu sayılıp cezalandırıldığı filmler olan *Siccin* serisinde, bu rol de her zaman bir kadın karaktere ait değildir. *Siccin*, *Siccin 2*, *Siccin 4* ve *Siccin 6*'da kadın olan bu karakter, *Siccin 3*'te Orhan ve *Siccin 5*'te Hale'nin dedesi olmak üzere erkek olarak tasarlanmıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde *Siccin* serisi, günahların sorumluluğunu ve cezasını sadece kadın karakterlere yıkmakta, büyüü toplumda cinsiyet ayrımı yapmadan herkese ait olabilecek ve herkesin etkilenebileceği bir günah olarak ele almaktadır.

Büyü Yapanlar

Türkiye korku sinemasındaki cin, ifrit ve iblislerin insanlara yapabildiklerine ek olarak, insanların onlar üzerindeki hükmü de – sihir ve büyü yapma iddiasıyla insanların Kur'an'dan ayetler okuyarak cinleri çağırması, çeşitli işler için istihdam etmesi, yakalayabilmesi, yakarak öldürebilmesi veya cinler ile evlilik yapıp, çocuk sahibi olabilmesi- İslam inancı ile temellendirilmemektedir. Erdoğan (2019: 1954), İslam inancında “cinlerle vesvese dışında bir iletişim kurulabilirdiği iddiasının hiçbir sağlam kaynağa dayanmadığı”, bu tip iddiaların “İslam'ın tevhid tasavvuru ile taban tabana zıt olup, hiçbir ilmi temeli olmadığını” belirtir. Cinler ile iletişim kurup onlardan bilgi almak, onları çeşitli görevler için istihdam etmek, onların yardımıyla insanların dileklerini gerçekleştirmek hususuna “Bakara Suresi'nde geniş yer verilmiş ve sihrin mutlak anlamda yasak bir faaliyet olduğu” bildirilmiştir (Erdoğan, 2019: 1959). İslam dini, büyücülük ve üfürükçülük gibi pratikleri yasaklamasına rağmen, toplumsal anlamda bu pratiklerin devam etmesinin, eski Türk inanışlarına, Anadolu mitlerine ve özellikle Şamanizm inan-

cına dayandığı söylenebilir. Eski Türk inanışlarında “kam” olarak adlandırılan şaman, bu dünya ile ruhlar âlemi arasında bir aracıdır. Lawrence Sullivan (1994: 30) şamanların “ruhları kontrol etmede uzmanlaşmış olan, ruhların dünyasına girebilen, toplumun ilahî ve fiziksel yaşamını dengeleyip düzenleyen” kişiler olduğunu iddia eder. Fuzuli Bayat’ın (2006:22) “ruhların veya gözle görülmeyen varlıkların dilini bilen, dolayısıyla iletişim sağlamak için tercümanlık yapan” kişi olarak tanımladığı şaman, Abdülkadir İnan’a (2000:75) göre “tanrılar ve ruhlarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan kişidir”. Kadriye Türkan (2015: 227), şamanın “ruhu hiç zarar görmeden bedenini terk edip çok uzak yerlere yolculuk yapabildiğini, yeraltı dünyasına girebildiğini ve göğe çıkabildiğini” vurgular. Harun Güngör (2012: 108-109) şamanların sadece hekim olmadıklarını, “aynı zamanda, sihir ve büyü de yaptıklarını ve çoğu zaman bu sihir ve büyüler de tedavinin bir çeşidini oluşturduğunu” belirtir.

Eski Türk inanışlarındaki şamanlara ait olduğu düşünülen, iyi ve kötü ruhlarla bağlantı kurma, hastaları tedavi edebilme ve yeryüzünün üstüne ve altına erişebilme gibi tüm bu özellikler, Türkiye korku sinemasındaki “hoca” karakterinde vücut bulmaktadır. Bu karakter, kara büyü yapan hoca ve yapılan kara büyüün etkisindeki zor durumda olan insanlara yardım eden hoca olmak üzere iki şekilde gruplanır.

Kötü niyetli insanların emellerini gerçekleştirmek için onlara maddiyat karşılığında büyü yapma hizmeti veren kişiler, kara büyü yapan hocalar ya da büyücülerdir. Hikmet Tanyu, kara büyüün “kişileri birbirinden ayırmak, evlilerin boşanmasını sağlamak, cinsî kudreti önlemek, hasta etmek, sakat bırakmak, hatta öldürmek gibi birine kötülük yapmak, zarar vermek gayesiyle” yapıldığını” yazar (<https://islamansiklopedisi.org.tr/buyu>). Buna ek olarak, türe ait filmlerde kara büyü yapılması söz konusu olduğunda eski Türk inanışlarındaki Şamanist ayinlerin daha yoğunlukla kullanıldığı gözlemlenmektedir. Kara büyü yapan karakter, kadın veya erkek olabilirken, masum kişilere yapılan büyülerin bozulması ve bu kişiler feraha kavuşması için yardımcı olan hoca karakteri, her zaman erkektir. *Siccin*’de Tayyar Hoca (Toygun Ateş), *Siccin 2*’de Abdullah Hoca (Yavuz Çetin) ve *Siccin 3*’te Veysel Hoca (Yavuz Çetin), insanlara yardım eden hoca rolünü üstlenirler. Bu üç filmdeki hoca temsilindeki diğer ortak özellik, bu karakterlerin yaptıkları yardımın büyücülük ve muskacılık ile benzeşmemesine yapılan vurgudur. Muska, “yazılı şey” anlamına gelen Arapça nüsha kelimesinin Türkçeleşmiş şeklidir” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/muska#1>). İnsanların üzerlerinde taşıdıkları, evlerine veya onlar için önemli diğer çeşitli mekânlara yerleştirdikleri, kendilerini kötülüklerden koruyacağına, kısmet getireceğine inanılan muska, eski Türk ve Anadolu inanışlarında kabul görülen büyüsel bir kült nesnedir. İlyas Çe-

lebi'ye göre “muskacılık İslâm dininin tasvip etmeyeceği bir uygulamadır” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/muska#2-kelam>). Ancak, “dua amacıyla okunan rukye ve istiâze ile sihir yapma amacıyla okuyup üfleme ve muska yazmayı birbirinden ayırmak gerekir”. Rukye, “şifa veya korunma amacıyla Kur'an'dan bir bölümü, ilâhî isim ve sıfatları yahut bir duayı okuyup üfleme” anlamındadır” ve (<https://islamansiklopedisi.org.tr/rukye>) “okumak” dua etmekle benzerdir, şifa istenen Allah'tır. Bu nedenle, insanların şifayı Allah'tan umarak kendilerine Kur'an okutmaları ve dua ettirmelerinde bir sakınca yoktur” Muskacılık ve büyücülük ise hem kişisel kazanım beklentisi ile yapılması hem de Allah'tan başka varlıklardan medet umulması nedeniyle sakıncalı ve günah olarak kabul edilmektedir. *Siccin*, *Siccin 2* ve *Siccin 3* filmlerindeki hoca karakterlerinin, zor durumdaki masumlara yardım etmek için maddi bir karşılık talep etmemeleri, şifayı kendilerinin değil Allah'ın verdiğini ve Allah izin verirse dertlerinin çözülebileceğini sürekli vurgulamaları sebebiyle İslam inancıyla örtüşmektedir. Ancak *Siccin*'deki cin çıkarma ayini, *Siccin 2*'deki suya bakarak geçmişi görme ve bilgi verme sahneleri, *Siccin 3*'teki dualar ile cin çıkarma ve yakma sahneleri, İslam inancından ziyade Şamanizm ayinlerine yaklaşmaktadır. Bu nedenle *Siccin* serisi filmlerindeki hoca karakterlerinde, İslam inancı ve eski Türk inanışlarının iç içe geçtiği bir anlatı yapısından söz edilebilir. *Siccin 4* ve *Siccin 6* filmlerinde Alper Mestçi, hoca karakteri olan Orhan'ı, sahip olduğu üstün güçler açısından eski Türk inanışlarındaki şaman figürüne çok daha yakınlaştırır. *Siccin* serisi, ele aldığı konular açısından tematik ve episodik özelliğe sahiptir ancak, *Siccin 3* filmdeki Orhan karakteri dışında, filmlerde karakter devamlılığı bulunmamaktadır. *Siccin 3* filminin sonunda, başka bir âlemden bir cin kaçırıp, ölen karısının bedene hapseden Orhan, günahlarını anlar, insanlardan uzaklaşır ve filmin sonunda kendisinden haber alınmadığı söylenir. *Siccin 4* ve *Siccin 6* filmlerinde, Orhan, işlediği büyük günahın farkındalığıyla, tövbe etmek ve dünya nimetlerinden kendisini çekmek gibi çeşitli kefaret eylemlerinde bulunan bir karakterdir. Her iki filmde de, cinlerin musallat olduğu çocuklarla telepati yoluyla haberleşip onlara yardım edebilen, cinler âlemine yolculuk yapıp orada cinler ve ifritler ile iletişim kurabilen, onları cezalandırabilen, musallat oldukları masum kişilerin bedenlerinden cin ve ifritleri defedebilen ilim sahibi, bir demirci ustası ve ocaklı bir şamana dönüşmüştür.

Alper Mestçi'nin *Siccin* serisinin ana teması, insanlarla ifritler arasındaki ilişkilerden kaynaklanan korku unsurları olsa da, *Siccin* serisindeki her filmin merkezinde bir aile olduğu ve filmlerin dramatik yapısının, aile için kaygılar, travmalar ve günahlar üzerinden şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle bu filmler, korku türüne ait olmalarına ek olarak aile dramaları olarak da görülebilir. Serinin ilk fil-

mi *Siccin*'de, teyzesinin yaptığı büyü nedeniyle felakete sürüklenen bir yeğen ve ailesi, *Siccin 2* filminde teyze ve babaannenin, anne ve babaya yaptığı bir büyü nedeniyle oğlan çocuğunu kaybeden bir anne, *Siccin 3* filminde kardeşini ve oğlu kaybetmenin acısı daha dinmeden, kardeşinin kara büyü ile diriltildiğini öğrenen bir abi, *Siccin 4* filminde annesinin yaptırdığı muskalar ve büyüler nedeniyle, oğlunu, kızını ve karısını öldürmenin eşiğine gelen bir baba, *Siccin 5* filminde oğullarını ölümcül hastalıktan kurtarmak için kızlarını cinlere kurban etmek için cinlerle anlaşma yapan aile ve *Siccin 6* filminde miras kavgası nedeniyle yapılan bir büyü nedeniyle başına çok çeşitli felaketler gelen bir aile konu edilmektedir.

Aile kavramını merkeze alan *Siccin* serisi filmlerindeki bir diğer ortak özellik, büyüün asıl kurbanlarının masum küçük kız veya erkek çocuklar olmalarıdır. *Siccin* serisinde, büyüler yoluyla iletişime geçilmeye çalışılan varlıklar, ailenin küçük çocuklarını hedef alır, onlara kâbuslar yoluyla görünür, onların vücutlarını yorar ve onları zihinsel olarak yaralar. Bu açıdan değerlendirildiğinde, üst jenerasyonların günahlarının bedelini hem kendileri hem de masum olan çocukları ve torunları ödemektedir. *Siccin* filminde Nisa için yapılan büyü yanlış gider ve cin, Kudret ve Nisa'nın kızı Ceyda'ya musallat olur, *Siccin 2* filminde büyü nedeniyle Hicran ve Adnan çiftinin iki yaşındaki oğulları ölür. Ramazan büyüünün etkisiyle iki kızını öldürür. *Siccin 3* filminde Sedat'ın oğlu Mehmet, *Siccin 4* filminde Halil ve Feyza'nın oğulları Ömer ve *Siccin 6* filminde Yaşar'ın kızı Efsun, kendilerine musallat olan varlıklar ile mücadele ederler ve etkilerinden kurtulurlar. *Siccin 5* filminde evin en küçük kızı Hale'ye musallat olan ifriti yok edebilmek için Hale kendisini öldürmek zorunda kalır. İbrahim Yıldız'a (2015: 184) göre, "Kur'ân'da atalar geleneği ağırlıklı olarak olumsuz yönüyle ele alınmıştır". Yıldız (2015:212), "tüm peygamberlerin şirk ile mücadelelerinde karşılımları çıkan en büyük direnç noktası atalar geleneği" olduğunu ve İslamiyet'in atalar kültürü konusunda üzerinde durduğu konunun, "sorumluluğun bireysel olduğudur" (Yıldız, 2015: 191). Aile içindeki ortaya çıkan kötülüğün, alt jenerasyona sirayet etmesi, İslam inancı açısından bir karşılık bulamamasına rağmen, eski Türk inanışlarında atalar kültürü "Kutsal"a bağlı olarak" anlamlı gözükmektedir (Arıkan, 2006:18).

Sonuç

Bu çalışma Türkiye sinemasında 2000'li yılların başından itibaren filizlenmeye başlayan ve günümüzde kendi kod ve konvansiyonlarını oluşturmuş korku türünün İslami korku olarak adlandırılan alt türünü, Alper Mestçi'nin *Siccin* filmleri serisi üzerinden değerlendirmektedir. Seriyeye ait filmlerin aile merkezli olduğu, büyüün aile içindeki kişisel hırslar ve kıskançlıklar nedeniyle yapıldığı ve ailenin tüm fertlerini etkilediği gözlemlenmektedir. Bu türe ait filmler, ana

korku ögesinin cin, ifrit, iblis gibi varlıklar olması nedeniyle İslami korku olarak nitelenmektedir. Ancak, filmlerde cinler ile iletişime geçme, onların âlemlerine yolculuk yapma, onları insanların bedenlerine hapsedebilme, cezalandırma, çeşitli görevler için istihdam etme ve onları kullanarak insanlara şifa dağıtma gibi İslam dini tarafından kabul görmeyen pratiklerin varlığı, filmlerin İslam inancının ötesinde eski Türk inanışları ve özellikle Şamanizm'in pratiklerini referans aldığını göstermektedir.

Bu bağlamda filmlerde yer alan hoca karakterleri stereotiptir ve İslami özelliklerden çok şamanistik özellikler taşımaktadır. Bu durum, *Siccin 4* ve *Siccin 6* filmlerinde daha aşırı bir düzeye taşınarak, İslam inancından neredeyse tamamen ayrıştırmış ve insanlara yardımcı olan hoca stereotipi, bir şamana dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

1. Arıkan, M. (2006). Türk sözlü kültür geleneğinde ayrıntılar-2: hayvan kültü mü? atalar kültü mü?. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6 (1), 13-18.
2. Aydın, H. (2017). Dinî kaynaklar ve kültür bağlamında cinleri anlamak. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 1623-1670. DOI: 10.18505/cuid.328752
3. Balcıoğlu, N. R. (1952). Anadolu’da cinler, periler ve devlere dair inanışlar. *Türk Folklor Araştırmaları*, II, 35, 132.
4. Bayat, F. (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken.
5. Çelebi, İ. Rukye. İslam Ansiklopedisi. Erişim Linki: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rukye>
6. ----- Muska. İslam Ansiklopedisi. Erişim Linki: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muska#2-kelam>
7. Çoruhlu, Y. (2006). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, 2. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
8. Demirci, K. Muska. İslam Ansiklopedisi. Erişim Linki: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muska#1>
9. Duvarcı, A. (2005). Türklerde tabiat üstü varlıklar ve bunlarla ilgili kabuller, inanmalar, uygulamalar. *Bilig*, 32, 125-144.
10. Düzenli, T. (2019). Kur’an’da “korku” kavramı ve dini iletişim yoluyla tutum değişimine etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (64), 946-956.
11. Erdoğan, İ. (2019). Metafizik âlemden cinlerle irtibatın imkanı/ imkansızlığı: etimolojik ve epistemolojik bir analiz. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (72), 1953-1969.
12. Güngör, H. Şamanizm. İslam Ansiklopedisi. Erişim Linki: <https://islamansiklopedisi.org.tr/samanizm>
13. ----- (2012). *Türk Din Etnolojisi*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.
14. Halis, A. Ş. (2017). Tarihsel bir karşıtlığın tezahürü: 2002 sonrası Türk korku filmlerinde bilim-din çatışması. *Selçuk İletişim*, 9 (4), 221-237.
15. İnan, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm/ Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK.
16. Sullivan, L. (1994). The attributes and power of the Shaman: a general description of the ecstatic care of the soul”. İçinde. *Ancient Traditions Shamanism in Central Asia and the Americas* (Ed. Gary Seaman and Jane S.Day). Denver: University Press of Colorado. 29-38.
17. Tanyu, H. Büyü. İslam Ansiklopedisi. Erişim Linki: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buyu>

pedisi.org.tr/buyu

18. Tural, M. (2019). Semitik dinsel metinlerde tinsel aarlık fenomenolojisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 34, 29-72.
19. Türk, N. (2019). Kur'ân ışığında korku ve etkileri. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 19 (1), 140-157.
20. Türkan, K. (2015). Türk dünyası masallarından yansıyan şaman olgusu. *Bilig*, 74, 219-238.
21. Uykur, R. (2017). Mardin müzesinde bulunan Musul zengi atabegliği sik-kelerinde koruyucu melek (cin) imgesi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), 585-610.
22. Yazıcı, M. (2018). Hz. Peygamber'in cinlerle görüşmesine dair ihtilafli rivayetlerin değerlendirilmesi. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 4 (2), 784-825.
23. Yeşilyurt, T. (2018). Kur'an'da cin, melek, şeytan. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2, 1, 9-21.
24. Yıldız, İ. (2015). Kur'ân-ı Kerîm'de atalar geleneği ve inanca tkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 175-215.

● Bölüm-14 ●

NEPOTİZM: KAVRAMSAL BİR ANALİZ

Doç. Dr. Semra TETİK¹
Doç. Dr. Arzu GÜRDOĞAN²

1 Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Salihli Meslek Yüksekokulu, semratetik@hotmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-6266-8178

2 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ortaca Meslek Yüksekokulu, agurdogan@mu.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0003-0649-4374

Giriş

Küreselleşen dünyada yaşanan hızlı değişim ve yoğun rekabet koşullarında çalışan işletmelerin yaşamlarını sürekli kılabilmeleri ve başarılı olabilmeleri rekabette güçlü olmalarına bağlıdır. Rekabette başarılı olabilmeleri ise kaliteli insan kaynaklarına bağlıdır. Ancak kamu ya da özel birçok işletmede eleman seçimi ve terfilerin liyakat esasına göre değil, nepotizm esasına göre yapıldığı görülmektedir. İşverenlerin kan bağı ve akrabalık ilişkisi olan kişileri kayırması anlamına gelen nepotizm, işletmede güven ikliminin oluşmasını, nitelikli çalışanların istihdam edilmesini engelleyen unsurlardan biri haline gelmiştir. Nepotizmin uygulandığı çalışanlara olumlu yansımaları olurken, bunun dışında kalan çalışanlara olumsuz yansımaları olmaktadır. Dolayısıyla nepotizm uygulamalarının hakim olduğu işletmelerde üst düzey yöneticilerin, akrabalarını hak etmedikleri halde ve hukuka uygun olmayan bir şekilde kayırması diğer çalışanların adaletsizliğe uğramasına yol açmaktadır.

Bir yozlaşma türü olarak bilinen nepotizm özellikle kamuda çalışacak kişilerin işe alınmasında bilgi, beceri, yetenek, başarı ve eğitim düzeyi gibi kriterlere önem vermeksizin siyasetçi veya bürokratların yakın çevresindeki insanların işe alınması olarak ifade edilmektedir (Yücel, 2020: 5). Ancak nepotizm her zaman niteliksiz kişilerin istihdam edildiği anlamına gelmemelidir. Bazen nitelikli eş, dost ve akrabalar da istidam edilebilmektedir. Bundan dolayı nepotizmin hem olumlu hem de olumsuz tarafı olabilir (Demirel ve Savaş, 2017: 129). Literatürde nepotizm uygulamalarının aile şirketlerinde görüldüğüne ilişkin araştırmalar bulunmaktadır. Ancak günümüzde nepotizm uygulamalarına yalnızca aile şirketlerinde değil kamu sektöründe de rastlanmaktadır. Dünyadaki toplumların sosyo-kültürel özellikleri, aile ve akraba duyarlılıkları iş yaşamlarına da yansımaktadır. Dolayısıyla nepotizm uygulamaları ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Türkiye’de ise nepotizm uygulamalarının görülme düzeyi yüksektir (Sariboğa, 2017: 1).

Dünyadaki gelişmeler nepotizmin dünya genelinde çok etkin bir güç haline geldiğini göstermektedir. İktidara gelenler kurumlara kendilerine yakın gördükleri, kendilerine sadık kalacak ve dediklerini yapacak kişileri kritik öneme sahip yerlere atayarak oluşturdukları sistemlerini işletmek istemektedirler. İlk kurduklarında küçük yapıda olan aile işletmeleri zamanla büyürler ve ailenin diğer üyeleri de yönetici, çalışan ya da hissedar olarak işletmede görevlendirilir. Kişiler, aile işletmelerinde etkin güç olmak için kendilerine en yakın gördükleri ve güvendikleri kişileri önemli noktalara getirirler. Dolayısıyla aile işletmelerinde ve kamu kurumlarında alanında işin gerektirdiği nitelikleri taşıyan kişiler yerine çıkarları doğrultusunda kullanabilecekleri kalifiyesiz kişilerin tercih edilmesi so-

nucunda aile işletmelerinin ömrü ortalama 40-50 yıl olmaktadır. Devletlerde ise krizlere yol açmaktadır (Barbaros, 2015: 1-2). Bu noktadan hareketle bu çalışmada, kamu sektöründe ya da özel sektördeki birçok işletmede önemli bir problem olan nepotizmin kavramsal çerçevede analizi amaçlanmıştır.

Nepotizm Kavramı

Nepotizm kavramı, Latince’de ”nepos” sözcüğünden türetilmiştir ve “yeğen” anlamına gelmektedir (Garih, 2000: 79). Nepotizm, günümüzde bir kişinin çalıştığı örgütte bulunduğu pozisyonu ailesine çıkar sağlamak amacıyla kullanan kişiler için kullanılmaktadır (Ford ve McLaughlin, 1985: 57). Nepotizm, ilk olarak 1828’de bürokrasiye memur alınması esnasında ABD başkanlık seçiminden zaferle çıkan General Jackson tarafından uygulamaya başlanan kamu gücünün suistimal edilmesiyle politika, siyaset ve yönetim literatürüne girmeye başlamıştır (Tortop, 1994: 48). Bu bağlamda nepotizm, kişilerin işe alımında ve terfisinde liyakat yerine akraba bağlılıklarını esas almak; yani işe göre adam değil, adama göre iş olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla nepotizm, örgütsel faaliyetlerin liyakat sahibi olmayan kişilerce aksatılarak yürütülmesine yol açtığı için istenmeyen bir durumdur (Çalık ve Naktiyok, 2018:344).

Bellow’a göre nepotizm, papaların gayrimeşru oğulları veya yeğenlerini kilise içindeki işlere yerleştirdiği 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkmış bir kavramdır. Başlangıçta liyakat açısından yetersiz akrabaların mevki ve ücret bakımından yüksek statülere getirilmesi olarak tanımlanan nepotizm, günümüzde vasıfsız ve yetersiz bir akrabanın açıkça kayırılmasından, tanıdık birisini işe almaya kadar uzanan geniş bir perspektifte anlamlandırılmaktadır (Sheridan, 2003: 22; Özüren, 2017: 8). Kişinin beceri, yetenek, başarı ve eğitim düzeyi gibi belirleyici unsurlar dikkate alınmaksızın veya işin gerektirdiği nitelikleri taşımayan kişilerin sırf akrabalık bağlarından dolayı istihdam edilmesine ya da terfi edilmesine nepotizm adı verilmektedir (Özsemerci, 2003: 20). İşverenin bir akrabasını istihdam etmesi aile nepotizmi anlamına gelirken, mevcut bir çalışanın akrabasının istihdam edilmesi örgütsel nepotizm anlamına gelmektedir (Williams ve Laker, 2010: 230; Özüren, 2017: 9).

Kişinin sahip olduğu gücü ve otoriteyi kullanarak, kendi akraba ve aile üyeleri için yeteneklerini dikkate almadan istihdam fırsatının sunulması durumu olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle nepotizm, aile üyelerini ya da akrabaları yetkin olmadıkları halde işe almaktır. Halk dilinde bu durum “kayıрма” veya “torpil” olarak ifade edilir (Demirel ve Savaş, 2017: 131). Uzmanlık alanları ve donanımlarını dikkate almadan yetenek ve deneyimlerden bağımsız bir şekilde işe giriş, terfi ve ödül uygulamalarında aile üyelerinin ön plana çıkarılarak, kendilerine

ayrıcılıklar tanınmasını ifade eder (İzmirlioğlu, 2012: 20). Nepotizm diğer bir adıyla akraba kayırmacılığının odak noktasında kan bağı olan kişiler vardır. Bu noktada tamamen duygusallık söz konusudur. Eğer yönetici duygularıyla karar vererek kişinin niteliklerini önemsemiyorsa aynı zamanda profesyonellikten de uzaklaşmış olmaktadır (Uncu ve Türel, 2017: 526).

Nepotizm hem kamu sektöründe hem de özel sektörde genellikle aile işletmelerinde görülen temel sorunlardan biridir. Kamu sektörünün kronik sorunlarından biri olan nepotizm, “memurluğu işe girişte ve yükselişte siyasal kayırmanın ve memuriyet kadrolarının bir ganimet gibi yandaşlar arasında dağıtılması, siyasi ödüllendirmenin ve partizan kadroları oluşturmanın yolu” biçiminde tanımlanmaktadır. Nepotizm yalnızca siyasal eğilim açısından değil bunun yanında hemşericilik, aynı kulübün üyesi olmak, aynı okuldan mezun olmak gibi nedenlere de dayanabilmektedir. Bu anlayış çerçevesinde gelişen nepotist tutumlar, kişilerin akrabalarına hak etmedikleri ayrıcalıkları tanımalarına neden olmaktadır (şanal ve Yılmaz, 2020: 664).

Nepotizmin Tarihçesi

Tarihte nepotizm uygulamaları ilk olarak tarım ve hayvancılıkta görüldüğu söylenebilir. Avrupa'nın okyanus kıyılarından Çin seddine kadar olan geniş bir coğrafyayı kapsayan ve aynı zamanda Akdeniz Havzası olarak bilinen bölgede, geçimlerini tarım ve hayvancılık ile sağlayan insanlar, toplumsal bağlarını kurmak için bir arada bulunmayı akrabalık ilişkileri aracılığıyla gerçekteşirmişlerdir (Sirmen, 2006: 22).

Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nde hükümdarlar kendilerine, kuruluş dönemlerinde danışmanlarını aile üyeleri arasından seçiyorlardı. Örneğin; Büyük Selçuklu Devleti'nde, Tuğrul Bey Hükümdarlığında danışman olarak Çağrı Bey görevlendirilmiştir. Yani yönetsel faaliyetleri Tuğrul Bey yerine getirirken, kardeşi Çağrı Bey ise askeri işleri yürütmüştür (Babaoğlu ve Yıldız, 2015: 89). “Osmanlı İmparatorluğu'nda kardeşler arasından en yetenekli, cesaretli ve bilgili olanın tahta oturarak imparatorluğu yönetmesi nispeten kurumsallaşmış nepotizm ve sarayda saltanatın zaman içinde niteliksiz kişilere devredildiği dönemlerde de nepotizme rastlanılmaktadır” (Özler vd., 2007: 438).

Rönesans dönemine bakıldığında nepotizmin varlığına rastlanmaktadır. Bu dönemde bazı papaların yeğerlerini üst düzey işlere yerleştirmek için yaptıkları girişimlerin nepotizm uygulaması olduğu bilinmektedir. Rönesans dönemindeki uygulamalar kilisenin etkinliğini ve gücünü zayıflatmış ve papanın akrabası dışındaki kişilerin morallerini olumsuz etkilemiştir (Ford ve McLaughlin, 1985: 57). Gerek Ortaçağda gerekse Rönesans döneminde karşı karşıya kalınan

olumsuzluklar, günümüzde mevcut iş ortamlarıyla yakın benzerlikler taşımaktadır (Asunakutlu ve Avcı, 2010: 96).

Yirminci yüzyıla geldiğinde ise nepotizm, siyasi patronaj uygulamasıyla kendini göstermiştir. Bu bağlamda akrabalar arası bir savaş haline gelen nepotizmi engelleyici çözüm yollarına başvurulmuştur. Kısaca, farklı biçimlerde tanımlanan nepotizm kişilerin akrabalık ilişkilerinden dolayı istihdam edildiği, örgütte kendilerine ayrıcalık tanındığı ve genellikle de niteliksiz kişilerin yararlandığı yaygın bir uygulamadır. Nepotizm uygulamaları günümüzde halen birçok alanda görülmektedir. Hem özel hem de kamu sektöründe kendini gösteren bu uygulamaların geçmişten bugüne kadar yapılagelmesi halk arasında adeta sıradanlaşmış bir durum olarak algılanmasına neden olmuştur. Nepotizm konusunda yapılan araştırmalar ve gözlemler özel sektöre göre kamu sektöründe daha fazla nepotizm uygulamalarının olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi özel sektörde kamu sektörüne kıyasla hata yapma ve başarısızlık hoşgörüsünün çok az olmasıdır (Suman, 2017: 6).

Nepotizm İle İlgili Kavramlar

Favoritizm

Nepotizm ile ilgili kavramlardan biri olan favoritizm; sahip olunan statü ve gücün kişiye, gruba ya da kişisel bağlantıları güçlü olan kişilerin tanıdıklarının lehine kullanılması olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda favoritizm, kişinin sadece akrabalık bağı olanlara değil onlar haricinde ilişkili olduğu kişilere de yarar sağlamasını da içermektedir (Asunakutlu ve Avcı, 2010: 97).

Örgütlerde favoritizm ise kişi veya belli bir grubun çalışma performansına ya da liyakat esasına göre değil, farklı nedenlerle diğer çalışanlara nazaran daha iyi muamele görmesiyle meydana gelmektedir. Favoritizm kişinin örgütteki diğer çalışanlardan daha hızlı ve adaletsiz bir biçimde yükselmesiyle ortaya çıktığı gibi, örgütün olanaklarından daha çok faydalanması, daha yüksek ücret almasıyla da oluşmaktadır (Dirgen, 2019: 13-14). Bu noktada favoritizmde yarar sağlanan kişi herhangi bir geçerli nedene dayanmamasına rağmen etkili kişilerle bağlantısı olmasından dolayı diğer çalışanlara göre aslında hak etmediği düzeyde daha iyi muamele görmektedir (Basu, 2009: 1).

Kronizm

Kronizm, “dost, samimi arkadaş” anlamlarını kapsayan ve argo bir ifade olan crony kelimesinden gelmekte olup Cambridge Üniversitesi öğrencileri tarafından ortaya konmuştur (Özkanan ve Erdem, 2015: 11). Nepotizmin eş-dost ilişkisine

dayanan biçimi olarak kronizm, bazı kişilerin sahip olduğu liyakate göre değil, yalnızca önemli konumlarda bulunanlarla yakın ilişkileri sayesinde pozitif ayrımcılık yapılmasıdır (Karakaş ve Çiçek, 2009: 5). 1946 yılında ABD başkanı Roosevelt tarafından liyakat bakımından yetersiz kişilerin kamu kurumlarına atanması kronizm olarak adlandırılmıştır (Büte, 2011: 387).

Örgütlerde kronizmden söz edebilmek için; tarafların aynı sosyal çevreden olması, kurulan ilişkiden üçüncü tarafların olumsuz etkilenmesi gerekir. Bu noktada nepotizmden farklı olarak kronizmde akrabalık bağının olmadığı ilişkiler söz konusudur. Dolayısıyla yönetici ile çalışan arasındaki ilişki akrabalık bağı bulunmayan ilişkilerdir (Barut 2015: 243). Bu bağlamda örgüt içerisinde yetki ve güç sahibi olan yöneticiler dostlarını, tanıdıklarını, komşularını statülerini kullanarak istihdam etmekte veya terfi etmesini sağlamaktadır (Erkekli ve Yavuz, 2020: 3319). Kısaca kronizmi ortaya çıkaran bağlar olarak kirve, komşu, hemşerilik, aynı okuldan mezun olma gibi ilişkiler öne çıkmaktadır (Barut 2015: 243).

Tribalizm

Tribalizm kavramı genel olarak aralarında akrabalık bağı ve iş ilişkileri bulunan aynı bölgede yaşayan bir topluluğu ifade etmek için kullanılmaktadır. Yani kabilecilik anlamına gelmektedir (Polat, 2019: 15). Tribalizmde aynı aşiret veya kabile üyelerinin kayırılması söz konusudur (Özkanan ve Erdem, 2015: 11). Gücü elinde bulunduran kişilerin aynı kabile ya da aşiret üyelerini kayırmaları, desteklemeleri ve terfi etmelerine yardım etmeleri gibi etik olmayan uygulamalar ortaya çıkar. Yaygın olarak doğu kültürlerinde ve güçlü kabilecilik bağları olan toplumlarda görülür (Polat, 2019: 15).

Klientalizm

Klientalizm, iktidarı ve seçmenleri kapsayan bir kayırmacılık türüdür (Karaçaoğlu ve Yörük, 2012: 47). Klientalizm, kamu örgütlerinde var olan kaynaklarla birlikte rant getirecek zenginliklerin kamudaki hizmetlerin kalitesini arttırmak yerine, ihale ya da özelleştirme vasıtasıyla siyasi yandaş ve arkadaş çevresinin yararına kullanılmaktadır (Keefer, 2007: 804). Diğer bir ifadeyle klientalizm, iktidar gücünü elinde bulunduranların bu durumu korumak amacıyla seçmenin beklentilerinin karşılanmasıdır. Bazı çıkarlar karşılığında siyasetçiye oy vermekle ilişkili olan klientalizm bir seçim stratejisi olarak kullanılabilir. Bu yönüyle klientalizm kamu hesap verebilirliği bakımından olumsuz görülmektedir (Roniğer, 2004: 354).

Hemşehricilik

Hemşehricilik, göç ve kentleşmeyle beraber ortaya çıkmıştır. Göç eden nüfusun yetersiz sanayileşme ve kentsel örgütlerden yararlanmadaki engeller sonucunda kentte yaşamını sürdürebilme ve kente uyum sağlama çabaları sonucunda oluşmuş bir tampon mekanizmadır. Hemşehricilik, aynı şehirden olan kişiler arasındaki dayanışma ve bağlılık örüntüleridir (Özerkmen ve Kahya, 2008: 30). Hemşehriciliğin başlıca kriteri aynı memleket içerisinde aynı topraklar üzerinde yetişmiş olmaktır. Bu noktada önemli olan mekandaşlıktır (Erdem vd., 2013: 55). Kayırmacılık uygulamaları içerisinde gücü en az olan hemşehriciliktir. Çünkü bir akraba ve arkadaş ilişkisinin gücü ile hemşehri ilişkisinin gücü aynı değildir (Yıldız, 2017: 67). Hemşehricilik davranışında kişiler birbirilerini destekleyerek kişisel yarar sağlamaktadırlar.

Patronaj

Latince “patrons” kelimesinden dilimize geçen “patronaj” kelimesi patron anlamına gelmektedir (Meriç ve Erdem, 2013: 472). Patronaj dar anlamda, “kamuya ait bir görev ve pozisyona politik destek karşılığında atama yapılması” olarak tanımlanabilir (Hatipoğlu, 2019: 273). Diğer bir ifadeyle patronaj; ülke yönetimini elinde bulunduran siyasi partilerin, üst düzey kadroları kendi amaçlarına hizmet edecek yandaş olarak nitelendirilebilen kişilerle doldurması olarak ifade edilebilir (Dilek vd., 2019: 3194).

Patronaj uygulamalarında siyasi bağlamda ortak fikir ve düşüncede olan kişilere liyakat dikkate alınmadan makam vererek onları yönlendirebilmek ve söz konusu makam üzerinde kontrol sağlamak amaçlanmaktadır (Özkanan, 2013: 56). Bu noktada önemli olan kişilerin maddi bir çıkar elde etmeleri değil, üst düzey yönetimden kendi istikballerine ilişkin bir işe alım hususunda ayrıcalık beklentisidir (Polat ve Kazak, 2014: 75).

Partizanlık

Partizanlık veya siyasi yandaşlık da denilen bu uygulama, kişisel ve politik çıkarların kamu yararından ziyade adama göre iş bulma anlayışına dayalı bir kayırma türüdür (Erdem ve Meriç, 2012: 143). Partizanlıkta, kayıran taraf siyasi partiler, kayırılan taraf ise partililer olmaktadır. Siyasi partilerin yaşamını sürekliliği kılabilmesi, iktidara gelebilmesi taraftarlarının desteğine bağlıdır. Bunun bilincinde olan siyasi partiler ülke yönetimine gelebilmek için seçmen kitlelerine gereksinim duyarlar ve seçmenlerin desteğini almak ya da var olan desteği sürdürebilmek için onlara haksız birtakım ayrıcalıklar sağlarlar (Özsemerci, 2003: 21). Bu bağlamda partizanlık, iktidarda olan siyasi partilerin, kendilerini oy veren

seçmenlerini, yandaşlarını veya parti üyelerini devlet olanaklarından haksız bir biçimde daha fazla yararlandırmaları olarak tanımlanabilir (Cesur ve Erol, 2020: 3471).

Oy Ticareti

Oy ticareti, yasama çalışmalarını gerçekleştiren parlamentoda siyasal kararlar alınırken siyasal partiler çıkarları (milletvekillerinin maaşlarının yükseltilmesi, emekli ikramiyelerinin arttırılması, emekliliklerinin kolaylaştırılması gibi) doğrultusunda parlamentoya sundukları kanunları karşılıklı olarak desteklemeleri durumu olarak tanımlanabilir. Yasama faaliyetlerinin gerçekleştirildiği süreçte yaşanan siyasal bir kayırmacılık türü olan oy ticareti, karşılıklı oy alışverişi esasına dayanmaktadır. Bu durum bazen parlamentoda karar alma sürecini hızlandırırken, çoğu zaman siyasal yozlaşmaya yol açmaktadır (www.turkhukusitesi.com)

Hizmet Kayırmacılığı

Hizmet kayırmacılığı, iktidara gelen siyasi partinin bir sonraki seçimlerde de yönetime gelebilmek ve oylarını arttırmak için kaynakları ihtiyaç olup olmadığına bakmadan seçim bölgelerine tahsis etmesidir (Aktan, 2001: 59). Eşitlik ve adalet ilkesinin ihlal edildiği, kamu kaynaklarının siyasi tercihlere göre belirli bölgelere yığıldığı bu kayırmacılık türü, kamu kaynaklarının boşa harcanmasına ve kişiler arası adaletsizliklere neden olmaktadır. Hizmet kayırmacılığında önemli olan siyasi partiye verilen desteğin büyüklüğüdür. Hizmet aktarımını belirleyen unsur desteğin büyüklüğü ve niteliğidir. Seçim sonuçları dikkate alındığında, siyasiler kendilerine en büyük desteği sağlayan bölgelere diğerlerinden farklı olarak o bölgeye en üst düzeyde destek sağlamaktadır (Yücel, 2020: 11-12).

Lobicilik

Koridor anlamına gelen lobi kelimesi, genellikle birtakım yolsuz çıkarlar elde etmek için bir araya gelerek, parlamento koridorlarında, nüfuzlu çevrelerde, basında vb. yerlerde çıkarıcı bir siyaseti meşrulaştırmaya çalışan kişilerin oluşturduğu topluluk olarak tanımlanabilir (Aslan, 2009: 113). Lobicilik çalışmalarının ilk olarak ABD’de ortaya çıktığı ve geliştiği bilinmektedir. ABD Başkanı Grant’ın kaldığı otel lobisindeki etkileme gayretlerini nitelendirmek için kullanılmıştır. Bu bağlamda ABD’deki seçim süreçleri lobicilik çabalarının en üst düzeye ulaştığı siyasal çalışma alanı olduğu söylenebilir (Che ve Gale, 1998: 643; Bennedsen ve Feldman, 2006: 631; Babaoğlu, 2016: 288). Dünyada ve Türkiye’de etkisi gittikçe artan bir uygulama olan lobicilik, özellikle kamu politika süreçlerine katılım konusunda işlev görmektedir. Bu bağlamda lobicilik, kamu kurumlarına personel

alımında, terfi işlemlerinde uygulama alanı bulabilen ve liyakate uygun olmayan bir kayırmacılık yöntemidir (Ak ve Sezer, 2018: 748).

Gönül Yapma

Adam kayırmacılığının ve hizmet kayırmacılığının farklı bir türü olan “gönül yapma” uygulamasında siyasiler, gelecekte yapılacak seçimlerde oy kaybını önlemek amacıyla çıkar ve baskı gruplarının beklentilerini mümkün olan ölçüde karşılamaya çalışırlar (Aktan, 2021: 23). Gönül yapma yaklaşımında temel amaç, seçim öncesi yapılan çalışmalara katkı sağlayan kişilerin katkılarına karşılık onları memnun kılacak ayrıcalık tanınmasını ve devlet olanaklarından faydalanmalarını sağlamaktır. Bu uygulamada seçim sürecinde partinin seçimleri kazanması için gayret gösterenlerin, seçimlerden sonra devletin var olan olanaklarından daha çok yararlanmalarını içermektedir (Turan, 2020: 11).

Rüşvet

Türk Dil Kurumu rüşvet kelimesini, yaptırılmak istenen bir işte yasa dışı kolaylık ve çabukluk sağlanması için bir kimseye mal veya para olarak sağlanan çıkar olarak tanımlamaktadır. Rüşvet kavramı günlük dilde ise rüşvet alanı ve rüşvet vereni içeren bir suç durumunu ifade etmektedir (Daşcıoğlu, 2005: 119). Bir başka tanıma göre rüşvet kavramı, genellikle her toplumda kimi işlerin gerçekleştirilmesini kolaylaştıran yol anlamında kullanılmaktadır (Karakaş ve Çak, 2007: 77). Rüşvet, yöneticilerin para, mal, hediye gibi belirli maddi menfaatler karşılığında bunu sağlayan kişi veya gruplara ayrıcalık tanıyarak çıkar sağlamasıdır (Aydın, 2001: 61).

Nepotizmin Nedenleri

Nepotizm uygulamalarının çeşitli nedenleri vardır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde insanlar bireylerin kamuda çalışan akrabalarından kendilerine avantaj sağlanması hususunda bir beklenti oluşmaktadır. Bu beklentiyi doğru bulmayarak etik duruş sergileyen kamu çalışanları adeta toplumdan dışlanmaktadır. Ayrıca nepotizmin bazı toplumlarda eleştirilmesi bir yana erdemli bir davranış olarak algılanmaktadır. Diğer taraftan aile işletmelerinde ya da küçük boy işletmelerde ihtiyaç duyulan insan kaynakları aile yakınları ve dostları arasından seçilebilmektedir. Bu tip işletmelerde nepotizm ön plandadır. Bunun da güven duygusundan kaynaklandığı düşünülebilir (Özkoç vd., 2019: 2962). Özellikle işletmeler stratejik bilgi, ticari sır ve iş yapma biçimlerine ilişkin bilgilerin dışarıya sızmasını engellemek için kritik konumlara aile üyelerini getirmektedirler (Çalık, 2016: 17).

Genel olarak nepotizm uygulamalarının nedenleri; sosyal, kültürel ve eko-

nomik nedenler, liyakat ilkesinin önemsenmemesi, toplumun nepotizmi tepki göstermek yerine benimsemesi, aile işletmelerinin kurumsallaşamaması, profesyonel ve şeffaf bir yönetim anlayışının esas alınmaması, aile yakınlarına karşı olan duygusal bağlılık hissi, aile yakınlıklarına sahip çıkılmaması halinde bu durumun acizlik olarak görülmesi, aile dışından olan kişilere güvenilmemesi, insanın yakınlıklarını ekonomik bakımdan güçlü görmek istemesi, açık ve adil bir şekilde yapılandırılmış etkili insan kaynakları politikasının olmaması, bazı toplumlarda “önce aile” duygusunun hakim olması, kurucu yöneticilerin, aile üyelerini aynı şirket bünyesinde toplayarak aileyi bir arada tutma arzusu, işsizlik oranının yüksek olduğu ülkelerde nepotizmin iş bulmanın bir aracı olarak görülmesi olarak sıralanabilir (İyışleröğlü, 2006; Çalık, 2016; Turhan, 2016; İbiş, 2020)

Nepotizmin Sonuçları

Kamu ve özel sektör işletmelerinde işe alımlarda, ücretlendirmede ve terfi sürecinde nepotizm söz konusu olabilmektedir. Literatür incelendiğinde, nepotizm uygulamalarının hem olumlu hem de olumsuz sonuçlarının olduğu görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar nepotizmin olumsuz sonuçlarının olumlu sonuçlarından daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Nepotizmin Olumlu Sonuçları

Özellikle aile işletmelerinde görülen nepotizm, bireyin örgütsel aidiyet duygusunu arttırmasında ve örgütteki aile ortamının diğer çalışanlar üzerinde olumlu etkiler yaratmasında yararlı olabilir (Vinton, 1998: 301). Bu bağlamda işletmelerdeki aile üyeleri, diğer çalışanlara kıyasla işlerini yüksek bir performansla yürütürler. İşletme içerisinde çok sayıda aile üyesi bulunduğu örgütsel güven ikliminin oluşması kolaylaşmaktadır (Özer, 2020: 14).

Yönetimde aile üyelerinin olması kararların hızlı alınmasını ve hızlı uygulanmasını sağlayarak gecikmelerin yol açabileceği maliyeti minimize edebilir (Ören, 2015: 348). Ayrıca nepotizm uygulamaları örgütsel bağlılığı, örgütsel vatandaşlık davranışlarını, örgütsel performansı ve verimliliği artırabilir. Aile üyeleri dışındaki çalışanlar özveriyle ve istekle çalışmadıkları için aileden gelen kişilerin avantajlı konumlarından dolayı işletmelerde üst düzey yöneticilerin aile üyeleri arasından seçilmesi yararlı olabilir (Karacaoğlu ve Yörük, 2021: 47).

Aile işletmelerinde üst düzey kademede bulunan yöneticiler işletmenin sahip olduğu kültürü ve örgütsel yapıyı çok iyi bildikleri için başka bir işletmeye geçme eğilimleri düşüktür. Diğer taraftan nepotist uygulamalar dahilinde işe alınan kişiler, üst düzeylere yükseldiklerinde işten ayrılma arzusu oluşmamaktadır. Dolayısıyla yetişmiş elemanların işletme bünyesinde kalmaları bir avantaj olarak

değerlendirilebilir (İyiişleroğlu, 2006: 47). Bu bağlamda nepotizm, işletmede çalışma ortamını adeta bir aile ortamına dönüştürerek gerek aile üyesi çalışanların gerekse diğer çalışanların iş memnuniyetini, motivasyonunu, verimliliğini ve iş kalitesini arttırabilmektedir (Karaca, 2021: 21).

Nepotizmin işletme içerisinde rekabet iklimi oluşturması, çalışanların yeni fikirler üretmesi, bu fikirlerin ekonomik değere dönüştürülmesi ve böylece yeniliklere yol açması işletmeye önemli bir rekabet avantajı sağlayabilmektedir (Altıntaş, 2020: 67). Ayrıca nepotizm, insan kaynaklarının örgütsel sadakatini güçlendirebilmekte, işi bırakma eğilimlerini azaltabilmekte ve işletme yöneticileriyle etkili iletişim kurmalarını kolaylaştırabilmektedir. Bunun yanı sıra örgütsel öğrenme hızını artırabilmekte ve işletmelerin çevre koşullarında ortaya çıkan değişime daha hızlı tepki vermeyi sağlayabilmektedir (Bolat vd., 2017: 160).

Nepotik uygulamaların özellikle aile işletmelerinde aile üyeleri üzerinde belirlenmiş az sayıda da olsa olumlu sonuçları beraberinde getirmekle birlikte, diğer çalışanlar açısından olumsuz sonuçları çok daha fazladır (Büte, 2011: 391).

Nepotizmin Olumsuz Sonuçları

Nepotizm bazı çalışanlar üzerinde olumlu bazı çalışanlarda ise olumsuz etkiler yaratmaktadır. Nepotizm özellikle aile üyesi çalışanları olumlu şekilde etkilerken, diğer çalışanları ise olumsuz şekilde etkileyebilmektedir. Liyakat bakımından yetersiz bir yöneticinin emrinde çalışmak, aile üyesi olmayan diğer çalışanlar için kötü bir duruma yol açabilir. Bu koşullarda çalışanlarda örgütsel güvensizlik ve adaletsizlik algısı oluşabilir (Büte, 2011: 389). Dolayısıyla çalışanların moralinin bozulmasına, enerjisinin düşmesine, çalışma performansının ve iş verimliliğinin azalmasına neden olabilir (Ören, 2007: 84). Bu durumdan sadece çalışanlar zarar görmez, aynı zamanda işletme de amaçlarına ulaşmakta zorlanabilir ve başarısız olabilir. Sonuçta bir işletmenin başarısı ya da başarısızlığı çalışanların başarısı ya da başarısızlığına bağlıdır.

Nepotizm; bilgili, becerikli, yetenekli kişilerin işletmelerde istihdam edilememesini ve terfilerde istenilenin sonucun ortaya çıkmasını engelleyebilmektedir (Karaca, 2021: 22). Bu bağlamda işletmelerde; terfilerde, ödül ve ceza uygulamalarında ve ücret değerlendirmelerinde çalışanların sergiledikleri performansın ya da cezalandırılması gereken davranışlar yerine nepotizmin öne çıkması diğer çalışanların sinik tutum ve davranış geliştirmelerine yol açarak, örgütsel sinizme zemin hazırlayabilir (Yücel ve Özkalan, 2012: 270). İş devamsızlığı, düşük düzeyde çalışma, işi bırakma, çalışan ilişkilerinin bozulması, örgüt kaynaklarını kullanmada özen göstermeme gibi muhtemel sonuçlar işletmelerin başarılarının önünde önemli bir engel oluşturabilir (Özüren ve Paksoy, 2019: 212). Ayrıca ne-

potist uygulamaların, çalışanlar arası ilişkileri bozarak koordinasyonu bozması, iş stresini arttırması, çalışanların sadakatini ve aidiyet duygusunu zayıflatması gibi olumsuz sonuçlara neden olmaktadır (Araslı vd., 2016: 5). Bu durum ise işletmelerde önemli maddi ve manevi maliyetlere neden olabilir (Çalık ve Naktiyok, 2018: 345).

Nepotizm uygulamalarının bir başka olumsuz etkisi ise işletmeleri etik çöküşle karşı karşıya bırakmasıdır. İşletmelerin şeffaf olmamaları ve halkla ilişkiler faaliyetlerini gereği gibi yerine getirmemeleri işletmeye olan güvenin kaybedilmesine neden olarak ekonomik çöküşe yol açabilmektedir. İşletmelerin böyle bir sonuçla karşılaşmamaları açısından kalite odaklı yönetim anlayışını benimsemeleri ve işe eleman alımlarında adama göre iş değil, işe göre adam politikası izlemeleri yararlı olabilir. Nepotizm, toplumu da olumsuz etkileyerek toplum vicdanını yaralamakta, ayrımcılık yapanlar toplum tarafından hoş karşılanmamaktadır (Alper ve Oktay, 2020: 139). Diğer bir ifadeyle, toplum tarafından kabul görmeyen nepotizmin yansıması kurumsal imajın zedelenmesine, güvensizlik ve itibar kaybına neden olabilir. İtibar kaybı ise işletmenin rekabet gücünü olumsuz etkileyebilir (Ören, 2015: 347).

Nepotizmin en önemli olumsuz sonuçlarından birisi kurumsallaşmayı engellemesidir. İstihdamda aile içerisindeki yakınlıklar, işletmenin kendine ait kimliğini oluşturmasını zorlaştırmaktadır. Bu durum hissedarlar arasında güven sorunu oluşmasına yol açmaktadır. İşletmelere çoğunlukla yetersiz aile üyelerinin alınması, kaliteli insan kaynaklarından yararlanılmamasına neden olmaktadır (Erkekli ve Yavuz, 2020: 3319). Bunun sonucunda, İşletmenin sahip olduğu nitelikli insan kaynaklarının uzaklaşması, adaletsizlik duygusunun yaygınlaşması ve örgüt kültürünün zayıflaması nedeniyle insan sermayesinin tükenmesine ve doğru bir şekilde kullanılmaması gibi sorunlar oluşturabilmektedir (Karacaoğlu ve Yörük, 2012: 49). Dolayısıyla kurumsallaşma, işletmelerde nepotizmi engellemeyebilecek etkili yollardan birisi olarak görülebilir (İşçi vd., 2013:78).

Sonuç olarak, nepotizmin sadece olumsuz değil aynı zamanda olumlu etkilerinin de olduğu görülmektedir. Nepotist uygulamaların özellikle aile üyeleri üzerinde tespit edilmiş belli bir düzeyde olumlu etkileri olmakla birlikte aile üyesi dışındaki çalışanlar üzerinde çok daha fazla olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu durumdan hareketle işletmeye yıllarca emek vermiş, işine ve örgütün yapısına hakim olan tecrübeli çalışanların işletmeden uzaklaşmasına yol açacak nepotik uygulamalara karşı gerekli önlemler alınmalıdır (Büte, 2011: 391).

Nepotizme Karşı Alınabilecek Önlemler

Nepotizm işletmelerin iş kalitesini, verimliliğini ve performansını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. İşletmelerin rekabet üstünlüğü sağlayabilmesi, değişen çevre koşullarına hızlı adapte olabilmesi için nepotist uygulamalara yönelik gerekli önlemler alınmalıdır. Bu kapsamda alınabilecek önlemler; eğitim, yasal düzenlemeler, kurumsallaşma, etkin sınav yöntemi, şeffaf yönetim, nepotizm eylemlerine tepki, etkili insan kaynakları politikasına sahip olmak ve meritokrasi olarak sıralanabilir. Söz konusu önlemler aşağıda açıklanmıştır.

Eğitim: Nepotizmin önlenmesi konusunda esas sorumluluk yöneticiye düşmektedir. Bu nedenle çalışanların nepotizme ilişkin eğitilmesini sağlamalıdır. İşletmelerde hizmet içi eğitim programları kapsamında nepotist uygulamaların işletme üzerindeki olumsuz etkileri, toplumsal boyutta etkileri ve baş etme yolları konusunda çalışanlarda farkındalık oluşturulmalıdır. Eğitimde arzulanan sonuçta ulaşıp ulaşılmadığı işletme içerisinde ortaya çıkan nepotist uygulamalardaki oransal değişim sürekli olarak denetlenmeli ve rapor edilmelidir (Karaca, 2021: 47). Eğitim yoluyla, çalışanlar nepotizm konusunda bilinçlendirildiğinde, yöneticilerden kendilerine ayrıcalık tanınmalarını beklemezler ve nepotist uygulamalara tepki gösterirler.

Yasal düzenlemeler: Pek çok ülke nepotizmi engelleyebilmek için birtakım yasal düzenlemelere gitmiştir. Ancak bu yasal düzenlemelerin kamu ve özel işletmelerde nepotist uygulamaları engellemediği görülmüştür. Nepotizme karşı çeşitli yasal düzenlemeler yapılmış olsa da toplumun her alanında nepotist uygulamaları görmek olasıdır. Bunun nedeni toplumun nepotizmi benimsemiş olması ve meşru görmesi olabilir. Bundan dolayı nepotizmin sorun olarak kabul edilmesi belli bir zamanı gerektirmektedir. Nepotizme daha çok manevi faktörler neden olduğundan yasal açıdan tanımlanması ve yaptırım uygulanması da kolay olmamaktadır. Bütün bu zorluklara rağmen düzenlenmiş olan çeşitli yasalar ve normlar nepotizm eylemlerini azaltabilmektedir. Örneğin Türkiye’de bazı büyük şirketlerde, çalışanların yakın akrabalarının işe alınmaması bir personel politikası olarak benimsenmiştir. İtalya’da ise nepotizm İtalyan Yüksek Mahkemesi tarafından yasadışı bir uygulama olduğuna karar vererek, nepotizme başvuran kişilere hapis cezası verilmektedir (Karaca, 2021: 48).

Kurumsallaşma: Kurumsallaşma, işletmenin şahıslar yerine, yazılı hale getirdiği kurallar, ilkeler ve standartlar doğrultusunda yönetilmesi, özgün iş yapma şekillerinin ve prosedürlerinin örgüt kültürü haline getirilerek sistemleştirilmesi olarak tanımlanabilir (Ulukan, 2005: 31). Böylece kurumsallaşmış bir işletme, çalışmalarını şahıslardan bağımsız olarak belli kurallar temelinde gerçekleştirebilir (Halis ve Ay, 2017: 44). Kurumsallaşmanın özünde işletmenin profesyonelleşme-

si vardır. Profesyonelleşme ise bir işletmede yapılması gereken işlerin, o konularda uzman kişiler tarafından gerçekleştirilmesi, görev, yetki ve sorumlulukların uzmanlık esasına göre dağıtılmasını sağlar (Kopuz ve İşçi, 2020: 1015). Dolayısıyla işletmelerin kurumsallaşması nepotizm uygulamalarını engelleyen etkili bir yol olarak görülebilir.

Etkin sınav yöntemi: Bu yöntem, özellikle işe alımlarda meydana gelebilecek nepotizmi önlemeye yönelik yapılan sınavları ifade etmektedir. Bu kapsamda sınav uygulamasının amacı özellikle kamu örgütlerine yapılması düşünülen atamalarda şaibeleri önlemek, eşitlik ve adalet ilkesi doğrultusunda insanların sınav sistemine ve devlete güveni artırır. Etkin sınav yönteminde başarıya ulaşmanın yolu; yasalar ve yönetmeliklerle işe alımlarda kişilerde aranan koşulların ve yapılacak sınavların standartlaştırılmasından, kopyayı engelleyecek önlemlerin alınmasından ve sınavların güvenilir bir şekilde yürütülmesinden geçmektedir (Karaca, 2021: 48).

Şeffaf yönetim: Şeffaflık, paydaşların, yönetimin gerçekleştirdiği faaliyetler hususunda bilgilendirilmesi, ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgelere ulaşabilmesi, yönetime katılması, yapılan işleri kontrol edebilmesi ya da yanlışları sorgulayabilmesi gibi demokratik, ilkeli ve dürüst bir yönetim anlayışıdır. Şeffaf yönetim, işletmelerin amaçlarını açık ve net bir şekilde açıklaması, belirlenen amaçların gerçekleştirilmesine yönelik izlenecek politikaların belirlenmesi ve uygulama sonuçlarının görülmesi için paydaşlara nesnel, açık ve doğru bilgilerin sunulması gerektiğinden dolayı nepotizmi önleyen önemli mekanizmalardan birisidir (Karakacier vd., 2018: 542).

Nepotizm uygulamalarına tepki: Toplumlarda ortaya çıkan nepotist uygulamaların yoğunluğu, verilen tepkinin şiddetiyle orantılıdır. Diğer bir ifadeyle nepotist uygulamalar ne kadar benimsenip meşru görülürse verilen tepki de o kadar zayıf kalır (Biber, 2016: 90) Bireylerin çıkarıcı yaklaşımları, nepotizme tepkisiz kalmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla nepotizm uygulamaları meydana geldiğinde kayıran ve kayırılan kişilere yoğun tepki verilmeli ve adaletsizliğe yol açtığı vurgulanmalıdır. Liyakat ilkesi konusunda hem çalışanlar hem toplum bilinçlendirilmelidir (Karaca, 2021: 49).

Etkili insan kaynakları politikasına sahip olmak: Bir işletme ne kadar kaliteli insan kaynağı ordusuna sahip olursa rekabette o kadar güçlü olabilir. Zira işletmenin başarısı ya da başarısızlığı insan kaynaklarının başarısı ya da başarısızlığına bağlıdır. Bu bağlamda işe alımlarda ve yükselmelerde meritokrasi (liyakat) esas alınmalıdır. Bunun yolu da etkili işleyen bir insan kaynakları politikasının belirlenmesi ve uygulanmasından geçmektedir. Ancak nepotizm uygulamalarının yüksek düzeyde olduğu işletmelerde, bağımsız bir insan kaynakları yönetim po-

litikası uygulanamamaktadır. Bu nedenle, böyle işletmelerde meritokrasinin esas alınması oldukça zordur (İşçi vd., 2013: 67).

Meritokrasi (Liyakat): Nepotizme tepki olarak ortaya çıkan meritokrasi (liyakat), işe alımlarda, terfilerde, ödül ve ceza verilmesinde kişinin bilgi, beceri ve yeteneğinin esas alınması, işin gerektirdiği nitelikleri taşıması olarak ifade edilebilir (Karatepe ve Kurnaz, 2019: 93). Diğer bir ifadeyle meritokrasi, insanları konumlara ayırmada ve ödüllendirmede liyakat ilkesinin temel alınarak en yüksek karar vericinin en liyakatli kişi olduğu düşünülen sosyal bir sistemdir (Scully, 2015: 1). Meritokrasi (liyakat), ülkelerin kamu personel yönetiminde meydana gelen aksaklıkları ve yozlaşmaları önlemek amacıyla tarihi süreçte kazandıkları tecrübeler ışığında benimseyip geliştirdikleri bir ilkedir (Sezer, 2006: 68). Meritokrasi (liyakat) özellikle siyasal nepotizm uygulamalarının olumsuz sonuçlara neden olmasından dolayı ortaya çıkan bir sistemdir (Yıldırım, 2013: 360). Dolayısıyla nepotizm uygulamalarına karşı alınabilecek önlemlerden birisi de meritokrasi (liyakat) sisteminin yerleştirilmesidir.

Sonuç

Gerek yasal gerekse ahlaki açıdan doğru olmayan nepotizm, geçmişten günümüze varlığını sürdürmektedir. Nepotizm, aile üyesi olan çalışanları olumlu etkilerken, diğer çalışanları olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla iyi ve kötü olmak üzere iki tür nepotizmden bahsedilebilir. Ancak nepotizmin genellikle alan yazında kötü yanı vurgulanmıştır. Bunun nedeni ise kötü nepotizmin işletmelere verdiği zararların iyi nepotizmin sağladığı yararlardan daha fazla olmasıdır. İyi nepotizm çoğunlukla eleştirilmekle birlikte, aile işletmelerinde rekabet avantajı açısından yararlı olduğu söylenebilir. İyi bir nepotizm politikası izlemek isteyen işletmelerde nitelikli aile üyelerinin bir araya gelerek aile normlarını oluşturması nepotizmden bazı avantajlar sağlamalarında etkili olabilir. Örneğin verimlilikte, kalitede ve performansta artış görülebilir. Nepotizm özellikle siyaset ve yönetim biliminde olumsuz tarafları ile ön plana çıkmaktadır. Genel inanç nepotizmin az gelişmiş toplumlarda demokrasinin önünde bir engel oluşturduğu yönündedir. Nepotizm, istihdamda ve terfide liyakat ilkesi yerine akrabalık bağlarının esas alınmasını içerdiğinden işletmeleri ve ülke ekonomisini olumsuz etkileyebilir. Dolayısıyla her alandaki yöneticiler nepotizme karşı gerekli önlemleri almalıdır.

KAYNAKÇA

1. Ak, M., ve Sezer, Ö. (2018). Kamu Personel Sisteminde Çalışanların Görevde Yükselmesinde Kayırmacılık Sorunu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(Geybullu Ramazanoğlu Özel Sayısı), 739-757.
2. Aktan, C.C. (1993). Politikada Rant Kollama. *Amme İdaresi Dergisi*, 26(4), 119-136.
3. Aktan, C. C. (2001). *Yolsuzlukla Mücadele Stratejileri*. Ankara: Hak-İş Yayınları.
4. Aktan, C. C. (2021). Siyasal Ahlak ve Siyasal Yozlaşma. C. C. Aktan ve O. K. Acar. (Ed), *Kamu Yönetiminde Kayırmacılık* (ss. 7-31). İzmir: SO-BİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Yayınları.
5. Alper Ay, F., ve Oktay, S. (2020). Etik Çöküşü Yol Açan Nepotizm ve Uygulamalarının Örgütsel Güvene Etkisi: Bir Üniversite Hastanesinde Hekimler ve Hemşireler Üzerine Araştırma. *İş Ahlakı Dergisi*, 13 (1), 135-168.
6. Altıntaş, T. (2020). Nepotizm ve Örgütsel Adalet İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 65-76.
7. Araslı, H., Arıcı, H. E., ve Araslı, F. (2016). Nepotizmin İş Tatmini Üzerine Etkisinde Prosedürel Adaletin Aracı Rolü: K.K.T.C. Otelcilik Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 1-20.
8. Aslan, S. (2009). Siyasal İktidarı Etkileme Yöntemlerinde Biri olarak Lobicilik, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 113-121.
9. Asunakutlu, T., ve Avcı, U. (2010). Aile İşletmelerinde Nepotizm Algısı ve İş Tatmini İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 93-109.
10. Aydın, İ. P. (2001). *Yöneltil, Mesleki ve Örgütsel Etik*. (2. Baskı), Ankara: Pegem A Yayınevi.
11. Babaoğlu, C., ve Yıldız, M. (2015). Kamu Politikası Bakış Açısından Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde Hükümdar-Danışman İlişkisi Üzerine. *Yasama Dergisi*, (29), 84-108.
12. Babaoğlu, C. (2016). Lobicilik ve Kamu Yönetiminde Katılım. *Türk İdare Dergisi*, 483, 287-298.
13. Barbaros, Z. (2015). *Nepotizm Üzerine Bir Çalışma Kamu Özel Sektör Karşılaştırması*. (Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
14. Barut, B. (2015). Vekalet Kuramı Perspektifinden Kayırmacılık Kavramı.

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi /The Journal of Turk & Islam World Social Studies, 2,(5), 240-250.

15. Basu, S. (2009). Work Place Nepotism and Stress. <https://ssrn.com/abstract=1409089> (Erişim Tarihi: 03.03.2021).
16. Biber, M. (2016). *Kamunun Etik Çıkmazı: "Kayırmacılık"*. Ankara: Adalet Yayınevi.
17. Bolat, T., Bolat, O. İ., Seymen, O. ve Katı, Y. (2017). Otellerde Nepotizm (Akraba Kayırmacılığı) ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: Kariyer Düzleşmesinin Aracılık Etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(3), 157-180.
18. Büte, M. (2011). Nepotizmin İş Stresi, İş Tatmini, Olumsuz Söz Söyleme ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri: Aile İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü *Dergisi*, 20(1), 177-194.
19. Cesur, A., ve Erol, E. (2020). Okul Yönetiminde Kayırmacılık ve Örgütsel Adalet Arasındaki İlişki: Afyonkarahisar İli Örneği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(25), 3467-3496.
20. Çalık, A. (2016). *Nepotizmin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisinde Öz Yeterlilik Algısının Rolü*. Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
21. Çalık, A., ve Naktiyok, A. (2018). Nepotizmin Örgütsel Sessizliğe Etkisinde Öz Yeterlilik Algısının Rolü: Hastane Çalışanları Üzerine Bir Araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 18(3), 343-351.
22. Daşcıoğlu, K. (2005). Osmanlı Döneminde Rüşvet ve Sahtekârlık Suçları ve Bunlara Verilen Cezalar Üzerine Bazı Belgeler. *Sayıştay Dergisi*, 59, 119-124.
23. Demirel, Y., ve Savaş, Y. (2017). Nepotizmin Yenilik ve Yetenek Yönetimi Üzerine Etkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 129-142.
24. Dilek, S., Özdirek, R., ve Keskingöz, H. (2019). Kayırmacılık Kavramının İslam Ekonomisi Bağlamında İncelenmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (4), 3186-3210.
25. Dirgen, N. (2019). Örgütsel Nepotizm ve Psikolojik Sahiplenme Arasındaki İlişkide Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü, Sakarya.
26. Erdem, M. ve Meriç, E. (2012). Okul Yönetiminde Kayırmacılığa İlişkin Ölçek Geliştirme Çalışması. *Eğitim Bilimleri Araştırma Dergisi*, 2(2), 141-154.
27. Erkekli, S., ve Yavuz, E. (2020). Nepotizm ve Örgütsel Sessizlik İlişkisi:

- Rekreasyon Faaliyeti Gösteren Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9 (5) , 3313-3337.
28. Ford, R., ve McLaughlin, F. (1985). Nepotism. *Personnal Journal*, 64, 57-61.
29. Garıh, Ü. (2000). *Yönetim İlkeleri*. İstanbul: Hayat Yayınları.
30. Halis, M., ve Ay, D. A. (2017). Kurumsallaşma Düzeyinin Örgütsel Sessizlik Üzerine Etkisi: Bir Araştırma. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(2), 43-62.
31. Hatipoğlu, O. G. (2019). Kamu Yönetiminde Liyakat Dışı Uygulamalar: Kamu Etiği Kuramlarına Göre Bir Değerlendirme. *Akademik Hasasiyetler*, 6(12), 269- 290.
32. http://www.turkhukuk sitesi.com/makale_206.htm
33. İbiş, Ö. (2020). *Nepotizmin Örgütsel Yalnızlık ve İşgören Performansı Üzerine Etkileri: Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması*. (Yüksek Lisans Tezi), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmaniye.
34. İşçi, E., Taştan, S. B., ve Kozal, A. (2013). Örgütlerde Kurumsallaşma Düzeyinin Nepotizm Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Hastane Çalışanları Örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 61-83.
35. İyiiişeroğlu, S. C. (2006). *Aile Şirketleri: Adana ve Çevresinde Faaliyet Gösteren Aile Şirketlerinde Nepotizm Uygulamasının Tespitine Yönelik Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
36. İzmiroğlu, M. (2012). *Aile Şirketlerinde Kariyer*. (1. Baskı), İzmir: Ticaret Yayınları.
37. Karaca, N. (2021). *Algılanan Nepotizm Kronizm ve Partizanlığın Örgütsel İntikam Üzerine Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
38. Karacaoğlu, K., ve Yörük, D. (2012). Çalışanların Nepotizm ve Örgütsel Adalet Algılamaları: Orta Anadolu Bölgesinde Bir Aile İşletmesi Uygulaması. *İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 14 (3), 43-64.
39. Karkacıer, A., Güven, A., ve Aslan, E. (2018). Şeffaf Yönetim Anlayışı İçerisinde Denetimin Rolü. 13th International Conference on Knowledge, Economy & Management Proceedings /13. Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildirileri.
40. Karakaş, M., ve Çak, M. (2007). Yolsuzlukla Mücadelede Uluslararası Kuruluşların Rolü. *Maliye Dergisi*, 153, 74-101.

41. Karakaş, M., ve Çiçek, H. (2009). Vergi Yükümlülerinin Yolsuzluğa İlişkin Tutum ve Tepkileri: Gaziantep Örneği. *Sosyo Ekonomi*, 2009-I, 47-76.
42. Karatepe, S., ve Kurnaz, S. (2019). Kamu Yönetiminde Liyakat İlkesi: İngiltere Örneği Üzerinden Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33(46), 77-104.
43. Keefer, P. (2007). Clientelism, Credibility and The Policy Choices of Young Democracies. *American Journal of Political Science*, 51 (4), 804-821.
44. Kolçak, M. (2012). *Meslek Etiği*. Ankara: Murathan Yayınevi.
45. Kopuz, K., ve İşçi, E. (2020). Hastanelerde Kurumsallaşmanın Performans Üzerindeki Etkisinde İşe Yabancılaşmanın Rolü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(4), 1013-1028.
46. Meriç, E., ve Erdem, M. (2013). İlköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin algılarına göre okul yönetiminde kayırmacılık. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi [Educational Administration: Theory and Practice]*, 19 (3), 467-498.
47. Ören, K. (2007). Sosyal Sermayede “Güven” Unsuru ve İşgücü Performansına Etkisi. *Kamu – İş*, 9(1), 71-90.
48. Ören, N. (2015). Örgütlerde, Nepotizm ve Önemi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20, 340-354.
49. Özer, G. (2020). *Algılanan Nepotizmin Etik Liderlik Aracılığında Örgütsel Bağlılığa Etkisi: Otel İşletmelerinde Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), İskenderun Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İskenderun.
50. Özerkmen, N., ve Kahya, Y. (2008). Organize Suç Örgütlerinin Oluşumunda Hemşerilik İlişkilerinin Rolü. *Polis Bilimleri Dergisi*, (4), 15-42.
51. Özkanan, A., ve Erdem, R. (2015). Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar Üzerine Nitel Bir Çalışma. *MAKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(4), 7-28.
52. Özkoç., A. G., Kendir, H., Arslan, E., ve Özgün, N. (2019). İşgörenlerin Nepotizm ve Sinizm Algıları Arasındaki İlişki: Nevşehir’deki Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11 (4), 2960-2971.
53. Özler, H., Özler, D. E., ve Gümüştekin, G. E. (2007). Aile İşletmelerinde Nepotizmin Gelişim Evreleri ve Kurumsallaşma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 437-450.
54. Özüren, Ü. (2017). *Tekstil İşletmelerinde Nepotizm Uygulamalarına Bağlı Olarak Üretkenlik Karşıtı Davranışlar ve Sonuçları*. (Yüksek Lisans), İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

55. Özüren, Ü., ve Paksoy, M. (2019). İşgörenlerin Nepotizm Algılarının Örgütsel Muhalefet Tutumları Üzerindeki Etkisi: İstanbul'da Çorap Sanayi Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 210-219.
56. Özsemerci, K. (2003). *Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar; Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri*. Ankara: Alp Yayınları.
57. Polat, M. (2019). *Nepotizm Ve Psikolojik Sözleşme İhlallerinin Üretkenlik Karşıtı İş Davranışlarına Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
58. Polat, S., ve Kazak, E. (2014). Okul Yöneticilerinin Kayırmacı Tutum ve Davranışları ile Öğretmenlerin Örgütsel Adalet Algıları Arasındaki İlişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 1(1), 71-92.
59. Roniger, L. (2004). Political Clientelism, Democracy and Market Economy. *Published in Comparative Politics*, 36 (3), 353-375.
60. Sarıboğa, M. (2017). *Nepotizmin Örgütsel Bağlılık ve İş Doyumuna Etkisi ve Otel Çalışanları Üzerine Bir Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi), Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
61. Sezer, Y. (2006). *Kamu Hizmetine Girme Hakkı*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
62. Sheridan, M., K. (2006). Just Because It's Sex Doesn't Mean It's Because of Sex: The Need for New Legislation to Target Sexual Favoritism. *Colum. JL & Soc. Probs.*, 40, 379-423.
63. Sirmen, N. (2006). Önsöz: Namusun Arka Planı İçinde Harem ve Kuzenler. (Çev. Ş. Tekeli ve N. Sirmen). İstanbul: Metis Yayınları, 21-28.
64. Suman, G. (2017). *Nepotizm Ve Psikolojik Sözleşme İhlalinin Örgütsel Siniizme Etkisi: Aksaray OSB'de Bir Uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.
65. Şanal, M., ve Yılmaz, E. (2020). Nepotizm ve Örgütsel Siniizm İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies - Social*, 15(1), 661-676.
66. Scully, M. A. (2015). Meritocracy. *Wiley Encyclopedia of Management*, 1-2. doi:10.1002/9781118785317.weom020075
67. Tortop, N. (1994). *Personel Yönetimi*, Ankara: Yargı Yayınları.
68. Torun, Y. (2009). Meritokrasi: Adaletin Terazisi mi Yoksa Bir Adalet İllüzyonu mu? *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 7(26), 89-99.
69. Turan, M. (2020). *Spor Bilimleri Fakültelerinde Görev Yapan Akademik Personelin Nepotizm ve Kronizm Düzeylerinin İncelenmesi*. (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Kış Sporları Ve Spor Bilimler Enstitüsü.
70. Turhan, R. (2016). *Nepotizm, Kronizm ve Patronaj Eğilimlerinin Kurum-*

- sallaşma Algısı Bağlamında Analizi*. (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
71. Ulukan, C. (2005). Girişimcilerin ve Profesyonel Yöneticilerin Kurumsallaşma Perspektifi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 29-42.
 72. Uncu, F., ve Türeli, Ş. N. (2017). Küçük ve Orta Büyüklükteki Hizmet İşletmelerinde Kayırmacılık Algısı: Isparta İli Örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (22), 524-539.
 73. Vinton, K., L. (1998). Nepotism: An Interdisciplinary Model. *Family Business Review*, 11(4): 297– 303.
 74. Williams, M. L., ve Laker, D. (2010). Nepotism: Can it Affect the Bottom Line. Northeastern Association of Business, Economics and Teknology, Proceedings Book, October 19th & 20th, Pennsylvania, USA, 230-236.
 75. Yıldırım, M. (2013). Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 353-380.
 76. Yücel, İ. ve Özkalan, S. Ö. (2012). Aile İşletmeleri, Kurumsallaşma ve Nepotizm. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 247-276.
 77. Yücel, T. (2020). *Meritokrasiyi Kısıtlayan Kayırmacılığın Bir Türü Olarak Nepotizm: 1982 Anayasası'nın 10. ve 70. Maddeleri Kapsamında Bir Değerlendirme*. (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

• Bölüm-15 •

**COVID-19 SALGINI SÜRECİNDE
TÜKETİCİLERİN PANİK SATIN ALMA
DAVRANIŞLARI - SİSTEMATİK LİTERATÜR
ANALİZİ**

Yrd. Doç. Dr. Pelin Bayram¹

¹Girne Amerikan Üniversitesi, İşletme ve Ekonomi Fakültesi İşletme Yönetimi Bölümü
pelin_bayram@hotmail.com

1. GİRİŞ

Global tehdit COVID-19 yaşamlarımıza girdiğinden beri tüketim biçimlerimizi ve ekonominin dinamiklerini tamamen değıştirdi. Salgın nedeni ile devlet tarafından alınan tedbirlere ilişkin küçük ve orta ölçekli birçok işletme faaliyetlerine son vermek veya kısıtlamaya gitmek zorunda kaldı. Artan vaka sayısı, can kaybı ve medya enformasyonu ile birlikte toplumda oluşan kaygı seviyesi artarken, tedaviye ilişkin kesin bilginin henüz ortaya çıkmaması belirsizlik nedeniyle korkuya yol açtı.

İlk olarak Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan corona virus, bugün dünya genelinde 125 milyondan fazla vaka sayısına ulaşırken 2.74 milyon ölüme yol açmıştır (WHO Coronavirus Disease Dashboard, 2021). Virüsün yayılmasını kontrol etmek ve can kayıplarının önüne geçmek için tüm dünyada sosyal mesafe, zorunlu izalasyon, maske kullanımı, karantina ve geçiçi kapatma gibi katı tedbirlerin uygulanması zorunluluk ve yeni normalimiz haline gelmiştir. Gelişen yeni dünya düzeninde tüketici tercihleri ve davranışlarında değışimler meydana gelmiştir. Yeni normal olarak adlandırılan tüketici davranışlarından (Capita, 2021) bazıları stoklama, alışveriş sırasında agresif tutum ve kompulsif istifleme, literatürde yaygın olarak yer almaktadır (Knotek et al., 2020; Lins & Aquino, 2020).

Tüketicilerin panik satın alma davranışına eğilim gösterme sebepleri ve bu davranış tetikleyen faktörler bilim insanları tarafından araştırılmaya devam etmektedir. Hayatta kalma psikolojisinde, bireylerin, sosyal yaşamlarını bozan ve hatta sağlığını tehdit eden doğal afetler ve hastalık salgınları gibi büyük olayların ardından davranışsal değışikliklere uğrayabilecekleri yaygın olarak kabul edilmektedir (Forbes, 2017). Bu tür olaylar sırasında veya sonrasında tüketicilerde gözlemlenen davranış değışikliklerinden biri de panik satın alma eylemdir. Tüketicilerde oluşan felaket algısı fiyat artışı ve kıtlık beklentisi yaratarak; alışılmışın dışında miktarlarda ürün satın alma eylemini zaruri kılmıştır. Tüketicilerin satın alma reaksiyonlarındaki bu hızlı ve ani artış korku ve hayati durumlarda, insan doğasının en temel içgüdü olan hayatta kalma içgüdüyle harekete geçer (Kaur & Malik, 2020). Literatürde bu davranış değışikliklerinin kökeni sürü zihniyeti (*herd mentality*) ile de ilişkilendirilmiştir (Loxton et al., 2020). Sürü davranışı (*herd behavior*), insanların birbirlerini taklit etme eğiliminde olduklarını öne sürer (Y. F. Chen, 2008) ve sosyal öğrenme kuramına (*theory of social learning*) göre, tüketiciler de sürü içgüdüünü takip etme eğilimindedirler (Arafat et al., 2020). Tüketicilerin irrasyonel sürü davranışını kontrol altına almak için bazı perakendeciler tuvalet kağıdı, makarna, antibakteriyel mendiller ve el sabunu gibi ürünlere sınırlandırmalar getirmiştir (The Guardian, 2021).

Yaşamakta olduğumuz COVID-19 salgınında, önceki felaket ve salgınlara benzer olarak insanlar kulaktan kulağa iletişim gibi alternatif medyaya yönelme eğilimi göstermektedir. İçinde bulunduğumuz digital çağ göz önünde bulundurulursa, bilgi kolayca elde edilebilir ve birçok farklı kanal (sosyal medya, çevrimiçi haberler, radyo ve sohbet uygulamaları) yolu ile kitlelere hızla yayılmaktadır. Bu kanallar, devlet ve diğer sağlık kuruluşlarının krizle başa çıkmaları için halka güncellemeler veya tavsiyeler sunmasını kolaylaştırabilirken, aynı zamanda kötüye kullanıma da açıktır. Yanlış bilgilerin ve stokların tükendiği yönündeki söylentilerin yayılması, tüketicilerde fırsatları kaçırma korkusu etkisi yaratmakta ve panik satın alma davranışına yönlendirmektedir (Yuen, Wang, Ma, & Li, 2020).

Gerekçeli Eylem Teorisi (*theory of reasoned action*) ve Planlı Davranış Teorisi (*theory of planned behavior*) (Ajzen, 1985) gibi tüketici davranışı modelleri panik satın alma davranışını tam olarak açıklamaya yeterli değildir. Bunun nedeni, panik satın alma davranışının, kontroldışı gelişen dış veya iç şartlara verilen bir karşılık olması, davranışı gerçekleştirmek için önceden tasarlanmış bir niyet veya karara bağlı olarak gerçekleşmemesidir (Yuen et al., 2020). Panik satın alma tüketici davranışı araştırmalarında, satın alma kararları duygular (bilinmeyene duyulan korku ve endişe) ve sosyal etkilere mağruz kaldığı için nispeten keşfedilmemiş niş bir alanı temsil etmektedir (Li et al., 2020). Yayınlanan panik satın alma araştırmalarının birçok disipline dağılmış olması (Arafat et al., 2020; Kaur & Malik, 2020; Lins & Aquino, 2020; Loxton et al., 2020), panik satın alma fenomenini anlamının artan önemini göstermesine rağmen halen bu alanda yeterli akademik çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu çalışma COVID-19 pandemisi sırasında panik satın alma davranışıyla ilgili yayınlanmış uluslararası bilimsel çalışmaları sistematik literatür taraması (SLT) yöntemiyle inceleyerek, panik satın alma davranışını anlamayı ve davranışa etki eden faktörleri ortaya koyarak tüketici davranışı literatürüne katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, COVID-19 pandemisi sırasında yayınlanan panik satın alma davranışıyla ilgili araştırmaları analiz ve sentezlemek için sistematik literatür taraması (SLT) yöntemini kullanmıştır. Sistematik literatür makaleleri birkaç türde olabilir ve genel olarak; alan-temelli (*domain-based*), teori-temelli (*theory-based*) ve yöntem-temelli (*method-based*) olmak üzere sınıflandırılabilir (Paul & Criado, 2020). Bu sınıflandırmaya ek olarak kantitatif derlemeler için Meta analiz

(*meta-analysis*) yöntemi oldukça popülerdir. Alan-temelli incelemeler farklı kategorilerde sınıflandırılabilir. Yapısal tarama (*structured review*) araştırmada kullanılan yöntem, teori ve değişkenlere odaklanır (Paul & Rosado-Serrano, 2019; Paul & Singh, 2017), birincil çalışmayı belirli bir çerçevede birleştiren Çerçeve-temelli (*framework-based*) tarama (Paul & Benito, 2018), Bibliyometrik (*bibliometric review*) tarama (Randhawa, Wilden, & Hohberger, 2016), Hibrit-Anlatısal (*hybrid-narrative*) tarama gelecek araştırma çerçevesini belirler (Kumar et al., 2020; Paul, Parthasarathy, & Gupta, 2017) ve son olarak Model/Çerçeve geliştirmeyi amaçlayan derlemeler (*review aiming for model/framework development*) (Paul & Mas, 2020) olarak sınıflandırılabilir. Bu araştırmada panik satın alma davranışı ile ilgili COVID-19 periodunda yayınlanmış bilimsel araştırmalar mevcut bir bilgi çerçevesi oluşturulak Callahan (2014) geliştirdiği “4W” dört aşamalı süreç ve yaklaşımı takip edilmiştir.

2.1. Arama Süreci

Araştırmada, COVID-19 pandemisinin başlangıç tarihini takiben 2020 yılında panik satın alma ile ilgili ingilizce dilinde yayınlanan uluslararası dergilerin makaleleri incelenmiştir. Panik satın alma davranışı birden fazla disiplini ilgilendirdiğinden dolayı tüm disiplinler dikkate alınarak araştırma Google Scholar, Scopus, JSTOR, Science Direct, EBSCOhost ve Web of Science veritabanlarını kullanılarak yapılmıştır. İlk taramada, ingilizce dilinde COVID-19, panik satın alma, panik alışveriş ve tüketici davranışı gibi anahtar kelimeler kullanıldı. İkinci tarama, COVID-19’da tüketici harcamaları, kıtlık, istifçilik, stoklama gibi anahtar kelimelerle yapıldı. COVID-19 çalışmaları yoğun olarak 2020 senesinde başladığı için bu çalışmada 2020 senesi öncesi ve sonrasındaki yayınlara yer verilmemiştir. Yapılan araştırmada sadece uluslararası hakemli dergilerin tam makaleleri dikkate alınıp bilimsel olmayan gazete, blog, kitap bölümü, rapor, konferans bildirimleri gibi yayınlar aramadan elenilerek toplam 226 makeleye ulaşıldı. İngilizce dili dışındaki yayınlar ve odak noktası COVID-19 sürecinde yaşanan panik satın alma davranışı olmayan araştırmalar elenerek çalışmaya dahil edilmemiştir.

2.2. Kriterlerin Belirlenmesi

Makale havuzunda ortaya çıkan çalışmaların geçerliliği spesifik parametrelere bağlıdır (Krippendorf, 1989). Arama sürecini daha da ileri bir noktaya taşımak için, araştırmaya dahil edilecek çalışmalar aşağıdaki kriterleri geliştirerek ve uygulanarak belirlendi.

1. Nihai araştırma havuzundan yalnızca bilimsel araştırma çalışmaları dahil edildi.
2. Panik satın alma davranışını yalnızca COVID-19 bağlamında inceleyen çalışmalar dahil edildi.
3. Farklı ülkelerde yapılan panik satın alma araştırmaları dahil edildi.
4. Covid-19 ile ilgili çalışmalar yoğunlukla 2020 senesinde yapıldığı için, yalnızca 2020 senesindeki çalışmalar dahil edildi.
5. Araştırma tasarımı ve metodoloji açısından yeterli bilgiyi sağlayan ve araştırma parametrelerini karşılayan çalışmalar dahil edildi.

Makaleleri yukarıda belirtilen kriterlere göre değerlendirdikten sonra, ilgili 33 çalışmaya ulaşılmıştır. Makale havuzunda ortaya çıkan çalışmalar panik satın alma davranışını; pazarlama ve tüketici davranışı, beşeri bilimler, perakende ve tedarik zincir yönetimi, psikoloji, davranış araştırmaları, yönetim bilimleri, sosyal bilimler gibi farklı açılardan incelemiştir.

Sistemik literatür taraması yapılan bu çalışmada alan temelli inceleme (*domain-based review*) (Paul & Criado, 2020) inceleme yöntemi kullanılmıştır. Çalışmadaki tablolar Callahan (2014)'ün formatı kullanılarak yapılandırılmıştır. Callahan (2014) araştırmanın çerçevesinin 4W (ne, nerede, nasıl ve neden) yöntemi baz alınarak belirlenmesini önermektedir.

3. ARAŞTIRMANIN YAPISI

Bu bölüm araştırmanın yapısını özetlemektedir. Araştırmada SLT yönetimi kullanılmaktadır ve bunun için aşağıda bölümleri anlatılan Callahan (2014) geliştirdiği “4W” dört aşamalı süreç uygulanmıştır. Callahan (2014) bir literatür incelemesinin bileşenlerinin 4W çerçevesine (Ne, Nerede, Nasıl ve Neden gibi) uygun sorular geliştirerek yapılmasını önermektedir ve bu çalışmada verilen tabloların amacı ve içeriği 4W yaklaşımını kullanarak geliştirilen sorular üzerine oluşturulmuştur.

3.1. Panik satın alma hakkında akademik bağlamda ne biliyoruz?

Bu bölüm 2020 senesinde yayınlanan nihai makale havuzundaki tüm çalışmaları sunmaktadır. Dergi adı, başlık ve atıf sayısı, Tablo 1'de sunulmaktadır. Bahsedilen makalelerin araştırma alanları şu şekildedir: tüketici araştırmaları ve pazarlama, perakende ve tedarik zincir yönetimi, psikoloji, psikiyatri, davranışsal araştırma ve terapi, yönetim bilimleri sosyal ve beşeri bilimler.

3.2. Araştırma nerede yapıldı?

Tablo 2'de verilen bilgiler, çalışmada kullanılan makalelerin coğrafi bilgilerini içermektedir. Panik satın alma konusunda yayınlanan araştırmaların çoğunun coğrafi bilgi belirtmeyen araştırmalardan geldiği ve ardından Amerika Birleşik Devletleri'nde yürütülen çalışmalardan oluştuğu görülmektedir. Avustralya, Birleşik Krallık, ve Çin, Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra en çok araştırma yapılan bölgelerdir.

3.3. Araştırma nasıl yapıldı?

Tablo 3'de sunulan bilgiler, çalışmada kullanılan makalelerde uygulanan metodolojiye odaklanmaktadır. Makaleler alıcılar ve tüketiciler, satıcılar ve tedarik zincir yönetimi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Analiz edilen çalışmalarda birden fazla metodoloji kullanılmıştır ve en yaygın olan metodoloji türünün ikincil veri sonrasında nicel veri (anket) ve matematiksel modelleme çalışmaları olduğu görülmektedir.

Kavramsal ve nitel yöntemlerin sıklıkla kullanılmaması, panik satın alma alanındaki çalışmaların başlangıç aşamasında olduğunu ve daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. En az kullanılan yöntem ise vaka çalışmasıdır.

3.4. Panik satın alma davranışıyla ilgili neden daha fazla bilimsel çalışmaya ihtiyaç vardır?

Tablo 4 araştırmaların hedeflerini, bulgularını, sınırlamalarını ve gelecek çalışmalara yapılan yönlendirmeleri sunmaktadır. Çalışmaların çoğu daha güçlü ve tutarlı yaklaşımlarla, bu alanda yapılacak araştırmalara ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Örneğin, daha geniş tüketici örnekleminin kullanılması ve simülasyon çalışmalarından ziyade reel içerikli teoriye dayalı çalışmalara gereksinim olduğu gösterilmiştir.

**TABLO 1- PANİK SATIN ALMA İLE İLGİLİ
LİTERATÜR TARAMASINDA KULLANILAN
BİLİMSEL MAKALELERİN LİSTESİ (2020)**

No	Dergiler	Başlık	Kaynak	Atf Sayısı
1	The Service Industries Journal	COVID-19: fear appeal favoring purchase behaviour towards personal protective equipment	Addo et al. (2020)	57
2	Pre-print (PsyArXiv) Elec. Version	Science knowledge and trust in medicine affect individuals' behaviour in pandemic crises	Sailer et al. (2020)	11
3	Journal of Affective Disorders	An analysis on the panic during COVID-19 pandemic through an online form	Nicomedes and Avila (2020)	30
4	Omega –the International Journal of Management Science	Supply disruption management under consumer panic buying and social learning effects	Zheng et al. (2020)	35
5	Annals of 'Dunarea de Jos'University of Galati Fascicle I. Economics and Applied Informatics	Consumer behaviour in crisis situations: Research on the effects of COVID-19 in Romania	Stanciu et al. (2020)	17
6	Journal of Business Research	I'll trade you diamonds for toilet paper: Consumer reacting, coping, and adapting behaviours in the COVID-19 pandemic	Kirk and Rifkin (2020)	93
7	Journal of Business Research	Competing during a pandemic? Retailers' ups and downs during the COVID-19 outbreak	Pantano et al. (2020)	80
8	Journal of Business Research	The Impact of COVID-19 pandemic on corporate social responsibility and marketing philosophy	He and Harris (2020)	202
9	Studies in Indian Place Names	A Critical analysis to comprehend panic buying behaviour of Mumbaikar's in COVID-19 era	Singh and Rakshit (2020)	14
10	Psychiatry Research	Psychological underpinning of panic buying during pandemic (COVID-19)	Arafat et al. (2020)	83
11	Psychiatry Research	The anatomy of panic buying related to the current COVID-19 pandemic	Sim et al. (2020)	71
12	Social sciences and Humanities Open	Factor analysis of panic buying during the COVID-19 period in Indonesia	Wiyaya (2020)	2
13	Social sciences and Humanities Open	How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 pandemic	Baker et al. (2020)	401

14	Social sciences and Humanities Open	COVID-19 and panic buying: An examination of the impact of behavioural biases	Kuruppu and De Zoysa (2020)	5
15	Social sciences and Humanities Open	Consumer spending responses to the COVID-19 pandemic: An assessment of Great Britain	Chronopoulos et al. (2020)	47
16	International Journal of Environmental Research and Public Health	The Psychological causes of panic buying following a health crisis	Yuen et al. (2020)	82
17	Transport Policy	Insights into the impact of COVID-19 on household travel and activities in Australia—The early days under restrictions	Beck and Hensher (2020)	71
18	Research in Social and Administrative Pharmacy	Personal protective practices and pharmacy services delivery by community pharmacists during COVID-19 pandemic: Results from a national survey	Zaidi and Hasan (2020)	4
19	UNSW Business School Research Paper Series	Consumer panic in the COVID-19 pandemic	Keane and Neal (2020)	29
20	Journal of Risk and Financial Management	Consumer behaviour during crises: preliminary research on how coronavirus has manifested consumer panic buying, herd mentality, changing discretionary spending and the role of the media in influencing behaviour	Loxton et al. (2020)	43
21	Journal of Service Management.	Beyond panic buying: consumption displacement and COVID-19	Hall et al. (2020)	67
22	Sustainability (journal)	Policy response, social media and science journalism for the sustainability of the public health system amid the COVID-19 outbreak: The Vietnam lessons	La et al. (2020)	143
23	Journal of Retailing and Consumer Services	Panic Buying in the COVID-19 Pandemic: A Multi-Country Examination	Islam et al. (2020)	22
24	Journal of Retailing and Consumer Services	Timed intervention in COVID-19 and panic buying	Prentice, Chen, et al. (2020)	24
25	Journal of Psychiatric Research	Panic buying or good adherence? Increased pharmacy purchases of drugs from wholesalers in the last week prior to Covid-19 lockdown	Kostev and Lauterbach (2020)	12
26	Journal of Safety Science and Resilience	A discussion of irrational stockpiling behavior during crisis	Chen et al. (2020)	15
27	Heliyon	Development and initial psychometric properties of a panic buying scale during COVID-19 pandemic	Lins and Aquino (2020)	15

28	International Conference on Practical Applications of Agents and Multi-Agent Systems	An agent-based simulation to study the effect of consumer panic buying on supply chain	Dulam et al. (2020)	4
29	Journal of Retailing and Consumer Services	Do social media platforms develop consumer panic buying during the fear of Covid-19 pandemic	Naeem (2020)	26
30	Applied Psychology: Health and Well-Being.	COVID-19 Increases Online Searches for Emotional and Health-Related Terms	Du et al. (2020)	8
31	Learning and Motivation	Food shopping under risk and uncertainty	Dickins and Schalz (2020)	4
32	Modern Supply Chain Research and Applications	Enhancing supply resilience in the COVID-19 pandemic: a case study on beauty and personal care retailers	Chowdhury et al. (2020)	3
33	International Journal of Consumer Studies.	Antecedents and consequences of panic buying: The case of COVID-19	Prentice, Quach, et al. (2020)	4

TABLO 2-ARAŞTIRMALARIN ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI

Araştırma Sayısı	Ülke	Kaynak
4	ABD	Baker, Farrokhnia, Meyer, Pagel, & Yannelis, 2020; Loxton et al., 2020; Prentice, Quach, & Thaichon, 2020; Sailer, Stadler, Botes, Fischer, & Greiff, 2020
4	Avustralya	Beck & Hensher, 2020; Loxton et al., 2020; Prentice, Chen, & Stantic, 2020; Prentice et al., 2020
4	Birleşik Krallık	Chronopoulos, Lukas, & Wilson, 2020; Dickins & Schalz, 2020; Naeem, 2020; Zaidi & Hasan, 2020
2	Çin	Addo, Jiaming, Kulbo, & Liangqiang, 2020; Zheng, Shou, & Yang, 2020
1	Yeni Zelanda	Hall, Prayag, Fieger, & Dyason, 2020
1	Almanya	Kostev & Lauterbach, 2020
3	Çok ülkeli	Du, Yang, King, Yang, & Chi, 2020; Islam et al., 2020; Keane & Neal, 2020
1	Romanya	Stanciu, Radu, Sapira, Bratoveanu, & Florea, 2020
1	Endonezya	Wijaya, 2020
1	Filipin	Nicomedes & Avila, 2020
1	Vietnam	La et al., 2020
1	Hindistan	Singh and Rakshit 2020
1	Brezilya	Lins & Aquino, 2020
1	Japonya	Dulam, Furuta, & Kanno, 2020
1	Bangladeş	Chowdhury, Sarkar, Saha, & Anik, 2020
6	Ülke belirtilmeyen	Arafat et al., 2020; Y. Chen et al., 2020; Kirk & Rifkin, 2020; Kuruppu & De Zoysa, 2020; Sim, Chua, Vieta, & Fernandez, 2020; Yuen et al., 2020

TABLO 3-ARAŞTIRMALARIN METODOLOJİLERİNE GÖRE DAĞILIMI

No	Kaynak	Metodoloji
1	Addo et al. (2020)	COVID-19 istatistiklerini seri aracı değişken analizi yöntemiyle ölçmüştür.
2	Sailer et al. (2020)	Kesitsel anket
3	Nicomedes and Avila (2020)	Yakınsak paralel karma yöntem tasarımı
4	Zheng et al. (2020)	Matematiksel modelleme
5	Stanciu et al. (2020)	İkincil çevrimiçi veri analizi ve Romanya kamu kurumlarından sağlanan istatistikler
6	Kirk and Rifkin (2020)	Kavramsal
7	Pantano et al. (2020)	COVID-19 salgını sırasında satıcıların karşılaştığı zorluklar çerçevesinde sentezleme.
8	He and Harris (2020)	Sentezleme
9	Singh and Rakshit (2020)	İkincil çevrimiçi verilerin incelenmesine dayalı keşif çalışması
10	Arafat et al. (2020)	Salgın sırasındaki panik satın alma davranışının ardındaki olası psikolojik açıklamalara ilişkin yorumlama.
11	Sim et al. (2020)	Yeni ortaya çıkan bulaşıcı hastalık salgınlarına karşı genel nüfusun psikososyal tepkileri üzerine yorumlama.
12	Wiyaya (2020)	Keşif araştırması. Karma method yaklaşımı (anket + odak grubu)
13	Baker et al. (2020)	Banka hesaplarından elde edilen finansal verileri üzerine değerlendirme.
14	Kuruppu and De Zoysa (2020)	Çevrimiçi kaynaklardan elde edilen ikincil verilerin literatür taraması ile birleştirilip sentezlenmesi
15	Chronopoulos et al. (2020)	Finans kurumu tarafından sağlanan 98.796 tüketiciden oluşan işlem veri kümesinin analizi.
16	Yuen et al. (2020)	Literatür taraması
17	Beck and Hensher (2020)	1073 Avustralya hanesiyle yapılan çevrimiçi anket.
18	Zaidi and Hasan (2020)	206 eczacıyla yapılan çevrimiçi anket.
19	Keane and Neal (2020)	Ekonometrik modelleme
20	Loxton et al. (2020)	Tüketici harcama verilerinden oluşan literatür taraması.
21	Hall et al. (2020)	Tüketici harcama verilerinin analizi.
22	La et al. (2020)	İkincil çevrimiçi kaynakların sentezlenmesi.
23	Islam et al. (2020)	Çevrimiçi anket.
24	Prentice, Chen, et al. (2020)	Anlamsal analiz, ikincil veri ve büyük veri analitiği.
25	Kostev and Lauterbach (2020)	Bölgesel farmasötik veri tabanından elde edilen kesitsel veri analizi.
26	Chen et al. (2020)	Kavramsal makale.
27	Lins and Aquino (2020)	Çevrimiçi anket.
28	Dulam et al. (2020)	Ajan tabanlı modelleme.
29	Naeem (2020)	Nitel yöntem.
30	Du et al. (2020)	Google trendleri ve kaynak merkezlerinin web sitelerinden elde edilen ikincil veri.
31	Dickins and Schalz (2020)	Optimal modelleme.
32	Chowdhury et al. (2020)	Vaka analizi.
33	Prentice, Quach, et al. (2020)	Çevrimiçi anket.

TABLO 4-ARAŞTIRMALARIN HEDEFLERİ, BULGULARI, SINIRLAMALARI VE GELECEK ÇALIŞMALARLA ÖNERİLERİ

Kaynak	Araştırmanın Amacı	Bulgular	Araştırmanın Sınırlılıkları	Gelecek Araştırmalar
Adbo et al (2020)	Araştırma, korku cazibesi nedeniyle ortaya çıkan satın alma davranışlarındaki değişimleri incelemektedir	Bulgular, korku çekişliğinin sosyal bulunuşluğun, sergi, kabul ve sosyal bilgi arama kapasitesinde negatif etkisini doğrulamaktadır. Bu doğru, satın alma davranışının negatif eden e-sadakatı geliştirmenin bir ön koşuldür.	Bu çalışmada kullanılan veriler Çin ülkesi ile sınırlıdır.	Panik hallerinde ortaya çıkan satın alma davranışlarında korku çekişliğinin farklı yön grupları için incelenmesi gelecek araştırmalara tavsiye edilmiştir.
Sailer et al (2020)	Bu çalışma, tüketici bilgi ve güveninin tıbbi ürünlere maktul satın alma davranışına olumlu etki edeceğini ve panik satın alma eylemini engelleyeceği yönünde incelemede bulunmayı amaçlamaktadır.	Bulgular, tıbbi bulguların tüketicilerin coronavirus hastalığını daha iyi anlamalarına ve panik satın alma davranışından kaçındıklarına göstermektedir. Güvenin özellikle bilimsel bilgisi az olan bireylerde daha etkili olduğu anlaşılmıştır.	Araştırma verilerinin kesit alma yöntemi kullanılarak toplanması	Gelecek çalışmalarda Longitudinal (boyun) ve deneysel yöntemler kullanılması önerilmektedir.
Nicomede and Avila (2020)	Çalışmada, kişilerin COVID-19 salgınıyla ilgili algıları, panığe verilen tepkiler ve hastalık, kaygı ve ortaya çıkan tepki arasındaki ilişkinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır.	Kemsel bölgelerde yaşayanlar, yarı-kemsel bölgede yaşayanlara göre daha fazla korku ve kaygıya sergiledikleri görülmektedir. Ayrıca panik spektrumunda ortaya çıkan bir dizi duygular tespit edilmiştir.	Verinin güvenilirliği ve geçerliğinin nasıl test edildiği ve verinin analizi ile ilgili açıklamada eksikler mevcuttur. Ayrıca çalışma sadece bir ülke ile sınırlıdır.	Çalışmada gelecek araştırmaları yönlendirecek bir bilgiye rastlanmadı.
Zhang et al (2020)	Bu çalışma, tüketicilerin sosyal öğrenme davranışlarının tehditlik keskinliği riski alınmadıkça verdikleri satın alma kararları	Çalışmanın bulguları tüketicilerin panik satın alma ve sosyal öğrenme davranışını belirli düzeylerde pakehendiciler ve sosyal refah için faydalı olabileceğini göstermektedir.	Çalışma stoklama davranışı ve matematiksel modelleme ile sınırlıdır	Stoklama alanında tüketiciler ve satıcılar arasındaki bilgi asimetrisini anlamaya yönelik araştırmaya yapılması önerilmektedir.

	üzerindeki etkisini incelemektedir.	Eğer pandemi yoğunluğu üst düzeyde artarsa perakendecilerin karlılığına sosyal öğrenme davranışının tüketiciler arasındaki paniğe aracılık yaptığı görülmüştür.	Çalışma ikincil veri ile sınırlıdır.	Tüketicilerin korku ve ihtiyaçlarının satıcıların satışlarını kolaylaştırmak için uygulamalarını ürün teklif ve dağıtım sistemlerine olan tüketici adaptasyonunu net olarak anlamak için daha çok araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.
Stanciu et al. (2020)	Çalışma, Romanyalı tüketicilerin COVID-19 kapsamındaki satın alma davranışlarının analiz etmeyi amaçlamaktadır.	Sonuçlar, ev izolasyonu uygulanmasını tüketicilerin doktora gitme, finansal faaliyetler, ilaç veya yiyecek alımı gibi yalnızca temel ihtiyaçlarını karşılamasına yol açtığını göstermektedir.	Çalışma ikincil veri ile sınırlıdır.	Tüketicilerin korku ve ihtiyaçlarının satıcıların satışlarını kolaylaştırmak için uygulamalarını ürün teklif ve dağıtım sistemlerine olan tüketici adaptasyonunu net olarak anlamak için daha çok araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.
Kirk and Rifkin (2020)	Çalışma COVID-19 pandemisi başlangıcında hakim olan tüketici davranış kalıplarını belirlemede dir ve bu kalıpların uzun vadede tüketicilerin uyarılarını tepkilerini nasıl katalize edeceğini araştırmaktadır.	Çalışma tüketici panik satın alma davranışını 3 efrede tanımlamaktadır: 1. Tepki verme (ör: istifleme, karşı çıkma). 2. Başa çıkma (ör: sosyal bağlılığı sürdürme, markalar hakkında görüş değişikliği). 3. Uzun vadeli uyarlama (ör: kimlik ve tüketimde potansiyel olarak dönüşürücü değişiklikler).	Çalışma keşif araştırma yöntemi ile sınırlıdır.	Pandemi sırasında oluşan finansal ve ekonomik faktörlerin tüketiciler ve hayatta kalınmaları üzerine olan etkilerinin araştırılması. Aynı zamanda kadınlar ve azınlık nüfusun üzerine olan etkilerin de araştırılması tavsiye edilmiştir.
Pantano et al. (2020)	Satıcıların COVID-19 acil durumunda karşılaştıkları zorlukların sentezlenmesi.	Bulgular, COVID-19 salgınının yarattığı zorlukların üstesinden gelmek için satıcılara çözümler sunmaktadır.	Bulguların ampirik temelli olmaması.	Gelecek çalışmalar farklı içerikli örnek kullanılmalıdır.
He and Harris (2020)	COVID-19 salgınının KSS ve pazarlamayı nasıl etkilediğini incelemek.	Pandeminin firmaların KSS faaliyetlerini geliştirmeleri adına birçok fırsat sunduğu bulunmuştur.	Ampirik veri eksikliği.	Gelecek çalışmalar, etik karar verme, pazarlama felsefesi ve tüketicilerin salgına verdikleri tepkiler üzerine olan değişikliklere odaklanmalıdır.

Single and Rakshit (2020)	Çalışma COVID-19 salgınının alıcılar üzerindeki psikolojik etkileri ve karantina gibi tüketim davranışlarındaki değişiklikler incelemektedir.	Sonuçlar, satıcıların "Siyah Olunmas Stratejisi" nin yarınlıcı panığe ve tüketici istidlemesine yol açtığını göstermektedir. Tüketiciler düşük fiyat olarak alışılan ürünleri istidlemeye meğillidiler.	Araştırma ampirik olarak doğrudanlığı ve sonuçlar Mumbai şehri ile sınırlandır.	Çalışma, satıcıların tüketicileri sönümlemesi ve panik satın alma davranışının kırılmasını önlemesi yönünde araştırmalar yapılmasını ön görmektedir.
Aratır et al (2020)	Tüketicilerin panik satın alma davranışının psikolojik tetikleyicilerini anlamak	Çalışma, kaygı ve kaygının neden olduğu kritik korkusu ve insanların temel ilkel tepkisi panik satın alma olusunun başlıca faktörleri olduğunu bulmuştur.	Edinöre mektup çalışması	Gelecek pandemilerde önlem alınabilmek için, panik satın alma davranışının psikolojik perspektifinin daha fazla gözlemsel ve kalitatif çalışma ile keşfedilmesi önerilmektedir.
Sim et al. (2020)	Panik satın alma davranışının psikolojik sebeplerini anlamak.	Panik satın alma davranışı için belirlenen nedenler: 1. Düzenli rutinlerin sürdürülmesi arzusunun ile sürerin belirsizliği arasındaki çatışma. 2. Stresli bir durumda baş edememe. 3. Geleceğe karşı kontrolün kaybetme ve sosyal baskı.	Edinöre mektup çalışması	Sağlık temelli patformlar kullanılarak psikolojik destek içinli çalışmaları oluşturulması.
Wyzyra (2020)	COVID-19 pandemisi sırasında tüketicilerin panik satın alma davranışını oluşturan faktörleri açıklamak.	Elde edilen bulgular: 1. Bilgi ve malumat. 2. Aile. 3. Diğer kişiler ve riskten kaçınma faktörleri.	Yazar elde edilen faktörlerin tüketicilerin panik satın alma davranışını nasıl etkilediğini ölçümlememiştir.	Daha geniş tüketici örneklemi kullanılarak devlet güdümlü sosyal mesafte paraçerelerinin panik satın alma üzerindeki etkisinin araştırılması.
Baker et al. (2020)	Ev halkının salgına karşı oluşan tüketim biçimlerinin keşfedilmesi.	Salgın başlangıcında harcamaların azından artması, sonrasında genel harcamaların hızlı bir şekilde düştüğü bulunmuştur.	Veri toplama yönteminin kalitesinden emin olunmaması.	Gelecek araştırmaların, yapılan harcama (hane ile ilgili) verilerini kullanılarak yapılması.
Kuruppu and De Zoysa (2020)	Çalışma, yerleşik davranış teorilerini kullanarak bireysel panik satın alma davranışını açıklamanı amaçlamaktadır.	COVID-19 salgını sırasında medya ve sosyal medyada yer alan haberlerdeki azınlı bilgi kirliliği panik satın almanın	Çalışmada kullanılan meteryaller (gazeteler ve çeşitli çevrimiçi veri kaynakları gibi)	İnsanların pandemi sırasında nasıl davranışlarını daha iyi tespit edebilmek için gelecek çalışmaları, bireylerin kişilik

Chronopoulos et al. (2020)	Çalışma, tüketici harcamalarını salgının 4 farklı aşamasında gözlemlemeyi amaçlamaktadır.	ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı görülmüştür.	Salgının ilk 2 haftasında supermarket harcamalarında panik satın alma ve stoklama davranışı ile uyumlu bir artış olurken, sokağa çıkma yasağı uygulanmasıyla bu davranışlarda düşüş gözlemlenmiştir.	literatürdeki sadece belli bir periyoda aittir.	özelliklerini, kültürel geçmiş ve önceki deneyimlerini derinlemesine analiz yöntemi kullanarak araştırmıştır.
Yuen et al. (2020)	Çalışma, panik satın alma eyleminin psikolojik nedenlerini tanımlamak ve sentezlemek için mevcut literatürü incelemektedir.	Bulgular, panik satın alma eyleminin bireylerin sağlığın ilgili tehdit algısı, korku, bilinmevene karşı duyulan korku, başa çıkma davranışı ve sosyal ve psikolojik faktörler tarafından etkilendiğini göstermektedir.		Bu çalışma hakem incelemesine tabi tutulmamıştır.	Gelecek çalışmalar, regresyon temelli analizler kullanarak tüketici alışkanlıklarının coğrafi lokasyonu ve demografik özellikleri baz alarak incelenebilir.
Beck and Hensher (2020)	COVID-19 salgınınun seyahat ve diğer aktiviteler üzerine etkilerini incelemektedir.	Ankete katılanlar, tuvalet kağıdı (%80), gıda (% 73) ve kağıt mendil (%63) bulmakta sorun yaşadıklarını bildirmişlerdir. Sonuçlara göre kadınlar erkeklerle oranla tuvalet kağıdı ve gıda bulmakta daha fazla zorlanırken, erkeklerin de sıklıkla ürünlerde kadınlara oranla daha fazla zorluk çektikleri görülmüştür.		Literatürde sınırlı bilginin mevcut olması.	Panik satın alma sebeplerinin anket ve korelasyon analizleri dışında yöntemler kullanılarak araştırılması.
Zaidi and Hasan (2020)	Çalışma, İngiltere genelindeki eczacılara anket uygulayarak COVID-19 sırasında korunma uygulamalarını anlamayı amaçlamaktadır.	Çalışma kesitsel anket ve çevrimiçi veri toplama ile sınırlıdır.	Çalışma kesitsel anket ve çevrimiçi veri toplama ile sınırlıdır.	Çalışma kesitsel anket ve çevrimiçi veri toplama ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar COVID-19'un etkilerini daha ayrıntılı olarak ev halkı üzerine araştırmaya devam etmelidir, özellikle evden (uzaktan) çalışan bireyler üzerine.
Keene and Neal (2020)	Devlet politikalarının panik satın alma davranışını üzerindeki etkisini, 54 ülkenin	Virüsün yerel ve küresel bulaş hızının tüketici panigine önemli ölçüde katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.	Çalışma kesitsel anket ve çevrimiçi veri toplama ile sınırlıdır.	Perakendeciler perspektifinden tüketicilerin panik satın	COVID-19 salgını tedbirleri kapsamında gelecek planlamalar eczacıların ihtiyaçlarını belirlemek için girilirmeye yönelmelidir.

Lorton et al (2020)	Çalışma, coronavirus, medyanın panik satın alma ve sürü zihniyeti davranışındaki rolünü Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisi bağlamında ilgili literatürü incelemeyi amaçlamaktadır.	Corona salgınında sergilenen davranışlar öncelikle salgın ve felaketlerle benzerlik göstermiştir.	Çalışma ön inceleme yapıldığı için sürü zihniyeti ve panik satın alma arasındaki nedenselliği saptayamamıştır.	Gelecek çalışmalar 3 değişken arasındaki ilişkiyi nicel yollarla araştırılabilir.
Hall et al (2020)	Çalışma tüketim değişikliği davranışını konaklama sektörü üzerine incelemektedir.	Bazı tüketim kategorilerindeki harcama artışları stoklama davranışını doğrulamaktadır. Konaklama sektörü sözkâğı çıkma yasağı üzerine tüketici harcamalarında keskin bir düşüş yaşanmıştır.	Çalışma ikinci veri ve tüketici harcama verileri ile sınırlıdır.	Tüketim değişikliklerinin farklı bölgeler ve krizler üzerine araştırılmasına ihtiyaç vardır.
La et al (2020)	Vietnam'da COVID-19 üzerine devlet politikaları, sosyal medya ve bilim gazeteciliği çalışması.	Çalışma, Vietnam'ın Çin ile yakınlığına rağmen krizle nasıl başa çıktığını ve etkileri kontrol altına aldığına gözler önüne sermektedir.	Çalışmanın metodolojisi ile ilgili sınırlamalar mevcuttur.	Sürdürülebilirlik ve kaynak optimizasyonu konularında daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.
Isham et al (2020)	Çalışma, Uyarıcı-Organizma-Tepki Modeli (S-O-R) ve Rekabetçi Uyarılma Modeli uygulamaları kritik gibi dış uyaranların panik satın alma davranışına nasıl etki ettiği araştırılmıştır.	Çalışmada nakit ve zaman kısıtlı tüketimlerde algılanan uyaranları artırıldığı ve sonuçunda da panik satın almaya teşvik ettiği bulunmuştur.	Verilerin sınırlı kaynak kullanılarak toplanması ve çevrimici anket.	Gelecek çalışmalar bulguları Avrupa ülkelerine uygulamaları doğrultularını tanımlayarak deneysel çalışmalar gibi diğer yöntemleri kullanmalıdır.
Prenke, Chen, et al (2020)	Çalışma, devlet tarafından alınan önlemler ve panik satın alma arasındaki zamanlama etkisini incelemektedir.	Bulgular devlet önlemleri ile panik satın alma arasında bir bağlantı olduğunu ortaya koymaktadır.	Bulgular sadece bir ülke (Avustralya) ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar nedensellik ilişkisini sağlamak için nicel yöntemler kullanılmalıdır.

Kostev and Lauterbach (2020)	Corona krizi sırasında ilaç alımlarının incelenek.	Bulgular, Almanya'daki sokağa çıkma yasığı sırasında tıbbi ürünler için satın alma davranışında önemli bir artış yaşandığını göstermektedir.	Kesitsel veri toplama.	Gelecek çalışmalar yaş ve cinsiyet farklılıklarına göre panik satın almaya incelenmelidir.
Chen et al. (2020)	COVID-19 salgını gibi krizler sırasında meydana gelen stoklama davranışının, ekonomi, toplum ve yerel topluluklar üzerindeki ani ve uzun vadeli etkisini incelemektedir.	Bulgular kriz sırasında sınırlı, çarpık ve abartılı ölçülerin insanların muhakemesini bozduğunu ve bununla anormal eylemlere yol açtığını göstermektedir.	Çalışma etki yöntemi analizi ile sınırlıdır.	Gelecek araştırmalar irrasiyonel stoklama davranışını ev haneleri ve yerel topluluklar üzerine odaklanarak incelemelidir.
Lina and Aquino (2020)	COVID-19 pandemisi sırasında panik satın alma ölçeği geliştirmek.	Bulgulara göre erkekler kadınlara oranla panik durumlarında daha fazla alışveriş yapmaktadır ve panik davranışı iyimserlik ve yaşla negatif korelasyon göstermektedir.	Çalışma kesitsel veri toplama ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar, ölçeği farklı içeriklerde kullanmalıdır.
Dulam et al. (2020)	Çalışma, işelenmiş su tedarik zincirindeki tüketici panik satın alma davranışını incelemek için ajan-tabanlı modelleme geliştirmeyi amaçlamaktadır.	Sonuçlar, talep artışı ve bu artışın kontrol altına almak için uygulanan stratejilerden dolayı tedarik zinciri performansının anlaşılmasına yardımcı olmuştur.	Ajan-tabanlı modelleme ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar daha gerçekçi sonuçlar elde etmek için tüketicilerin karar alma süreçlerini daha fazla faktör kullanarak incelemelidirler.
Nasem (2020)	Çalışma tüketicilerin bireysel ve kolektif düzeyde sosyal medyanın panik davranışındaki rolü ile ilgili ne düşündüklerini ve hissettiklerini incelemek için yapılmıştır.	Bulgular sosyal platformların COVID-19 pandemisi esnasında oluşan korku nedeniyle tüketici panik satın alma eylemine nasıl katkıda bulunduğunu açıklıyor.	Çalışma tüketicilerle yapılan sınırlı sayıda görüşmelerle sınırlıdır.	Gelecek araştırmalar, kanıtlatıcı tekniklerle genişletilmelidir.
Du et al. (2020)	Çalışma, COVID-19 salgınına yanıt olarak yapılan internet aramalarının insanlarda sebep olduğu duygusal ve davranışsal tepkileri incelemektedir.	Bulgular, sağlık bilgisi, korunma davranışı ve panik satın alma gibi COVID-19 aramalarının yaygınlik oranının arttığını göstermektedir.	Çalışma internet veri tabanlarının araştırılması ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar birincil ve ampirik yöntemlerle yapılmalıdır.

Dickins and Schatz (2020)	Çalışma optimal yiyecek arama modeli (<i>Optimal foraging model</i>) uygulayarak risk ve belirsizlik dönemlerindeki gıda alıverişlerini incelemektedir.	Panik satın alma gıda önbelleği ile ilgili bir çalışmadır. Yazar, bu davranışın gıda yeterliliği ve algılanan tehdiat altında nasıl sergileniğini anlamak için alrı hipotez geliştirmiştir.	Çalışma ampirik temelli değildir.	Önerilen hipotezlerin tekrar test edilmesi ve ayrıca gözlemsel yöntemler kullanılması tavsiye edilmiştir.
Chowdhury et al. (2020)	Çalışma perakendecilerin ugradıkları tedarik kesintilerini belirlemek ve bu kesintilerle baş ederek arz esnekliğini sağlanmayı amaçlamaktadır.	Bulgular perakendecilerin stratejik müdahale kullanarak salgının yarattığı olumsuzlukları en aza indirmeleri gerektiğini göstermektedir.	Vaka çalışması ile sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar kanıtlanf yöntemleri kullanarak bulguların genişletelir.
Prentice, Quach, et al. (2020)	COVID-19 salgını sırasında meydana gelen panik satın alma eyleminin ölçülerini ve sonuçlarını belirlemek.	Sonuçlar panik satın alma eyleminin devletin aldığı tedbirler, kaçırma korkusu, eş ve medyaya gibi ölçülerden etkilendiğini göstermektedir.	Çalışma kesitsel çevriminzi anketle sınırlıdır.	Gelecek çalışmalar panik satın alma eylemini daha iyi anlamak için Longitudinal (Boyuna) yöntemler kullanılmalıdır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Callahan (2014)'ün 4W çerçevesine (Ne, Nerede, Nasıl ve Neden) uygun sorular geliştirerek oluşturduğumuz tablolarla panik satın alma davranışı hakkında literatürde ortaya çıkan bilgilere yer vererek aşağıdaki sonuçlara ulaştık.

Tüketiciler her gün sayısızca bilgi ve göreselle çevreli yaşamaktadırlar ve ayrıca referans grupları tarafında da etki altında kalmaktadırlar. Dış çevre faktörlerinden gelen bu yoğun bilgi maruziyetinin tüketicilerin düşünce, satın alma ve davranışlarına hükmetmesi olumlu ve olumsuz etkiler yaratmaktadır. COVID-19 salgın periodu göz önünde bulundurularak, kısıtlamalar ve sokağa çıkma yasağı gibi devletin aldığı tedbirlerin ve sağlık kuruluşları tarafından yapılan bilgilendirmeleri halkın dikkate alması olumlu etkiler olarak değerlendirilirken, bireyler, haneler ve toplulukların arasında geçen iletişim panik davranışa aracılık yapmaktadır (Wijaya, 2020). Özellikle salgının ilk günlerinde uygulanan devlet yaptırımları halkta büyük ölçüde paniğe yol açarak (Keane & Neal, 2021) endişe ve sıkıntı duygularını tırmandırarak aşırı alışverişe yol açmıştır (Prentice et al., 2021). Ek olarak, perakendicilerin bazı ürün grupları için yarattıkları kıtlık algısı yanlış bir strateji olarak panik satın alma davranışını tetiklemiştir (Arafat et al., 2020; Islam et al., 2021; Yuen et al., 2020).

Dış çevre faktörlerinin yanında tüketicilerin sergilediği *afektif tepki* gibi iç faktörler de panik satın alma davranışını arttırmaktadır. Korku, endişe ve kaçırma korkusu gibi tüketici tepkileri literatürde sıklıkla kullanılmıştır (Addo et al., 2020; Prentice et al., 2021). Bunun yanında bazı tüketiciler *bilişsel tepki* vererek, başa çıkma davranışlarında akılcı bir yaklaşım sergilemekte ve paniğin rasyonel düşünme ve eylemlerine gölge düşürmesine izin vermemektedir. Bilgi birikimi ve kendini eğitmek yaygın olarak bilinen tüketici bilişsel tepkilerindedir (Sailer et al., 2020). COVID-19 salgını sırasında ve sonrasında tüketiciler *davranışsal tepki* olarak reaksiyon, başa çıkma ve uzun dönemli adaptasyon (Kirk & Rifkin, 2020) gibi panik satın alma davranışları göstermektedir. Stoklama, alışveriş sırasında uygunsuz davranış ve online alışveriş literatürde tespit edilen bazı ön alım davranışlarıdır (Addo et al., 2020; Chronopoulos et al., 2020; Zaidi & Hasan, 2021).

Panik satın alma davranışı, pazarlama ve tüketici araştırmalarında tutarlı bir şekilde incelenmemiştir. alışmalar, dış tehdit ve krizlere karşı yapılmış bir tepki olarak görünme eğilimindedir. Panik satın alma davranışı çalışmaları yapısal olarak operasyonel hale getirilmemiş ve tüketicisi davranışı teorileri ile yeterli bağlantı kurulmamıştır. Daha derinlemesine bilgi oluşturabilmek için daha tutarlı bir bilimsel ilgiyi hak ettiği görülmektedir. Literatürde yer alan mevcut çalışmalar dağınık ve faklı disiplinler tarafından yapıldığından daha fazla çalışmaya gereksinim vardır. İkinci olarak, bu alanda en çok alıntı alan araştırmalar özellikle de kompulsif satın alma ve istifleme konularında davranışsal araştırma ve psikiyatri disiplinlerine aittir. Panik satın alma davranışının daha fazla araştırılması gerektiğinin bir diğer sebebi ise literatürde yer alan birçok çalışmanın panik satın alma eyleminin yalnızca ilk evresine odaklanmasıdır. Son olarak, COVID-19 salgınının çeşitli tüketicisi grupları ve paydaşlar üzerindeki psikolojik etkilerinin incelenmesi önem taşımaktadır. Devlet politikaları ve sağlık çalışanları tüketiciler üzerindeki olumsuz duyguları hafifletmeli ve toplumla iletişim ağını açık tutmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Addo, P. C., Jiaming, F., Kulbo, N. B., & Liangqiang, L. (2020). COVID-19: fear appeal favoring purchase behavior towards personal protective equipment. *The Service Industries Journal*, 40(7–8), 471–490. <https://doi.org/10.1080/02642069.2020.1751823>
2. Ajzen, I. (1985). From Intentions to Actions: A Theory of Planned Behavior. In *Action Control* (pp. 11–39). Springer Berlin Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-69746-3_2
3. Arafat, S. M. Y., Kar, S. K., Marthoenis, M., Sharma, P., Hoque Apu, E., & Kabir, R. (2020, July 1). Psychological underpinning of panic buying during pandemic (COVID-19). *Psychiatry Research*. Elsevier Ireland Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113061>
4. Baker, S. R., Farrokhnia, R. A., Meyer, S., Pagel, M., & Yannelis, C. (2020). How Does Household Spending Respond to an Epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 Pandemic. *The Review of Asset Pricing Studies*, 10(4), 834–862. <https://doi.org/10.1093/rapstu/raaa009>
5. Callahan, J. L. (2014). Writing Literature Reviews. *Human Resource Development Review*, 13(3), 271–275. <https://doi.org/10.1177/1534484314536705>
6. Chen, Y. F. (2008). Herd behavior in purchasing books online. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1977–1992. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2007.08.004>
7. Chen, Y., Rajabifard, A., Sabri, S., Potts, K. E., Laylavi, F., Xie, Y., & Zhang, Y. (2020). A discussion of irrational stockpiling behaviour during crisis. *Journal of Safety Science and Resilience*, 1(1), 57–58. <https://doi.org/10.1016/j.jnlssr.2020.06.003>
8. Chowdhury, M. T., Sarkar, A., Saha, P. K., & Anik, R. H. (2020). Enhancing supply resilience in the COVID-19 pandemic: a case study on beauty and personal care retailers. *Modern Supply Chain Research and Applications*, 2(3), 143–159. <https://doi.org/10.1108/mscra-07-2020-0018>
9. Chronopoulos, D. K., Lukas, M., & Wilson, J. O. S. (2020). Consumer Spending Responses to the COVID-19 Pandemic: An Assessment of Great Britain. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3586723>
10. Dickins, T. E., & Schalz, S. (2020). Food shopping under risk and uncertainty. *Learning and Motivation*, 72, 101681. <https://doi.org/10.1016/j.lmot.2020.101681>
11. Du, H., Yang, J., King, R. B., Yang, L., & Chi, P. (2020). COVID-19 Increases Online Searches for Emotional and Health-Related Terms. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 12(4), 1039–1053. <https://doi.org/10.1111/aphw.12237>

12. Dulam, R., Furuta, K., & Kanno, T. (2020). An agent-based simulation to study the effect of consumer panic buying on supply chain. In *Communications in Computer and Information Science* (Vol. 1233 CCIS, pp. 255–266). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51999-5_21
13. Forbes, S. L. (2017). Post-disaster consumption: analysis from the 2011 Christchurch earthquake. *International Review of Retail, Distribution and Consumer Research*, 27(1), 28–42. <https://doi.org/10.1080/09593969.2016.1247010>
14. Hall, M. C., Prayag, G., Fieger, P., & Dyason, D. (2020). Beyond panic buying: consumption displacement and COVID-19. *Journal of Service Management*, 32(1), 113–128. <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2020-0151>
15. Islam, T., Pitafi, A. H., Arya, V., Wang, Y., Akhtar, N., Mubarik, S., & Xiaobei, L. (2021). Panic buying in the COVID-19 pandemic: A multi-country examination. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59, 102357. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102357>
16. Kaur, A., & Malik, G. (2020). Understanding the Psychology Behind Panic Buying: A Grounded Theory Approach. *Global Business Review*, 097215092097350. <https://doi.org/10.1177/0972150920973504>
17. Keane, M., & Neal, T. (2021). Consumer panic in the COVID-19 pandemic. *Journal of Econometrics*, 220(1), 86–105. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2020.07.045>
18. Kirk, C. P., & Rifkin, L. S. (2020). I'll trade you diamonds for toilet paper: Consumer reacting, coping and adapting behaviors in the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Research*, 117, 124–131. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.05.028>
19. Knotek, E. S., Schoenle, R. S., Dietrich, A. M., Kuester, K., Müller, G. J., Myrseth, K. O. R., & Weber, M. (2020). Consumers and COVID-19: A Real-Time Survey. *Economic Commentary (Federal Reserve Bank of Cleveland)*, 1–6. <https://doi.org/10.26509/frbc-ec-202008>
20. Kostev, K., & Lauterbach, S. (2020). Panic buying or good adherence? Increased pharmacy purchases of drugs from wholesalers in the last week prior to Covid-19 lockdown. *Journal of Psychiatric Research*, 130, 19–21. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2020.07.005>
21. Kumar, A., Paul, J., & Unnithan, A. B. (2020). 'Masstige' marketing: A review, synthesis and research agenda. *Journal of Business Research*, 113, 384–398. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.09.030>
22. Kuruppu, G. N., & De Zoysa, A. (2020). COVID-19 and Panic Buying: An Examination of the Impact of Behavioural Biases. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3596101>
23. La, V.-P., Pham, T.-H., Ho, M.-T., Nguyen, M.-H., P. Nguyen, K.-L., Vuong, T.-T., ... Vuong, Q.-H. (2020). Policy Response, Social Media and Science Journalism for the Sustainability of the Public Health System Amid

the COVID-19 Outbreak: The Vietnam Lessons. *Sustainability*, 12(7), 2931. <https://doi.org/10.3390/su12072931>

24. Li, S., Wang, Y., Xue, J., Zhao, N., & Zhu, T. (2020). The Impact of COVID-19 Epidemic Declaration on Psychological Consequences: A Study on Active Weibo Users. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(6), 2032. <https://doi.org/10.3390/ijerph17062032>

25. Lins, S., & Aquino, S. (2020). Development and initial psychometric properties of a panic buying scale during COVID-19 pandemic. *Heliyon*, 6(9), e04746. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04746>

26. Loxton, M., Truskett, R., Scarf, B., Sindone, L., Baldry, G., & Zhao, Y. (2020). Consumer Behaviour during Crises: Preliminary Research on How Coronavirus Has Manifested Consumer Panic Buying, Herd Mentality, Changing Discretionary Spending and the Role of the Media in Influencing Behaviour. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(8), 166. <https://doi.org/10.3390/jrfm13080166>

27. Naeem, M. (2021). Do social media platforms develop consumer panic buying during the fear of Covid-19 pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102226. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102226>

28. Nicomedes, C. J. C., & Avila, R. M. A. (2020). An analysis on the panic during COVID-19 pandemic through an online form. *Journal of Affective Disorders*, 276, 14–22. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2020.06.046>

29. Paul, J., & Benito, G. R. G. (2018). A review of research on outward foreign direct investment from emerging countries, including China: what do we know, how do we know and where should we be heading? *Asia Pacific Business Review*, 24(1), 90–115. <https://doi.org/10.1080/13602381.2017.1357316>

30. Paul, J., & Criado, A. R. (2020). The art of writing literature review: What do we know and what do we need to know? *International Business Review*, 29(4), 101717. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2020.101717>

31. Paul, J., & Mas, E. (2020). Toward a 7-P framework for international marketing. *Journal of Strategic Marketing*, 28(8), 681–701. <https://doi.org/10.1080/0965254X.2019.1569111>

32. Paul, J., Parthasarathy, S., & Gupta, P. (2017, April 1). Exporting challenges of SMEs: A review and future research agenda. *Journal of World Business*. Elsevier Inc. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2017.01.003>

33. Paul, J., & Rosado-Serrano, A. (2019, November 11). Gradual Internationalization vs Born-Global/International new venture models: A review and research agenda. *International Marketing Review*. Emerald Group Publishing Ltd. <https://doi.org/10.1108/IMR-10-2018-0280>

34. Paul, J., & Singh, G. (2017). The 45 years of foreign direct investment research: Approaches, advances and analytical areas. *The World Economy*,

40(11), 2512–2527. <https://doi.org/10.1111/twec.12502>

35. Prentice, C., Quach, S., & Thaichon, P. (2021). Antecedents and consequences of panic buying: The case of COVID-19. *International Journal of Consumer Studies*, *ijcs.12649*. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12649>

36. Randhawa, K., Wilden, R., & Hohberger, J. (2016). A Bibliometric Review of Open Innovation: Setting a Research Agenda. *Journal of Product Innovation Management*, *33*(6), 750–772. <https://doi.org/10.1111/jpim.12312>

37. Sailer, M., Stadler, M., Botes, E., Fischer, F., & Greiff, S. (2020). Science knowledge and trust in medicine affect individuals' behavior in pandemic crises. Retrieved from <https://psyarxiv.com/tmu8f/download?format=pdf>

38. Sim, K., Chua, H. C., Vieta, E., & Fernandez, G. (2020, June 1). The anatomy of panic buying related to the current COVID-19 pandemic. *Psychiatry Research*. Elsevier Ireland Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113015>

39. Stanciu, S., Radu, R. I., Sapira, V., Bratoveanu, B. D., & Florea, A. M. (2020). Consumer Behavior in Crisis Situations. Research on the Effects of COVID-19 in Romania. *Annals of the University Dunarea de Jos of Galati: Fascicle: I, Economics & Applied Informatics*, *26*(1). <https://doi.org/10.35219/eai1584040975>

40. The new normal - consumer behaviour | Capita. (n.d.). Retrieved March 27, 2021, from <https://www.capita.com/our-thinking/the-new-normal-consumer-behaviour>

41. UK supermarkets ration toilet paper to prevent stockpiling | Coronavirus | The Guardian. (n.d.). Retrieved March 27, 2021, from <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/08/coronavirus-stockpiling-supermarkets-toilet-paper-hand-gel>

42. WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard | WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. (n.d.). Retrieved March 27, 2021, from https://covid19.who.int/?gclid=CjwKCAjwr_uCBhAFeiwAX8YJgfgK_WCnsi3psk4buVmika7W6aCzyWzbNYLVdHYtcoqmFCilG_1XKBoCGgiQAvD_BwE

43. Wijaya, T. (2020). Factor Analysis of Panic Buying During the Covid-19 Period in Indonesia. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3603750>

44. Yuen, K. F., Wang, X., Ma, F., & Li, K. X. (2020). The psychological causes of panic buying following a health crisis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. <https://doi.org/10.3390/ijerph17103513>

45. Zaidi, S. T. R., & Hasan, S. S. (2021). Personal protective practices and pharmacy services delivery by community pharmacists during COVID-19 pandemic: Results from a national survey. *Research in Social and*

Administrative Pharmacy, 17(1), 1832–1837.
<https://doi.org/10.1016/j.sapharm.2020.07.006>

46. Zheng, R., Shou, B., & Yang, J. (2021). Supply disruption management under consumer panic buying and social learning effects. *Omega (United Kingdom)*, 101, 102238.
<https://doi.org/10.1016/j.omega.2020.102238>

● Bölüm-16 ●

İNOVASYON ODAKLI EKONOMİK BÜYÜME
TEORİLERİ: BİLGİ, AR-GE VE TEKNOLOJİ
TARAFINDAN YÖNLENDİRİLEN BÜYÜME¹

Sevgi ELVERDİ²
Hayriye ATİK³

¹ Bu çalışma; “Ar-Ge Tabanlı Ekonomik Büyüme Sürecinde İnovasyon Unsurunun Rolü: Uluslararası Karşılaştırmalı Bir Analiz” isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, selverdi@erzincan.edu.tr

³ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, atik@erciyes.edu.tr

GİRİŞ

Bir dönemden diğerine ulusal gelirdeki artışı ifade eden ekonomik büyüme, eski zamanlardan beri iktisatçıların ilgiyle inceledikleri konulardan biri olmuştur. Dün olduğu gibi bugün de ilgi odağı olmaya devam eden ekonomik büyüme olgusu, aynı zamanda bir ülkenin makro ekonomik performans göstergelerinin başında gelen, son derece önemli bir gösterge konumundadır. Ekonomik büyüme konusu üzerine olan bu yoğun ilgi, pek çok büyüme teorilerini de beraberinde getirmiştir. Bilhassa, 1980'lerin ortalarından itibaren, iktisat biliminde, üzerinde en fazla tartışılan ve en çok durulan araştırma konularından biri haline gelmiştir. Öyle ki, son bir asırdır, ekonomik büyüme ve kaynakları üzerine pek çok akademik çalışma yapılmıştır, yapılmaya da devam etmektedir. Bu anlamda konuyla alakadar olan pek çok bilim insanı, ekonomik büyümede etken unsur veya unsurlar nelerdir; ekonomik büyümeyi sağlamada ve en önemlisi devam ettirmede dikkate alınması gereken öncelikli sahalar hangileridir gibi ve benzeri onlarca soruya yanıt aramak suretiyle; büyümenin temel dinamikleri üzerine kafa yormuşlardır.

Ekonomik büyüme süreçlerini sistematik biçimde inceleyen bilim insanları, büyümenin kaynakları üzerine yaptıkları analizlerinde farklı unsurlara vurgu yapmışlar ve önceleri daha çok maddi varlıklarla (madenler gibi yer altı kaynakları) izah etmeye çalıştıkları ekonomik büyümeyi, sonraları gayri maddi varlıklarla (beşeri sermaye, bilgi, inovasyon) izah etmeye başlamışlardır. Ekonomik büyüme ile ilgili çok sayıda ileri sürülen tüm görüşlerin bizleri götürdüğü tek bir sonuç vardır: Ekonomik büyüme için tek bir kaynak ve tek bir strateji yoktur. O halde ekonomik büyümenin belirleyicileri, zaman içinde değişecek ve çeşitlenecektir. Nitekim hızla değişen ve gelişen dünyada bu kaçınılmazdır.

Bu çalışma ile amaçlanan; bilgi, araştırma-geliştirme, teknoloji, buluş ve inovasyon gibi unsurları, ekonomik büyümenin stratejik unsuru olarak değerlendiren ve bu unsurları, büyüme analizlerinde merkeze alan ekonomik büyüme teorilerini kavramsal olarak incelemektir. Söz konusu bu teorilerde analizin çıkış noktası, farklı unsurlar üzerinden başlamakta; ancak hepsinin de nihai olarak ulaştıkları nokta *inovasyon* unsuru olarak açığa çıkmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse inovasyon; ekonomik değere dönüştürülmüş bir yeni fikir veya teknoloji temelli yapılmış bir buluş ya da fırsat odaklı salt yeni bir fikirdir (Balaban, 2019, 12-14). Büyüme analizlerinde inovasyonu merkeze alan bu teorilere göre, ülkelerin iktisadi anlamda büyümeleri "*inovasyon yapmak*" tan geçmektedir ve *inovasyon*, ekonomik büyümede stratejik bir unsurdur. Şu halde ülkeler, inovasyonu artıracak faaliyetlere yönelmeli ve bu anlamda özellikle, inovasyonu besleyecek faktörleri teşvik etmeleri gerekmektedir.

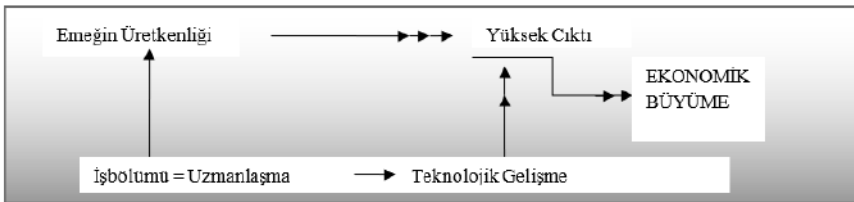
Çalışmada ilk olarak, öncü klasik yaklaşım olan Adam Smith (1776)'den başlamak suretiyle, Karl Marx (1858)'in, Robert Solow (1957)'un, Nelson

ve Phelps (1966)'in ekonomik büyüme analizlerindeki teknoloji ve inovasyona yönelik yaklaşımları irdelenecek ve ardından Schumpeter (1942)'in yaratıcı yıkım teorisi ele alınacaktır. Sonrasında, Paul Romer (1990), Grossman-Helpman (1991) ve Aghion-Howitt (1992)'in, Ar-Ge tabanlı içsel büyüme modelleri olarak adlandırılan büyüme yaklaşımlarına göz atılacak ve David Romer (2012) Ar-Ge modeli ile devam edilecektir. Son olarak yarı-içsel büyüme teorisi olarak da bilinen Charles I. Jones (1995)'in eleştirisinden bahsedilerek, sonuç kısmıyla çalışma tamamlanmış olacaktır.

1. Öncü Klasik Yaklaşım: Smithyen Ekonomik Büyüme Teorisi ve Teknolojik Gelişme

Adam Smith'in analizinde ekonomik büyümenin temel yapı taşı *işbölümü*dür. A.Smith büyümeye yönelik tüm yorumlarını bu kavram üzerinden inşa eder. Ona göre büyümenin motoru *işbölümü* ve bunun doğal sonucu olan *uzmanlaşma*dır. Uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği şey ise günümüzde ekonomik büyümenin esas kaynağı olarak görülen *teknolojik gelişme* bir diğer ifadeyle *inovasyondur*. Şekil 1, söz konusu bu durumu resmetmektedir. Uzmanlaşmanın beraberinde getirdiği teknolojik gelişme, ya yeni makinelerin icadı ya da mevcutlarının iyileştirilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. A.Smith'e göre uluslararası ticaretin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır ve ekonomik büyüme oranını kalıcı olarak artırır. Serbest ticaret sonucu artan uzmanlaşma; yaparak öğrenme ve özel girişimci çabalar yoluyla, teknolojik ilerlemeyi hızlandırmaktadır. Ekonomik büyümenin A.Smith yorumunda, uzmanlaşma seviyesine bağlı olarak değişen ani sıçramalarla birlikte teknolojik ilerlemeler sürekli hale gelmekte; daha fazla uzmanlaşma daha fazla inovasyon ile sonuçlanmaktadır (Van den Berg ve Lewer, 2007, 76).

Şekil 1: A. Smith'de İşbölümü ve Ekonomik Büyüme

Kaynak: A.Smith'in görüşlerinden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

A.Smith hiçbir zaman ekonomik büyümenin biçimsel bir modelini sunmamıştır. Fakat onun büyüme ile ilgili görüşlerinden yola çıkarak bir büyüme modeli inşa etmek pekâlâ mümkündür. Bunun için iki hususun dikkate alınması gerekecektir. Bunlar aynı zamanda ekonomik büyümenin iki belirgin kaynağını oluşturur. Birinci husus, uzmanlaşmada ortaya çıkan belirgin artışlarla doğrudan alakalıdır. İkincisi ise uzmanlaşma düzeyinin, yaratıcı yeni fikirleri nasıl teşvik ettiği ile ilgili bir durumdur. Birincisinde,

karşılıklı ticaretten elde edilen yeni kazançlar ve dış ticarete karşılaştırmalı üstünlükler ve artan getiriler sonucu elde edilen kazançlar söz konusudur. Uzmanlaşma sonucu elde edilen bu kazanımlar; kurumlardaki ani değişimlerden, ulaşımdaki ilerlemelerden ya da bilgi stokundaki/insan bilgisindeki ani gelişmelerden kaynaklanmış olabilir. İkincisinde ise, yüksek uzmanlaşmayla beraber bireylerin veya firmaların herhangi bir şeyi keşfetme olasılıklarının artması söz konusudur. Bireylerin işlerinde uzmanlaşmaları aynı zamanda icat ve inovasyonla da yakından ilişkilidir. Bir diğer ifade ile diyebiliriz ki, uzmanlaşma arttıkça teknolojik ilerlemeler de artacaktır (Van den Berg ve Lewer, 2007, 75).

A.Smith'in analizinde üç çeşit teknolojik gelişmeden söz edilebilir. Bunlardan birincisi, daha önce de bahsedildiği üzere işbölümü ve uzmanlaşma sonucu ortaya çıkan teknolojik gelişmedir. İkincisi ise üzerinde daha az durulan, çok da fazla tartışılmayan ve oldukça Schumpeterci yaklaşımı andıran bir teknolojik gelişmedir. Söz konusu bu gelişme, A.Smith'in "Philosophers and Scientists" olarak dile getirdiği düşünürlerin ve bilim insanlarının yeni bir ürünü keşfetmeleri ya da yeni bir üretim metodunu bulmalarıyla alakalıdır. Teknolojik gelişmenin üçüncü çeşidi, uzmanlaşmanın bir getirisi olan; teknolojik ilerlemelerin sürekliliği için, düzenli olarak gerçekleştirilebilecek teknolojik gelişmelere tahsis edilecek üstün yetenekli bireylerin varlığıdır (Rostow, 1992, 509).

A.Smith'e göre büyüme oranı, iktisadi ajanların kararları ve eylemlerinin yanında; sosyal koşullar ve kurumsal düzenlemeler içinde ortaya çıkan *yaratıcılık* ve *yenilikçiliğe* de bağlıdır. Nitekim A.Smith'in analizi bir anlamda teknolojik ilerleme, yaparak öğrenme ve kullanarak öğrenme gibi süreçlerin vücut bulduğu bir yaklaşımdır. Yeni bilgi sistematik olarak üretilmekte ve ekonomik olarak kullanılmaktadır. Söz konusu bu husus A.Smith'in analizinde özellikle vurgulanır. Öte yandan sürecin, sermaye birikimi yoluyla daha da hızlanıp, ilerlemesiyle; yeni piyasalar oluşur; mevcut olanları ise genişler. Bu gelişmeye efektif talepteki artışın eklenmesi ile beraber nihayet ekonomik büyüme ve sosyal kalkınma da başlamış olacaktır (Kurz ve Salvadori, 2003, 4-5).

2. Karl Marx'da Ekonomik Büyüme ve Teknolojik Yenilik

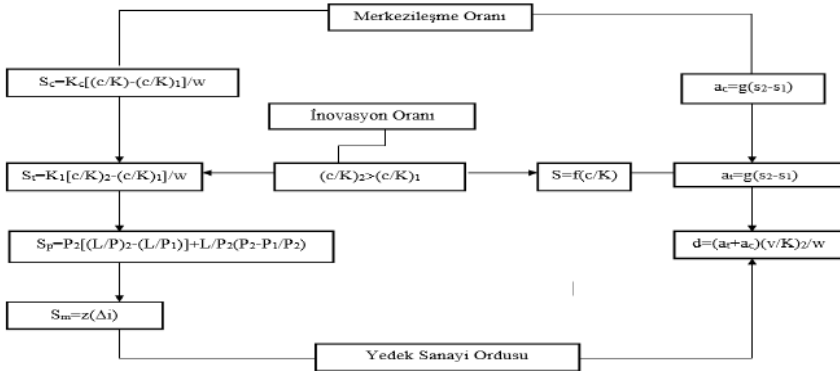
Karl Marx'da *inovasyon* kavramı merkezi bir öneme sahiptir. Nitekim K.Marx'ın üretken güçlerin gelişme şekilleri ve aşamaları üzerine yaptığı pek çok çalışması, tarihsel/teknolojik alıntılar olarak toplanmış ve basılmıştır. K.Marx o zamana kadar mevcut tüm "*Inovasyon Araştırmalarının*" hazinesi niteliğinde olan (Moldaschl, 2010, 2) pek çok çalışmasını, sanayileşmenin etkisi altında oluşturmuş ve *teknoloji*, *teknolojik yenilik* ve *teknolojik rekabet* gibi kavramların ekonomik büyüme trendi üzerine etkilerini, ünlü eseri olan *Das Kapital*'inde tartışmış ve yorumlamıştır.

K.Marx'da *üretim biçimi* hadisesi iki önemli ilişki setinden oluşmaktadır. Bunlar: *Üretim Güçleri* ve *Üretim İlişkileri*dir (Adler, 2009, 64). Üretim güçleri ve üretim ilişkileri, Marxist sistemde büyüme sürecinin dinamolardır. Üretim güçleri; *emek, sermaye ve yenilikler* olmak üzere üç birleştirici unsurdan meydana gelmektedir. K.Marx'a göre işgücünün üretken yönü, onların ortalama maharetine, bilimin ilerlemesine ve teknolojinin uygulanabilirliğine bağlıdır. Marxian ekonomide işgücünün verimliliği ve bu verimliliğin derecesi sermaye birikiminin esas faktördür (Divitçioğlu, 2013, 16-26).

K.Marx'ın ekonomik büyüme yaklaşımının teknoloji, teknolojik gelişme veya inovasyon boyutlarını analiz edebilmek için özellikle iki kavramın rolü öne çıkmaktadır. Bunlar, K.Marx'ın sermaye kuramı ana çatısı altında irdelediği; *Sermayenin Organik Bileşimi* ve *Görelî Artı-Değer* kavramlarıdır. Sermayenin organik bileşiminin artması ve görelî artı-değerin oluşması, Marxian ekonomik büyümede teknolojik gelişimin etki analizinin yapılmasında kullanılan anahtar kavramlardır. Elbette burada inovasyonun etkilediği emeğin üretkenliği de analizin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

K.Marx'da yüksek teknoloji etkilerinin analizi, yedek sanayi ordusunun büyüklüğü üzerinden yapılır. Teknolojiyi anlamaya çalışırken, *sermayenin organik bileşiminden* hareket eden K.Marx, teknoloji unsurunu, üretim üzerinde toplam sermaye harcamalarının oranını ölçen bir oran olarak nitelendirmektedir. Bununla beraber, *yedek sanayi ordusu* dışında başka bazı faktörleri de analize dâhil etmiştir. Bu durum bizlere, *yüksek teknolojinin* etkileri hakkında daha net çıkarımlar sunmaktadır. K.Marx'ın *üretimin merkezine* yerleştirdiği bu faktörler; net nüfus değişimleri, işgücü yoğunluğundaki değişimler ve artık-değerdeki değişimler şeklindedir. Bu faktörlerin de dâhil edilmesi ile beraber K.Marx'ın ekonomik modelini, Şekil 2'deki gibi resmetmek mümkündür.

Şekil 2: Karl Marx Büyüme Modelinde İnovasyon Unsuru

Kaynak: Gottheil, F.M. (1988). Misery of the Proletariat: An Analysis of Marx's Wage and Employment Theory, 81-92. In: Karl Marx's Economic, Critical Assessments (Eds: J.C.Wood). New York: By Croom Helm Ltd.

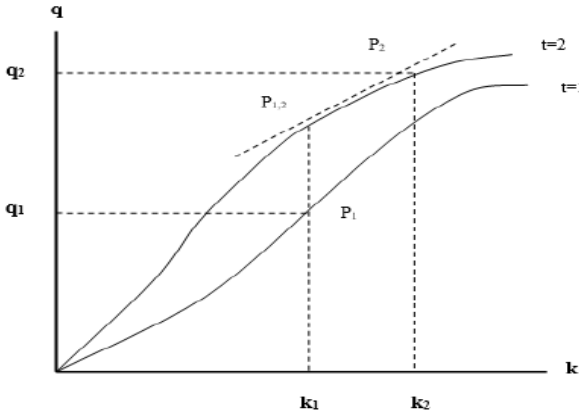
Şekil 2’de, inovasyon ve merkezileşme, nüfus büyümesi gibi faktörler ile işgücü yoğunluğundaki değişimler ile faiz oranındaki değişikliklerin, yedek sanayi ordusu üzerindeki etkileri yansıtılmıştır. İnovasyon unsurunun etkileri açısından diyagramı yorumlarsak kısaca şunları söyleyebiliriz: Teknolojik inovasyonun derecesi $(c/K)_2/(c/K)_1$, modelde bağımsız olarak yer almaktadır. Görelî artık-değer miktarı ya da işgücünün yer değiştirmesi, diyagramda S_1 ile gösterilmiştir. İnovasyon aynı zamanda işgücü verimliliğini de etkiler. Dolayısıyla işgücü verimliliği artar. İşgücü verimliliği arttıkça, doğal olarak kârlar da artmaya başlar (s_2-s_1). Sermaye birikiminin değeri ise, kârın tüketilmeyen kısmına (g) ve ilave kârların büyüklüğüne (s_2-s_1) bağlıdır (Gotheil, 1988, 81-92).

3. Dışsal Teknolojik Gelişme ve Ekonomik Büyüme: Solowian Büyüme Modeli

Solow Büyüme modeli, neoklasik yaklaşımda ekonomik büyümeyi en iyi izah eden ve neoklasik sahada *teknoloji* faktörüne daha net vurgu yapan bir model olarak karşımıza çıkmaktadır. Modelde, ekonomik büyümenin temel belirleyici unsurları; *tasarruf artışı*, *nüfus büyümesi* ve *teknolojik gelişmeler* şeklinde ele alınır. Temel Solow modeli, büyüme teorisinin en çok bilinen ve en basit modelidir. *Teknoloji* faktörü açısından bakıldığında, model iki bakış açısından ele alınabilir: Birincisi *teknolojinin* yer almadığı Solow modeli; ikincisi *teknolojinin* dâhil edildiği Solow modelidir. İkinci modelin birinci modelden en önemli ve tek farkı, temel üretim fonksiyonuna [$Y=f(K,L)$] *teknoloji* faktörünün eklenmesi şeklindedir. Solow’un üretim fonksiyonuna söz konusu bu faktörü dâhil etmesi, uzun vadede büyümeyi açıklamak içindir. Birinci modelde kişi başına gelir durağan durumda yani uzun vadede sabittir, herhangi bir artış söz konusu değildir. Fakat ikinci modelde sabit değildir ve kişi başına GSYİH’in büyümesi *teknolojik gelişme* ile açıklanır. Burada çok önemli bir nokta ise; teknolojinin dışsal olarak ele alınması hususudur. Buna göre, uzun vadede kişi başına GSYİH’in büyümesinde tek belirleyici unsur; dışsal teknolojik gelişmelerdir.

Temel büyüme modelini oluşturmaya toplam üretim fonksiyonunu [$Y=f(K,L)$] ele alarak başlayan Solow; teknolojiyi dâhil ettiği modelini yine aynı fonksiyon üzerinden inşa eder. Buna göre (Solow, 1957, 312-313): Q , çıktıyı, K , fiziksel sermayeyi ve L , işgücünü göstermek üzere, teknolojinin dâhil olduğu toplam üretim fonksiyonu şu şekilde ifade edilebilir: $Q=F(K,L;t)$. Denklemdaki “ t ” değişkeni, teknolojik değişmeyi ifade etmektedir. Söz konusu matematiksel ifadede *teknolojik değişme* tamamen *şekillendirilmemiş* olarak ele alınmıştır; çünkü sadece zamana bağlı bir değişkendir. Üretim fonksiyonundaki her türlü kaymaların nedeni, teknolojik değişmelerin bizzat kendisidir. Ekonomideki durgunluk veya yükseliş, eğitimdeki gelişmeler, beşeri sermaye kalitesindeki değişimler ve buna benzer her türlü gelişmeler, teknolojik ilerlemeyi göstermektedir.

Şekil 3: Teknolojinin Dâhil Olduğu Solow Büyüme Modeli

Kaynak: Solow, R. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. The Review of Economics and Statistics. 9,3, 312-320.

Şekil 3, yansız teknolojik gelişme ve ölçeğe göre sabit getiri durumundaki Solow Büyüme Modelini resmetmektedir. Buradaki temel husus; üretim fonksiyonunun zaman içinde değişken olmasıdır. Dolayısıyla (q,k) düzleminde noktaların hareketleri gözlemlendiğinde; eğri boyunca hareketlenmelerin dışında ve eğrinin kaymaları üzerinde birleştiği görülür. Örneğin, t=1 için, eğri üzerindeki her koordinat, ikinci dönem için, üretim fonksiyonunda yukarı doğru kaymayı (yansız değişim) veren aynı katsayı ile çarpılmıştır. Ancak P₁ ve P₂ noktalarının bilgisinden hareketle bu kaymayı tahmin etmek zordur. Açıkçası P₁, P₂ ve diğer noktalar gibi, gözlemlenmiş noktalar vasıtasıyla bir eğri oluşturmak yanıltıcı da olabilir. Öte yandan, eğer zamanın her bir noktasındaki değişim (eğrideki kayma) katsayısı tahmin edilebilirse; gözlemlenen noktalar *teknolojik değişim* için düzeltililebilir ve böylece üretim fonksiyonuna da ulaşılmış olur. Küçük bir değişikliklerle bunu yapmak çok kolaydır: P₂ noktasında (veya P₁ noktasında) bir teğet çizerek, t=2 eğrisine yaklaşılmış olunur ki, bu da yaklaşık olarak düzeltilmiş P_{1,2} noktasını verir. Böylece teknolojideki değişimi ($\Delta A/A$) tahmin edilmiş olur (Solow, 1957, 313).

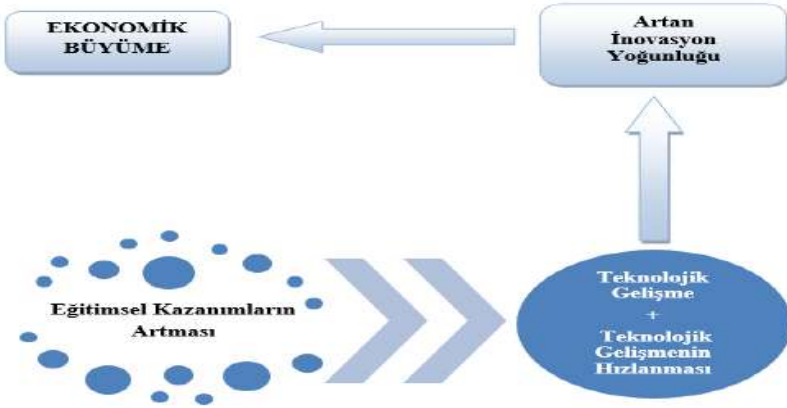
4. Nelson ve Phelps'in Ekonomik Büyüme Modeli: Teknolojik Yenilikler

Richard Nelson ve Edmund Phelps'in ekonomik büyüme modelinde, büyüme olgusu, *teknolojik yeniliklerle* ilişkilendirilmekte fakat bu yeniliği yapan bireyin *eğitime* de özellikle vurgu yapılmaktadır. Şöyle ki, ekonomik büyüme, *inovasyon* unsuru ile artan; *eğitim* faktörü ile de hız kazanan bir süreçtir. Bunun anlamı şudur: Eğitim, *yeniliklerin* sürece dâhil olması, hızla uygulanması noktasında, bir katalizör işlevi görür. Dolayısıyla R.Nelson ve E.Phelps, ekonomik büyüme yaklaşımlarında,

büyüme sürecinde *teknoloji* faktörünün rolünü incelerken; *eğitimle* beraber değerlendirmişlerdir. Onlara göre büyüme *yeniliklerle* artan bir süreçtir ancak *eğitim* unsuru da bu süreci tetikler. Ayrıca değişime ve inovasyona uyum noktasında *eğitim* faktörü ön plana çıkmaktadır. Şöyle ki, eğitilmiş bir birey, değişim karşısında daha az direnen veya hiç direnmeyen biri olarak; sürece daha rahat adapte olmakta ve yeniliklerin kabulü noktasında, daha az eğitilmiş veya eğitilmiş olmayan bir bireye göre, daha esnek ve daha açık olmaktadır.

R.Nelson ve E.Phelps'e göre; teknolojik gelişmelerin olduğu dinamik bir ekonomide üretim yönetimi, değişime uyumu gerektiren bir süreçtir ve üretim fonksiyonu da buna göre şekillenecektir. Eğitilmiş yöneticiler, üretimde yeni teknikleri uygulama noktasında daha hızlıdır. Söz konusu bu hızın derecesini etkileyen faktör, *eğitimdir*. Zira eğitim, bireyleri "*iyi yenilikçiler*" haline getirir. Dolayısıyla eğitim, teknolojik yayılma sürecini de hızlandırmaktadır. Örneğin, daha yüksek eğitilmiş bir bireyin, kâr getirici yeni süreçlere adaptasyonu, eğitilmiş düşük bir bireye göre daha hızlı olacaktır. Eğitilmiş bireyin *inovasyondan* beklediği sonuç daha büyük ve risk ise daha düşük olacaktır (Nelson ve Phelps, 1966, 69-71).

Şekil 4: Nelson ve Phelps'in Ekonomik Büyüme Analizinde Büyüme Sürecinin Dinamikleri

Kaynak: R.Nelson ve E.Phelps'in, "Ekonomik Büyüme" ile ilgili görüşlerinden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

R. Nelson ve E. Phelps'de büyüme sürecinin temel anahtarı *teknolojik gelişmelerdir*. Eğitim düzeyinin boyutu veya eğitimsel kazanımlar, teknolojik gelişmelerin sürece süratle sokulmasında ve hızlı bir şekilde uygulanmasında etkin rol oynar. Yazarlar her şeyden önce, teknolojik hızlanmada, eğitim faktörünün rolüne özellikle vurgu yapmışlardır. Onlara göre, eğitilmiş bireyler yenilikçi bireylerdir. Eğitim, bireye bir taraftan yeni

bilgi ve beceriler kazandırırken diğer taraftan bireyin kendisinde mevcut olan ama daha önce keşfedilmemiş potansiyel yeteneklerini görme fırsatı da sunmaktadır. Bireyin daha önce keşfedememiş olduğu yeteneği, onun doğrudan yaratıcı yönü ile de alakalı olabilir. Bu durumda, söz konusu yönünü keşfetmiş olan birey, kendi *yaratıcılığını* gösterebileceği alanlara kayacak ve elde ettiği yeni bilgileri, ürüne dönüştürecektir. Sonuç olarak, eğitim düzeyinin artması ile beraber, teknolojik gelişmeler artacaktır. Artan teknolojik gelişmenin doğal sonucu ise *inovasyondur*. Böylece, artan inovasyon yoğunluğu ile de ekonomik büyüme gerçekleşmiş olacaktır. Tüm bu anlatılanlar Şekil 4'te resmedilmektedir.

5. Schumpeter ve Ekonomik Büyüme: Yaratıcı Yıkım Teorisi

Joseph A.Schumpeter'e göre ekonomik büyümenin iki önemli ayağı vardır: İnovasyon ve inovasyonu gerçekleştiren bireyler yani yenilikçi girişimcilerdir. Schumpeter büyüme modelinde büyümenin ana kaynağı inovasyondur. İnovasyonun ortaya çıkabilmesi için gerekli olan ve sürecin başlamasında kilit rol üstlenen taraf; ekonomik ya da psikolojik güdülerle hareket eden; inovasyon yapma niyetinde ve peşinde olan bireylerdir. Schumpeter'in, endüstrinin kaptanları olarak gördüğü bu bireyler, bir anlamda değişim fitilini ateşleyen ve risk alan dahası risk seven biricik girişimcilerdir.

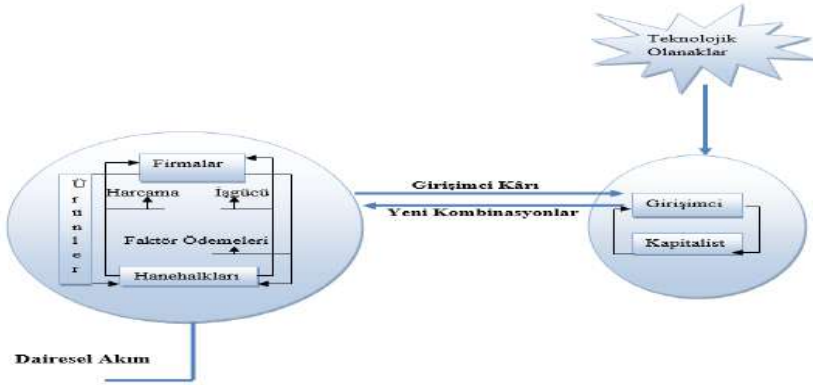
Schumpeter'e göre inovasyon; üretim miktarı ile faktör miktarı arasındaki korelasyonu gösteren; *üretim fonksiyonu biçimi* üzerinde değişikliğe gidilerek; yeni bir üretim fonksiyonunun oluşturulmasıdır. İnovasyonu; ekonomik yaşam alanında "şeyleri farklı yapmak" (Sweezy, 1943, 93) olarak da tanımlayan Schumpeter, inovasyonu ekonomik değişimin asıl nedeni olarak göstermiştir. Schumpeter'e göre ekonomik büyüme dinamik bir süreçtir. Dolayısıyla *teknolojik değişim*, *teknolojik rekabet* ve inovasyon sürecinin doğal bir sonucu olan *yaratıcı yıkım* gibi kavramların dâhil edilmediği bir büyüme analizi bir yönüyle eksik kalmış olacaktır.

Schumpeteryen yaklaşımda teknolojik yenilik(ler), eski teknolojilerin yıkımını (yeni teknolojilerin eski teknolojilerin yerine geçmesi anlamında) içeren bir süreçtir. Gerçekleştirilen her bir yenilik, yeni üretim ve yönetim tekniklerini de beraberinde getirir. Ortaya çıkan her bir yeni eylem var olan tekeli pozisyonları zayıflatacak (yeniliği bulan firmanın ilk zamanlarda sahip olduğu avantajın, diğer firmalar tarafından söz konusu yeniliğin taklidi ile giderek azalması anlamında) ve doğal olarak piyasa güç dengelerinde kaymalar meydana getirecektir. Teknolojik ilerlemenin her bir yeni nesli önceki yeniliklerin güçlerini kırarak, onları piyasa dışına itecektir. *Yaratıcı Yıkım* süreci olarak adlandırılan bu süreç aynı zamanda Schumpeter'in büyüme tasarımına da işaret etmektedir. Özetle ekonomik büyümenin Schumpeteryen bakış açısı; yenilikçi bireylerin piyasaya ileri teknoloji ürünleri sundukları ve yeni ürünlerin, eski ürünlerin; yeni tekniklerin, eski tekniklerin; yeni kurumların da eski kurumların yerini

aldığı sürekli bir *Yaratıcı Yıkım* sürecini kapsamaktadır (Yeldan, 2012, 252-253).

Schumpeter'in ekonomik büyüme modelini oluşturan temel yapı, sistemin birbirini tamamlayan iki parçasından meydana gelir. Bu durum Şekil 5'te resmedilmektedir. Buna göre, birinci küre *dairesel akım* ifade eder. Dairesel akımda ürünler, tamamlayıcıları dışında sistemde yoktur ve her arzın karşılığı olan bir talep her zaman bir yerlerde vardır. Bu koşullar altında bütün ürünlerin bir piyasası mevcuttur ve ekonomide *dairesel akım* durmuştur. Bir diğer ifadeyle ekonomi durağan durumdadır. Böyle bir durumda maliyetler, toplam üretim faktörleri fiyatından ibarettir. Ürün fiyatları da toplam üretim faktörleri fiyatına eşit olmak durumundadır. Elde edilen *kârların* eksik rekabet piyasasının bir belirtisi olduğunu ifade eden Schumpeter; Neoklasikler ile "*tam rekabet koşulları altında marjinal maliyetlerin, marjinal gelirlere eşit*" olduğu görüşünü de paylaşmıştır (Velde, 2004, 106).

Şekil 5: Schumpeter'in Ekonomik Büyüme Modeli

Kaynak: Velde, R.T. (2004). Schumpeter's Theory of Economic Development Revisited, pp.103-129. In: Innovation, Entrepreneurship and Culture (Eds: Terrence E.Brown, Jan. Ulijn). UK and USA: Edward Elgar Publishing.

Model, aktörlerin – üreticiler/tüketiciler – alışlageldik rutin davranışlarına dayanmaktadır. Üretilen tüm ürünlerin satıcıları, aynı zamanda bu ürünleri alacak yeterli sayıda alıcılar olarak tezahür eder. Böylece ekonominin gelecek periyodunda tüketimin ve üretken ekipmanların devamlılığı da sağlanmış olacaktır. Veri bilgiye göre ve eşit derecede hareket eden hanehalkı bireyi ve firma; veri bilgi değişse de alışıldık ekonomik yöntemlere sıkı sıkıya bağlı kalmaya çalışacaklar; sadece gerektiğinde koşulların baskısı karşısında teslim olmak durumunda kalacaklardır. Üretim faktörlerinin mekanik kombinasyonunun nihai sonucu, ekonomik sistemde, kendi ürettikleri üretim ve tüketim malları araçlarına sahip olan bir sınıfın olmayışıdır. Diğer bir ifade

ile Schumpeter'in *girişimci* olarak adlandırdığı bireyler bütünüyle dairesel akım içinde değildirlir (Velde, 2004, 106).

Şekil 5'teki sistemin bir diğer parçasını yansıtan ikinci kürede; simbiyotik ikiliden oluşan *girişimci ve kapitalist* yer alır. Her ikisinin de ortak bir hedefi vardır: Dairesel akım içindeki, sıkıcı rutin iş yaşamı üzerinde herkesi mutlu edecek bir değişikliği ortaya çıkaracak yolu bulmak. *Dairesel Akımda* tüketicilerin istekleri, temel güç iken; ikinci kürede üreticiler öncü rolü üstlenirler. Üretici bir mucit değildir. Ayrıca üretim ya da hizmet için ihtiyaç duyduğu tüm bileşenler, maddi ya da maddi olmayan, hali hazırda mevcuttur ve pek çok durumda onlara kolaylıkla ulaşılabilir. Yapısal ekonomik büyümenin arkasındaki temel itici güç; yeni olanakların oluşturulmasından ziyade; materyallerin ve güçlerin yeni kombinasyonları durumundadırlar (Velde, 2004, 106-107).

6. Araştırma – Geliştirme (Ar-Ge) Modelleri

Ar-Ge'nin özel bir faaliyet olarak ele alındığı bu modellerde, ekonomik büyüme süreci; bilgi, Ar-Ge, teknolojik yenilikler gibi unsurlar esas alınarak açıklanmaya çalışılır. İnovasyon, bilinçli araştırma çabalarının bir sonucu olarak kabul edilir ve ekonomik büyümede kilit bir faktör olarak vurgulanmaktadır. Buna göre teknolojik gelişmeler, ekonomik bir değişken olarak büyüme analizine dâhil edilmiştir.

6.1. Ar-Ge Tabanlı İçsel Büyüme Modelleri

Bu kısımda Ar-Ge tabanlı içsel büyüme modellerinden olan; Paul Romer (1990) ekonomik büyüme modeli, Grossman-Helpman (1991) ekonomik büyüme modeli ve Aghion-Howitt (1992) ekonomik büyüme modellerinden bahsedilmektedir.

6.1.1. Paul Romer Ekonomik Büyüme Modeli: Teknolojik Yenilikler

Paul Romer (1990), büyümeyi, teknolojik gelişme ile beraber ele aldığı "İçsel Teknolojik Gelişme" adlı makalesinde, teknolojik gelişmeleri, büyümenin itici gücü olarak değerlendirmektedir. Modelde ele alınan teknolojik gelişme, kâr maksimizasyon amacı güden, kârını artırma çabası içinde olan piyasa aktörlerinin bilinçli yatırım kararlarından kaynaklanmaktadır. Bir girdi faktörü olarak teknolojinin bu modeldeki ayırt edici özelliği; rakip olmayan ve kısmen de dışlanabilir bir mal olmasıdır. Dolayısıyla, ekonomik büyüme, kısmen dışlanabilir ve rakip olmayan bir girdinin birikimiyle gerçekleşmektedir. Teknoloji, ne geleneksel bir maldır ne de bir kamu malıdır. Teknoloji, kendi çıkarlarını düşünen bireylerin çabaları ve girişimleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Modelde ortaya atılan argüman üç temel husus üzerine inşa edilmiştir (Romer, 1990, 72):

- Teknolojik gelişme, ekonomik büyümenin kalbinde yer almaktadır. Bunun bir sonucu olarak model, Solow'un 1956

yılındaki çalışmasında ele aldığı teknolojik gelişmenin dâhil edildiği modeline benzemektedir. Sermaye birikiminin devamını sağlayan bir faktör olarak teknolojik gelişme, sermaye birikimi ile birlikte; saat başına (işçi başına) çıktıdaki artışın kaynağını da teşkil etmektedir.

- Teknolojik değişimler, büyük ölçüde, piyasa teşviklerine cevap veren kişilerin, bilinçli olarak yaptıkları faaliyetlerinden kaynaklanır. Böylece model, içsel bir teknolojik gelişmeyi de ele almış olmaktadır. Piyasa teşvikleri bu süreçte, yeni bilginin pratik bir değeri olan ürünlere dönüştürülmesi anlamında; öncü, önemli ve gerekli bir rol oynamaktadır
- Hammadde üretiminde kullanılan bilgi, doğası gereği diğer iktisadi mallardan farklıdır. Şöyle ki, yeni bilgiler kümesi (yeni tasarımlar) oluşturmanın maliyeti bir defaya mahsus bir şeydir ve bu bilgiler tekrar tekrar kullanılabilir, ek bir maliyete katlanma durumu söz konusu olmaz. Yeni ve daha iyi *bilginin* geliştirilmesi, sabit maliyete eşdeğerdir. Modelin inşa edildiği üç temel husustan sonuncusu olan bu özellik, en temel olanıdır ve modelde, teknolojinin karakteristik özelliği olarak ele alınmaktadır.

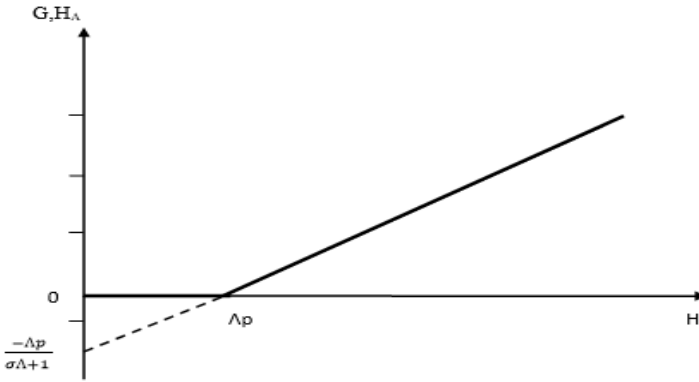
P.Romer büyüme modelinde ekonomi, üç sektörden meydana gelmektedir. Söz konusu bu sektörler: Araştırma sektörü, ara malları sektörü ve nihai (tüketim) mallar(1) sektörü şeklindedir. *Araştırma sektörü*, beşeri sermaye ve mevcut bilgi stokunu kullanarak, yeni bilgi üretir. Bunu spesifik olarak, yeni üreticiler için dayanıklı tüketim mallarının yer aldığı tasarımların üretilmesi şeklinde yorumlayabiliriz. *Ara malları sektörü*, araştırma sektöründen aldığı tasarımları kullanır. Yeni tasarımların oluşumuna yönelik yapılan araştırmaların ve bu çabaların 'bir çıktı' olarak sonuçlandığı 'yeni ürünün' üretiminin, aynı firmada olması beklenir. Yani, yeni bir ürüne yönelik tasarım fikrine sahip olan da, bu fikirleri hayata geçiren de aynı firma olur. Böyle olması arzulanan bir durumdur, zira fikrin doğması da uygulamaya geçmesi de, aynı firmada gerçekleşmesi durumunda, *ek bir maliyet* oluşturmaz (Romer, 1990, 79).

Kritik bir nokta; "bilgi"nin üretime iki farklı yolda giriyor olmasıdır: (1) Yeni tasarım bir diğer ifade ile teknolojik yenilik ve (2) Beşeri sermayenin araştırma sektöründe üretkenliğini artıran yeni (ek) bilgidir. Yeni bir tasarım ya da yeni bir teknoloji, yeni bir malın üretimini mümkün kılar. Yeni bir tasarım aynı zamanda, toplam bilgi stokunu artırır ve dolayısıyla araştırma sektöründeki beşeri sermayenin produktivitesini de artırmış olur (Romer, 1990, 84).

Şekil 6, P.Romer ekonomik büyüme modelinde, toplam beşeri sermayedeki bir artışın, büyüme oranı üzerindeki hızlandırıcı etkisini göstermektedir. Beşeri sermayedeki bir artışla beraber, yeni teknolojilerin ve yeni ürünlerin ortaya çıkması söz konusu olacak ve böylece "çıkıtı" büyümesi meydana gelecektir. Sonuç olarak ekonomik büyüme

gerçekleşmiş olacaktır. Söz konusu bu etki, büyüme oranının ve toplam beşeri sermayenin bir fonksiyonu olarak "beşeri sermaye miktarının" çizildiği Şekil 6'da vurgulanan temel nokta; araştırma sektöründe ölçeğe göre artan getirilerin söz konusu olduğudur. Sonuç olarak, ölçek değişkenindeki bir artış, büyüme oranında bir artışa neden olur. Bu modelde ölçek değişkeni, beşeri sermayedir. Çünkü beşeri sermaye faktörü, araştırma sektöründe en yoğun olarak kullanılan bir girdi faktörüdür. Dolayısıyla, ölçek değişkeni olarak bu faktör ele alınmaktadır.

Şekil 6: Büyüme Oranı ve Araştırma Sektöründeki Beşeri Sermaye Miktarı ($\delta=1$)

Kaynak: Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. Journal of Political Economy, 90, 5, 7-102.

6.1.2. Grossman-Helpman Ekonomik Büyüme Modeli: Endüstriyel Ar-Ge

Grossman-Helpman (1991) modelinde ekonomik büyümenin itici gücü; "*bilinçli teknolojik çabalar*dır". Modelin temel dayanak noktasını teşkil eden bu husus, ekonomik aktörlerin, piyasa teşvikleri ile beraber; bilinçli olarak yürüttükleri sistematik çalışmalar sonucu ortaya çıkan *teknolojik yenilikler* olarak vuku bulmaktadır. Endüstriyel inovasyon kavramının baz alındığı bu modelde, kaynak girdisi gerektiren ve kâr fırsatları sunan, düzenli bir ekonomik faaliyet olarak; '*ticari araştırma*'dan bahsedilmektedir. Buna göre, endüstriyel bir araştırma, hizmet edilen amaca göre iki farklı şekilde sonuçlanabilir: Birincisi, mevcut üretilmekte olan malların maliyetini azaltma amacıyla olabilir ki buna *süreç inovasyonu* denir. İkincisi, tamamen yeni ürünlerin keşfi şeklinde yeni malların üretilmesi amacı taşıyabilir ki bu da *ürün inovasyonu* ile karşılık bulmaktadır (Grossman ve Helpman, 1991, 43-83).

Bu modelde Ar-Ge faaliyetlerinin ikincisi üzerinde durulmaktadır. Hatta bu ayrımı daha da ileri taşıyarak; *ürün inovasyonunu*, yeni icat edilmiş malların, var olan mallarla dikey ya da yatay bir ilişkisi olup olmadığına göre de ayırt etmeye çalışır. Buna göre; inovatif ürünler ya mevcut ürünler tarafından gerçekleştirilmekte olan benzer işlevleri yerine getirirler (ancak daha yüksek kalitede bu işlevi gerçekleştirmektedir) ya da tamamen yeni bir işlevi gerçekleştiriyor, yeni bir hizmet sunuyor olabilirler. Böylece üretimde uzmanlaşma artmakta ve tüketimde ürün yelpazesi de genişlemiş olmaktadır.

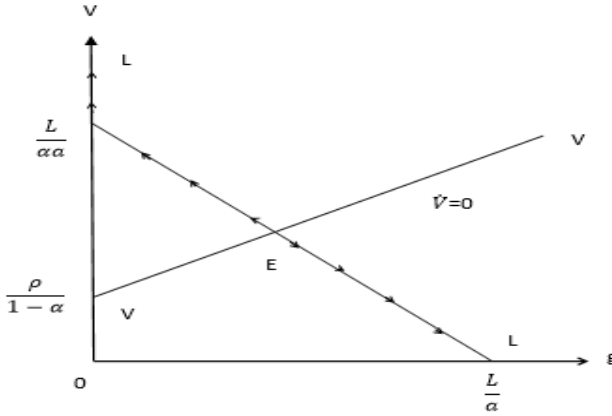
Gerçekleştirilen her araştırma projesinin (Ar-Ge'ye yatırımın), iki önemli katkısından söz etmek mümkündür. İlk olarak, her bir araştırma projesi, yeni bir ürünün tasarımına yol açar. Bu tasarım veya proje, tasarımcıya monopol kârı getirir. Böylece Ar-Ge'nin getirisi, buluşu yapan kimse tarafından tamamen ele geçirilmiş olur. İkinci olarak, araştırma projeleri, bilgi sermayesi stokuna katkı sağlamaktadır (Grossman ve Helpman, 1991, 43-83).

Modelde, tüm tasarruflar yeni teknoloji üretimine kanalize edilmektedir. Bunun doğal sonucu, modelin, faktör birikiminden soyutlanmasıdır. Teknoloji burada tamamen özel bir ürün olarak ele alınmaktadır. Ayrıca rakip olmayan ve dışlanamayan bir maldır. Girişimciler, özgün bir ürün geliştirmek için kaynak yatırımı yaparlar ve ürün tasarımları, tamamen şirkete özgü bir bilgi olarak yer almaktadır. Söz konusu bu tasarımların detayları ya bir sır olarak saklı tutulmakta ya da patentler yoluyla, yetkisiz kullanımların etkili bir şekilde engellenmesi sağlanmaktadır. Öte yandan ürün geliştirme potansiyelinin sınırsız olduğu ve '*buluş*' için gereken kaynağın sabit olduğu varsayılmaktadır. Böylece, yeni fikirler, yeni buluşlar dahası yenilikler tükenmemekte ve bilgi üretiminde azalan getiriler söz konusu olmamaktadır.

Şekil 7'de, firmanın değeri ile ürün çeşitlendirilmesinin ortak dinamik davranışı gözlenmektedir. Bu kurala uyan parametre değerleri için, VV doğrusunun yatay eksenle kesiştiği nokta, LL eğrisinin aynı eksenle kesiştiği yerde en aşağı noktanın altına düşer. O halde iki eğri, şekilde de gösterildiği üzere, pozitif bir bölgede kesişmek durumundadır. Ekonomideki dinamik güçlerin kesiştiği noktada, V ve g'de herhangi bir değişim etkisi söz konusu değildir. Başka bir ifadeyle, eğer ekonomi bu noktaya ulaşırsa, o zaman inovasyon sabit bir oranda devam edecek; Ar-Ge ve imalat sektöründeki kaynak dağılımı sabit kalacak ve stok piyasasının toplam değeri değişmeyecektir. Fakat gerçekte beklentiler sadece ekonomi durağan durum noktasına sığmadığında karşılanabilir. Eğer firmanın sonraki ilk kâr beklentisi bu noktadan daha yüksekse, V sınırsız büyürken; uzun dönemde, sistemin dinamikleri, g değerini sifıra yaklaştıracaktır. $V=1/nv$ olduğundan, ürün çeşitliğinin sayısında büyüme durursa, sadece firmanın değerinin sifıra yaklaşması durumunda V'nin sınırsız büyümesi söz konusu olur. Fakat çeşitlerin sınırlı bir ölçümü ile

marka başına kârlar kesinlikle pozitifdir. $V(t)$ 'nin, E noktasının altında olduğu durumda, inovasyon oranı, maksimum seviyesi olan L/a değerine yakınsarken, sistem dinamikleri V 'yi rasgele davranışlarla sifıra yaklaştıracaktır. Eğer ekonomi E noktasında başlarsa, sürekli olarak aynı noktada kalır ve gelişimini bu noktada devam ettirir. Şekilde VV ile gösterilen çizgi ise; V ve g 'nin kombinasyonlarını göstermektedir ($\dot{V}=0$ i ima eden). VV doğrusunun üstündeki her bölgede, yeni ürün çeşitlerinin sayısı, firma değerinin düşmesinden daha az hızla büyür. Doğrunun altındaki bölgeler için ise bu durumun tam tersi geçerlidir. LL doğrusu boyunca uzanan oklar, söz konusu hareketin yönünü göstermektedir. Durağan durum dengesinde (E noktası), ürün gelişimi süresiz olarak sabit bir oranda devam eder (Grossman ve Helpman, 1991, 43-83).

Şekil 7: Ekonominin Denge Dinamiği

Kaynak: Grossman, G. M. and Helpman, E. (1991). Innovation and Growth in the Global Economy. London: MIT Press.

6.1.3. Aghion-Howitt Ekonomik Büyüme Modeli: Yeni-Schumpeteryen Bir Yaklaşım

Aghion-Howitt (1992) modelinde, içsel büyüme teorisi literatüründe çok az ele alınmış ve üzerinde pek de fazla durulmamış olan bir konu; ürün kalitesini artıran bir kanal olarak "*endüstriyel inovasyonlar*" konusu incelenmektedir. Bilgi birikimi kanallarından biri olarak değerlendirilen bu kanal, büyüme teorisinin içine "demode olma ve değerini kaybetme" faktörünü getirmiştir. Şöyle ki, daha iyi ürünler, teknolojiadaki gelişmeler sonucu iktisadi değerini yitirilmesi anlamında, önceki ürünleri, modası geçmiş ve artık kullanılmayan, işe yaramaz bir hale getirirler. Demode olma durumu, büyüme sürecinin önemli bir genel karakteristiğini temsil eder ve '*gelişim*'in, kayıpların yanı sıra kazançları da barındırdığını örneklendirir. Bu husus, aynı zamanda Schumpeter'in '*yaratıcı yıkım*' fikrini de somutlaştırmaktadır.

İnovasyon sürecini modellemek suretiyle, *yaratıcı yıkım* olgusu üzerinden, büyümenin basit bir modelinin inşa edildiği Aghion-Howitt yaklaşımında, ekonominin beklenen büyüme oranı, ekonomi çapında gerçekleştirilen "araştırma" miktarına bağlıdır. Herhangi bir dönemdeki araştırma miktarı, gelecek dönemdeki beklenen araştırma miktarına bağlı olmaktadır. Model spesifik olarak, Schumpeter'i takip ederek, bireysel inovasyonların, ekonominin tamamında yeterince önemli bir etki doğurduğunu varsaymaktadır. Herhangi bir dönem ya da periyot, birbirini izleyen, birbiri ardına gerçekleşen iki ardışık inovasyon arasındaki zaman dilimidir. Her bir periyodun süresi, yenilik sürecinin stokastik doğası nedeniyle tesadüfidir. Fakat iki ardışık dönemdeki araştırma miktarı arasındaki ilişki, deterministik olarak modellenebilir. Mevcut dönemdeki araştırma miktarı, gelecek dönem araştırma miktarına, iki etki üzerinden negatif olarak bağlıdır. Söz konusu bu etkiler şu şekildedir (Aghion ve Howitt, 1992, 324):

Birinci etki, yaratıcı yıkım etkisi olarak ele alınmaktadır. Mevcut dönemdeki araştırmadan elde edilen kazanç veya sonuç, gelecek dönem monopol kazançlarının olma olasılığıdır. Söz konusu bu kazançlar, sadece bir sonraki inovasyon gerçekleşene kadar sürer. Gelecek döneme ilişkin daha fazla araştırma yapma beklentisi, mevcut dönemdeki araştırma faaliyetini kısıtlayacaktır, vazgeçirecektir.

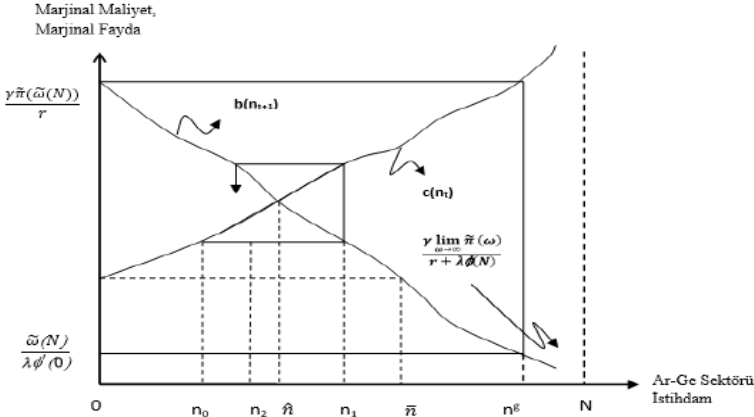
İkinci etki ise, araştırma sektöründe ya da imalat sektöründe kullanılan nitelikli bir diğer ifade ile usta ve yetenekli olan işgücünün ücretleriyle işleyen genel bir denge etkisidir. İşgücü piyasasının denge koşullarıyla tutarlı olabilmesi için, daha fazla araştırma beklentisinin olduğu gelecek dönemde gerçekleşecek olan *araştırmalarda* kullanılacak daha yüksek işgücü talebine cevap vermek zorundadır. Bu aynı zamanda daha yüksek bir ücret beklentisinin ortaya çıkacağı anlamına da gelmektedir. Gelecek dönem yüksek ücretler, monopol kazançlarını düşürecekler. Böylece gelecek dönem daha fazla araştırma beklentisi, başarılı yenilikçinin payına düşmesi beklenen kazanç akışını azaltarak, mevcut dönemde araştırma yapmayı caydırmış olmaktadır.

Mevcut araştırmalar ile gelecek dönem araştırmalar arasındaki bu negatif ilişkinin kayda değer bir sonucu olarak; büyümeyen tuzak olarak adlandırılan bir ihtimalin varlığından; araştırma düzeyinin her döneme ait iki seviye arasında deterministik olarak salınan ve bu iki seviyenin aşağısında sıfır olan konjonktürel bir dengeden söz edilebilir. Böyle bir denge içindeki bir ekonomi, sınırlı bir süreliğine de olsa büyümeyi durduracaktır, çünkü araştırma eyleminin olmadığı yerde "*inovasyon*" da gerçekleşmeyecektir. Gelecek inovasyonun, çok daha yüksek bir araştırma tarafından takip edileceği rasyonel beklentisi, herkesi bu yeniliği üstlenme konusunda caydıracaktır (Aghion ve Howitt, 1992, 325).

Ardışık iki dönemdeki araştırmalar arasındaki bu fonksiyonel ilişki, durağan bir dengeyi tanımlayan tek bir sabit noktaya sahiptir. Yetenekli

işçilerin, araştırma sektörü ve imalat sektörün arasında tahsisi, her yenilikle aynı kalmaktadır. Bu bakımdan durağan denge, dengeli bir büyüme sergilemektedir. Her zaman olmamakla birlikte, GSMH’ın logaritması tesadüfî bir yürüyüş izler ve bu durum, modelde tek denge olarak ele alınır.

Şekil 8: Gelecek Dönemlerdeki Araştırma Faaliyetlerinin Bugünkü Araştırma Faaliyetleri Üzerine Etkisi

Kaynak: Aghion, P. and Howitt, P. (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60, 2, 323-351.

Şekil 8’de, iki ardışık dönem ile araştırma sektöründeki istihdam arasındaki ilişki resmedilmektedir. Araştırma faaliyetinin marjinal maliyeti ve marjinal faydası sırasıyla; $c(n_t) \equiv \frac{\tilde{\omega}(N-n_t)}{\lambda\phi(n_t)}$ ve $b(n_{t+1}) \equiv \frac{\gamma\tilde{\pi}(\tilde{\omega}(N-n_{t+1}))}{r+\lambda\phi(n_{t+1})}$ şeklindedir. “c” artan ve “b” azalandır. n_t , N olduğu

sürece, $c(n_t)$, ∞ olacaktır. Ekonomik anlamda mevcut araştırmalar ile gelecekteki araştırmalar arasındaki negatif ilişkinin iki nedeni vardır. Gelecek döneme yönelik öngörülen bir araştırma faaliyeti, mevcut, içinde bulunulan dönemdeki araştırma faaliyeti girişimini, şu iki kanal üzerinden caydırır: (a) Gelecek dönemdeki ücretleri yükselterek ve dolayısıyla bir sonraki (gelecek dönemdeki) invasyondan elde edilecek kâr akışını, $\tilde{\pi}(\tilde{\omega}(N-n_{t+1}))$, azaltarak ve (b) Gelecek dönem yaratıcı yıkım oranını, $\lambda\phi(n_{t+1})$, yükselterek ve bunun sonucu olarak, gelecekteki inovatör tarafından ele geçirilecek monopolün beklenen süresini kısaltarak, izleyen dönem araştırma faaliyetlerini cazip olmaktan çıkaracaktır. Ekonomide durağan durum dengeli büyüme sürecinde, faiz oranı r ’deki azalma, inovasyon boyutu γ ’deki artış ve λ parametresindeki artış; araştırma sektöründe istihdam edilen nitelikli işgücü (\hat{n}) miktarını artırır. Faiz oranındaki bir azalma ve inovasyon boyutundaki bir artış,

monopol kazançlarının bugünkü değerini artırarak, araştırma faaliyetlerinin getirisini artırır. Böylece, Ar-Ge sektöründe yeni yatırımların gerçekleşmesi ve istihdamın artırılması kârlı hale gelmiş olur. Sektörde istihdam edilen nitelikli işgücünün bilgi ve kabiliyet seviyesindeki her artış, sektördeki maliyetleri azaltacak ve net getiriye artıracaktır (Aghion ve Howitt, 1992, 332-333).

6.2. David Romer Ar-Ge Modeli: Bilgi Birikiminin Dinamikleri

David Romer Ar-Ge modeli, Paul Romer (1990), Aghion-Howitt (1991) ve Grossman-Helpman (1992) tarafından geliştirilmiş olan Ar-Ge ve büyüme modellerinin basitleştirilmiş bir halidir. Sürekli bir zaman üzerine kurgulanan modelde (Romer, 2012, 103):

- İşgücü (L), sermaye (K), teknoloji (A) ve çıktı (Y) olmak üzere dört değişken yer almaktadır.
- Ekonomide iki sektör olduğu kabul edilir. Bunlardan biri; çıktının üretildiği mal-üretim sektörü; diğeri ise, mevcut bilgi stokuna ilavelerin yapıldığı Ar-Ge sektörüdür.
- İşgücünün a_L kadar kısmı Ar-Ge sektöründe kullanılırken; $(1 - a_L)$ kadarlık kısmı da mal-üretim sektöründe kullanılmaktadır. Benzer şekilde, sermaye stokunun a_K kadar kısmı Ar-Ge sektöründe kullanılırken; $(1 - a_K)$ kadarlık kısmı da mal-üretim sektöründe kullanılmaktadır
- a_L ve a_K 'nın dışsal ve sabit olduğu varsayılmaktadır. Çünkü herhangi bir *fikrin* veya *bilginin* bir yerde kullanılıyor olması, başka bir yerde kullanılmasına engel değildir.
- Her iki sektörde de bilgi stoku A tam olarak kullanılmaktadır.

D.Romer Ar-Ge modelinde, t zamanda üretilen çıktının miktar fonksiyonu şu şekilde formüle edilmektedir: $Y(t)=[(1 - a_K) K(t)]^\alpha [A(t) (1 - a_L) L(t)]^{1-\alpha}$ ($0 < \alpha < 1$). Bu matematiksel ifade; veri teknolojide, sermaye ve işgücü için sabit getirilerin varlığına işaret eder. Yani, girdilerin iki katına çıkması ile üretilen çıktı miktarı da iki katına çıkacaktır. Araştırma için ayrılmış olan sermaye ve işgücünün miktarı ile teknolojinin düzeyi, yeni fikirlerin meydana gelmesinde kilit faktörlerdir. Zira yeni fikirlerin üretimi, bu faktörlerin derecelerine bağlıdır. Klasik Cobb-Daugles üretim fonksiyonunu ele alarak;

$$\dot{A}(t) = B[a_K K(t)]^\beta [a_L L(t)]^\gamma A(t)^\theta, \quad B > 0, \quad \beta \geq 0, \quad \gamma \geq 0 \quad (1)$$

Bilgi üretim fonksiyonu için, işgücü ve sermayeye göre, ölçeğe göre sabit getiriler varsayımı söz konusu değildir. Çünkü *bilgi* üretim durumunda, mevcut girdilerin iki katına çıkarılması, aynı grup *buluşların* iki kez yapılmasına neden olacaktır ki, bu durumda \dot{A} değişmeden kalır.

Böylece Ar-Ge’de azalan getiriler söz konusu olmaktadır. Aynı zamanda araştırmacılar arası etkileşim, sabit maliyet ayarlamaları, girdilerin iki kat artırılarak; iki kattan daha fazla çıktı elde edildiği Ar-Ge için yeterince önemli olabilmektedir. Dolayısıyla artan getiri durumu olasılığı da pekâlâ mümkündür (Romer, 2012, 103).

(1) nolu denklemdeki θ parametresi; mevcut bilgi stokunun, Ar-Ge’nin başarısı üzerindeki etkisini yansıtır. Romer (2012)’ e göre söz konusu bu etki iki yönde çalışabilir: İlk olarak, geçmiş keşifler, gelecekte meydana gelecek yeni keşifler için fikir ve araçlar sunar; bu durumda θ pozitif bir değer alır. İkinci olarak; en kolay yapılan keşifler, ilk yapılan keşiflerdir. Böyle bir durumda, bilgi stoku genişledikçe, yeni keşiflerin yapılması da zorlaşacaktır ve θ negatif bir değer almaktadır. Dolayısıyla θ ile ilgili herhangi bir kısıtlama yapmak mümkün değildir. Modelde, tasarruf oranının ve nüfus artış hızının dışsal ve sabit olduğu ve yıpranma payının da sıfır olduğu kabul edilmiştir. Bu şekilde basitleştirici varsayımlar yapıldıktan sonra; $K(t)=sY(t)$ ve $L(t)=nL(t)$; $n \geq 0$ olacaktır.

Başlangıç seviyeleri verilen A , K ve L , pozitif bir değer almaktadır. Bu husus, modelin açıklamasını tamamlamaktadır. K ve A , içsel bir davranış sergileyen iki durum değişkenidir. Bu durum modeli daha komplike bir analize doğru sürüklemektedir. Dolayısıyla modelin, sermayeden bağımsız olarak ele alındığı (α ve β ’nin sıfır olduğu) kısmının incelenmesi, modelin temel mesajını görmek bakımından yeterli olacaktır. Eğer modelde sermaye yoksa çıktı üretim fonksiyonu olarak nitelenen (1) no’lu ifade şu hale gelecektir (Romer, 2012, 104-105):

$$Y(t)=A(t)(1 - a_L)L(t) \quad (2)$$

Benzer şekilde, yeni bilgi için üretim fonksiyonu;

$$\dot{A}(t)=B[a_L L(t)]^\gamma A(t)^\theta \quad (3)$$

(2) no’lu denklem, işçi başına hâsılanın A ile orantılı olduğunu ifade eder. Böylece işçi başına hâsıladaki büyüme oranı, A ’nın büyüme oranına eşit olmuş olur. Bundan dolayı, denklem (3)’de verilen A ’nın büyüme dinamikleri üzerine odaklanmak yerinde bir karar olacaktır. A ’nın büyüme oranını g_A ile ifade ederek;

$$g_A(t)=\dot{A}(t)/A(t)=B a_L^\gamma L(t)A(t)^{\theta-1} \quad (4)$$

şeklinde g_A ’ı formüle etmek mümkündür. g_A ’nın büyüme oranına ulaşmak için, (4) no’lu denklemin her iki tarafının logaritmasını ve zamana göre diferansiyelini almak yeterli olacaktır. Buna göre;

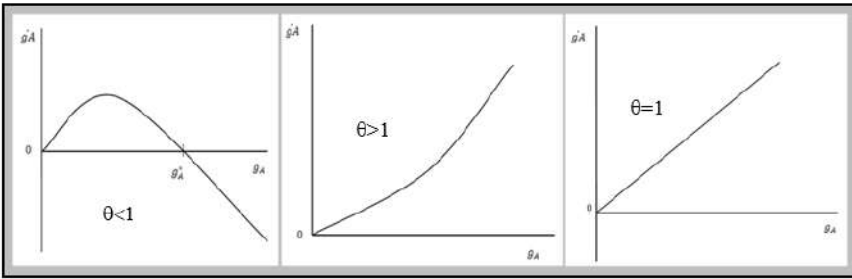
$$\dot{g}_A(t)/g_A(t) = \gamma + (\theta - 1) g_A(t) \quad (5)$$

Denklemin her iki tarafını g_A ile çarparsak;

$$\dot{g}_A(t) = \gamma n g_A(t) + (\theta - 1) [g_A(t)]^2 \quad (6)$$

Burada g_A 'nın başlangıç değerini, L ve A 'nın başlangıç değerleri ile modelin parametreleri belirlemektedir. (6) no'lu denklem, g_A 'nın bir sonraki davranışını belirler. Öte yandan, A 'nın büyüme oranının nasıl davrandığını tanımlamak ve işçi başına hâsılanın davranışını karakterize etmek için, üç durumun ele alınması gerekmektedir: $\theta < 1$, $\theta > 1$ ve $\theta = 1$ (Şekil 9). $\theta < 1$ durumu, bilginin yeni bilgi üretimi için faydalı olduğu duruma tekabül eder; $\theta > 1$ durumu, yeni bilgi üretiminin, mevcut stoğa oranla daha fazla yükselmesi durumuna karşılık gelir ve son olarak $\theta = 1$ olduğunda, mevcut bilgi, yeni bilginin üretiminde sadece yeterli ölçüde üretken olabilmektedir. Yani yeni bilginin üretimi, stoklarla sınırlıdır (Romer, 2012, 104-109).

Şekil 9: David Romer Modelinde Bilgi Büyüme Oranının Dinamikleri

Kaynak: Romer, D. (2012). *Advanced Macroeconomics*. United States of America: McGraw-Hill.

7. Yarı-İçsel Büyüme Teorisi: Charles I. Jones Eleştirisi

Charles Jones, 1995 yılında ele aldığı makalesinde; P.Romer (1990), Grossman-Helpman (1991) ve Aghion-Howitt (1992) gibi Ar-Ge tabanlı içsel büyüme modellerinin özelliklerini koruyarak; *ölçek etkilerinin tahmini* meselesini ortadan kaldıran makul bir model oluşturmaya çalışmıştır. Modelde, durağan durum büyüme oranı, spesifik olarak, buluşların büyüme hızına bağlıdır. Buluşlar, mucit gerektirir ve dolayısıyla nüfus büyüme hızına bağlı olan ve inovasyonlar ile bilim insanları arasındaki sezgisel ilişkiyi yansıtan eylemlerdir. Büyümenin uzun vadeli perspektifi iki yönden ele alınmaktadır. Teknolojik gelişim tarafından sağlanan uzun vadeli büyüme, kâr maksimizasyonu amacı taşıyan iktisadi aktörler tarafından üstlenilen Ar-Ge'den kaynaklanması bakımından "içsel" niteliktedir. Bununla birlikte, uzun vadeli büyüme, geleneksel politika değişikliklerinin etkileri bakımından "içsel" nitelikte değildir (Jones, 1995, 759-784).

C.Jones, söz konusu bu iki yönlü perspektife uygun olarak geliştirdiği modeline, "yarı-içsel büyüme" kavramını getirerek, analizine devam eder. Genişletilmiş olarak ele aldığı modelinde; kişi başına uzun vadeli büyüme, genellikle dışsal olarak alınacak parametrelere bağlıdır ve bu nedenle, Ar-Ge'ye veya sermaye birikimine yönelik sübvansiyonlar gibi politika değişikliklerinden bağımsızdır. Analizin çıkış noktası; zamanlar arası ölçek etkileri ile ilgili kanıtlar üzerinde yaptığı detaylı incelemesine dayanmaktadır. P.Romer, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt modellerinde ölçek etkilerinin öngörüsü esasında şu iki denklemle özetlenebilir (Jones, 1995, p.761):

$$Y=K^{1-\alpha}(AL_Y)^\alpha \quad (7)$$

$$\frac{\dot{A}}{A}=\delta L_A \quad (8)$$

Denklem (7)'de; Y, çıktı düzeyini; K, sermayeyi ifade eder. A ise, verimlilik ya da bilgi parametresidir. Denklem (7), standart bir üretim fonksiyonudur ve denklem (8), Ar-Ge'ye dayalı içsel büyüme modellerinde "Ar-Ge Denklemi" simgeler. İşgücü, hem çıktı üretiminde (L_Y) hem de yeni bilgi arayışında (L_A) kullanılmaktadır. Ölçek etkilerinin kaynağı (8) no'lu matematiksel ifadededir. Bu denklem, Ar-Ge'ye ayrılan işgücü birimi sayısı ile orantılı olacak olan toplam faktör verimliliği büyümesini ifade eder. Toplam faktör verimliliği büyüme oranı ile Ar-Ge'ye ayrılan sabit işgücü payı, işgücünün boyutu ile orantılı olacaktır. Bu sonuç, P.Romer, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt teorilerinde de ulaşılan bir sonuç olarak karşımıza çıkar.

C.Jones'e göre; Ar-Ge denklemi ekonominin büyüme oranının, Ar-Ge'ye ayrılan kaynakların seviyesi ile orantılı olduğu varsayımı doğru değildir. Bu görüşünden hareketle, Ar-Ge denklemine alternatif olacak bir spesifikasyon öne sürer. Bunu yaparken; P.Romer, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt modellerinin anahtar sonuçlarını muhafaza etmek suretiyle; ölçek etkilerini dışarda tutarak; toplam faktör verimlilik büyümesinin, Ar-Ge'ye ayrılan işgücünün miktarından ziyade, payına bağlı olduğunu varsayan bir spesifikasyon ile oluşturmaya çalışır:

$$\frac{\dot{A}}{A} = \delta \frac{L_A}{L} = \delta s \quad (9)$$

(9) no'lu denklemin de ifade ettiği üzere: Ar-Ge, toplam faktör verimlilik büyümesinin itici gücüdür ve Ar-Ge sübvansiyonlarındaki artışlar durağan-durum büyüme oranını yükseltir. Bununla birlikte bu spesifikasyon bazı nedenlerden ötürü tatmin edici değildir. Şöyle ki, denklem (9), P.Romer, Grossman-Helpman ve Aghion-Howitt yaklaşımlarında geliştirilen Ar-Ge modellerinin mikro-temelleriyle tutarsızdır. Söz konusu bu modellerde, yeniliklerin sayısı, doğal olarak, Ar-Ge ile uğraşan bireylerin sayısına bağlı olduğundan; bu temeller, bireyler tarafından keşfedilen yeni-fikirleri ima etmektedirler. Denklem (9) gibi,

ölçekten yoksun bir spesifikasyon, bir ekonominin sadece bir birim işgücü ile (1 milyon emek birimi olan bir ekonomi kadar) çok sayıda inovasyon üretebileceği gibi karşı olgusal bir çıkarım taşımaktadır (Jones, 1995, 762). C.Jones'göre, Ar-Ge'ye dayalı modeller sezgisel olarak çok çekicidir. Büyüme, kâr maksimizasyonu amacı güden rasyonel ajanlar tarafından gerçekleştirilen bilinçli yeniliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve modellerin güçlü mikro yapıları vardır. C.Jones'in kurguladığı yarı-işsel büyüme modelinde, ekonominin bilgi ya da teknoloji stoku "A" olarak tanımlanır. Bilgi, fikirlerin birikimidir ve fikirler, insanlar tarafından geliştirilirler. O halde, basit bir model için bilgideki değişim (\dot{A}), yeni fikirleri keşfetme girişiminde bulunan kişilerin sayısı ile Ar-Ge'nin yeni fikirleri üretme oranı çarpımına eşit olacaktır. Yani (Jones, 1995, 765);

$$\dot{A} = \delta L_A \quad (10)$$

Bilim insanlarının, yeni fikirleri keşfetme oranı, ekonomideki bilgi miktarının bir fonksiyonudur. Örneğin bilgi üretiminde pozitif bir yayılma varsa; δ , A seviyesinde artacaktır. Öte yandan diferansiyel veya integral gibi hesaplama yöntemlerin gelişimi, transistörün icadı, yarı-iletkenlerin buluşu gibi büyük yenilikler, bir sonraki bilim insanlarının verimliliğini artıran büyük buluşlardır. En belirgin fikirler, ilk kez keşfedilmiş olanlardır. Dolayısıyla, Ar-Ge'de çalışan bir kişinin yeni bir keşif yapma olasılığı, bilgi seviyesinde azalma eğilimindedir.

Sonuç olarak C. Jones eleştirisi, P. Romer, Grossman-Helpman, Aghion-Howitt ve diğer Ar-Ge tabanlı büyüme modelleri tarafından güçlü bir şekilde tahmin edilen zamanlar arası ölçek etkilerini göremediğimize dair basit bir gözlem ile başlamaktadır. C. Jones'e göre söz konusu bu literatür, büyüme oranının, Ar-Ge'ye ayrılan kaynakların düzeyinde monoton olarak artması gerektiğini ima etmektedir. C.Jones, bu modellerden farklı olarak; büyüme oranının, genellikle politika manipülasyonlarında değişmez olarak görülen parametreler tarafından belirlendiğini öngörür.

SONUÇ

Bu çalışmada; bilgi, araştırma-geliştirme, teknoloji, buluş ve inovasyon gibi unsurları, ekonomik büyümenin stratejik unsuru olarak değerlendiren ve bu unsurları, büyüme analizlerinde merkeze alan ekonomik büyüme teorilerinden bahsedilmiş ve bu kapsamda; Adam Smith (1776), Karl Marx (1858), Robert Solow (1957), Nelson ve Phelps (1966), Schumpeter (1942), Paul Romer (1990), Grossman-Helpman (1991), Aghion-Howitt (1992), David Romer (2012) ve Charles I. Jones (1995) ekonomik büyüme teorileri kavramsal olarak incelenmiştir. Kavramsal incelemelerden sonra varılan sonuçları özetleyecek olursak;

- A.Smith, ekonomik büyüme analizinde; *işbölümü, uzmanlaşma ve teknolojik gelişme* arasında bir bağ kurmaktadır. Yüksek çıktı ile

sonuçlanan işbölümü ve uzmanlaşma, Smityen büyüme analizinde kritik faktörlerdir. İşbölümü sayesinde, bireyler tüm dikkatlerini, tek bir işe verdiklerinde, o iş ile ilgili tüm detayları fark eder ve zamanla o işe daha vakıf hale gelerek; o işin en iyi bilenini, en iyi yaparını konumuna gelir. Yapararak öğrenme veya kullanarak öğrenme, bireyleri belli bir süre sonra uzmanlaşmaya götürür. Uzmanlaşma ile beraber teknolojik gelişme başlar. Ne kadar çok uzmanlaşma o kadar çok inovasyon demektir. Büyüme süreci burada dinamik bir süreçtir. Zira teknolojik değişimler işin içine girdiğinde, statik bir ortamdan, dinamik bir ortama geçilmiş olmaktadır.

- Marxian ekonomik büyüme sürecinin inovasyon boyutu analizinde, analizin hareket noktasını, üretim güçleri kavramı oluşturmaktadır. *Emek, sermaye* ve *yenilikler* şeklinde kurgulanan üretim güçleri tezinde; değişim süreci ve dolayısıyla ekonomik büyüme, bu üç unsurun gerek kendi içlerinde gerekse karşılıklı etkileşim içinde buldukları ve bu etkileşimin, sistemin diğer yarısını oluşturan parçası (üretim ilişkileri) üzerindeki yansımaları şeklinde cereyan etmektedir. Üretim güçlerinin durağan kalmayıp ilerlemesi şeklinde başlayan ve gelişen süreç; sistemin diğer parçasını adeta dürterek, kendine çekmekte, kendine uymaya yani değişime zorlamakta ve nihayet peşinden sürüklemektedir.
- Ekonomik büyüme olgusunu, neoklasik analiz perspektifinden ele alan R.Solow, teknoloji faktörünü dâhil ettiği büyüme modelinde, ekonomilerin kalıcı olarak büyümelerini sağlayan yegâne unsurun *teknolojik gelişmeler* olduğunu göstermeye çalışmıştır. Solow'a göre teknolojik gelişmelerin olmadığı bir yerde uzun vadede bir büyüme söz konusu değildir. Teknolojik gelişmeler nereden ve nasıl ortaya çıktığı bilinmeyen bir faktördür ve dışsal bir değişken olarak ele alınır. Teknolojik gelişmelerin kaynağının ne olduğu ile ilgilenmeyen Solow için önemli olan; teknolojik gelişmelerin, büyümeye olan katkısıdır. Bu yüzden kendisi sadece bu katkının boyutu ile ilgilenmiştir ve sonuç olarak ona göre, teknolojik gelişmelerin, işgücü üretkenliğinde pozitif büyümenin, sürdürülebilir kılınmasında etkin rol oynadığı esastır.
- Nelson ve Phelps'de büyüme sürecinin temel anahtarı teknolojik gelişmelerdir. Eğitim düzeyinin boyutu veya eğitimsel kazanımlar, teknolojik gelişmelerin sürece süratle sokulmasında ve hızlı bir şekilde uygulanmasında etkin rol oynar. Teknolojik hızlanmada, eğitim faktörünün rolüne özellikle vurgu yapan Nelson ve Phelps'e göre, eğitilmiş bireyler yenilikçi bireylerdir. Eğitim, bireye bir taraftan yeni bilgi ve beceriler kazandırırken diğer taraftan bireyin kendisinde mevcut olan ama daha önce keşfedilmemiş potansiyel yeteneklerini görme fırsatı da sunmaktadır. Bireyin daha önce keşfedememiş olduğu yeteneği, onun doğrudan kreatif yönü ile de alakalı olabilir.

Bu durumda, söz konusu yönünü keşfetmiş olan birey, kreatif yönünü gösterebileceği alanlara kayacak ve elde ettiği yeni bilgileri, ürüne dönüştürecektir. Sonuç olarak, eğitim düzeyinin artması ile beraber, teknolojik gelişmeler artacaktır. Artan teknolojik gelişmenin doğal sonucu ise inovasyondur. Böylece, artan inovasyon yoğunluğu ile de ekonomik büyüme gerçekleşmiş olacaktır.

- Schumpeter ekonomik büyüme analizinde, büyümenin motoru inovasyondur. İnovasyonlar, yeni teknolojiler üretmek suretiyle ekonomik büyümeye yol açarlar. İnovasyonun gerçekleşebilmesi için beşeri sermayeye ihtiyaç vardır. Schumpeter’de bu sermaye, girişimci ve üretime katılan işgücü olarak tezahür eder. İnovasyon, teknolojik yenilikler ve girişimciler; tüm bunlar toplumsal refahın ayrılmaz birer parçasıdır. Elbette girişimcinin buradaki rolü bir adım daha ötededir, çünkü yenilikçi kesimi girişimci(ler) oluşturmaktadır. İnovasyonu yapan girişimci bireyler olduğu için, bu durumda girişimcinin hareket alanını genişletecek, onu kısıtlamayacak bir kurumsal ortamın oluşturulması da önemli hale gelmektedir.
- P.Romer ekonomik büyüme modelinde ana sonuç: donanımlı bireyler olarak nitelenen beşeri sermaye tarafından gerçekleştirilen “yeni kreatif fikirlerin” hayata geçirilmesi suretiyle, ekonomik büyüme oranının belirlenmesidir. Buradan hareketle, “beşeri sermaye arttıkça, büyüme oranı da artar” şeklinde bir çıkarımda bulunmak yanlış olmaz. Zira P.Romer modelinde; büyümenin lokomotif, bilgi stoku ve araştırma-geliştirme sektörüdür. En nihayetinde araştırma-geliştirme sektörünün en temel girdisi, beşeri sermaye faktörüdür. Fakat şunun da altını çizmek gerekir; çok az insan sermayesi "araştırma" çabaları için ayrılmıştır. Dolayısıyla, geniş bir nüfusa sahip olmak, büyümeyi gerçekleştirmek için yeterli olmayabilir. Mühim olan mevcut nüfusun ne kadarının "nitelikli" olduğudur.
- Grossman-Helpman yaklaşımında ekonomik büyüme, inovasyonun gerçekleşme hızına ve derecesine bağlıdır. Bu bağlamda, teknolojik yenilikler ve yeni buluşlara dayalı olarak kurgulanan modelde, iktisadi aktörlerin bilinçli bir şekilde sergiledikleri araştırma-geliştirme çabalarından ve bu çabalar sonucu ortaya çıkan yeniliklerden bahsetmek mümkündür. Yeni bir ürün veya mevcut ürünün daha yüksek bir kalitede sunumu şeklinde ortaya çıkan yenilikler, içsel olarak ele alınmaktadır. Kâr beklentisi içinde olan iktisadi aktörlerin, kâr güdüsü ile yürüttükleri sistematik çalışmalar sonucu ortaya çıkan yeni bilgi ve bulgular, teknolojik yenilikleri doğurmakta ve bu sayede verimlilik artışları yaşanmaktadır. Nihayet verimlilik artışlarıyla beraber uzun dönem ekonomik büyüme de sağlanmış olmaktadır.

- Aghion ve Howitt, Ar-Ge merkezli büyüme yaklaşımlarında, Schumpeter'in yaratıcı yıkım sürecini analiz ettiği büyüme modelini temel alarak, kendi modellerini kurmayı başarmışlardır. Modele göre büyüme, yalnızca teknolojik gelişmelerden kaynaklanmaktadır. Söz konusu bu teknolojik gelişmeler ise, yenilik üreten firmalar arasındaki rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Her bir inovasyon, yeni bir ara-malından oluşmakta ve bu ara-malı, eskisinden daha verimli olan bir nihai çıktıyı üretmek için kullanılmaktadır. Başarılı bir yeniliğin zaman geçmeden patentinin alınması, söz konusu buluşun, başkaları tarafından kullanımını belli bir süreliğine de olsa engelleyecek ve böylece fikrin sahibine bir monopol kârı yakalama fırsatı sunacaktır. Aslında araştırma firmalarını motive eden şey de, böyle bir ihtimalin varlığıdır. Modele göre monopol kazançları, en iyi ürünlerin nasıl üretildiği bilgisini içeren kapsayıcı bir 'bilgi'den kaynaklanır. Ne var ki bu kazançlar, mevcut ara-malının eskimiş hale gelmesi ve dolayısıyla bir sonraki yeniliğin gerçekleşmesiyle sona ermektedir.
- D.Romer, modelinde, ekonomiyi makro perspektiften analiz etmeye çalışmıştır. Yeni teknolojilerin üretimine yönelik kurgulanan bu modelin, oluşturulan biçimsel yapı itibarıyla, son derece mekanik bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir. Spesifik olarak, işgücü, sermaye ve teknolojinin yer aldığı standart bir üretim fonksiyonunun kullanıldığı bu modelde; söz konusu bu üç faktör, teknolojideki ilerlemelerin kaydedilmesi için bir araya getirilmiş olan kritik değişkenlerdir. D.Romer'in de vurguladığı üzere, elbette bununla, teknolojik ilerlemenin tam bir izahının yapılması mümkün değildir ancak, araştırma-geliştirme alanlarına daha fazla kaynağın ayrılmasıyla beraber, daha fazla buluşların gerçekleşeceği şeklindeki bir düşünce de son derece makul gözükmektedir.
- C.Jones'in önerdiği, yarı-içsel Ar-Ge tabanlı büyüme modelidir. Ar-Ge ve sermaye birikimine yönelik sübvansiyonlar, bu modelde uzun vadeli büyüme etkilerine sahip değildirler. Büyümeyi, sadece yeni durağan duruma geçiş yolu boyunca etkilemektedirler. Ekonomideki büyüme, doğrudan verimlilikteki büyümeye bağlıdır. Verimlilikteki büyüme de, Ar-Ge süreci boyunca yeni tasarımların keşfine bağlıdır. Bireyler, yeni tasarımların keşfi için kritik bir girdidir ve ekonominin büyüme oranı, önemli derecede dışsal bir değişken olarak işgücü büyüme oranına bağlıdır. Ekonominin büyüme oranı, dışsal olarak düşünülen parametrelerin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmasına rağmen; bu modelde büyüme, kâr maksimizasyon amacı güden rasyonel ajanlar tarafından yeni teknolojileri takiben ortaya çıkması anlamında içseldir. Model, ekonomilerin neden sürekli olarak kişi başına gelir artışı sergilediğinin iyi tanımlanmış bir cevabını sunmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Adler, P. S. (2009). Marx and Organization Studies Today. 62-91. *In: The Oxford Handbook of Sociology and Organization Studies, Classical Foundations* (Eds: Paul S. Adler). New York: Oxford University Press.
2. Aghion, P. and Howitt, P. (1992). A Model of Growth Through Creative Destruction. *Econometrica*, 60, 2, 323-351.
3. Balaban, G. (2019). *İnovasyon ve Pazarlama*. İstanbul: Eftalya Kitap.
4. Divitçioğlu, S. (2013). *Karl Marx'da İktisadi Büyüme*. Ankara: Efil Yayınevi.
5. Elverdi, S. (2019). *Ar-Ge Tabanlı Ekonomik Büyüme Sürecinde İnovasyon Unsurunun Rolü: Uluslararası Karşılaştırmalı Bir Analiz*. Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
6. Gottheil, F.M. (1988). Misery of the Proletariat: An Analysis of Marx's Wage and Employment Theory, 81-92. *In: Karl Marx's Economic, Critical Assessments* (Eds: J.C.Wood). New York: By Croom Helm Ltd.
7. Grossman, G. M. and Helpman, E. (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. London: MIT Press.
8. Jones, C. (1995). R&D-Based Models of Economic Growth. *Journal of Political Economy*, 103, 4, 759-784.
9. Kurz, H. D. and Salvadori, N. (2003). Theories of Economic Growth – Old and New, pp.1-22. *In: The Theory of Economic Growth: A Classical Perspective* (Eds: Neri Salvadori). UK and USA: Edward Elgar Publishing.
10. Marx, K. (1858). *Die technologisch-historischen Exzerpte*. Historisch-kritische Ausgabe. (transcribed & ed. by H.-P. Mueller). Frankfurt/M.: Ullstein.
10. Moldaschl, M. (2010). Why Innovation Theories Make no Sense. *Papers and Preprints of the Department of Innovation Research and Sustainable Resource Management (BWL IX)*, Chemnitz University of Technology, 9, 1-18.
12. Nelson, R.R. and Phelps, E.S. (1966). Investment in Humans, Technological Diffusion and Economic Growth. *The American Economic Review*, 56, 1/2, 69-75.
13. Romer, D. (2012). *Advanced Macroeconomics*. United States of America: McGraw-Hill.
14. Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 90, 5, 7-102.
15. Rostow, W. W. (1992). *Theorists of Economic Growth from David Hume to the Present*. New York: Oxford University Press.

16. Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, socialism, and democracy*. New York, NY: Harper & Brothers.
17. Smith, A. (1776). *An Inquiry into to the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W.Strahanand T. Cadell Publisher.
18. Solow, R. (1957). Technical Change and the Aggregate Production Function. *The Review of Economics and Statistics*. 9,3, 312-320.
19. Sweezy, P.M. (1943). Professor Schumpeter's Theory of Innovation. *The Review of Economics and Statistics*, 25, 21, 93-96.
20. Van den Berg, H. And Lewer, J.J. (2007). *International Trade and Economic Growth*. USA: Taylor & Francis Group.
21. Velde, R.T. (2004). Schumpeter's Theory of Economic Development Revisited, pp.103-129. In: *Innovation, Entrepreneurship and Culture* (Eds: Terrence E.Brown, Jan. Ulijn). UK and USA: Edward Elgar Pupliching.
22. Yeldan, E. (2011). *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*. Ankara: Efil Yayınevi.

